

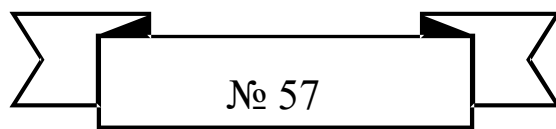
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ISSN 1682-9123

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ
XƏBƏRLƏRİ

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

Bakı ☆ 2020 ☆ Baku

Baş redaktor: f.r.e.d., prof.Ə.A.VƏLİYEV Məsul katib:

f.-r.e.n., dosent F.K.Xudaverdiyev

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.prof.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: prof.F.S.Məmmədov (Türkiyə)

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov (Türkiyə), f.e.d.R.K.Rəsulov, tibb e.d. akad.Z.Ö.Qarayev, tibb e.d.Ə.V.Musayev, tibb e.d. prof.M.H.Əliyev, i.e.d.M.M.Bağirov, akad.N.Q.Cəfərov, psixologiya e.d.Ə.T.Baxşəliyev, tex.e.d.M.İ.Əliyev, tex.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, AMEA müxbir üzvü prof. Q.C.İmanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof. K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.X.D.Barkero (İspaniya), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çxeidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof. Y.M.Morozov (Rusiya), i.e.f.d.M.Ə.Vəliyev, h.e.f.d.H.D.Qənbərov, f.-r.e.n.N.Q.Zeynalov, i.e.f.d.Ə.H.Ələkbərov, f.-r.e.n.M.B.Vəliyev, sos.e.f.d. F.Ş.Həsənov, p.e.n.S.V.Vəliyeva, b.e.f.d.T.H.Kərimova, f.e.f.d. S.X.Abdurəhmanova, prof. E.M.Rzazadə, i.e.d.prof. Y.E.Məmmədov, p.e.d., R.V.Cabbarov

Журнал рецензируется и реферируется в ВИНИТИ (№10211-5335/54-34) Editor-in-chief:Prof. A.A.VALIYEV

Executive Secretary: ass. prof.F.K.Hudaverdiyev

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.F.S.Mamedov (Exact Sciences)

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunyardov, acad.M.I.Aliyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof.A.G.Aliyev, prof.A.H.Shamilov (Turkey), prof.R.K.Rasulov, prof.Z.O.Garayev, prof.A.V.Musayev, prof.M.H.Aliyev, prof.M.M.Baghirov, acad.N.G.Jafarov, prof.A.T.Bakshaliyev, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan prof.G.J.Imanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.J.D.Barquero (Spain), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.K.Kordzaia (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), M.A.Valiyev, H.D.Ganbarov, N.G.Zeynalov, A.H.Alekperov, M.B.Valiyev, F.Sh.Hasanov, S.V.Valiyeva, T.H.Karimova, S.X.Abdurahmanova, prof.E.M.Rzazadeh, prof. Y.E.Mamedov, prof. R.V.Jabbarov

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (office) (+994 12) 465 82 62, (+994 12) 465 82 00

(mob.) (+994 55) 860 80 64, (+994 50) 378 8630

Fax: (+994 12) 465 67 05

<http://www.journal.oyu.edu.az>

e-mail: journal@oyu.edu.az

OYU-2020

Az.073

«Odlar Yurdu» nəşriyyatı, 2020-ci il

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroglu Rəhimov küçəsi 13 Odlar Yurdu

Universiteti, Ümumi şöbə

TƏSİSÇİ:

Odlar Yurdu Universiteti

Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur

Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisad, texnika, tibb, əczaçılıq, biologiya, aqrar, hüquq, tarix, antropologiya, siyasi, psixologiya, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

Tel.: (051) 572 34 36
Faks: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

FOUNDED BY

Odlar Yurdu University

Published since December 1998

Issued at least twice a year

Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998

Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Technical Science, Medicine, Pharmacology, Biology, Agrarian Science, Law, History, Anthropology, Political Science, Psychology, Pedagogy and Philology.

Editorial Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (051) 572 34 36
Fax: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Университет Одлар Юрду

Издается с декабря 1998 года

Выходит не менее двух раз в год

Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998

Включен в перечень изданий, рекомендованных ВАК при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, технических наук, медицины, фармакологии, биологии, аграрной науки, права, истории, антропологии, политологии, психологии, педагогики и филологии.

Адрес редакции: Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел

Тел.: (051) 572 34 36
Факс: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

HÜQUQ, TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT № 32.019.52

РОЛЬ И ПОТЕНЦИАЛ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

А.А.Алиев

Азербайджанский Университет ЯзыковБаку, ул.Р.Бейбутова 60

e-mail: abbas.aliev.2016@mail.ru

Açar sözlər: bərpa olunan enerji mənbələri, enerji sahəsi, enerji təhlükəsizliyi sistemi

Keywords: renewable energy sources, energy sector, energy security system

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, энергетическая сфера, система энергетической безопасности

Введение (постановка проблем). Энергия является одним из основных источников поддержания жизнедеятельности и обеспечения всё возрастающих потребностей человека.

В условиях глобализации энергетическая система большинства государств мира переживает период значительных перемен. Настоятельной необходимостью становится динамичное развитие энергетической сферы и её составной части - энергетической безопасности повышения её надёжности по средствам широкого использования, как традиционных видов источников энергии, так и Возобновляемых Источников Энергии.

В современную эпоху в мире наблюдается повышенный интерес к использованию в различных отраслях экономики ВИЭ. Это связано с происходящими изменениями в энергетической политике мировых держав, где определяющее значение приобретает переход на энергосберегающие и ресурсосберегающие технологии.

На фоне роста населения, климатических изменений, сокращения доказанных мировых запасов многих ископаемых видов топлива, нестабильности цен на углеводороды и стремления государств снизить зависимость от импортного сырья, заинтересованность в использовании новых источников энергии возрастает.

Под ВИЭ понимаются источники энергии, непрерывно возобновляемые за счет естественно протекающих природных процессов: энергия солнечного излучения, энергия ветра, гидродинамическая энергия воды, геотермальная энергия и др.

В Законе Азербайджанской Республики «Об использовании энергетических ресурсов» (1996) понятие «возобновляемые источники энергии» трактуется как источники энергии, постоянно существующие или периодически появляющиеся в окружающей среде (энергия солнца, ветра, потоков тепла земли, энергии биомассы, морей, потоков вод и т. п.) (1).

Использование ВИЭ должно способствовать развитию и усовершенствованию энергетической структуры, диверсификации энергоресурсов, улучшению социального положения населения и, в конечном счёте, обеспечению энергетической безопасности.

Важным преимуществом ВИЭ является их способность на тысячелетие обеспечить энергией человечество. В связи с этим, практически во всех развитых странах сегодня разрабатываются и реализуются программы, связанные с альтернативной энергетикой. Её привлекательность вызвана неисчерпаемостью ресурсов, независимостью от конъюнктуры цен на мировых рынках энергоносителей, а также, что немаловажно, экологической чистотой.

Цель данной статьи является рассмотрения роли, место и значения не нефтяного

фактора в обеспечении системы энергетической безопасности Азербайджанской Республики.

В исследовании использованы в основном **общенаучные методы**, методы сравнительного анализа энергетических ресурсов республики

Новизной статьи выражается в показании важности возобновляемых источников энергии в общем балансе энергетических ресурсов Азербайджанской республики, описании плюсов и минусов разных видов возобновляемых источников энергии в современный период.

Изложения основного материала. Стратегия развития энергетической сферы в Азербайджанской Республике, наряду с развитием традиционных источников энергии предполагает сбалансированное использования всего потенциала ВИЭ, которыми природа наделила нашу страну. В программах и проектах, определяющих развитие энергетической сферы нашей республики, уделяется особое внимание повышению значимости ВИЭ в удовлетворении потребностей населения страны в энергии и обеспечении динамичного функционирования системы энергетической безопасности. ВИЭ в Азербайджане - совокупность неисчерпаемых источников энергии (солнце, ветер, вода и т.д.), использующихся в стране. Одним из значимых ВИЭ является энергия ветра.

Благодаря географическим условиям, использование ветряной энергии в Азербайджане экономически выгодно, и она является одним из факторов энергетической безопасности. Обилием ветреной погоды особенно богаты - Абшеронский полуостров (энергетический потенциал -1500 мВт), береговая линия Каспийского моря и правый берег Куры (энергетический потенциал - 500 мВт), Шарур-Джувльфинский район Нахчыванской Республики (энергетический потенциал - 70 мВт.) (2).

В 2017-2018 годах в Азербайджане, за счёт силы ветра было выработано 1,9 млн. кВт.ч. и 7, 1кВт.Ч. соответственно (3).

Ветряные генераторы работают за счёт энергии воздушных масс и, как следствие, повышается уровень их эффективности. Положительным моментом использования ветроэнергетики в тоже время, является то, что здесь не используются водные ресурсы, и не отчуждаются значительные земельные участки. Правда, в отдельных случаях неподдающаяся регулированию скорость ветра создаёт помехи для радио- и телевидения. Оно также оказывает негативное воздействие на окружающую среду и проявляется в отчуждении значительных земельных ресурсов. Большой потенциал ветроэнергетики Азербайджана привлек внимание специалистов японской компании «Томи». Эта компания в 1999 году совместно с Азербайджанским научно-исследовательским институтом энергетики и энергетического проектирования разработала проект и установила на Абшеронском полуострове две ветровые башни высотой в 30 и 40 метров (4).

Солнечная энергия также является одним из самых надёжных источников энергии в мире, и её использование особенно перспективно в солнечных регионах. Естественный климат Азербайджана предоставляет широкие возможности для увеличения производства электроэнергии и тепловой энергии за счет использования солнечной энергии. В различных регионах мира количество показатели годового излучения солнечной энергии, существенно различен. Так, в США оно составляет 1500-2000 кВт/м², в России – 800-1600 кВт/м², во Франции – 1200-1400 кВт/м², в Китае – 1800-2000 кВт/м²). В Азербайджане этот показатель равен 1500-2000 кВт/м² (5).

Как видим, показатели солнечной интенсивности в Азербайджане по сравнению с рядом стран мира значительно выше. Отмеченное обстоятельство можно считать в качестве одного из стимулов вложения значительных инвестиций в производство и использования солнечной энергии в качестве дополнительного фактора стабильности и развития системы энергетической безопасности.

Максимальные показатели интенсивности солнечной радиации имеют место на

Апшеронском полуострове, в северо-восточной части Азербайджана и Нахчыване. По данным Государственного комитета статистики Азербайджана солнечными станциями в 2017-2018 годы было выработано соответственно 3.2 млн. кВт. и 3,4 тыс. кВт. (6)

Таким образом, использование солнечной энергии могло бы помочь решению проблем, связанных с обеспечением энергии ряда низменных и горных районов Азербайджана.

Отрицательным моментом в использовании солнечной энергии является то обстоятельство, что турбины солнечных электростанций требуют для своего охлаждения большого количества водных ресурсов. К тому же, строительство солнечных станций ведет к отчуждению земельных участков, на их строительство уходит много времени и человеческих ресурсов. Выработанная солнечная энергия накапливается в аккумуляторах, производство, которых нередко имеет негативное последствие и несёт в себе угрозу, как экологической, так и энергетической безопасности.

В своём выступлении на церемонии открытия Сураханской солнечной электростанции Ильхам Алиев заявил: «использование альтернативных и возобновляемых источников энергии – это современность, новизна, экологически чистые технологии. Это наш взгляд в будущее» (7).

В 2013 г. в Гобустанском районе была сдана в эксплуатацию первая в Азербайджане и на Южном Кавказе гибридная станция. На её территории сооружены три ветряных генератора общей мощностью 2,7 МВт (каждая по 900 кВт), 4000 солнечных панелей с общей мощностью 1 МВт, два глубинных тепловых насоса мощностью 1,6 кВт/час (8).

В 2015 году в рамках стратегии развития системы энергетической безопасности Нахчыванской Республики были реализованы важные проекты, связанные с использованием альтернативных и возобновляемых источников энергии. Так была построена и введена в эксплуатацию солнечная электростанция в районе села Хал-Хал Бабекской области. Строительство электростанции общей мощностью 20 мВт осуществлялось на основе контракта между АВОЕМ Нахчыванской Автономной Республики и компанией Soltech Королевства Бельгия. На станции было установлено 78684 тысяч солнечных панели и 11 электрических подстанций. Потенциал станции оценивается в 30 млн. кВтч электроэнергии в год (9).

Следующим источником ВЭИ являются водные ресурсы. Водные ресурсы, с экологической точки зрения, самый чистый источник энергии в мире. По данным Группы экспертов по возобновляемой энергетике ЭКОСОС ООН, на сегодняшний день доля гидроэнергетики в общемировом объеме составляет 17 %. или 412 кВт (379 кВт из которых вырабатываются крупными ГЭС) (10).

Водные ресурсы Азербайджана в основном сконцентрированы в нижней части реки Кура, реки Араз и на мелководных реках, впадающих в Каспийское море.

Крупнейшими гидроэлектростанциями в Азербайджане являются Мингячевирская ГЭС (мощность 400 МВт) и Шамкирская ГЭС (мощность 380 МВт). По данным Государственного комитета статистики Азербайджана в 2016 году мощность электростанций страны составила 7 300 МВт, в том числе 1100 МВт – мощность гидроэлектростанций. Доля ГЭС в выработке электроэнергии составила более 8% от общего производства электроэнергии. (11) В 2017-2018 годах ГЭС Азербайджана было выработано соответственно 150,2 и 152 млн. кВт.ч. (12).

Общий гидроэнергетический потенциал рек в Азербайджане составляет 40 млрд. кВт.ч. С технико-экономической точки зрения, общий потенциал доступных к использованию ресурсов гидроэнергии составляет 16 млрд. кВт.ч, из которых 5 млрд. кВт.ч приходится на долю малых ГЭС (13).

Строительство гидроэлектростанций позволяет производить экологически чистую энергию, предотвратить возникновение наводнений и создать новые ирригационные

системы. А это, в свою очередь, играет важную роль в решении вопросов высокого уровня. За счет строительства десятков малых ГЭС на реках и водных объектах можно получать ежегодно 3,2 млрд. кВт.ч энергии. Наряду с решением чисто энергетических проблем, связанных с размещением электрических сетей в отдаленных сельских местностях страны, постройка такого типа станций значительно помогла бы решению существующих ряда социальных проблем.

Использование малых ГЭС считается очень выгодным для энергетического сектора республики. Существующий потенциал малых рек, каналов и водных бассейнов на территории республики позволяет построить малые ГЭС с общим объемом в 240 тыс. кВт.ч.

Кроме того, на малых реках Нахчыванской автономной республики были построены восемь деривационных станций общей мощностью до 32,1 мВт. В 2009-2011 годах были построены такие ГЭС: "Балакен-1", "Гусар-1" и "Гейчай-1" (14).

Общий экономический потенциал сферы ВИЭ Азербайджана в наши дни, оценивается в 26,940 тыс. МВт, из которых 23,04 тыс. МВт приходится на солнечную энергетику, 3 тыс. МВт – на ветроэнергетику, 520 МВт - на гидроэнергетику, остальное - на термальную энергетику и биомассу (15).

Стратегия развития и использования ВИЭ и повышения их роли в системе обеспечения энергетической безопасности было уделено большое внимание в Распоряжении Президента Азербайджанской Республики И.Алиева, от 22 декабря 2017 «О дополнительных мерах по использованию альтернативных и возобновляемых источников энергии в Азербайджанской Республике». В нём отмечалась необходимость, что «повышение в энергетическом балансе страны доли энергии, вырабатываемой за счет альтернативных и возобновляемых источников энергии, обеспечение снабжения потребителей бесперебойной электроэнергией, сокращение технических и технологических потерь посредством создания генерационных источников на близких к потребителям территориях и эффективного управления имеющимися ресурсами являются одними из приоритетов реформ, проводимых в электроэнергетическом секторе» (16).

Крупнейшие ТНК, такие, как французская компания «Total Eren», которая разрабатывает, финансирует, строит и эксплуатирует электростанции на возобновляемых источниках энергии по всему миру и британская компания «BP», которая глубоко внедрилась в энергетическую сферу Азербайджана, проявили особый интерес к взаимовыгодному сотрудничеству с нашей республикой в сфере всестороннего использования потенциала ВИЭ. Входящее в структуру ТНК BP - Alternative Energy», как один из первых участников сектора возобновляемых источников энергии, имеет большой опыт в этой области и сегодня обладает важным портфелем в трех платформах (возобновляемое топливо, возобновляемая энергия и возобновляемая продукция) и ведет работу над дополнительными возможностями.

В декабре 2018 года между ТНК «BP» и Министерством энергетики Азербайджана был подписан Меморандум о взаимопонимании с целью совместного изучения потенциальных возможностей для развития в Азербайджане сферы ВИЭ. Выступая на церемонии подписания Меморандума, министр энергетики П. Шахбазов отметил, что «увеличение производства альтернативных и возобновляемых источников энергии, усиление роли этой энергии в обеспечении энергетической безопасности являются вопросами, поставленными главой государства, требующими не отлагающего решения». В свою очередь глава BP по Азербайджану, Грузии и Турции Гэри Джонс, заявил, что «BP готово совместно с правительством Азербайджана провести совместные исследования потенциала ВИЭ в стране, и поддерживает работы, начатые по созданию правовой базы в этой сфере»(17).

В феврале 2019 года Министерство энергетики Азербайджана и французская компания-разработчик проектов солнечной и ветровой энергетики «Total Eren» подписали Меморандум о взаимопонимании для развития сферы возобновляемых

источников энергии. Основной целью Меморандума было определено изучение потенциала и создание условий для инвестирования в сферу возобновляемых источников энергии в Азербайджане" Глава азербайджанского представительства TOTAL Денис Лемаршаль, отметил, что «подписание Меморандума с Минэнерго позволит компании реализовать интерес к развитию зеленой энергетике в Азербайджане» (18).

Аналогичный Меморандум, в феврале 2019 года, был подписан Министерством энергетики Азербайджана и норвежской кампанией Equinor (19).

Для условий Азербайджана, с учётом географических особенностей его территории, целесообразным представляется проведение на государственном уровне стратегии по максимальному использованию экологически чистой энергии, вырабатываемой на объектах ВИЭ, на основе широкого использования достижений современной техники и технологии.

Заключения. Приведённые данные и изложенный выше материал, позволяет нам сделать ряд выводов:

широкое использование возобновляемых источников энергии отвечает высшим приоритетам и задачам энергетической стратегии и обеспечении энергетической безопасности Азербайджана;

за рассмотренный период значительно возросла доля ВИЭ в системе традиционных энергоносителей, расширились масштабы использования энергии, выработанной на объектах ВИЭ в сфере энергетики и в ряде других отраслей экономики Азербайджана; с точки зрения энергоэффективности, ВИЭ на сегодняшний день являются наиболее доступным методом развития Азербайджанской республики и экономией традиционных углеводородных энергоресурсов, что может считаться одной из основ стабильного существования системы энергетической безопасности;

роль и значимость ВИЭ в обеспечении динамичного развития системы энергетической безопасности Азербайджанской республики определяют совокупность политических, экономических, ресурсных, технологических и экологических факторов;

руководству Азербайджанской республики необходимо принять конкретные меры по совершенствованию механизма привлечения зарубежных инвестиций в сферу энергетики, основанной на использовании ВИЭ;

считаем целесообразным использованием части прибыли, полученной от транспортировки от нефти и газа направлять на развитие и стимулирование ВИЭ;

потенциал и экономическая целесообразность развития ВИЭ, позволит обеспечить более широкое внедрение и использование экологически чистых, источников энергии для обеспечения энергетической безопасности на долгосрочную перспективу;

угрозы и вызовы с которыми столкнулась Азербайджанская республика в начале XXI века, вызывают необходимость формирования комплексного и единого подхода к стратегии развития энергетической сферы и усиления вклада ВИЭ в систему энергетической безопасности;

развитие ВИЭ является важным политическим фактором энергетической безопасности, и в тоже время одной из составляющих основ социально-экономического развития Азербайджана;

эффективное применение ВИЭ, наряду с традиционными углеводородными энергоресурсами, должно способствовать решению важных проблем устойчивого развития Азербайджанской республики, совершенствования его энергетической политики, расширения международного сотрудничества со странами ЕС в деле обеспечения энергетической безопасности;

использования ВИЭ в энергетической сфере Азербайджана должно базироваться на основе общемировых тенденций и их приоритет во многом должен определять энергетическую, экономическую, и в конечном счёте национальную безопасность страны.

Литература

- Об использовании энергетических ресурсов: Закон Азербайджанской Рес-публики от 30 мая 1996 года № 94-П. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2785
- Алиев Р. А., «Зеленая экономика» в Азербайджанской Республике: предпо-сылки и направления развития // - Р.А.Алиев, Г.А.Исмаилова - Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ», 2015, Том7, №6, с.5
[http:// naukovedenie .ru/PDF/107EYN615.pdf](http://naukovedenie.ru/PDF/107EYN615.pdf)
- Azərbaycanın energetikası. Rəsmi nəşr - /Bakı: -2019,-s.20 / www.stat.gov.az
- Mahmudova M..Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə // Səs.-2010.- 20 may.- s. 11.
- Алиев Т. Состояние и перспективы развития. Альтернативных и ВИЭ в Азербайджане / - Проблемы энергетики и нетрадиционные источники энергии.-// - Сборник материалов 65-го заседания Комитета полномочных Представителей госу-дарств-членов МЦНТИ и международная конференция. Москва: РФ. 6-7 ноября2014 г. - Москва: 2014, с. 6
- Azərbaycanın energetikası. Rəsmi nəşr / - Bakı:, 2019, s.20 / www.stat.gov.az
- Ильхам Алиев принял участие в открытии Сураханской электростанции 16 июля 2014 Официальный сайт президента Азербайджанской Республики
[/https://ru.president.az](https://ru.president.az)
- Алиев Р.Н. Альтернативная энергетика Азербайджана – Будущее энергоге-нерирующих инфраструктур Закавказья и Ближнего Востока // Вестник Российской Академии Естественных Наук - 2015, № 5, с.29
- Cabarov Ə. Günəş Elektrik Stansiyası Naxçıvanın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfədir //Şərq qarısi.-2017,17 iyul
- Организация Объединенных Наций Экономический и Социальный Совет. Перспективы развития возобновляемой энергетики в регионе ЕЭК / https://www.unecsc.org/ECE_ENERGY_GE.7_2018-3.r.
- Azərbaycanın energetikası.. Rəsmi nəşr -Bakı, -2016: s.20 // www.stat.gov.az
- Содружество Независимых Государств. Исполнительный Комитет по ис-пользованию гидроэнергетического потенциала государств -участников СНГ. Проб-лемы и перспективы (информационно-аналитический материал) / Москва: 2016 г., с.6 / energo-cis.ru > wyswyg > file > news
- Правовые основы развития зеленой экономики в странах-членах организа- ции Черноморского Экономического Сотрудничества Киев. Региональный обзор идиалог о системах и перспективах. Региональный обзор и диалог о системах и пер-спективах. (Совместный проект ЧЭС–ГИЦ) / Киев: - 2012 - с.66 green.ucci.org.ua > wp-content> uploads > 2016/11 > 130129_MEMO_014
- «Азербайджанские известия». - 2011, 4 ноября /...www.azerizv.az> Новости» Экономика и финансы
- Azərbaycanın energetikası. Rəsmi nəşr. / – Bakı: -2019, - с.23
- Распоряжение Президента Азербайджанской Республики о дополнительных мерах по использованию альтернативных и возобновляемых источников энергии в Азербайджанской Республике 22 декабря 2017, / <https://ru.president.az> > articles
- Министерство энергетики подписало с ВР Меморандум о взаимопонима- нии 18.12.2018 / <https://azertag.az>>xeber>Ministerstvo_energetiki_podpisalo_s_VR_Mem
- Минэнерго Азербайджана и Total Eren подписали Меморандум о взаимопо- нимании 5 февраля 2018. Министерство энергетики Азербайджана / Вестник Кавка- за /vestnikkavkaza.org > tags > министерство энергетики Азербайджана
- Министерство энергетики Азербайджана и Equinor подписали меморандум о взаимопонимании /<https://azertag.az> > xeber > Ministerstvo_energetiki_Azerbaidzhana_i_Equi.

AZƏRBAYCANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN ROLU VƏ POTENSİALI

A.Ə.Əliyev

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyi sisteminin təmin edilməsində qeyri-neft amilinin rolu, yeri və əhəmiyyətini nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd olunur ki, əhalinin artması, iqlim dəyişikliyi, sübut olunmuş dünya ehtiyatlarının azalması, karbohidrogen qiymətlərinin dəyişkənliyi və dövlətlərin xammal idxalından asılılığı azaltmaq istəyi yeni enerji mənbələrindən istifadəyə marağı artırır.

THE ROLE AND THE POTENTIAL OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN ENSURING ENERGY SECURITY OF AZERBAIJAN

A.A.Aliev

SUMMARY

This article considers the role, the place and the importance of the non-oil factor in ensuring the energy security system in the Republic of Azerbaijan. It is noted that amid population growth, climatic changes, decrease of world proven reserves, hydrocarbon price volatility and the desire of states to reduce their dependence on raw material imports, the interest in using new energy sources is steadily growing.

Məqalə redaksiyaya 29 iyun 2020 tarixində daxil olmuş, 3 iyul 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 94; 39

QUBA-XAÇMAZ BÖLGƏSİNİN ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN DİNAMİKASI

Z.C.Murtuzayeva

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 115

e-mail: zari.m.88@mail.ru

Açar sözlər: etnik tərkib, əhali, siyahıyaalma, bölgə

Key words: ethnic composition, population, census, region

Ключевые слова: этнический состав, население, перепись, район

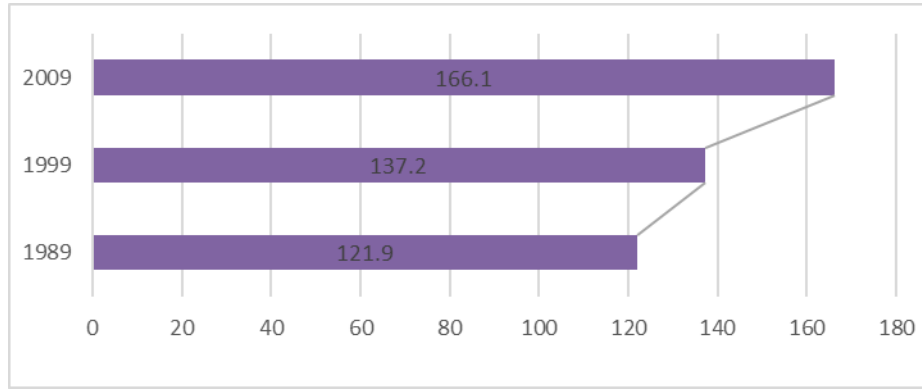
Qafqazın ən qədim etnoslarından biri olan ləzgilər kompakt halda əsasən Dağıstan və Azərbaycanın şimal-şərq zonasında, xüsusilə Qusar, Xaçmaz, Quba, Şabran, Siyəzən, Qəbələ, İsmayilli, Oğuz, Şəki və Qax rayonlarında, həmçinin Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşmışlar. Ən sıx əsasən Qusar və Xaçmaz rayonlarında məskunlaşıblar.

1989-cu ildə aparılmış siyahıyaalmada ləzgilər Azərbaycanın ümumi əhalisinin 171.4 min nəfərini (2.4%) təşkil etmişlər. 1999-cu il əhalinin siyahıyaalınma materiallarında artıq bu say dəyişilərək, 178.0 min nəfər və ya 2.2% olmuşdur. Göründüyükimi, ötən 10 il müddətində ləzgilərin sayında cəmi 6 min nəfər artım olmuşdur. Bundan əlavə, 1999-cu ildən 2009-cu ilə qədər olan müddətdə ləzgi əhalisinin artımı cəmi 2 min nəfər olmuşdur ki, bu da çox cüzdür. Az artımın səbəbi kimi bu illərdə ləzgilərin müxtəlif ölkələrə əmək, təhsil miqrasiyasını göstərmək olar. 2009-cu il siyahıyaalma materialları üzrə Azərbaycanın ümumi əhalisinin sayı 8922,4 nəfər olmuşdur ki, ləzgilər bu ümumi sayın 180.3 min nəfərini və ya 2.0 faiz təşkil etmişlər. Son siyahıyaalma məlumatlarına əsasən, ölkə üzrə ləzgilərin 0.4% azalması bütövlükdə ölkədə doğum əmsalının azalması ilə bağlı idi.

2019-cu il yanvar ayının statistik məlumatlarına əsasən, Quba-Xaçmaz bölgəsinin əhalisinin ümumi sayı 549.4 min nəfər təşkil edir. Bu bölgənin tərkibinə Qusar, Xaçmaz, Quba, Şabran və Siyəzən rayonları daxildir. Qeyd edək ki, Quba-Xaçmaz bölgəsinin 1989-1999-2009-cu il siyahıyaalınmaları üzrə əhalisinin sayı müvafiq olaraq 121.9, 137.2 və 166.1 min nəfər olmuşdur (Diaqram 1).

Quba-Xaçmaz bölgəsində 2009-cu ildə aparılmış əhalinin siyahıyaalmasına əsasən, 20-yə yaxın azsaylı xalqların nümayəndələrinin yaşadığı məlum olmuşdur. Bunlara misal olaraq, ləzgilər, yəhudilər, tatlar, türklər, ruslar, xınalıqlar, qızlar, tatarlar, ukraynalılar və s. göstərmək olar. Bu bölgənin əhalisinin 22.5 %-ni ləzgilər təşkil edir.

Diaqram 1

Quba-Xaçmaz bölgəsinin əhali artımı

Bu bölgədə say çoxluğuna görə azərbaycanlılar birinci yeri tutur. Belə ki, 1989-cu ildən sonra azərbaycanlıların sayı 45 min nəfərə qədər və ya 17.2% artmış, 1999-cu ildə isə bölgənin əhalisinin 69%-i təşkil etmişdir. 2009-cu il siyahıyaalınma materiallarına əsasən azərbaycanlıların sayında nəzərə çarpacaq qədər artım müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 1).

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin sayına görə bu bölgədə ləzgilər ikinci yerdə dayanır. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, 1989-cu ildən keçən 10 il ərzində Quba-Xaçmaz bölgəsində ləzgilərin sayı artaraq 109.1 min nəfərə çatmışdır. Bu bölgənin əhalisinin 24.7

% deməkdir. Əgər 1989-1999-cu illər arasında bu bölgədəki ləzgilərin sayı 21.4 min nəfər artmışdısa, 1999-2009-cu illərdə bu artım 4361 nəfər təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

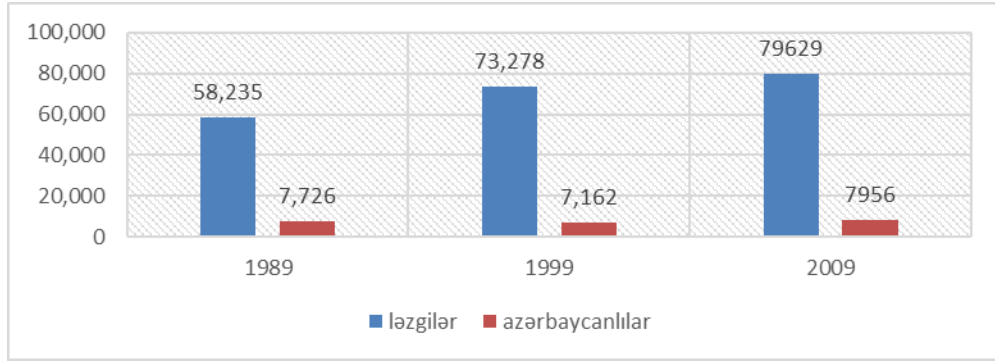
Millət	1989	1999	2009
Azərbaycanlılar	259950	304589	330138
Ləzgilər	87692	109123	113484

Quba-Xaçmaz bölgəsində yaşayan azərbaycanlı və ləzgilərin nisbəti

1989-1999-2009-cu illərdə aparılmış əhalinin siyahıyaalınması materiallarından da görüldüyü kimi Quba-Xaçmaz bölgəsində yaşayan ləzgilər əsasən kənd yerlərində məskunlaşmışdır.

Quba-Xaçmaz rayonunun tərkibinə daxil olan Qusar rayonunun əhalisi yanvar, 2019-cu il statistik məlumatlara əsasən 98.1 min nəfər təşkil edir ki, bu da 1 km² 65 nəfər deməkdir. Məlum olduğu kimi Qusar rayonunda yaşayan millətlər arasında ləzgilər çoxluqtəşkil edir. Həmçinin Qusar rayonunda azərbaycanlılar, türklər, ruslar, xınalıqlar, qızlar, tatarlar, ukraynalılar və s. millətlər də yaşayır. 2009-cu ildə aparılmış əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Qusar rayonun ümumi əhalisinin sayı 87.9 min nəfər təşkil edirdi ki, bunun da 79.7 min nəfəri və ya 90.7%-i ləzgilər idi. Bundan əlavə, 1999-cu il əhalinin siyahıya alınmasına əsasən Qusar rayonunun ümumi əhalisinin sayı 80816 nəfər idi ki, bunlardan 73.2 min nəfərini və ya 90,67%-ini ləzgilər təşkil edirdi. Ötən 10 il ərzində bu rayonda ləzgilərin sayı 6351 nəfər artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1989-cu il əhalinin siyahıyaalınma məlumatlarına əsasən Qusar rayonunun ləzgi əhalisinin sayı 58.2 min nəfər (86.8%) göstərilmişdir. Belə güman etmək olar ki, bu ildə aparılmış siyahıyaalınmada ləzgilərin çoxu azərbaycanlı kimi qeydiyyata alınmışdır.

Bu dövrdə də say etibarilə Qusarda ikinci yerdə azərbaycanlılar dayanırdı. Qusar rayonunda say etibarilə ləzgilərdən sonra ikinci yerdə azərbaycanlılar durur. Belə ki, 1989-cu il siyahıyaalınmaya əsasən azərbaycanlıların sayı 7726 nəfər (11.5%) olmuşdur. Lakin 1999-cu il əhalinin siyahıyaalınmasına əsasən bu say 7162 nəfər və ya 8.86% olmuşdur. Ötən 10 il ərzində Qusar rayonunun azərbaycanlı əhalisinin sayında artımmüşahidə olunmuşdur. Ən son siyahıyaalınmaya əsasən, Qusar rayonunun 7956 min nəfərini və ya 9.06%-ini azərbaycanlılar təşkil edir (Diaqram 2).

Qusar rayonunun ləzgi və azərbaycanlı əhalisinin say dinamikası

Qusar rayonunun etnik tərkibinə daxil olan digər azsaylı millətlərdən 2009-cu il siyahıyaalınma məlumatlarına görə ümumi əhalinin 102 nəfərini (0.12%) türklər, 87 nəfərini (0.10%) ruslar, 20 nəfərini (0.02%) xınalıqlar, 11 nəfər (0.01%) qızlar, 8 nəfər (0.01%) tatarlar, 7 nəfər (0.01%) ukraynalılar və 37 nəfər (0.04%) digər millətlər təşkil edir. Cədvəl 2-də 1989-1999-cu il əhalinin siyahıyaalınması üzrə əldə edilmiş məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 2

Etnik qrup	2009		1999		1989	
	nəfər	faiz	nəfər	faiz	nəfər	Faiz
Qusar	87857	100	80816	100	67049	100
azərbaycanlılar	7956	9.06	7162	8.86	7726	11.5
ləzgilər	79629	90.63	73278	90.67	58235	86.8
türklər	102	0.12	82	0.10	20	0.02
ruslar	87	0.10	174	0.22	401	0.59
xınalıqlar	20	0.02	-	-	-	-
qızlar	11	0.01	-	-	-	-
tatarlar	8	0.01	10	0.01	30	0.04
ukraynalılar	7	0.01	15	0.02	65	0.09
talışlar	-	-	2	0.00	-	-
yəhudilər	-	-	32	0.04	116	0.17
belaruslar	-	-	-	-	16	0.02
avarlar	-	-	-	-	39	0.05
gürcülər	-	-	-	-	53	0.07
digər millətlər	37	0.04	49	0.06	338	0.50

Qusar rayonunun etnik tərkibi

Quba-Xaçmaz bölgəsinin digər ən çox sayda ləzgilərin məskunlaşdığı rayon mərkəzi Xaçmaz şəhəri olan Xaçmaz rayondur. Rayonun əhalisi yanvar, 2019-cu il statistik məlumatlarına əsasən 178.1 min nəfər təşkil edir. Əhalinin sıxlığı 1 m² üçün 168 nəfərdir. Bu rayonun əhalisinin əsas hissəsini azərbaycanlılar və ləzgilər təşkil edir. Əlavə olaraq, rayonda 22 digər millətlərin nümayəndələri yaşayır. Bunlara ləzgiləri, tatları, türkləri, qızları, rusları, kürdləri, tatarları, yəhudiləri və s. misal göstərmək olar (Cədvəl 3).

Rayonun əhalisinin əsas hissəsi azərbaycanlılardan ibarətdir. Belə ki, 2009-cu il məlumatına əsasən rayonda 115811 min nəfər və ya 72.73%-i azərbaycanlılar təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1989-1999-cu illər ərzində rayonun azərbaycanlı əhalisinin sayında 30378 nəfər artım müşahidə olunur. Belə ki, 1989-cu il əhalinin siyahıya alınması materiallarına görə Xaçmaz rayonunun azərbaycanlı əhalisinin sayı 85433 nəfər hesablanmışdır. Lakin müstəqillik dövrünün ilk siyahıyaalınması olan 1999-cu il əhalinin siyahıyaalınması materiallarına əsasən azərbaycanlı əhalisinin sayı artaraq 99671 nəfərə çatmışdır.

2009-cu il siyahıyaalınma ilə 1999-cu ildə aparılmış əhalinin siyahıyaalınması ilə müqayisə

aparsaq görürük ki, bu zonada ləzgi əhalisinin sayında azalma müşahidə olunur. Belə ki, 1999-cu il siyahıyaalma məlumatlarında rayonun ləzgi əhalisinin sayı 26248 nəfəridisə, 2009-cu il siyahıyaalma da bu rəqəmdə 1560 nəfər azalma müşahidə edirik. Amma əgər biz 1989-cu il siyahıyaalınma ilə müqayisə etsək 2009-cu ildə Xaçmaz rayonunda ləzgi əhalisinin sayında artım olduğunu görürük. Belə ki, 1989-cu ildə Xaçmaz rayonunda ləzgilərin sayı 21452 nəfər olmuşdur. 2009-cu il əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Xaçmaz rayonunun ümumi əhalisi 159245 min nəfər idi ki, bunun da 24688 nəfərini və ya 15.50 faizini ləzgilər təşkil edir.

Azərbaycanlılar və ləzgilərdən əlavə 9108 nəfər tat, 4165 nəfər türk, 3540 nəfər qız,643 nəfər rus, 603 nəfər kürd və digər millətlər məskunlaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu il siyahıyaalınmasında rusların sayında kəskin azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 3024 nəfərdən 603 nəfərə kimi azalmışdır. Digər azalan millətlərə tatarları, yəhudiləri, ukraynalıları göstərmək olar.

Cədvəl 3

Etnik qrup	2009		1999		1989	
	nəfər	faiz	nəfər	faiz	nəfər	faiz
Xaçmaz	159245	100	144332	100	115870	100
azərbaycanlılar	115811	72.73	99671	69.06	85433	73.7
ləzgilər	24688	15.50	26248	18.19	21452	18.5
tatlar	9108	5.72	8853	6.13	-	-
türklər	4165	2.62	4976	3.45	1625	1.4
qızlar	3540	2.22	-	-	-	-
ruslar	643	0.40	1426	0.99	3024	2.6
kürdlər	603	0.38	607	0.42	338	0.29
tatarlar	131	0.08	221	0.15	191	0.16
yəhudilər	90	0.06	295	0.20	557	0.48
xınalıqlar	36	0.02	-	-	-	-
talışlar	36	0.02	31	0.02	-	-
ukraynalılar	28	0.02	73	0.05	369	0.31
digər millətlər	366	0.23	1931	1.32	2195	1.89

Xaçmaz rayonunun etnik tərkibi

Xaçmaz rayonunun Yalama ərazi vahidinə (əhalisinin sayı 4694 nəfər) daxil olan Yalama (2427 nəfər, 1164 kişi,1263 qadın), Zeyxuroba (758 nəfər, 350 kişi, 408 qadın), Ortaoba (535 nəfər, 251 kişi, 284 qadın), Üküroba (298 nəfər, 144 kişi, 154 qadın), Düztahiroba (280 nəfər, 145 kişi, 135 qadın), Zuxuloba (134 nəfər, 64 kişi, 70 qadın), Yaqub-oba (171 nəfər, 87 kişi,84 qadın), Səlimoba (91 nəfər, 42 kişi,49 qadın) kəndlərində, Ləcət ərazi vahidinə (2595 nəfər) daxil olan Ləcət (2095 nəfər, 986 kişi, 1109 qadın), Muruqoba (246 nəfər, 120 kişi, 126 qadın), Tağaroba (254 nəfər, 115 kişi, 139 qadın) kəndlərində ləzgilər məskunlaşıb. Bundan əlavə Xaçmaz rayonunun Nabran ərazi vahidinə daxil olan Nabran (662 nəfər, 300 kişi, 362 qadın), Tel (503 nəfər, 225 kişi, 236 qadın) kəndlərində, Qusarçay, Niyazoba, Susayqışlaq ərazi vahidinə daxil Maqsudkənd kəndində ləzgilər azərbaycanlılarla qarışıq halda yaşayır.

Ləzgilərin məskunlaşdığı digər ərazi isə əsası 08.08.1930-cu ildə qoyulmuş Quba rayonuudur. Mərkəzi Quba şəhəridir. 2019-cu il 01 yanvar statistik məlumatlara əsasən Quba rayonunun əhalisinin sayı 171.7 min nəfər təşkil etmişdir.

Quba rayonunda azərbaycanlılarla bərabər tatlar, ləzgilər, yəhudilər, türklər, qızlar, ruslar və s. digər millətlərin nümayəndələri yaşayır.

2009-cu il əhalinin siyahıyaalınmaya əsasən Quba rayonunda 152452 nəfər əhali yaşayır ki, bunun da 120774 nəfərini və ya 79.22%-ni azərbaycanlılar təşkil edir. Quba rayonunda azərbaycanlılardan sonra say etibarilə ikinci yerdə tatlar dayanır. Belə ki, ümumi əhalinin 13880 nəfərini və ya 9.10%-i tatlar təşkil edir.

Say çoxluğuna görə rayon üzrə üçüncü yerdə ləzgilər dayanır. Belə ki, 2009-cu il

siyahıyaalma materiallarına əsasən rayonun ümumi əhalisinin 8952 nəfərini və ya 5.87%-i ləzgilər təşkil edir. Quba rayonunun ləzgi əhalisinin sayı 1999-cu il siyahıyaalınma məlumatlarına əsasən 9312 nəfər olmuşdur ki, bu da bu rayonun ümumi əhalisinin 6.80 faizini təşkil etmişdir. Ötən 10 il ərzində ləzgilərin sayında 360 nəfər azalma müşahidə olunmuşdur. Lakin 1989-cu il əhalinin siyahıyaalınma materialları ilə müqayisə etdikdə ümumi olaraq Quba rayonunda yaşayan ləzgilər arasında artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bu ildə ləzgilərin sayı 7626 nəfər olmuşdur (Cədvəl 4).

Cədvəl 4

Etnik qrup	2009		1999		1989	
	nəfər	faiz	nəfər	faiz	nəfər	faiz
Quba	152452	100	136845	100	114928	100
azərbaycanlılar	120774	79.22	120502	88.06	101348	88.18
tatlar	13880	9.10	1088	0.80	-	-
ləzgilər	8952	5.87	9312	6.80	7626	6.63
yəhudilər	2705	1.77	2819	2.06	3769	3.27
xımalıqlar	2177	1.43	-	-	-	-
türklər	2159	1.42	2615	1.91	703	0.61
qızılzar	778	0.51	-	-	-	-
ruslar	135	0.09	321	0.23	836	0.72
tatarlar	63	0.04	85	0.06	94	0.08
ukraynalılar	13	0.01	32	0.02	142	0.12
talışlar	10	0.01	-	-	-	-
gürcülər	5	0.00	14	0.01	7	0.00
digər millətlər	801	0.53	57	0.03	358	0.31

Quba rayonunun etnik tərkibi

Ləzgilər rayonun əsasən rayonun Küpçal, Küpçalqışlaq, Küsnət, Digah kəndlərində məskunlaşmışdır. 2009-cu ilin siyahıyaalınmasına əsasən Küpçal kəndində 499 nəfər, Küpçalqışlaq kəndində 395 nəfər, Küsnət kəndində 285 nəfər, Digahda 725 nəfər əhali yaşayır. Qeyd etmək lazımdır ki, Quba rayonunun Küsnətdə kəndinin əhalisinin 99%-i ləzgilər təşkil edir. 2009-cu ilin siyahıyaalınmasına əsasən burada 466 nəfər əhali yaşayır.

Quba rayonunun Kürkün və Qeşrəş kəndlərində ləzgilərlə azərbaycanlılar qarışıq halda yaşayır.

Beləliklə, Quba-Xaçmaz bölgəsində 20 il ərzində baş vermiş dəyişikliklər göstərir ki, regionda əhalinin sayı daim artmaqdadır və bu bölgənin əsas millətləri azərbaycanlılar və ləzgilərdir. Bölgədə məskunlaşmış millətlər bir-birilə sülh şəraitində yaşayırlar.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması. 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması. 2009-cu il.

Z.Eminov. "Azərbaycan əhalisi", Bakı, 2005

A.Balayev. "Azərbaycan ləzgiləri." İrs jurnalı, № 2(44), 2010

<https://www.stat.gov.az/source/regions/>

**DYNAMICS OF CHANGES IN ETHNIC COMPOSITION OF THE
POPULATION OF GUBA-KHACHMAZ REGION**

Z.J.Murtuzayeva

SUMMARY

This article discusses the ethnic structure and the changes in the number of ethnicities in Azerbaijan's Guba-Khachmaz region based on the statistical data of 1989, 1999 and 2009.

**ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЙ В ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ
ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО РЕГИОНА**

З.Дж.Муртузаева

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается этнический состав и изменения численного состава национальностей Губа-Хачмазского региона Азербайджана на основе статистических материалов 1989-1999-2009-го годов.

Məqalə redaksiyaya 10 iyul 2020 tarixində daxil olmuş, 13 iyul 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 327.5

FARS KÖRFƏZİNİN GEOSİYASI VƏ GEOİQTİSADI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

R.N.Eyyubzadə

AMEA Fəlsəfə İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti 115
e-mail: matlabm@yandex.ru

Açar sözlər: Fars körfəzi, neft amili, geosiyasət, dövlətlərarası münasibətlər

Keywords: Persian Gulf, oil factor, geopolitics, interstate relations

Ключевые слова: Персидский залив, нефтяной фактор, геополитика, межгосударственные отношения

Müasir mərhələdə Fars körfəzinin geosiyasi və geoiqtisadi potensialı regionun beynəlxalq münasibətlər sistemində kifayət qədər əhəmiyyətli yerə və rola malik olmasını şərtləndirir. Regionun dünya siyasətində rolunun artmasını şərtləndirən həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi amillərin müəyyənləşdirilməsi və təhlil olunması vacibdir. Həqiqətən də bu gün regionun geosiyasətin müstəqil subyekti rolunda çıxış etdiyini əsaslandırmaq mümkündür. Regionun bütün mənalarda böyük potensialı dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqətini daim cəlb edir. Bu baxımdan iri dövlətlərin, xüsusilə, Böyük Britaniyanın regionda geosiyasi və geoiqtisadi maraqları kontekstində həyata keçirdikləri strategiyanın detallı təhlil olunması vacibdir. Təbii ki, hər şeydən öncə regionun özünün əhəmiyyətini səciyyələndirən geosiyasi və geoiqtisadi amillərin tədqiq olunması da əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, hər şeydən əvvəl vurğulamaq lazımdır ki, Fars körfəzi mürəkkəb geosiyasi region olmaqla yanaşı, olduqca zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. Regionu dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzinə çəkən başlıca məsələ də məhz zəngin karbohidrogen ehtiyatlarıdır. Lakin bununla yanaşı, dünya iqtisadiyyatında regionun karbohidrogen ehtiyatlarına olan tələbat xeyli gec meydana gəlmişdir [1]. Belə ki, ötən əsrin 70-ci illərində dünya enerji böhranı baş verdikdən sonra nəzərlər məhz Fars körfəsinə yönəlməyə başlamışdır. 1973-cü ildə Ərəb-İsrail müharibəsi zamanı neft hasil edən ərəb ölkələri neft amilindən kifayət qədər təsirli vasitə kimi istifadə etmişlər. Hər şeydən öncə Fars körfəzini səciyyələndirən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, burada yerləşən ölkələr müəyyən tarixi münasibətlər sistemini formalaşdırmış və öz mədəni, dini xüsusiyyətləri ilə identiklik təşkil edirlər [2]. Əksər hallarda bu dövlətlər öz qarşılıqlarına çıxan problemlərin birgə səylərlə həll olunmasının vacibliyini dərk edir və bunu öz siyasi diplomatik davra-nişlərində büruzə verirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, regionun əhəmiyyətini şərtləndirən təkcə onun zəngin enerji resursları deyil. Region həm də Asiya, Afrika və Avropa qitələrinin təmas xəttində yerləşməklə çox böyük geosiyasi və beynəlxalq əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, İslam dünyasının əsas müqəddəs məkanları bu regionda yerləşir ki, bu da həmin dövlətlərin bütövlükdə İslam dünyasındakı əhəmiyyətini müəyyən edən mühüm amil rolunda çıxış edir. Odur ki, regionu Yaxın Şərqlin bir subregionu kimi də nəzərdən keçirmək zəruridir. Bəllidir ki, Yaxın Şərq dünya siyasətinə çox ciddi təsir göstərmək imkanına malik olan bir regiondur. Bu baxımdan, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində Fars körfəzinin rolu ayrıca qeyd olunmalıdır.

Məlumat üçün qeyd etmək vacibdir ki, Fars körfəzi regionu Bəhreyn, İraq, İran, Qətər, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Oman və Səudiyyə Ərəbistanını əhatə edir. Fars körfəzinin geosiyasi region kimi formalaşması prosesi XX əsrin 70-ci illərində daha da təkmilləş və region dövlətləri özlərinin siyasi müstəqilliyini əldə etmiş, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq nisbi də olsa müstəqil xarici siyasət yeritməyə başlamışlar. Neft

hasilatının region dövlətlərinin nəzarətinə keçməsi beynəlxalq münasibətlər sistemində regional dövlətlərinin müstəqilliyinin möhkəmlənməsini və rolunun artmasını şərtləndirmiş oldu [3]. Fars körfəzi dövlətləri maliyyə imkanlarının artması sayəsində özlərinin siyasi mövqelərini və təsir imkanlarını da əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdilər. Bu isə göstərir ki, Fars körfəzi ölkələri enerji amilindən effektiv şəkildə siyasi alət kimi istifadə etməyi bacarmışlar. Bu zaman regional münasibətlərin də özünəməxsus cəhətlərə malik olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, İranda baş vermiş İslam inqilabından sonra regional münasibətlərdə yeni mərhələ başlamışdır. Regionun bütün dövlətləri İslam ideologiyasını milli ideologiya kimi qəbul etmələrinə baxmayaraq İranın İslam inqilabı region dövlətləri arasındakı münasibətlərin və əməkdaşlığın xarakterinə ciddi təsir etmədi. Belə ki, İslam dinindən hakimiyyətdə olanlara qarşı təsirli alət kimi istifadə olunur. İslam dini amilindən istifadə olunaraq rejimlərə qarşı mübarizə aparılır, bir sıra hallarda isə onları devirmək mümkün olurdu. Din amilindən İranın kifayət qədər geniş istifadə etdiyini nəzərə çatdırmaq üçün ciddi əsaslar vardır. İran islam inqilabının əsas ixracatçısı olan ölkə kimi tanınmağa başladı. Bundan başqa, İranın yaxından dəstəyi ilə şiə qruplaşmalarının müxtəlif ölkələrdə fəallaşması da müşahidə olunmaqdadır.

Heç təsadüfi deyil ki, regional təhlükəsizliyin təmin olunması üçün 1981-ci ildə körfəzin Ərəb ölkələrinin Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı. Belə bir təşkilatın yaradılmasının başlıca məqsədlərindən biri də üzv ölkələrdə rejimlərin qorunmasından ibarət idi. Bu təşkilat altı ərəb monarxiyasını birləşdirirdi. İraqla 8 illik (1988) müharibədən sonra İranın sürətlə güclənməsi müşahidə olunurdu. Bunun əsas səbəbi isə ölkədə sosial-iqtisadi problemlərin həllini dəstəkləyən islam ideallarına istinad olunması idi. Təbii ki, bu istinad əhali arasında ciddi ümidlər yaradırdı və İslam dövlət rejimini qətiyyətlə dəstəklənməsini təmin edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, regionun ərəb ölkələri vahid ərəb geosiyasi məkanına malik olduqlarını dərk edirdi və onları birləşdirən əsas amil rolunda da məhz bu məqam çıxış edirdi. Bu ölkələr özlərinin daxili və xarici siyasətlərinin ideoloji əsaslarından biri kimi məhz bu məqamı irəli sürürdülər. İraq bu proseslərdə daha fəal görünürdü və İsrailə Misir arasında Kemp-Devid razılaşmasının əldə olunmasından sonra ərəb dünyasının real liderlərindən birinə çevrilməsinə can atırdı. İranla İraq arasında baş vermiş 8 illik müharibədən sonra Fars körfəzi ölkələrinin regional münasibətlərində sanki bir kristallaşma baş vermişdi və regionun dünya siyasətində təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı [4]. Ümumilikdə, regionun inkişafına və onun dünya siyasətində çəkisinə təsir edən əsas amillərdən biri də İraq böhranı olmuşdur. Bu böhranın başlanğıcı kimi İraqın Küveytə hərbi müdaxiləsini nəzərdən keçirmək olar. 1990-cı ildə baş vermiş bu hadisədən sonra dünya ictimaiyyəti fəal şəkildə İraqa qarşı çıxmağa başladı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının səyləri nəticəsində Küveytin azad olunması istiqamətdə körfəz ölkələri arasında ciddi fəallaşma müşahidə olundu. Bunun nəticəsi olaraq, İraq geri çəkilməli oldu və Küveyt azad olundu. İraq böhranı Soyuq müharibədən sonra yaranmış yeni beynəlxalq şə-raitdə olduqca ciddi hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki ideoloji qütbləşmə yeni təhdidlər və çağırışlarla əvəzlənməyə başlamışdır. Təbii ki, bu proseslər regional səviyyədə cərəyan edən proseslər idi. Lakin buna baxmayaraq dünya səviyyəsində siyasi proseslərə bu və ya digər dərəcədə təsir edirdi. Bu baxımdan, dünyanın aparıcı dövlətləri regionla bağlı öz siyasətlərini ciddi koordinasiya etməyə başladılar.

Fars körfəzi Yaxın Şərq regionun subregionu kimi də nəzərdən keçirilməlidir. Beləki, regionun geosiyasi və geoiqtisadi xüsusiyyətlərini ümumilikdə Yaxın Şərq regionu kontekstində nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun hesab olunur. Çünki Fars körfəzi ölkələri əksər hallarda elə Yaxın Şərq regionuna aid ölkələr kimi nəzərdən keçirilir.

Körfəz ölkələrinin əsas gəliri də məhz karbidrogen resurslarından olması istər coğrafi yerləşməsinə görə, istər də dünya neft ehtiyatlarının 60%-ə malik olmasına görə Yaxın Şərq bölgəsi strateji önəmini saxlamağa davam edir. Başda inkişaf etmiş Qərbi ölkələri olmaqla yanaşı, ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatının neftə bağlılığını nəzərə alsaq, beynəlxalq siyasət prizmasından bölgənin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu və haqqında bəhs edilməyə dəyər bir bölgə olduğunu söyləmək olar [4].

Yaxın Şərqdə yerləşən zəngin neft yataqları bölgəni dünyanın digər bölgələrindən strateji

cəhətdən üstün vəziyyətə gətirdiyindən siyasi cəhətdən də fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə olacağı təqdirdə SSRİ təhlükəsi də aradan qalxdığı üçün artıq inkişaf etmiş Qərbi neftin son qiymətini və miqdarını müəyyən etməyi öz əlində saxlayan Körfəz ölkələri ilə əlaqələrini daha da yaxınlaşdırmağa çalışırlar. Ancaq bölgədəki ciddi problemlər: Fələstin-İsrail münaqişəsi, «İraq problemi», «Kürd problemi», «sünnü-şiə» qarşıdurması, sərhəd mübahisələri Qərbi dövlətlərinin öz məqsədlərinə nail olmaq yolunda qarşıda duran əsas problemlər kimi səciyyələnir.

Məlum olduğu kimi, NATO ölkələri bölgəyə münasibətdə çox vaxt eyni siyasət yeridirlər. Buna onları bölgədəki münaqişələrin dərinləşməsi və karbohidrogen amili məcbur edir.

Yaxın Şərqi bölgəsinin dünya üçün nə qədər əhəmiyyətli bir bölgə olduğunu sübut edən bir fakt da nəzər salmaq lazımdır. Hələ 1973-cü ildə bölgəyə qoyulan neft embarqosu nəticəsində qiymətlərin qalxması dünya iqtisadiyyatında inflyasiyaya, bütün dünyada işsizliyə səbəb olaraq ağır nəticələrə gətirib çıxardı. Məhz bu amil Yaxın Şərqi neftinin axınının dayandırılmasının dünyanın ən qabaqcıl ölkələri üzərindəki potensial təsirinə nə səviyyədə olduğunu açıq-aşkar göstərdi. Həmçinin bölgədə baş verən problemlərin də (İsrail-Fələstin münaqişəsi, İraq böhranı və s.) Qərbi üçün belə nəticələrə gətirib çıxarması gözlənilənir.

Ümumiyyətlə, Yaxın Şərqi bölgəsində yerləşən dövlətlərin əsas etibarilə müsəlman dövlətləri olmasına baxmayaraq bu dövlətlər arasında olan məzhəb ayrılıqları, ideoloji problemlər, sərhəd problemləri, rəqabətdən yaranan problemlər, siyasi, tarixi və psixoloji problemlər bu ölkələrin müxtəlif siyasi kurslarının olması, xüsusilə Qərbi ölkələri ilə hər bir dövlətin özünün ayrıca əlaqələrinin olması həmin ölkələrin güclü birlikdə birləşmələrinə və bölgənin qarşısında duran problemlərə qarşı birgə hərəkət etmələrinə səbəb olmaqdadır.

Bölgədə yaşayan xalqların demək olar ki, hamısının müsəlman olması dini faktor- dan istifadə edərək xalqların idarə olunmasında və sabitliyin yaradılmasında istifadə olunan bir vasitədir. Dinin bu birləşdirici xüsusiyyətindən istifadə edən bölgə hakimiyyətləri bununla həm siyasi sabitliyi saxlamağa, həm də öz anti-demokratik siyasətlərini yeritməyə çalışırlar. Bu yolda onlar qədimdən qalan «qəbilə adətlərin»dən də məharətlə istifadə edirlər. Bu adətlərdən onlar əsasən hakimiyyətə sədaqəti qoruyub saxlamaq üçün istifadə edirlər: ərəb dövlətlərində ən azı bunlar qədər önəmli olan və istifadə edilən digər faktorlar «ailə quruluşudur». Hansı ki, bu faktor bölgədə siyasi və toplumsal dəyərlər üzərində özünəməxsus təsirə malikdir. Çünki, qəbilədə olduğu kimi ailədə hakimiyyət ən yaşlı şəxslərə mənsubdur. Məhz bu qeyd olunanlar Yaxın Şərqi siyasi vəziyyətin dəyişməsinin, demokratiyanın yaradılmasının hələ uzun zaman çəkəcəyini göstərir.

Başqa sözlə desək, yuxarıda qeyd olunan 3 əsas faktor, yəni din, qəbilə və ailə faktorları bölgədə iqtidarlara qarşı tez-tez üsyanların, çıxışların olmamasının və siyasi sabitliyin qorunub saxlanılmasının əsas səbəbidir. Lakin kapitalizmin davamlı inkişafı nəticəsində hakimiyyət dairələrinin daha da varlanması, əhalinin isə həqiqətən artıq kasıblaması cəmiyyətdə bərabərsizliyin dərinləşməsinə səbəb olur ki, bu da siyasi sabitliyə böyük təhlükədir [3]. Qərbin demokratik dəyərlərinin təsiri ilə Körfəz ölkələrində də oyanma prosesi sürətlənir ki, bu da Körfəz ölkələrindəki hakimiyyət dairələrinin mənafeyinə ziddir. Bir tərəfdən iqtisadi inkişafın belə sürətlə getməsi, digər tərəfdən isə köhnə adət ənənələrin və dinin qorunub saxlanması istəyi Körfəz ölkələrinin iqtidarlarını dilemma qarşısında qoyur.

Siyasi quruluşlarının əsasən mütləq monarxiya, konstitusiyalı monarxiya olan amma avtoritar rejimlərini qoruyub saxlayan Körfəz ölkələrində (İraqı çıxmaq şərti ilə) qarışıq iqtisadiyyat hökm sürür. Burada xüsusi (özəl) mülkiyyət formasını əsas tutan özəl sektor və xarici sərmayə üstündür. Liberal iqtisadiyyat, özəlləşdirmə inkişaf edir. İxracatları əsas neftə, sonra isə təbii qaza əsaslanan bu ölkələr digər iqtisadiyyat sahələrini də inkişaf etdirməyə və çeşidləşdirməyə çalışırlar [2].

Yaxın Şərqi tarixin hər dövründə mübarizələrə meydan olmaqla yanaşı mədəniyyətlərin və dinlərin də kəsişmə nöqtəsidir. Tarixi özəlliklərinin klassik geopolitik xüsusiyyətlərinin olması bölgənin XXI əsrdə nə dərəcədə əhəmiyyətli olacağından xəbər verir. Bu gün bölgənin strateji vəziyyəti Soyuq müharibə dövrü ilə müqayisədə tamamilə fərqlidir. Hələ 2 qütblü

dünya düzəni zamanı Əfqanıstan da daxil olmaqla Cənubi Asiya və Yaxın Şərq region dövlətləri siyasi parametrlərinə görə aşağıdakılara bölünür: radikal, avtokratik, demokratik, amerikanpərəst, antiamerika dövlətlər. Bunlarla yanaşı bölgə sərhədlərini aşıb keçən, bölgədə yeni iri ittifaqlar yaranır. Məhz elə bu səbəbdən də müasir dövrümüzdə «Böyük Yaxın Şərq» ifadəsi daha çox istifadə olunur. Bura Cəbəllütariqdən tutmuş Qırğızıstan, Qazaxıstan, Qafqaz ölkələri, Yəmən və Sudan və daxildir.

Bir çox üçüncü dünya ölkələrində olduğu kimi Yaxın Şərqdə də II Dünya müharibəsindən bu günə qədər eyni çətinliklər yaşanmaqdadır. Bu çətinliklərin və mübarizələrin bir qisminin qısa, periodik, şiddətli olmasına baxmayaraq bəziləri uzun və dözülməzdir. Bu problemlərin həll olunması isə şübhəsiz ki, bölgədəki siyasi sistemlə birbaşa əlaqədardır. Bölgədəki demokratiyadan uzaq totalitar rejimlər şübhəsiz ki, bu problemlərin həlli zamanı güc amilindən istifadə edir. Yəni bölgə daimi müharibə şiddətlərinin yaşandığı bir bölgədir. Buna görə də keçmişdən bu yana bölgədə sülh əldə olunmasında irəliləmə olmuşsa da, olmamışsa da bölgənin müdafiə üçün hərbi xərclərində heç bir zaman azalma olmamışdır. ABŞ, AB və Rusiya da silah ixracatlarının ən çox his- səsini də məhz Yaxın Şərq ölkələrinə edirlər. Bu ticarət isə hələ uzun zaman sürəcəkdir. Böyük dövlətlərin Yaxın Şərqi «münaqişə ocağı» etmələrinin səbəbi məhz budur. Onlar öz mənafevləri naminə, hərbi sənayələrinin inkişafı və maliyyə durumlarının daha da yaxşılaşması naminə Yaxın Şərqdə belə münaqişələri yaratmışlar və hələ uzun zaman böyük dövlətlər münaqişələrdə hərəsi bir tərəfi dəstəkləyərək bu problemləri həll etmək əvəzinə daha da uzadacaqlar. Belə bir siyasət Qarabağ probleminin həllindən də yan keçmir. Bu problemlərə Fələstin-İsrail münaqişəsini, kürd-türk qarşudurmasını, Qarabağ problemini və digərlərini misal göstərmək olar.

Bölgədə Körfəz müharibəsindən sonra əhalinin sayı get-gedə artmış və nəticədə su qıtlığı yaranaraq bölgə üçün böyük problemlər yaranmışdır. Körfəz müharibəsindən sonra bölgənin siyasi səhnəsində də önəmli dəyişikliklər olmuşdur. Yəni burada siyasi liderlərin tarazlığı da sürətlə pozulmuşdur. Neçə illər hakimiyyətdə olmuş kral Hüseyn, Hafiz Əsəd, Kral II Həsən kimi liderlər ölərək, siyasi səhnədən çəkilmişlər. Bəzi ölkələrdə isə getdikcə yaşlanan, ancaq sələfləri məlum olmayan liderlər hakimiyyətdədirlər.

İraqın rəqib olaraq sıradan çıxmasından sonra regionda cərəyan edən geosiyasi proseslərin xarakterində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Hazırda regiondakı geosiyasi vəziyyəti əsasən İranla Səudiyyə Ərəbistanı arasındakı münasibətlər müəyyən edir. Soyuq müharibənin sonlarına yaxın iki dövlət arasında münasibətlərdə ciddi gərginləşmə müşahidə olunmağa başlamışdır. Soyuq Müharibədən sonra İranla digər Ərəb ölkələri arasında münasibətlərdə ciddi gərginlik meydana çıxmışdır. Təbii ki, belə bir vəziyyətin yaranmasında ABŞ və Böyük Britaniyanın iradəsi həlledici rol oynamışdır [1, 253]. Xüsusilə, son illərdə İranla Səudiyyə Ərəbistanı arasında münasibətlərdəki gərginlik özünün daha açıq fazasına qədəm qoymuşdur. Səudiyyə Ərəbistanı Ərəb dünyasında öz patronajlığı altında birliyin saxlanması uğrunda ciddi müvafiqə aparmaqdadır. Müvafiq olaraq İranın təsir imkanlarının məhdudlaşdırılması istiqamətdə ciddi addımlar atılır. İranın Suriyada maraqları və rejimi yaxından dəstəkləməsi, həmçinin, Həmas və Hizbullahı dəstək verməsi birmənalı olaraq ciddi təhdid kimi qiymətləndirilir. Bundan başqa, həm Qərbdə, həm də Səudiyyə Ərəbistanında hesab olunur ki, İran region dövlətlərinin daxili işlərinə qarışıdır.

“Ərəb baharı” regiondakı qüvvələr balansının dəyişməsi istiqamətdə təsirli oldu. Belə ki, Səudiyyə Ərəbistanının mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Belə ki, Səudiyyə krallığı bir növ özünün daxili siyasi sisteminin dayanıqlığını nümayiş etdirmiş oldu. Bu, həm də onun regionda aparıcı rolunun təsdiqini şərtləndirmişdir. Əksər Ərəb ölkələrində kütləvi çıxışlar davamlı xarakter almışdır. Səudiyyə krallığında isə nümayişlərə müəyyən cəhd olsa da bu, geniş miqyas ala bilməmişdir. Hakimiyyətin qabaqlayıcı tədbirləri nəticəsində kütləvi çıxışların qarşısı effektiv alınmışdır. Bu zaman dövlət özünün demək olar ki, bütün resurslarını işə salmışdır. Hətta bir sıra ciddi islahatlara da gedilmişdir [5, 359]. Hesab olunur ki, Səudiyyə Ərəbistanı şübhəli kompakt halında yaşadıkları Şərq rayonlarında İrana qarşı kütləvi iğtişahları təşkil etməyə cəhd etmişdir. Ərəb ölkələri ənənəvi müttəfiqləri olan ABŞ, Böyük Britaniya, Avropa İttifaqı ölkələri ilə Çin və Hindistanla da münasibətlərinin inkişaf

etdirilməsi məsələsini diqqətdə saxlayırlar. Hətta, Rusiya ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətdə müəyyən aktivlik müşahidə olunmuşdur. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Fars körfəzində Rusiya əsasən İran üzərindən öz maraqlarını qorumağa çalışır. Bu da Qərbdə birmənalı qarşılanmır. Belə ki, Rusiyanın regionda fəallaşması buradakı geosiyasi proseslərin Qərbin maraqlarına ziddiyyət təşkil edir. Rusiyanın İranda Buşəhr atom elektrik stansiyasını inşa etməsi Qərbin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdur. Hər şeydən öncə nəzərə almaq lazımdır ki, İran Rusiyadan böyük həcmdə silah alır. Hərbi-texniki sahə ilə yanaşı, Rusiya ilə İran arasında digər sahələrdə də sıx əməkdaşlıq vardır. Təbii ki, bu da regionda ümumi siyasi reallıqlara ciddi təsir edir. Göründüyü kimi Fars körfəzi regionun dünya siyasətindəki rolunu əsasən dünyanın aparıcı dövlətlərinin ona münasibətdə həyata keçirdikləri siyasət müəyyənləşdirir. Bir vacib məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, hələ 1980-ci ildə ABŞ regionu özünün həyati vacib maraqları zonası elan etmişdir. ABŞ-ın regionda mövqelərinin möhkəmlənməsi əsasən İraq böhranından sonra baş vermişdir. 1990-cı illərdə ABŞ körfəzin bütün Ərəb ölkələri ilə ikitərəfli razılaşma bağlamışdır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, təhlildən göründüyü kimi, Fars körfəzi Yaxın Şərqi subregionu olmaqla dünya siyasətində rolunu artırmaqdadır. Soyuq Müharibənin başa çatması dünyanın siyasi mənzərəsini köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu, özünü aydın şəkildə Fars körfəzində geosiyasi və geoiqtisadi müstəvidə büruzə vermişdir. SSRİ-nin rəqabət dairəsindən çıxması regiondakı vəziyyətin yeni elementlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Soyuq Müharibədən sonra regionun iqtisadi potensialının və maliyyə imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi onun ətrafında cərəyan edən geosiyasi və geoiqtisadi proseslərə xeyli dinamizm gətirmişdir. Bununla yanaşı, Fars körfəzinin siyasi və diplomatik resurslarının güclənməsi də müşahidə olunmuşdur. Regional təhlükəsizliyə yeni təhdidlərin meydana gəlməsi, xüsusilə, terrorizmin təhlükəlilik dərəcəsinin yüksəlməsi dünyanın diqqətini cəlb etmişdir. Çünki, bu təhdidlərin regionun sərhədlərini asanlıqla aşması ənənəsi özünü büruzə verir. Region ölkələri ilə həm təhlükəsizlik, həm də iqtisadi və maliyyə sahələrində əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi arzularının ABŞ və Avropa dövlətləri aşkar ifadə edirdilər. Bundan başqa, Çinin və Rusiyanın da regionda getdikcə daha fəal geosiyasi strategiya həyata keçirməyə çalışmaları burada rəqabətəskinləşdirmişdir. Bu baxımdan, Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə Fars körfəzi regionun geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətini səciyyələndirərkən bu amilə istinad olunması məntiqlidir.

Ədəbiyyat

Топычканов П.В., Устинова Ю.В. США // Ближний Восток, арабское пробуждение и Россия: что дальше? М., 2012, с.411

National Security Strategy.

http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy

(müraciət tarixi:24.01.20)

Xhixho Alba. Closer EU-GCC Relations: Bulletin for Europe. – The GCC-EU. Research Bulletin. Gulf Research Center. Issue N 10, 2018

Bruno de Paiva. Strait of Hormuz: globally significant as ever — analysis // Eurasia review. News and analysis. Available at: <http://www.eurasiareview.com/-strait-of-hormuz-globally-significant-as-ever-analysis> (müraciət tarixi:29.01.20)

Косач Г.Г. Саудовская Аравия // Ближний Восток, арабское пробуждение и Россия: что дальше? М., 2012, с.359

Through the eye of a needle. Critical locations of oil transportation.

<http://www.novoteka.ru/r/Economics.Energetics.OilAndGas?> (müraciət tarixi:03.02.20)

**GEOPOLITICAL AND GEOECONOMIC FEATURES
OF PERSIAN GULF**

R.N.Eyyubzadeh

SUMMARY

This work presents a comprehensive analysis of geopolitical and geo-economic characteristics of the Persian Gulf. The focus here is on the region's ability to influence the world politics.

**ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ И ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА**

Р.Н.Эйюбзаде

РЕЗЮМЕ

В статье представлен комплексный анализ геополитических и геоэкономических характеристик Персидского залива. Основное внимание уделено способности региона влиять на мировую политику.

Məqalə redaksiyaya 11 iyul 2020 tarixində daxil olmuş, 14 iyul 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 34:343

CƏRİMƏ CƏZASININ İCRASININ QANUNVERİCİLİKLƏ TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİ

K.Ç.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi 23
e-mail:aliyev.kamil080@gmail.com

Açar sözlər: cərimə, cinayət qanunvericiliyi, məhkəmə

Keywords: fine, criminal law, court

Ключевые слова: штраф, уголовное законодательство, суд

Cərimənin təyin edilməsi şərtləri və qaydaları cinayət qanunvericiliyinin, icra edilməsi qaydaları isə cəza-icra qanununun normaları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin “Məhkumların cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrası” adlanan II bölməsi məhkumların cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasını, “Cərimə növündə cəzanın icrası” adlanan II bölmənin IV fəslə isə bütövlükdə cərimə növündə cəzanın icrasını tənzimləyir [2].

Məhkəmə cəriməni təyin edərkən törədilmiş cinayətin ağırlığını, məhkumun və onun ailəsinin maddi durumunu nəzərə almalıdır. Cərimənin miqdarı törədilmiş cinayətin ağırlığına uyğun olmadıqda, ədalət prinsipi pozula bilər. Cinayətin tamah məqsədilə törədildiyi və cinayətin törədilməsində təqsiri olan şəxsin maddi mənfəət güddüyü halda, cərimənin miqdarı vurulmuş zərərin miqdarı ilə də bağlı olmalıdır.

Məhkumun maddi durumunun qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

əmək haqqı,

qanunla qadağan olunmayan digər fəaliyyətdə əldə olunan gəlir,

həyətyanı torpaq sahəsində əldə olunan gəlir,

qiymətli kağızlardan gələn gəlir,

bank əmanətlərindən əldə olunan faizlər,

şəxsi mülkiyyət hüququnda olan ev və digər daşınmaz əmlak,

himayəsində yetkinlik yaşına çatmamış uşaqların, əlillərin olub-olmaması.

Cərimə cəzası hər bir ölkənin cəza sistemində əhəmiyyətli yer tutur və kifayət qədər geniş çərçivədə, həm əsas, həm də əlavə cəza növü kimi məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilir.

Cəzaların İcra Məcəlləsinin 23-cü maddəsinə əsasən, məhkum cəriməni hökm qanunla qüvvəyə mindiyi gündən bir aydan gec olmayaraq müvafiq bank hesabına köçürməklə ödəməlidir. Əgər ödəməsə, icra məmuru bu barədə məhkuma yazılı xəbərdarlıq verməlidir.

Əgər məhkum cəriməni bir ay ərzində ödəyə bilməsə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə uyğun olaraq, məhkəmə məhkumun ərizəsinə əsasən cərimənin ödənilməsinin altı ayadək müddətə təxirə salınması və ya müddəti göstərilməklə onun hissə-hissə ödənilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər. Müstəsna hallarda üzrlü səbəblər olduğu zaman cərimənin möhlətlə və ya hissə-hissə ödənilməsinə məhkumun yaxın qohumlarının, onun qanuni nümayəndəsinin və ya müdafiəçisinin, ictimai birliklərin və ya əmək kollektivinin vasitəsilə məhkəmə tərəfindən icazə verilə bilər.

Cərimə təyin edilən müddətdə könüllü olaraq ödəniləndə, hökmün icrası başa çatmış hesab olunur.

Əgər məhkum cəriməni ödəyə bilməzsə, Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 24.1-ci maddəsinə görə cərimə növündə cəzanın icrası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada hökmü çıxarmış məhkəmə tərəfindən məcburi qaydada, yəni məhkumun

xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakına və ya ümumi mülkiyyətdə olan payına yönəldilməklə həyata keçirilir.

Belə ki, əgər icra məmuru tərəfindən məhkumun cəriməni ödəməməsi faktı aşkar olunarsa, ilk olaraq məhkuma cərimənin məcburi qaydada tutulacağı barədə xəbərdarlıq edilir. Lakin məhkum ona edilən rəsmi xəbərdarlıqdan sonra cəriməni ödəmək imkanı ola-ola, bunu etməzsə, hökm çıxarmış məhkəmə cərimənin ödənilməsinə dair təyin edilmiş müddətin bitdiyi gündən üç gün ərzində cərimənin məcburi qaydada tutulmasının əsası olan icra vərəqəsini rəsmiləşdirilməli və onu icra məmuruna göndərməlidirlər.

İcra vərəqəsini almış icra məmuru cərimənin məcburi qaydada icrası tədbirlərinə başlayır. Əgər cərimənin məbləği məhkumun aylıq əmək haqqının, təqaüdünün və ya digər qazancının 20%-dən aşağı olarsa, o, sadalanan mənbələrlə kifayətlənməlidir. Qalan hallarda məcburi qaydada tutulma aşağıdakılara yönəldilə bilər:

məhkumun özündə olan pul vəsaitinə və ya əmlakına;

məhkumun digər şəxslərdə olan pul vəsaitinə və ya əmlakına;

məhkumun əmək haqqı, təqaüdü və ya digər qazancına (cərimənin məbləğinin məhkumun aylıq əmək haqqının, təqaüdünün və ya digər qazancının 20%-dən çox olduğu halda).

Əgər məhkum cəriməni ödəməkdən boyun qaçırırsa, gizlənərsə və onun olduğu yer məlum olmazsa, məhkum barəsində müəyyən edilmiş qaydada axtarış elan olunur və o, polis orqanları tərəfindən yaxalanmağa məruz qalır.

Cərimənin məcburi qaydada reallaşdırılmasının əsas formalarından biri cərimənin məhkumun istənilən əmlakına yönəldilməsidir. Cərimənin əmlakdan tutulması ilk növbədə məhkumun pul vəsaitlərinə və digər qiymətli əşyalarına, o cümlədən banklarda və digər kredit təşkilatlarında olan vəsaitlərinə yönəldilir. Məhkumda cərimənin ödənilməsi üçün yetərli olan nağd pul aşkar edildikdə, ondan götürülür. Əgər məhkumda cərimənin ödənilməsi üçün kifayət qədər pul vəsaiti olmazsa, məcburi qaydada tutulma məhkumun digər əmlakına yönəldilir.

Cərimə məhkumun əmlakına aşağıdakı qaydada yönəldilir:

əmlakın siyahıya alınması,

əmlakın üzərinə həbs qoyulması,

əmlakın qiymətləndirilməsi,

əmlakın götürülməsi və realizə edilməsi.

Əmlakın siyahıya alınması icra məmuru tərəfindən cərimə məbləğinin tutulması üçün zəruri olan həddə icra edilir. Bu zaman o, məhkumun yaşadığı və ya əmlakının olduğu yerə daxil olmaq, məhkuma məxsus olan şeylərə baxış keçirmək hüququna malik olur. Cərimənin tutulması üçün müxtəlif əşyaların siyahıya alınmalı olduğu halda, məhkuma cərimənin hansı əmlakdan tutulmasını göstərmək hüququ verilir. Hökmün icrasına mane olmadığı halda, məhkumun xahişi təmin edilə bilər.

Siyahıya alma zamanı cərimənin tutulması üçün məhkumun şəxsi əmlakının yetərli olmaması da bəlli ola bilər. Belə hallarda məhkumun digər şəxslərlə ümumi mülkiyyətdə olan payı da siyahıya daxil edilə bilər. Bu zaman icra məmuru siyahıda siyahıya alınmış müəyyən əmlak növünün ümumi mülkiyyətdə olduğunu göstərərək, həmin əmlakda məhkumun payının müəyyən edilməsinə dair təqdimatla məhkəməyə müraciət etməlidir.

Məhkumun əmlakının üzərinə həbs qoyulması əmlak üzərində sərəncam vermənin qadağan olunmasından, zərurət olduqda isə ondan istifadə etmək hüququnun məhdudlaşdırılmasından, əmlakın götürülməsindən və onun saxlanmağa verilməsindən ibarətdir. Məhdudlaşdırmanın növü, həcmi və müddəti hər bir halda əmlakın xüsusiyyəti və digər amillər nəzərə alınmaqla icra məmuru tərəfindən müəyyən edilir.

Əmlakın qiymətləndirilməsi icra məmuru tərəfindən icra vərəqəsinin icra olunduğu gün qüvvədə olan qiymətlər üzrə aparılır. Qiymətləndirmənin tənzim edilən qiymətlər üzrə aparıldığı hallar istisnadır. Ayrı-ayrı əşyaların qiymətləndirilməsində çətinliklərin yarandığı, yaxud məhkumun icra məmuru tərəfindən aparılan qiymətləndirməyə etiraz etdiyi halda, əmlakın dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün mütəxəssis dəvət edilməlidir.

Daşınmaz əmlak istisna olmaqla, məhkumun üzərinə həbs qoyulmuş əmlakının realizə

edilməsi ixtisaslaşmış təşkilat tərəfindən komisiya və qanunla nəzərdə tutulmuş digər müqavilə əsasları ilə həyata keçirilməlidir. Məhkumun daşınmaz əmlakının satışı isə, daşınmaz əmlakla qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada əməliyyat aparmaq hüququna malik ixtisaslaşmış təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Cərimənin məcburi qaydada tutulması məhkumun digər şəxslərdə olan pul vəsaitinə və ya əmlakına da yönəldilə bilər. Bu, siyahıya alma zamanı məhkumun özündə və ya ümumi mülkiyyətdə olan vəsaitinin və ya əmlakının cərimənin ödənilməsi üçün yetərli olmadığı hallarda mümkündür. Belə hallarda icra məmuru siyahıda siyahıya alınmış müəyyən əmlak növünün digər şəxslərdə olduğunu göstərməlidir. Həmin əmlakın məcburihaldə tutulması məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilir.

Məhkumun nə özündə, nə də digər şəxslərdə pulu və ya əmlakının olmadığı və ya cəriməni ödəmək üçün çatışmadığı halda, məcburi qaydada tutulma yenidən məhkumun əmək haqqına və ya digər qazancına yönəldilə bilər. Onun həcmi verginin tutulmasından sonra qalmış məbləğdən hesablanmalıdır. Bu zaman məhkumdan əmək haqqının və ya digər qazancının 50%-dən çoxu tutula bilməz. Bir neçə icra vərəqəsinin olduğu zaman isə 70%-dən artıq olmamaqla, 50%-dən çox ola bilməz.

Cəriməni tam həcmdə tutduqdan sonra icra vərəqəsini hökm çıxarmış məhkəməyə qaytarır. Məhkəmə cərimənin düzgün tutulub-tutulmamasına əmin olmalıdır. Bundan sonra o, hökmün icra olunması barədə nəzarət vərəqəsində qeyd edərək, icra vərəqəsini cinayət işinə əlavə edir.

Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 24-cü maddəsinin ikinci bəndinə görə cərimənin tutulması o halda məhkumun əmək haqqına və ya başqa qazancına yönəldilir ki, onun əmlakı olmasın, yaxud bu əmlak cərimənin tamamilə ödənilməsi üçün kifayət etməsin. Burada başqa qazanc dedikdə, şəxsin əmək haqqına daxil olmayan, lakin digər mənbələrdən əldə edilən gəlirlər başa düşülür [3, 122].

Həmin Məcəllənin 26-cı maddəsinə və CM-nin 44.4-cü maddəsinə əsasən, məhkum ona edilən rəsmi xəbərdarlıqdan sonra cəriməni ödəməkdən boyun qaçırsa və onun xüsusilə mülkiyyətdə əmlakı, ümumi mülkiyyətdə payı və digər qazancı olmasa məhkəmə əsas cəza kimi təyin edilmiş bu cəza növünü icra məmurunun təqdimatına əsasən ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edə bilər [2, madd.26; 1, madd.44.4].

Lakin qanunda cərimənin ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilməsinin mexanizmi müəyyən edilməmişdir.

Professor F.Y.Səməndərovun fikrincə, cərimə cəzasının azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə, habelə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının cərimə cəzası ilə əvəz edilməsinə yol verilməməlidir. O, haqlı olaraq belə hesab edir ki, CM-nin 44-cü maddəsinin 4-cü hissəsindən cərimə cəzasının azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilməsinə dair göstəriş qanundan çıxarılmalıdır [8, 437].

Qeyd edək ki, 1999-cu il Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq, Sovet Cinayət hüququnda cərimə cəzası azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə və yaxud da ki, əksinə, azadlıqdan məhrum etmə cəzası, cərimə cəzası ilə əvəz edilə bilməzdi. “Cərimə” cəzasını “azadlıqdan məhrum etmə” cəzası ilə əvəz olunması, fikrimizcə, olduqca mənfə bir haldır. Buradan elə bir nəticə çıxır ki, cəriməni ödəyə bilməyən, kasıb təbəqənin nümayəndələrini məhsul həyatı gözləyə bilər. A.N.İqnatovun fikrincə, qanunvericilikdə belə bir müddəanın olması, varlı təbəqə üçün özbaşınalıq, kasıb təbəqə üçün isə azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olacaqdır.

Məhkum edilən şəxsin əmək haqqının və ya başqa gəlirinin aşağı olması ona əsas cəza kimi cərimə cəzası əvəzinə sanksiyada nəzərdə tutulan digər daha ağır cəza növü təyin edilməsi üçün əsas ola bilməz. Azadlıqdan məhrum etmə cəzası, cərimə cəzasına nisbətən çox ağır cəzadır. Buna görə də onu cərimə ilə əvəz etmək haqsızlığa və ədalətsizliyə səbəb olardı. Sovet qanunvericiliyi cərimənin azadlıqdan məhrum etmə kimi ağır cəza ilə əvəz edilməsinə nəinki yol vermirdi, hətta belə hallarla ciddi mübarizə aparırdı. Cərimə cəzasının islahedici funksiyasının səmərəliliyini daha da artırmaq üçün, məhkəmə cinayət etmiş şəxsin maddi

vəziyyətini mütləq nəzərə almalıdır. Cinayət hüquqkursundan da bizə məlumdur ki, cəzanın əsas məqsədi – şəxsi müflis etmək deyil, islah etməkdən ibarətdir. Maddi vəziyyəti qənaətbəxş olan cinayət əməli törətmiş şəxsə isə cərimənin az miqdarda təyin edilməsinin praktiki əhəmiyyəti yoxdur. Çünki, bu halda, məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cərimənin, cinayəti törətmiş “imkanlı şəxs” üçün tərbiyəvi təsiri bir o qədər də effektiv olmayacaqdır. Cərimə cinayət törətmiş şəxs üçün hiss ediləcək səviyyədə olmalıdır ki, o həm islahedici funksiyaları yerinə yetirsin, həm də digər şəxsləri cinayət əməli törətməkdən çəkindirsin. “Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 25 iyun 2003-cü il tarixli Qərarında qeyd olunur ki, məhkum edilənin əmək haqqının və ya başqa gəlirinin aşağı olması ona əsas cəza kimi cərimə cəzası əvəzinə sanksiyada nəzərdə tutulan başqa daha ağır cəza növü təyin edilməsi üçün əsas ola bilməz [5, 228.].

Başqa bir müəllifin mövqeyinə görə isə, cərimə ödəməkdən boyun qaçıran şəxslər üçün cərimənin iki iləddək islah işləri, eyni müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya eyni müddətə hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma ilə əvəz edilə bilməsi ən əlverişli yol olardı [7,136].

Cəriməni ödəməkdən qəsdən boyun qaçırma dedikdə, məhkumun öz əmlakını və ya pul vəsaitini qəsdən gizlətdiyi yaxud cəriməni ödəməməkdən ötrü yaşayış yerini dəyişməsi və s. hallar başa düşülür [10, 126].

Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, cəriməni ödəməyin mümkün olmaması anlayışı cəriməni ödəməkdən boyun qaçırma anlayışına aid edilməməlidir [10, 44-45]. Müəlliflərdən A.Cəfərov bu fikri dəstəkləyir və qeyd edir ki, cəriməni ödəməyin mümkün olmaması obyektiv səbəblər üzündən də ola bilər. Bu səbəblər həm cəzanın təyin edilməsi zamanı mövcud ola bilər, həm də sonradan yarana bilər. Əgər belə hal məhkum tərəfindən qəsdən yaradılmamışdırsa, cərimənin ödənilmə bilməməsinə cəriməni ödəməkdən boyun qaçırmaya bərabər tutmaq olmaz. Cəriməni ödəməkdən qəsdən boyun qaçırma dedikdə, məhkumun cəriməni könüllü ödəməkdən faktiki imtina etməyə (açıq və ya gizli) yönəlmiş, hökmün icra edilməsinə mümkün olmayan qəsdən edilən hərəkətləri başa düşülür [6, 135-136].

CİM-nin 26-cı maddənin mənasına əsasən, cərimə cəzası yalnız əsas cəza növü kimi təyin edildikdə onun digər cəza növləri ilə dəyişdirilməsinə yol verilir, əlavə cəza kimi təyin edildikdə onun digər cəza növlərinə dəyişdirilməsinə yol verilmir.

CİM-nin 25-ci maddəsinə görə əsas cəza kimi və ya şərti məhkum etmə zamanı əlavə cəza kimi cərimə növündə cəzanın icrası məhkumun yaşadığı və ya işlədiyi yerin, yaxud onun əmlakının olduğu yerin icra məmuru, digər əsas cəza növlərinə əlavə cəza kimi təyin edilmiş cərimənin icrası isə məhkumun əsas cəzanı çəkdiyi yerin icra məmuru tərəfindən həyata keçirilir.

Cərimə cəzasının icrası təcrübəsi ilə bağlı məhkəmələr tərəfindən izlənilən problemlərdən biri kimi əlavə cəza qismində təyin edilmiş cərimə cəzasının icra olunmaması nəticəsində məhkumun vəziyyəti ilə bağlanmış problemdir. Qeyd edək ki, məhkum əsas cəzanı çəkdikdən sonra ya cərimə cəzasını icra etməkdən imtina edir, ya da həmin cəzanı maddi imkanının olmaması səbəbindən sadəcə olaraq icra edə bilmir. Ancaq əlavə cəza qismində təyin edilən cərimənin ödənilməməsi halında onun başqa cəza ilə əvəz ediləmsi problemə çevrilir. Əlavə cəza qismində təyin edilən cəriməni yuxarıda göstərilən cəzalarla əvəz etmək olmaz. Çünki bu halda məhkuma iki əsas cəza verilmiş olardı. Bu isə mümkün deyil.

Bu səbəbdən məhkəmədə hökmünün icrası tam şəkildə təmin edilmir və həmin məhkum əvvəlcə inzibati qaydada, daha sonra isə Azərbaycan Respublikası CM-in 306-cı maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Fikrimcə, qeyd olunan məsələ Azərbaycan Respublikası CM-in 8-ci maddəsində təsbit olunmuş ədalət prinsipinin tələblərini pozmaqla yanaşı cəzanın əsas məqsədlərindən biri olan şəxsin islah olunması məqsədinə ziddir.

Odur ki, əlavə cəza qismində cərimə cəzası təyin olunan zaman məhkəmələr tərəfindən məhkumun maddi vəziyyəti və onun əlavə cəza qismində cərimə cəzası təyin olunmadan islah olunmasının mümkünlüyü qiymətləndirilməli, imkan daxilində cərimə cəzasının əlavə cəza qismində təyin olunmasından çəkinilməli, yaxud da cinayət qanunvericiliyində cərimə cəzasının təyinatı dəyişdirilərək bir sıra xarici dövlətlərin cinayət və cəza qanunvericiliyində

olduğu kimi yalnız əsas cəza qismində təyin edilməlidir.

Müasir zamanda bir çox xarici dövlətlərdə məhkəmələr tərəfindən cərimə cəzasının təyini ən çox yayılmış cəza növüdür. İqtisaiyyatda bazar münasibətlərinin hökm sürdüyü şəraitdə cərimə cəzası pul tənbehi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il tarixli Cinayət Məcəlləsində də cərimə cəzasının bir çox sank- siyalarda müəyyən edilməsi (əsasən alternativ hallarda digər cəza növləri ilə) müasir tələb-lərə tam cavab verir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamından irəli gələrək hal-hazırda cərimə məhkəmə təcrübəsində nisbətən geniş tətbiq edilən cəza növü sayılır [4]. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin 44-cü maddəsinə əsasən cərimə törədilmiş cinayətin ağırlığı və məhkumun əmlak vəziyyətinəzərə alınmaqla iyirmi min manatadək miqdarda və ya cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir misindən on mislinədək miqdarda müəyyən olunur [1, madd.44].

Cərimənin törədilən cinayətə görə yalnız bir dəfə tətbiq olunması, yalnız maddi məhrumiyyət yaratması, şərti tətbiq oluna bilməməsi onu digər cəza növlərindən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətləridir. Cərimə cinayətin ağırlığını və məhkumun əmlak vəziyyətini nəzərə almaqla təyin edilir. Cərimə həm əsas, həm də əlavə cəza növüdür. Cərimə əlavə cəza kimi tətbiq edilən hallarda da Məcəllənin xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmalıdır. Cərimə əlavə cəza kimi Məcəllənin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan hallarda islah işindən başqa bütün digər əsas cəza növlərinə qoşula bilər.

Cərimə cəzasının qurtarması haqqında isə CİM-nin 27-ci maddəsinə görə icra məmuru hökmü çıxarmış məhkəməyə məlumat verir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı prinsip etibarı ilə stabildir və ümumi cinayətlərin sayında 5-7% arasında dəyişir. Onların 10-12%-i oğurluq, 4-5%-i isə ağır cinayətlərin payına düşür [8,157]. Qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinin və cəzasının xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələləri ilk dəfə olaraq müstəqil bölmə və fəsil altında vermişdir

V Bölmə, 14-cü fəsil [1, madd.84-92].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsinə əsasən, cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunan və həmin şəxs barəsində cinayət qanunu ilə müəyyən edilən məhrumiyyətlər yaradılmasında və bununla onun müəyyən (cəzanın növündən aslı olaraq) hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarət olmaqla məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət hüquqi xarakterli tədbirdir. Yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq olunan cəzalardan danışarkən ilk əvvəl onların digər şəxslərə tətbiq olunan cəzalardan fərqləndirən xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. Belə ki, cinayət qanununa əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq olunan cəzalar Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan cəzaların yalnız bir qismini təşkil edir və bu cəzalar yetkinlik yaşına çatan şəxslərə tətbiq olunan cəzalardan ağırlıq dərəcələrinə görə fərqlənir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində müəyyən edilən cəza sistemində aşağıdakı cəzalar daxildir:

- 42.0.1. cərimə;

42.0.2. nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququndan məhrum etmə;

42.0.3. müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;

42.0.4. ictimai işlər;

42.0.5. xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə;

42.0.6. islah işləri;

42.0.7. hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;

42.0.9. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma;

42.0.9-1 azadlığın məhdudlaşdırılması;

42.0.11. intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;

42.0.12. müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;

42.0.13. ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Qeyd edək ki, cərimə cəzasının Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində olan cəza sistemində ən yüngül cəza növü kimi nəzərdə tutulması düzgün mövqe deyildir. Belə ki, cərimə cəzası islah işləri, ictimai işlər və digər bir sıra cəzalardan həm hüquqi nəticələrinə, həm də cinayət törətmiş şəxsin islah olunmasındakı roluna görə daha ağır cəza olması səbəbindən qeyd olunan cəzanın cəza sistemində yerinin dəyişdirilməsi və azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzadan əvvələ qoyulması daha məqsədə müvafiqdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericisi cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sosial nakamilliyini nəzərə alaraq onların cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə və cəza təyini qaydalarını fərqləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 85-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlara aşağıdakı cəza növləri təyin edilir:

- 85.1.1. cərimə;

85.1.2. ictimai işlər;

85.1.3. islah işləri;

85.1.4. müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə.

Göründüyü kimi, cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanlara müəyyən edilən cəzaların dairəsi daha məhduddur.

Beləliklə, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində tətbiq edilən cəza növlərindən biri cərimədir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 85.2-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq edilən cərimə cəzasının xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Həmin maddəyə görə, cərimə yalnız müstəqil əmək haqqı və ya bu cəzanın icrasına yönəldilə bilən əmlakı olan yetkinlik yaşına çatmayan məhkuma təyin edilir. Cərimə yetkinlik yaşına çatmayanın ümumi mülkiyyətdən onun payına düşən pul və ya natura formasında olan əmlaka qarşı da yönəldilə bilər. Cəza təyin edilərkən cərimənin yetkinlik yaşına çatmayanların valideynlərindən və ya qanuni nümayəndələrindən tutulması hökmdə göstərilə bilməz. Lakin Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 30 iyun 2008-ci il tarixli Qərarının 23-cü bəndinə görə cərimə cəzasının icrası zamanı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1104.1-ci maddəsi tətbiq oluna bilər [8, 228].

Cinayət qanununa görə cərimə yetkinlik yaşına çatmayan məhkuma altı yüz manata-dək miqdarda təyin edilə bilər. Göründüyü kimi, yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin olunan bu cəza növü yetkin yaşına çatan şəxslərə tətbiq olunandan öz həcminə görə fərqlənir. Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsində nəzərdə tutulan cərimənin məbləği yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza təyini zamanı xeyli dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, yetkinlik yaşına çatmayanlara Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin konkret sanksiyası üzrə nəzərdə tutulan cərimə cəzasını təyin edərkən 85.2-ci maddənin tələbləri nəzərə alınmalıdır, yəni təyin edilən cəzanın maksimum həddi 600 manatdan çox olmamalıdır. Məhkəmə təcrübəsində yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilən cərimə cəzasının məbləği Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin sanksiyasında göstərilən cərimə cəzasının aşağı həddindən də az təyin edilərkən, bu halda Ümumi hissənin 62-ci maddəsinə (Cinayətə görə müəyyən edilmiş cəza daha yüngül cəza təyin edilməsi) istinad etməyə ehtiyac yoxdur.

Cərimənin məbləği məhkəmə tərəfindən törədilmiş cinayətin ağırlığı və təqsirkarın əmlak vəziyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Yetkinlik yaşına çatmayanların müstəqil əmək haqqının olmaması əmək qanunvericiliyi ilə tənzim edilən daimi və ya müvəqqəti iş yerinin olması və burada onun tətbiq etdiyi əməyə görə əmək haqqı almasını nəzərdə tutur. Yetkinlik yaşına çatmayanların müqavilə ilə yerinə yetirdiyi iş görə aldığı əmək haqqına da cərimə yönəldilə bilər. Cərimə şagird yaxud da təcrübə keçən qismində iş görə yetkinlik yaşına çatmayanın aldığı əmək haqqına da yönəldilə bilər. Eyni zamanda yetkinlik yaşına çatmayanların təqaüd, yaxud da maddi yardım formasında aldığı vəsaitə qarşı cərimə yönəldilə bilməz.

Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin sanksiyalarında cərimə alternativ quruluşlu sanksiyalarda nəzərdə tutulub və nisbi-müəyyən məbləğdə göstərilib. Cərimə cəzasını da nəzərdə tutan alternativ sanksiyalar böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə görə müəyyən edilib. Əsas cəza kimi cərimə əsasən müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına alternativ göstərilib. Bu halda yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza təyin edərkən sanksiyada azadlıqdan məhrum etmə cəzası dəyişmir və qanunla müəyyən edilən həddlərdə təyin edilir, cərimə cəzası isə hər bir halda 600 manata qədər təyin edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 44.4-cü maddəsinə əsasən, cəriməni ödəməkdən qəsdən boyun qaçıran şəxslərə bu cəza növü ictimai işlər, islah işləri və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz olunur. Lakin, yetkinlik yaşına çatmayanlara cərimə tətbiq edilməsini nizama salan 85.2-ci maddədə bu barədə göstəriş yoxdur. Fikrimizcə, cəriməni ödəməkdən qəsdən boyun qaçıran yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin barəsində hansı tədbirlərin görülməsinin Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulması olduqca vacib bir məsələdir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər cəriməni hökmdə göstərilmiş müddətdə ödəmədikdə hökmü çıxarılmış məhkəmə cəriməni məcburi qaydada, məhkumun xüsusi mülkiyyətində olan əmlakla və ya digər qazanc obyektlərinə yönəldir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayınevini, 2017, 756 s.

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi // <http://www.e-qanun.az/code/15>

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / F.Y.Səməndərov-vun redaktəsi ilə. I hissə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 704 s.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı. <https://president.az/articles/22756>

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarları Məcmuəsi (1991-2008). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2008, 380 s.

Cəfərov A.Ə. Əlavə cəzalar:nəzəri və təcrübi problemləri. Bakı: UnitPrint, 2009, 312 s.

Rəhimov İ.M. Cinayətkarlıq və cəza. Bakı: Şərqlər, 2015, 320 s.

Səməndərov F.Y. Cinayət hüquq. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 724 s.

Гальперин И.М., Мельникова Ю.Б. Дополнительные наказания в современных условиях борьбы с преступностью // Советское государство и право, 1978, №7, с. 92
Уголовное право России. Общая часть: Учебник / Отв. ред. Б.В.Здравомыслов. М: Юристъ, 1999, 253.

**LEGISLATIVE MECHANISM OF REGULATION OF
A PENALTY IN THE FORM A FINE**

K.Ch.Aliyev

SUMMARY

The conditions and the rules for imposing a penalty in the form of a fine due to the criminal law of the Republic of Azerbaijan are considered in this work.

**ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ МЕХАНИЗМ РЕГЛАМЕНТИРОВАНИЯ
ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ШТРАФА**

К.Ч.Алиев

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены условия и правила назначения наказания в виде штрафа по уголовному законодательству Азербайджанской Республики.

Məqalə redaksiyaya 21 iyul 2020 tarixində daxil olmuş, 25 iyul 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 327

**AZƏRBAYCANIN SERBİYA VƏ
MONTENEQRO İLƏ
MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN
AMİLLƏR**

N.M.Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, Süleyman Rüstəm küçəsi, 33
e-mail: knarmina@yahoo.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Yuqoslaviya, Serbiya, Monteneqro

Keywords: Azerbaijan, Yugoslavia, Serbia, Montenegro

Ключевые слова: Азербайджан, Югославия, Сербия, Черногория

Giriş.

Bildiyimiz kimi, ölkələr və xalqlar arasında münasibətlərin qurulmasına tarixi- siyasi, təbii-coğrafi, iqtisadi və geosiyasi amillər bu və ya digər səviyyədə təsir edirlər. Bu mənada Azərbaycanın Serbiya və Monteneqro ilə münasibətlərinin tarixi-siyasi zəmini və aspektlərini araşdırmaqla tarixi-siyasi amillərin bu məsələdə rolunu dəyərləndirə bilərik.

Əsas hissə.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Serbiya cənub-şərqi Avropada, Balkan yarımadasının mərkəzi hissəsində yerləşir. Bizans imperatoru K.Baqryanorodniya görə, serblər Balkan yarımadasına VII əsrdə gəldilər və müasir Serbiya ərazisini, Monteneqronun cənub hissəsini tutdular. XII əsrin sonlarında Bizans imperiyasının nüfuzunun zəifləməsi nəticəsində rəşkalı böyük jupan Stefan Neman tam suverenlik əldə etdi və yeni Nemanicilər sülaləsinin əsasını qoydu. XIII əsrin əvvəllərində Serbiya krallığı və ya Nemanicilər dövləti Roma və Konstantinopol (İstanbul) tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanındı. XIV əsrin ortalarında Nemanicilər ərazilərini xeyli genişləndirərək, Serbiya imperiyası adlanmağa başladı [bax: 13, s.61-74]. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərlə Serbiya krallığı və Venetsiya Respublikasının tərkibində olan Monteneqro arasında hər hansı əlaqələrin olmasına dair heç bir məlumat yoxdur.

Osmanlıların Balkan yarımadasına ekspansiyası zamanı Serbiya 1389-cu il Kosova, 1444-cü il Varna və 1448-ci il ikinci Kosova döyüşlərində məğlub olaraq müstəqilliyini tamamilə itirdi və türk imperiyasının tərkibinə daxil oldu. 1470-ci ildə Monteneqro fəth edildi və 1878-ci ilədək muxtariyyət statusunda Osmanlı imperiyasının tərkibində qaldı. XVII əsrin sonlarından Serbiyanın şimal bölgələri Avstriya imperiyasının tərkibinə daxil oldu.

XV əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin daha da genişlənməsi artıq obyektiv tarixi zərurət oldu [5, s.40]. Əlverişli coğrafi mövqedə, yəni Avropa-Asiya ticarət yollarının qovşağında olması Azərbaycanın xarici aləmlə geniş əlaqələrinə müsbət təsir göstərirdi [5, s.40]. Avropa dövlətləri beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm yer tuturdu. Məsələn, Azərbaycandan xam ipək və ipəkdən hazırlanmış zərif parçalar İsveçə, Polşaya, Danimarkaya ixrac edilirdi. Təbriz bazarları ipək məhsulları ilə zəngin idi. Onlardan ən məşhuru Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padişahın inşa etdirdiyi «Qeysəriyyə» bazarı olmuşdur [6, s.35]. Məşhur Şamaxı ipəyi Avropa və Şərqi ölkələrinə ixrac edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri Osmanlılar əleyhinə xarici siyasət planlarını həyata keçirmək üçün Venetsiya və Genuya respublikaları, Poma papalığı, Macarıstan krallığı və digərləri ilə diplomatik-siyasi, siyasi-hərbi əlaqələr yaratmışdılar [5, s.31-32]. Lakin Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə Osmanlı tabeliyində olan cənub slavyanları və o cümlədən, serblər arasında diplomatik-siyasi əlaqələr və ticarət münasibətləri mövcud olmamışdır. Bəzi vaxtlarda (məsələn, XVI əsrin ikinci yarısı, XVIII əsrin əvvəllərində) Azərbaycanın bir hissəsinin Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altına müvəqqəti keçməsi nəzərə alınarsa, serblərin, çernoqoriyalıların və azərbaycanlıların bir qisminin bir dövlətin tərkibində öləri müddətdə yaşadığını qeyd edə bilərik. Bununla belə, həmin zamanlarda da vahid dövlət tərkibində qarşılıqlı əlaqələrə dair faktlar bizə məlum deyildir. Xanlıqlar dövründə də xalqlarımız arasında qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr mövcud olmamışdır.

XIX əsrin 30-cu ilinə doğru Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Serbiya isə 1833-cü ildə Osmanlı imperiyasının tərkibində muxtar knyazlıq statusu qazandı. 1878-ci il San-Stefano sülh müqaviləsi və Berlin konqresinin qərarı ilə Monteneqro Osmanlı dövlətindən ayrılaraq müstəqil oldu. 1882-ci ildə Serbiya müstəqil krallıq elan olundu. 1918-ci ildə digər Balkan dövlətləri ilə birləşərək yeni dövlətin - Serblər, Xorvatlar və Slovenlər Krallığının mərkəzinə çevrildi. 1918-ci il dekabrın 1-də Zaqrebdə Xalq Veçesinin nümayəndə heyəti Belqradda Şahzadə Regent Aleksandra (1888-1934) birləşmək üçün müraciəti təqdim etdi. Serblər, Xorvatlar və Slovenlər Krallığı (SXS Krallığı) yarandı. 1929-cu ildə dövlətin adı Yuqoslaviya Krallığı olaraq qəbul edildi [12, s.52]. Faktiki Monteneqro, Xorvatiya və Sloveniya Serbiyanın tərkibinə daxil olmuşdu.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində baş vermiş geo-siyasi dəyişikliklər nəticəsində serblərin dominant olduğu Yuqoslaviya sosializm düşərgəsinə qatıldı. Hələ 1945-ci ildə SSRİ Yuqoslaviya ilə dostluq, qarşılıqlı yardım və müharibədən sonrakı əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı. Müqavilə əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirdi [10, s.556-557].

Beləliklə, "xalq demokratiyası" ölkəsi ilə əməkdaşlıq üçün beynəlxalq hüquqi əsas yarandı. Lakin İ.Stalin və B.Tito arasında baş verən ixtilaf nəticəsində soyuq münasibətlər yaranması ikitərəfli əlaqələrə də mənfi təsir göstərdi.

11 iyun 1948-ci ildə ÜKP (b) MK Siyasi Bürosu sovet memarlarından ibarət heyətin Belqrada səfərini ləğv etdi [17, s.582]. 28 sentyabr 1949-cu ildə SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında ikitərəfli münasibətlər pozuldu [14, s.69].

Yuqoslaviya BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçildikdən sonra, "Rayk işi"nin materiallarına istinadən Yuqoslaviya səfiri 25 oktyabr 1949-cu ildə Moskvadan qovuldu. QİYŞ-in 26-28 aprel 1949-cu il tarixli sessiyasında qərara alındı ki, üzvlər "tezliklə" Yuqoslaviyaya krediti və texniki yardımı dayandıracaq, Yuqoslaviya ərazisindən keçən tranzitdən imtina edəcək və eyni zamanda Yuqoslaviya mallarının (bəzi strateji xammal növləri istisna olmaqla) alınmasını dayandıracaqdır. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair hesabat QİYŞ-in 25-27 avqust 1949-cu ildə keçirilmiş növbəti iclasında təqdim olunmalı idi [17, s.586].

İ.Stalinin vəfatından sonra Sovet-Yuqoslaviya münasibətlərinin bərpası müsbət xarakter daşıyırdı. 1956-1960-cı illərdə yenidən baş verən münaqişə ikitərəfli münasibətlərin kəsilməsinə səbəb olmadı. 1960-cı illərin əvvəllərində münasibətlər yenidən normallaşdı. 1964-cü ilin oktyabrında L.İ.Brejnevın hakimiyyətə gəlməsindən sonra da SSRİ-Yuqoslaviya ziddiyyətləri aradan qaldırılmadı. VMT-nin qoşunlarının 1968-ci ilin avqustunda Çexoslovakiyaya müdaxilə etməsi Sovet-Yuqoslaviya münasibətlərinin kəskin şəkildə pisləşməsinə səbəb oldu. 1970-1980-ci illərdə qarşılıqlı siyasi münasibətlərdə ziddiyyətlər və münaqişələr davam etmiş və iki ölkə arasında əməkdaşlığın səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə ikitərəfli ticarət sürətlə böyüdü. 1947-ci ilin nəticələrinə görə,

SSRİ Yuqoslaviyanın ən vacib xarici ticarət tərəfdaşı oldu. 1947-ci ildə Yuqoslaviyaya idxal olunan məhsulun 45,79%-i, Yuqoslaviyadan ixrac olunan məhsulun 16.58%-i Sovet İttifaqının payına düşürdü [15, s.18].

Yuqoslaviya Sovet İttifaqına əlvan metallar, boksit və ərzaq (meyvə və giləmeyvə, gavalı, konyak spirti, şərab) ixrac edirdi. Sovet kreditlərinin ayrılması ilə müşayiət olunduğu üçün bu əməkdaşlıq Yuqoslaviya üçün çox faydalı oldu. 1949-cu ildə iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlıq dayandı. 1949-cu ildə ikitərəfli ticarət cəmi 12,2 milyon rubl təşkil etdi. Rəsmi sovet məlumatlarına görə, 1950-ci ildən 1954-cü ilin ortalarına qədər SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında heç bir ticarət mübadiləsi aparılmadı [15, s.18].

Sovet-Yuqoslaviya ticarəti 1954-cü ilin sonlarında bərpa olundu. 1 oktyabr 1954-cü ildə Belqradda Federal YFXR Xarici Ticarət İttifaq Palatası və müvafiq Sovet qurumları arasında 1955-ci il aprelin 1-dək hər iki tərəfə 10 milyon rubl həcmində mal tədarükünü nəzərdə tutan Kompensasiya Sazişi imzalandı. 1955-ci ildə Moskvada iki ölkə arasında kredit və ticarət müqavilələri bağlandı. SSRİ Yuqoslaviyada keçirilən beynəlxalq yarmarkalarda iştirak etdi. Müharibədən sonrakı Yuqoslaviyanın SSRİ-dən ümumi dəyəri

500 milyon rubldan çox olan borcları 1950-ci illərin sonlarında Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə silindi və Belqrada yeni kreditlər verildi. Belə ki, 1956-cı ilin əvvəlində SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında Sovet İttifaqından Yuqoslaviyaya 285 milyon ABŞ dolları məbləğində nağd kreditin, 54 milyon dollar əmtəə kreditinin və 30 milyon dollar ipoteka kreditinin verilməsini nəzərdə tutan əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı [15, s.19].

1960-cı illərin sonlarında SSRİ Yuqoslaviyanın xarici ticarətində yenidən lider mövqə tutdu. 1968-ci ildə Sovet İttifaqı YSFR-in idxalatında birinci, ixracatında isə üçüncü yeri tutdu. Yuqoslaviya QİYŞ-ə inteqrasiya etməyə başladı. 1959-cu ildə Yuqoslaviya bu təşkilatda müşahidəçi statusu aldı və 1964-cü ilin oktyabrında Yuqoslaviya hökuməti ilə QİYŞ arasında ikincinin orqanlarının işində iştirakının formalarını və şərtləri haqqında Saziş imzalandı. 1977-ci ildə SSRİ Yuqoslaviyanın ixracatının 21,7%-ni (ixracat tərəfdaşları arasında birinci yeri) və idxalatının 13,5%-ni (Almaniyadan sonra idxalat tərəfdaşları arasında ikinci yeri) təşkil etdi. Beləliklə, 1955-1985-ci illərdə Sovet-Yuqoslaviya ticarət dövriyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur [15, s.19,24]:

1955 - 30,5 milyon rubl. (o cümlədən, SSRİ-dən Yuqoslaviyaya ixracat da daxil olmaqla - 14,8 milyon rubl.);

1960 - 97,4 milyon rubl. (o cümlədən, SSRİ-dən Yuqoslaviyaya ixracat da daxil olmaqla - 49,6 milyon rubl.)

1965 - 300,4 milyon rubl. (o cümlədən, SSRİ-dən Yuqoslaviyaya ixracat da daxil olmaqla - 130,6 milyon rubl.)

1970 - 519,8 milyon rubl. (o cümlədən, SSRİ-dən Yuqoslaviyaya ixracat da daxil olmaqla - 293,5 milyon rubl.)

1975 - 1558.4 milyon rubl. (o cümlədən, SSRİ-dən Yuqoslaviyaya ixracat da daxil olmaqla - 782.4 milyon rubl.)

1980 - 3849,7 milyon rubl. (o cümlədən, SSRİ-dən Yuqoslaviyaya ixracat da daxil olmaqla - 2069.4 milyon rubl.)

1985 - 6089,2 milyon rubl. (o cümlədən, SSRİ-dən Yuqoslaviyaya ixracat da daxil olmaqla - 2722,7 milyon rubl.)

Bu rəqəmlərdən aydın şəkildə görünür ki, ixrac və idxalın həcmələri təxminən bərabər olmuş və SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında ikitərəfli ticarətin 1955-1985-ci illər arasında davamlı olaraq artmışdı. Sovet İttifaqı 1970-ci illərdə Yuqoslaviyanı maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri, avtomobillər, qatı yanacaq, neft və neft məhsulları və bir sıra digər mallarla təmin etmişdir. Yuqoslaviyadan SSRİ-yə gəmilər, sənaye armaturları, lampalar, ayaqqabılar, meyvə qurusu, şərəblər, parçalar, geyimlər və bir sıra digər mallar gətirilmişdir [15, s.24-25]. 1985-1991-ci illərdə ikitərəfli ticarətdə nəzərəcarpacaq dərəcədə azalma oldu. 1986-cı ildə ikitərəfli ticarət 4413.9 milyon rubl, 1987-ci ildə 3974.3 milyon rubl, 1988-ci ildə 3841.2

milyon rubl təşkil etdi. Eyni zamanda, 1985-1988-ci illərdə Yuqoslaviyadan SSRİ-yə ixracat 3.666.5 milyon rubldan 2147,4 milyon rubla qədər aşağı düşdü [15, s.24].

Bütövlükdə, digər sosialist ölkələri ilə müqayisədə SSRİ-nin (onun tərkibində Azərbaycan SSR-nin) Yuqoslaviya ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri güclü olmamışdır. Buna baxmayaraq, məhz sovet dövründə Azərbaycan SSR sovetlərin tərkibində Yuqoslaviya ilə hüquqi normativ baza əsasında ticarət-iqtisadi əlaqələr qurmuş, mədəniyyət, elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmişdir.

İkincisi, dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan SSR YSFR ilə SSRİ-nin xarici əlaqələri çərçivəsində iqtisadi, elmi, mədəni və təhsil əlaqələri saxlamağa başladı. Azərbaycanın iqtisadi əməkdaşlığının əsas formaları qarşılıqlı ticarətdən, ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrindən, birbaşa istehsal əlaqələrindən, beynəlxalq yükdaşımaları sahəsində əməkdaşlıqdan, sərgi və yarmarkalarda iştirakdan və s.-dən ibarət olmuşdur. Azərbaycan xarici ticarət Birliyi, Gəncə gil-torpaq kombinatı və bir sıra digər müəssisə və təşkilatlar Yuqoslaviya firmaları ilə birbaşa iqtisadi əlaqələr saxlayır və inkişaf etdirirdilər. Xəzər dənizində Polşa, ADR və Yuqoslaviya tərsanələrində düzəldilmiş yük və sərnişin gəmiləri üzürdülər. Bakıda tikilmiş rabitə evinin bütün avadanlığı Yuqoslaviyadan gətirilmişdir. Avadanlığın quraşdırılmasında yuqoslaviyalı mütəxəssislər də iştirak etmişlər [3, s.9].

1986-cı ildə Azərbaycan 20 sənaye müəssisəsində istehsal olunan 40 adda məhsul göndərmiş, təkcə 1976-cı ildə Yuqoslaviyadan 31 adda məhsul almışdı [8, s.102]. 1988-ci ildə Yuqoslaviyadan Bakı “Kondisioner” İstehsalat Birliyi üçün 600 yığma hissələri alınmışdır [8, s.103].

1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın Yuqoslaviya ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafında Beynəlxalq iqtisadi yarmarka və sərgilərin də böyük rolu olmuşdur. Məsələn, Azərbaycanın iqtisadi potensialı 1977-ci ildə Zaqreb şəhərində nümayiş etdirilmişdi [8, s.103]. Həmin illərdə Bakıda Yuqoslaviyanın formokologiya sənayesinin məhsullarının sərgisi keçirilmişdi [8, s.105].

Beləliklə, sosializm düşərgəsinin üzvü kimi Yuqoslaviya ilə əməkdaşlıq AzərbaycanSSR-nin xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Müstəqillik illərində Azərbaycan-Serbiya və Monteneqro ticarət-iqtisadi əməkdaşlığı yenidən qurularkən yuxarıda bəhs etdiyimiz müxtəlif əlaqə formalarından istifadə edilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra eyni ideya-siyasi istiqamətə və sosial-iqtisadi bazisə malik olmaları Azərbaycan SSR və Yuqoslaviya arasında mədəniyyət, incəsənət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlığın inkişafına da təkan vermişdir. Bu, qarşılıqlı kitab nəşri sahəsində əməkdaşlıqda daha sürətlə təzahür tapdı.

1971-ci ildə Dostluq cəmiyyətləri xətti ilə Azərbaycanın klassik və müasir yazıçılarının kitabları, Azərbaycan haqqında monoqrafiyaları və i.a. dünyanın 42 ölkəsinə, o cümlədən Yuqoslaviyaya da göndərilmişdi [11, s.89].

1984-cü ildə Azərbaycan EA-nın Elmi Kitabxanası ilə digər təşkilatlarla yanaşı, Yuqoslaviyanın Kovi Riyaziyyat İnstitutunun kitabxanası da əməkdaşlıq etməyə başladı [11, s.100].

1987-ci ildə Yuqoslaviyanın «Младенская книга» nəşriyyatı, bu ölkənin ədəbi klubları birliyi ilə birlikdə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlər toplusunun nəşr etmək üçün müqavilə bağladı. «Центар» şirkəti isə yuqoslaviyalı oxucularını məşhur Azərbaycan yazıçısı Elçinin “Şüşə gül” romanı ilə tanış etdi [9].

Respublikamızın sosialist ölkələri ilə, o cümlədən Yuqoslaviya ilə kitab nəşri sahəsində əməkdaşlığı inkişaf edirdi.

Sovet dövründə Azərbaycan və Yuqoslaviyanın mədəniyyət və ictimaiyyət xadimləri, jurnalistlər, yazıçılar, Yuqoslaviya-Sovet dostluq cəmiyyətinin nümayəndələri dəfələrlə işgüzar səfərlər etmişlər. Məsələn, 1967-ci ildə Türkiyə, Macarıstan və digər ölkələrlə yanaşı, Yuqoslaviya yazıçıları, bəstəkarları və ifaçıları da respublikamıza səfər etdilər [11, s.112]. Jurnalistlər İttifaqının xətti ilə 1971-ci ildə Azərbaycan jurnalistləri Yuqoslaviyada, 1974 və

1988-ci illərdə isə Yuqoslaviya jurnalistləri respublikamızda işgüzar səfərlərdə oldular [11, ss.118, 121].

Bəhs edilən illərdə musiqi incəsənətinin nümayəndələri, bəstəkarlar qarşılıqlı qastrol səfərlərində olurdular. Məsələn, 1961-ci il 30 may-4 iyun tarixlərində Yuqoslaviyanın 25 nəfərdən ibarət Skmiçi Orkestrinin sənətçiləri Bakıda oldular. 1967-ci ildə yuqoslaviyalı bəstəkarlar və ifaçılar respublikamıza, növbəti ildə isə bəstəkar A.Rzayev Yuqoslaviyaya musiqi festivalında iştirak etmək üçün səfər etdilər. 1970-ci ildə bəstəkar Vlastemir Nikolayevski Bakıda işgüzar səfərdə oldu. 1972-ci ildə Azərbaycan bəstəkarları Çexoslovakiya, Polşa və digər ölkələrlə yanaşı, Yuqoslaviyada da işgüzar səfərdə oldular. 1984-cü ildə bəstəkarlardan Q.Qarayev, A.Məlikov, V.Adıgözəlov, T.Bakıxanov, F.Əmirov, E.Sabitoğlu, X.Mirzəzadə bir çox ölkələrdə, o cümlədən Yuqoslaviyada səfərdə oldular [11, ss.133,137-138-139].

1978-1979-cu illərdə Azərbaycan müğənniləri, 1980-ci ildə bəstəkar X.Mirzəzadə Yuqoslaviyaya səfər etdilər. Musiqişünas A.M.Dadaşov Belqradda keçirilən gənclərin beynəlxalq musiqi konkursunun təşkilat komitəsində iştirak etmişdir [16, s.45]. 1988-ci ildə Yuqoslaviyanın “Feniko” vokal-instrumental ansamblı respublikamızda qastrol səfərində oldu.

1972-ci ildə azərbaycanlı rejissorlar həm birbaşa, həm də Sovet İttifaqı rejissorlarının nümayəndə heyətləri tərkibində Çexoslovakiyaya, Bolqarıstana, Fransaya və digər ölkələrə, o cümlədən, Yuqoslaviyaya yaradıcılıq missiyaları ilə səfər etdilər [11,s.171].

1978-ci ildə Zaqrebdə keçirilən beynəlxalq sərginin Azərbaycan Respublikasına aid müstəqil bölməsində C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" studiyasının filmləri nümayiş olundu. 1981-ci ildə "Azərbaycanfilm" və “Сутъескафильм” kinostudiyaları birlikdə İkinci Dünya müharibəsi zamanı Yuqoslaviya müqaviməti sıralarında vuruşmuş həmyerlilərimizə həsr olunmuş bədii film çəkildilər [9].

1987-ci ilin aprelində Bakıda “Sloveniya kitab nəşirləri, poliqrafiya və kağız sənayesi nailiyyətləri” sərgisi keçirildi. Sərgidə 500-ə yaxın illüstrasiyalı kitab nümayiş etdirildi. Bakıda Yuqoslaviya rəssamlarının əsərləri nümayiş olundu.

Təsviri sənət sahələri də daxil olmaqla beynəlxalq mübadilələr hazırlanmış planlara uyğun olaraq daha mütəşəkkil bir şəkildə aparılmağa başladı. Xarici ölkələrlə mədəni mübadilə planına əsasən, 1973-cü ildə keçirilən Beynəlxalq sərgidə digər ölkələrlə yanaşı, Yuqoslaviyanın Beynəlxalq Qrafika Sərgisi təşkil edildi. Azərbaycan rəssamları Yuqoslaviyada işgüzar səfərlərdə oldular. 1984-cü ildə Belqradda Azərbaycanın xalq rəssamı Toğrul Nərimanbəyovun əsərlərindən ibarət sərgi açıldı [11, s.197].

Əfsuslar olsun ki, SSRİ-nin tərkibində ancaq formal şəkildə suveren olan respublikamız Yuqoslaviya ilə münasibətlərini ittifaq orqanları vasitəsilə qurmuş və buna görə də özünün milli mənafeyini əks etdirən müstəqil xarici siyasəti olmamışdır. Bununla belə, sovet sistemində azərbaycanlılar və cənub slavyanları, o cümlədən, serblər və monteneqrolular bir-birini yaxından tanımaq imkanı əldə etmişlər. Ümumiyyətlə, iqtisadi- ticarət, mədəniyyət, elm və təhsil əlaqələri sahəsində görülən işlər ölkələrimiz arasında münasibətlərin keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçməsinə tarixi zəmin və əlverişli şərait yaratdı.

SSRİ və YSFR-nin parçalanmasından sonra Azərbaycan ilə Serbiya* arasındakı əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoyaraq iki müstəqil dövlətin münasibətləri səviyyəsində qurulmağa başladı.

Belə ki, hər iki ölkənin ərazi bütövlüyünə təhdidlə üzləşməsi, nəqliyyat-kommunikasiya problemi, Azərbaycanın zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması və əlverişli strateji-coğrafi mövqedə yerləşməsi, hər iki ölkənin sənaye müəssisələrinin qarşılıqlı ehtiyacı və s. müasir Azərbaycan-Serbiya və Monteneqro münasibətlərinin insiyasi, ticarət-iqtisadi və mədəni-humanitar sahələrdə inkişafını şərtləndirən amillərdəndir.

İkitərəfli əlaqələri şərtləndirən əsas amillərdən biri də bundan ibarətdir ki, Azərbaycan, Serbiya və Monteneqro dövlət başçıları ölkələrarası intensiv əməkdaşlığamaraq göstərilər. Belə ki, Heydər Əliyevin qətiyyətli və ardıcıl siyasətinin doğurduğu nam və rəğbət, öz

ölkələrinin strateji maraqlarını təmin etmək və xalqlarını dünyasivilizasiyasına qovuşdurmaq istəyi Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin Azərbaycanaartan marağını və ölkələrimiz arasında xoş münasibətlər yaradılmasını şərtləndirmişdir [4,s.138-139].

Heydər Əliyevin Serbiya ilə bağlı götürdüyü siyasi xəttin prezident İlham Əliyev tərəfindən fəal sürətdə davam etdirilməsi Azərbaycan-Serbiya və Monteneqro əlaqələrinin davamlı inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə əlaqələrini zəruri edən əsas amillərdən biri qarşılıqlı-faydalı iqtisadi münasibətlərin, mədəniyyət,elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın qurulmasına və inkişafına tələbat hesab oluna bilər. İki ölkə arasında imzalanmış hüquqi-normativ bazada açıq ifadə olunmuşdur: Tərəflər "... iki ölkə arasında energetika, neft-kimya, nəqliyyat, iqtisadiyyat, sənaye istehsalı, ərzaq sənayesi, kommunikasiya, turizm, səhiyyə, hərbi və tibbi və kadrların hazırlanması, elm, təhsil, mədəniyyət, ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində və humanitar məsələlər sahəsində münasibətlərin və əməkdaşlığın hərtərəfli təşviq edilməsi və inkişaf etdirilməsi qətiyyətlərini xüsusi ilə qeyd etdilər" [2].

Azərbaycan Respublikası və Monteneqro arasında dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamədə bildirilir ki, "iki ölkənin gələcək inkişafında enerjinin rolunun əhəmiyyətini etiraf edir və İoniya Adriatik hövzəsində gələcəkdə enerji təchizatına artan tələbatı, tranzit marşrutlarını və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafını nəzərə alaraq, enerji təchizatı və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi məsələləri üzrə məsləhətləşmələri və əməkdaşlığı ciddi şəkildə təşviq edirlər" [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqələrini dərinləşdirən qloballaşma prosesi istər ölkə daxili, istər də beynəlxalq müstəvidə mədəniyyətlərarası dialoqun və multikulturalizm siyasətinin əhəmiyyətini artırır. Başqa sözlə, mədəniyyətlərarası dialoq və multikulturalizm siyasəti Azərbaycan Respublikasının Serbiya və Monteneqro ilə əlaqələrinin mühüm amili kimi çıxış edir.

Qarşılıqlı əlaqələri şərtləndirən amillərdən biri də Azərbaycan və Serbiyanın "Dağlıq Qarabağ" və "Kosovo" münaqişələrini özündə ehtiva edən oxşar problemləri yaşamalarıdır. 2010-cu il mayın 13-də AR Prezidentinin və Serbiya Prezidentinin Bakı şəhərində imzalanmış Birgə Bəyanatı tərəflərin birmənalı olaraq ərazi bütövlüyünə yönəlmiş mövqeyini əks etdirdi. Birgə Bəyanatda bildirilir:

"8. Prezidentlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri və normaları, BMT-nin «Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə və ATƏT-in Lissabon Sammitinin üç prinsipinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında tezliklə həll olunmasının zəruriliyini vurğuladılar.

9. Prezidentlər Serbiyanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət etdiklərini təsdiqlədilər və Kosovo məsələsinin beynəlxalq hüququn və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə uyğun olaraq həll olunmasını dəstəklədiklərini ifadə etdilər" [2].

Tərəflərin bir-birinin ərazi bütövlüyünü tam dəstəkləməsi ikitərəfli əlaqələrimizə müsbət təsir edən amillərdən biridir.

Monteneqro da münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinin tərəfdarı olmuşdur. 2013-cü il martın 12-də Setinye şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası və Monteneqro arasında dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında" Bəyannamədə qarşı tərəfin mövqeyi bu cür ifadə olunmuşdur: "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə və normalarına uyğun olaraq dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında sülh yolu ilə həll olunmasının vacibliyini vurğulayırlar" [1]. İkitərəfli görüşlərdə Monteneqro Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü həmişə dəstəkləmişdir. Monteneqronun siyasi-ictimai və dövlət xadimləri dəfələrlə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı törədilmiş cinayəti qətiyyətlə pisləyən bəyanatlar vermişlər [7].

Lakin 2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın dövlət sərhəddinə Tovuz

istiqlamətində hərbi təcavüz baş verdikdə Serbiyanın mövqeyi rəsmi Bakıda etirazla qarşılandı. Belə ki, 2020-ci il iyulun 12-14-də baş vermiş Tovuz döyüşləri zamanı Serbiyadan Ermənistana külli miqdarda müxtəlif çaplı minaatan mərmiləri çatdırılması faktoru Azərbaycan-Serbiya siyasi, hərbi-iqtisadi münasibətlərinə mənfi təsir göstərirdi. Həmin silahlar quru yoluyla, Gürcüstan üzərindən Ermənistana keçirilib. Həmçinin, həmin ərafədə Gürcüstan üzərindən Ermənistana “KamAZ” avtomobilləri ilə Rusiyadan digər hərbi ləvazimatlar, o cümlədən minatanlar və “Qrad” qurğuları üçün lonçerlərin daşındığı haqda məlumatlar yayıldı. Bu faktlar Azərbaycan tərəfinin ciddi narahatlığına və hiddətinə səbəb oldu. Serbiyanın Azərbaycandakı müvəqqəti işlər vəkili Danitsa Veinoviç bununla əlaqədar 20 iyulda Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinə çağırılıb və izahat tələb olundu. Danitsa Veinoviç qeyd olunan məsələlərlə bağlı məlumatının olmadığını söyləyib, məlumatları Serbiya tərəfinə çatdıracağını vəd edib [18]. Serbiya Ticarət, turizm və telekommunikasiya naziri R.Lyaic (Serbiya qanunlarına əsasən, silah ixracına icazə verən bu nazirlikdir) etiraf etdi ki, 2020-ci ildə Ermənistana silahlar bir özəl şirkət tərəfindən verilib, dövlət şirkətləri bu işdə iştirak etməyib. Anlaşmanın ümumi məbləği isə bir milyon avrodan azdır. Sözügedən yük may-iyun aylarında Ermənistana çatdırılmışdır. O, Ermənistana qarşı sanksiyaların olmadığını və bu vəziyyətdə bir alıcıya imtina etməyin çətin olduğunu əlavə etdi [19].

Nəticə. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın Serbiya və Monteneqro ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Belə ki, vahid sosializm sistemi daxilində tərəflər arasında qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr, çoxsaylı işgüzar və yaradıcılıq səfərləri həyata keçirilmişdir. Məhz bu tarixi ənənə dövlətlərimiz arasında müasir ikitərəfli münasibətlərin qurulmasında bünövrə rolunu oynamışdır. Bu real potensialı layiqincə qiymətləndirən rəsmi Bakı və Belqrad 1990-cı illərin ikinci yarısında münasibətlərin siyasi-hüquqi bazasını qurmaq və möhkəmləndirmək istiqamətində mühüm addımlar atdılar.

Serbiya hökumətinin dəfələrlə minnətdarlıqla qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan Respublikası iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığa sadıq qalaraq, çətin vaxtlarda həmişə yardım əlini uzatmışdır. Lakin Ermənistana silah göndərilməsi məsələsinin hər zaman, o cümlədən də ikitərəfli əlaqələrimizin gündəliyində duran həssas bir mövzu olduğunu vurğulayaraq, Serbiya tərəfinin Ermənistanın işğalçı siyasətinə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı davam edən təcavüzünə dəstək xarakteri daşıyan qeyri-dost addımının Azərbaycan xalqında və rəhbərliyində dərin təəssüf və acı məyusluq doğurduğunu, Azərbaycan Respublikası ilə Serbiya Respublikası arasında dostluq münasibətlərini və strateji tərəfdaşlığa xələl gətirdiyini, yüksək səviyyədə mövcud qarşılıqlı etimada kölgə saldığını qeyd etməliyik. Ümid edirik ki, Serbiya tərəfi bu cür hərəkətlərə gətirib çıxaran səbəblərin aradan qaldırılmasına çalışacaqdır.

Ədəbiyyat

“Azərbaycan Respublikası və Monteneqro arasında dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında” Bəyannamə // http://e-qanun.gov.az/alpidata/framework/data/25/f_25963.htm

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Serbiya Respublikası Prezidentinin Birgə Bəyanatı // <http://www.e-qanun.az/framework/20749>

Hacıyev H.A. Sovet Azərbaycanının sosialist ölkələri ilə iqtisadi və texniki əlaqələri // Təşviqatçı. 1975, №12, s.9

Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, Elm, 2000

Mahmudlu Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1996, 291 s.

Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Ağqoyunlu dövrü (XV əsrin II yarısı). Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 2007, 116 s.

Monteneqronun Baş nazirinin sabiq müavini iyulun 4-də Ermənistan silahlı qüvvələri

- tərəfindən Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı törədilmiş cinayəti qətiyyətlə pisləyən bəyənət yaymışdır // <http://podgorica.mfa.gov.az/news/4/3223>
- Sayadov S. XX əsr: Azərbaycan və dünya. Bakı: "Elm", 2006, 186 s.
- «Бакинский рабочий» qəzeti, 1981, 28 avqust
- Внешняя политика Советского Союза. Сб. документов. Т.V (июнь 1941-сентябрь 1945 гг.). М, 1947, 835 с.
- Гасымлы М.Дж. Азербайджан в международных культурных связях (1946-1990 гг.). – Тбилиси, изд. Артанучи, 2005, 300 с.
- История южных и западных славян: в 2 т. Т. 2. Новейшее время: Учебник (Под ред. Г.Ф.Матвеева и З.Е.Ненашевой.). М.: Изд-во МГУ, 1998, 272 с.
- История южных и западных славян: В 2 т. Т. 1. Средние века и Новое время: время: Учебник / Под ред. Г.Ф.Матвеева и З.С.Ненашевой. 2-е изд. М.: Изд-во МГУ, 1998, 688 с.
- Костин А.А. Восприятие Соединенными Штатами советско-югославских отношений в 1944—1948 гг. // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2012. Т. 1. № 4. С. 69.
- Максакова М.А. Тенденции развития экономического сотрудничества России и стран Западных Балкан. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М., 2015. 257 с.
- Союз композиторов Азербайджана. Справочник. Баку, 1985, 242 с.
- Югославия в XX веке: очерки политической истории / К.В.Никифоров (отв.ред.), А.И.Филимонова, А.Л.Шемякин и др. М.: Индрик, 2011, 888 с.
- №:182/20, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarə-sinin məlumatı // <https://www.mfa.gov.az/az/news/6760/view>
- Serbiya Ermənistana silah tədarükünü etiraf etdi // <https://virtualaz.org/aktual/165939>

FACTORS AFFECTING THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND SERBIA, MONTENEGRO

N.M.Guliyeva

SUMMARY

This article discusses the history of Azerbaijan's relations with Serbia and Montenegro, and the factors influencing the development of bilateral relations. It is shown that the establishment of relations between Azerbaijan and Serbia and Montenegro has been influenced by historical, political, natural, geographical, economic and geopolitical factors.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА С СЕРБИЕЙ И ЧЕРНОГОРИЕЙ

Н.М.Гулиева

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история отношений Азербайджана с Сербией и Черногорией, а также факторы, влияющие на развитие двусторонних отношений. Показано, что на установление отношений между Азербайджаном и Сербией и Черногорией оказали влияние историко-политические, природно-географические, экономические и геополитические факторы.

Мəqalə redaksiyaya 28 iyul 2020 tarixində daxil olmuş, 29 iyul 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 32

DAĞLIQ QARABAĞDA UDİNLƏR

Ş.F.Əhmədova

AMEA Fəlsəfə İnstitutu

Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 30

e-mail: shafag.ahmadova@gmail.com

Açar sözlər: udinlər, etnik qruplar, Dağlıq Qarabağ

Keywords: udins, ethnic groups, Nagorno-Karabakh

Ключевые слова: удины, этнические группы, Нагорный Карабах

Giriş. Yüz illər əvvəl öz dövlətlərini və torpaqlarını itirərək yaşamaq üçün yeni torpaqlar axtaran və müxtəlif yollarla bizim torpaqlarda yerləşən, 15 əsr sonra nəhayət Sovet Rusiyasının köməyi ilə öz dövlətlərini quran ermənilər bizim dövlətimiz, xalqımız haqqında əsassız informasiyalar yayırlar. Bütün dünyaya səpələnərək, ən yaxşı ərazilərdə məskunlaşan ermənilər bu sahədə qaraçıları çoxdan arxada qoyublar. Harda yaşayırlarsa yaşasınlar, erməniləri həmişə vahid bir ideya birləşdirib: Cənubi Qafqazda öz dövlətlərini yaratmaq və artıq tarixçilər arasında gülüş hədəfinə çevrilmiş “Böyük Ermənistanı” bərpa etmək. Bu işə həmişə erməni-qriqoryan kilsəsi rəhbərlik edib. Ermənilər özləri bir millət kimi sayca sürətlə arta bilməyiblər, amma kilsə həmişə millətin sayını başqa millətləri erməniləşdirmək yolu ilə artırmağa çalışıb. Məsələn, erməni kilsəsi Qafqaz Albaniyasında yaşayan bəzi xalqları (albanları, udinləri) zorla erməni-qriqoryan kilsəsinə tabe etmiş və tədricən onları erməniləşdirməklə onların mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini, dillərini məhv etmişdir.

Azərbaycan dövləti multikulturist bir dövlətdir. Azərbaycan xalqı isə bütün dünyada öz tolerantlığı ilə məşhurdur. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti “Azərbaycan Respublikasında mövcud olan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, onların dil və mədəniyyətlərinin qorunması və inkişafı” barədə fərman imzalamışdır.

Kiçik xalqların qorunması və dövlət dəstəyi haqqında Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı çıxdıqdan sonra udinlərin “Orayın” (Bulaq) mədəni-maarif cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Bu, keçmiş Sovet respublikalarında buraxılan ilk dövlət sənədidir. Respublikanın kiçik etnik qruplarının tədqiqi ilə məşğul olan elmi şöbələrindən biri olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası sistemində Milli Münasibətlər İnstitutunun yaradılmasını da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Prezidentinin yanında Kiçik Etnik Qruplar üzrə Məşvərət Şurası yaradıldı. Respublikanın etnik icmalarının dövlət dəstəyi alan və etnik qruplarının mənəvi, mədəni və təhsil problemləri ilə məşğul olan öz dini və ictimai təşkilatları var. Udinlərin dilinin, mənəvi və maddi mədəniyyətinin, Azərbaycan tarixinin əvəzolunmaz bir parçası kimi qorunması “Orayın” Milli Mədəni və Maarif Cəmiyyəti və Alban-Udin xristian icmasının əsas vəzifəsidir. Udinlərin tarixini və mənəvi mədəniyyəti- ni təbliğ edir, nəşr üçün udin dilində ədəbiyyat və dərsliklər, udin folkloru və udin müəlliflərinin - Georgi Koçari, Yaşa Udin, A.Udinoglu, Mayis Koçari, Y.Durmuşari və başqalarının əsərlərindən ibarət toplular hazırlayır, tarixi vətənlərindən kənarda yaşayan udinlərlə də əlaqə saxlayır. 10 aprel 2003-cü ildə Azərbaycanda Alban-udin xristian icması qeydiyyatdan keçmişdir [1].

Cənubi Qafqazda tarixi-etnorafik inkişafda udin xalqının vəziyyəti. Məlumdur ki, Azərbaycanda Alban kilsələrinin bərpası, mühafizəsi və dini ibadətlərin keçirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən işlər görülməyə başlanılır. Bu kilsələr maddi-mənəvi irs kimi

qorunub saxlanılır. 2003-cü ildə Qafqazın ən qədim kilsələrindən biri olan Şəki rayonundakı Kiş məbədi bərpa olunur, 2006-cı ildə isə Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yerləşən 3 xristian mədəbindən biri - Müqəddəs Yelisey adına Cotari Kilsəsi bərpa edilərək icmanın istifadəsinə verilir. Hal-hazırda 52 səsi olan udin dili üçün bəzi işarələr əlavə olunmaqla latın əlifbası əsasında əlifbadan istifadə olunur. Udinlərin kompakt yaşadıqları Nic qəsəbəsindəki orta məktəblərin aşağı siniflərində udin dili tədris olunur [2].

Bütün bu tədbirlər ermənilər tərəfindən böyük qəzəb və hiddətlə qarşılandı. Ermənistan keçmiş SSRİ-nin demək olar ki, monoetnik əhalisi olan yeganə ölkədir (əhalinin 98,11%-i ermənilərdir) [3]. Amma erməni müəlliflər dövlətimizin gördüyü bu tədbirlərə qarayaxmaqla məşğuldurlar. Məsələn, Q.Ayvazlan adlı müəllif bu barədə yazır: “Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi erməni xalqının birliyini parçalamağa, aralarında nifaq səpməyə (bir tərəfdən Ermənistan Respublikası əhalisi arasında, digər tərəfdən Qarabağ və Azərbaycan erməniləri arasında) çalışaraq və zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri olan Utik və Artsax (Qarabağ), Sünik ərazilərinə olan iddialarını əsaslandırmaq üçün son illərdə Azərbaycan Alban Katolikosluğu və kilsəsinin Azərbaycan hakimiyyətinin himayəsi altında “bərpa” mövzusunda fəal müzakirə edir” [4].

Erməni tərəfi hesab edir ki, Azərbaycan rəhbərliyi xristianların, o cümlədən Udin icmasının mövqeyini real şəkildə gücləndirməkdə maraqlı deyil və ölkədə yeni bir xristiankilsəsinin yaradılması, “Albaniyanın dirçəldilməsi, ya da Azərbaycanın Udin kilsəsinin yaradılması” sualını məntiqə gətirmədən kənarda saxlaması onun üçün faydalıdır. Yəni ona görə ki, bu udin icmasının mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirə bilə). Udin kilsəsinin “yaratmaq” prosesi Azərbaycanın hakim dairələri tərəfindən yalnız Ermənistana və qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasına qarşı aparılan təbliğat müharibəsində bir vasitə kimi qəbul edilir [4, s. 63].

Erməni müəlliflər ələ keçirdikləri Zəngəzurda, İrəvan xanlığında və başqa ərazilərdə minlərlə yaşayış məskəninin adını dəyişdirdiklərini unudaraq Azərbaycanda yaşayan udinləri “müdafiə” edərək qeyd edirlər ki, udinlərin yaşadığı yerlərin tarixi adı dəyişdirilib: Qutqaşen - Qəbələ (qədim alban adı bərpa olunub), Vartaşen isə Oğuz adlandırılıb. Yazırlar ki, Azərbaycanda yaşayan udinlər ana vətənlərini tərk edib başqa ölkələrə köçürlər. Əslində bu proses XX əsrin 90-cı illərinə aid bir prosesdir. 90-cı illərdə iqtisadi böhran və işsizlik səbəbindən bütün keçmiş sovet respublikalarında miqrasiya prosesi mövcud idi.

Minlərlə azərbaycanlı və başqa millətlərin nümayəndələri iş dalınca ən çox Rusiya- ya və başqa dövlətlərə miqrasiya etmişdilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, iş dalınca Rusiyaya köçüb gedən udinlərin əksəriyyəti doğma yurdları ilə əlaqəni kəsmirlər, gəlib gedirlər. Dağlıq Qarabağ münacişəsi ilə əlaqədar olaraq 250 mindən çox Azərbaycan- lı Ermənistandan zorla çıxarıldı. Keçmiş Vartaşendə (Oğuz) yaşayan ermənilər əks tədbir kimi Azərbaycandan deportasiya olundular. Bu zaman ərləri erməni olan udin qadınlar da onlarla birlikdə Ermənistana deportasiya olundular. Azərbaycanlılarla ailə qurmuş erməni qadınlar indi də Azərbaycanda yaşayırlar və onların sayı minlərlədir. Udinlər haqqında silsilə əsərlərin müəllifi olan etnoqraf Qranuş Haratyan iddia edir ki, ermənilərlə qarışıq nikahlar udinlərin Azərbaycandan qaçmasının əsas səbəbi deyil. Onun dediyinə görə səbəb orada etnik zəmində təqibin olmasıdır [5].

Sual oluna bilər ki, əgər udinlər təqib olunublarsa həmin hadisələrdən 30 il keçməsinə baxmayaraq nəyə görə dünyada olan 10 min udinin təqribən yarısı Azərbaycanda yaşayır?! Ermənistana köçənlərin əksəriyyətinin qohumları hələ də Azərbaycanda yaşayırlar.

Qranuş Haratyanın sözlərinə görə, Ermənistanda cəmi 200-ə yaxın udin yaşayır. “Bu icmanın milli azlıq statusu yoxdur. Bu gün bu məsələni tənzimləyən vahid normativ sənəd yoxdur. Milli azlıq olaraq, ancaq sistemə olaraq etnik kimliyini qorumağa çalışan qruplar tanınır” [5].

Siyasi icmalçı Tatul Akopyan “Исчезающие удины Армении” məqaləsində 30 il əvvəl ermənilərlə qarışıq nikahda olan və Ermənistana köçən udinlərdən bəhs olunan yazıda

udinlərdən aldığı müsahibələrin bir hissəsini sizə təqdim edirik:

Əri erməni olan 70 yaşlı udin Arşaluys Movsisyan Baqrataşen kəndində yaşayır. Qohumlarının bir çoxu - qardaş və bacılarının uşaqları Azərbaycanda yaşayırlar. Arşaluys göz yaşlarını çətinliklə boğaraq, “Ürəyim parçalanır, mən onların üznlərini görmək istəyirəm” deyir.

Udin Oleq Dulgaryan da Vardaşendədir, oranı hələ uşaq ikən tərk edib. Bu gün o, qaçqın problemləri ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatına rəhbərlik edir və bu qədim, lakin son dərəcə azsaylı xalqın mədəniyyətini qorumaq üçün ciddi bir müdafiəçidir. O, qeyd edir ki, udinlərin mədəniyyətinin əsas elementi olan udin dili ciddi şəkildə tənəzzül etməkdədir. “Övladlarım heç udinləri bilmirlər”, deyə vaxtilə Vardaşendə yaşayan Aleksey Kazarov şikayətlənir. - Millətimiz getdikcə yoxa çıxır. Dünyada səkkiz-on min udin qalmışdır” [5]. Etnoqraf Qranuş Xaratyanın sözlərinə görə, Azərbaycanda xristian udinlərinin mövcudluğu təhlükə altındadır... . O qeyd edib ki, son 20 ildə aparılan tədqiqatlar nəticəsində əsasən xristianlığı qəbul edən udinlərin tarixi Ağvank əhalisinin birbaşa nəsiləri olduğu sübut edildi: “BMT və ATƏT-in milli azlıqlar üzrə komissarları bu məsələyə diqqət yetirməlidirlər, çünki Azərbaycandakı Ağvank nəsiləri öz milli kimliklərini itirirlər” [6]. Halbuki bu vəziyyəti əsrlər boyu erməniləşmə siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Qranuş Xaratyan Azərbaycan dövlətinin udin xalqının inkişafı üçün gördüyü tədbirləri görməzdən gəlir və ancaq qarayaxmaqla məşğul olur, beynəlxalq ictimaiyyətə yalan informasiyalar yayır. Əslində, biz udin xalqının tarixinə nəzər salsaq görürük ki, bu xalqın dini mənsubiyyəti ilə “oynayaraq“ onu parçalayan, yaşayış yerini dəyişməyə zorla məcbur edən, əlifbasından məhrum edən, mədəniyyətinin inkişafının qarşısını alan erməni kilsəsi və yeni müstəmləkələr əldə etmək üçün ermənilərin “fəaliyyətindən“ geniş istifadə edən rus çarizmi olmuşdur.

Erməni siyasətçilərinə ən çox təsir edən heç də udinlərin mədəniyyətinin inkişafı və ya tənəzzülü deyil, burada onları narahat edən əsas məsələ müstəqil Alban kilsəsinin bərpa edilməsidir. Albanları uzun illərin mübarizəsi nəticəsində erməniləşdirən erməni kilsəsi udinləri də erməniləşdirmək üçün xeyli “səy” göstərdi, kilsə mərasimləri və ibadət ancaq erməni dilində həyata keçirildi, erməni yazısından istifadə olundu, onlara erməni soyadları verildi və s., amma udinlər öz dillərini saxlamaqla bu əsrlərlə davam edən gizli mübarizədən qalib çıxdılar.

Kür çayının sağ sahilindəki (Kür və Araz çayları arasındakı) avtoxton əhali, utilər, qarqarlar, kaspilər və digərləri kimi bir sıra etnik icmalardan ibarət idi və mənşəyi nə olsa da asılı ermənilər deyildilər və bölgədə bir sıra İran dilli xalqlar uzun müddət ərzində tədricən burada məskunlaşmasına baxmayaraq Midiya və Fars hakimiyyəti illərində yerli əhalinin əksəriyyəti hətta hind-avropalılar deyildi. Erməni əhalisi erməni padşahlarının gücü ona yayıldıqdan sonra bölgədə meydana çıxdı; bölgə əsasən orta əsrlərin başlanğıcında erməniləşdirilmişdi və içindəki dil sərhədləri konfessiyaalarla üst-üstə düşməyə başladı. “İranika” ensiklopediyasına görə, Kür erməni millətinin yayılmasının şimal həddi idi və ermənilər buraya yalnız VII əsrdə çatmışdılar [11].

Udin xalqının etnogenezi ilə bağlı qeyd etmək olar ki, 313-cü ildə alban çarı Urnayr xristianlığı qəbul etmiş və xristianlıq Qafqaz Albaniyasının rəsmi dininə çevrilmişdir. Qafqaz Albaniyasının əhalisinin xristianlaşma dövründən başlayaraq udinlər Alban kilsəsinə mənsubdur. Xəlifə Əbu Əl-Malikin dövründə (685-705) Erməni katalikosu xəlifəyə çuğulluq edib bildirir ki, “Albaniyanın Partavda taxtda oturan hazırkı katolikosu Roma (Bizans: *müəllif*) imperatoru ilə müqavilə bağlamış, onun adına dualar edir və ölkəni onun kilsə etiqadını qəbul etməyə məcbur qoyur və onun himayəsini qəbul etmək istəyir [1].

Erməni tədqiqatçıları da təsdiqləyirlər ki, alban xalqı bir neçə etnik icmalardan ibarət idi, onlardan ən böyüyü məhz udinlər, yaxud utilər olmuşlar [7, s.155]. Bu faktı qədim tarixçilər də təsdiqləyir: “qədim mənbələrə, erməni və alban tarixçilərinə görə, Albaniyada, Kürün sağ sahilində albanlar, udinlər, kaspirlər və digər etnik qruplar yaşayırdılar. VI-X əsrlərə aid

Suriya və ərəb mənbələrinə görə, nəinki Partava zonasında (müasir Bərdə), həm də Sisakan-Syunik zonasında (müasir Sisian) xalqlar erməni dilində danışmışdır [7, c.191]. Erməni tədqiqatçıları isə Albaniyanı adicə Şərqi Ermənistan adladırırdılar [7, c.192]. Həm də ki udin dili Şahdağ dilləri qrupuna (xınalıqlar, buduxlar və s.) aiddir [8, s.13].

Erməni tədqiqatçıları sübut etməyə çalışırlar ki, erməni xalqı Dağlıq Qarabağ ərazisində udinlərdən əvvəllər olmuş və daha qədimdir. Kilsə ilə bağlı məsələlərin həllində həmişə vurğulayırlar ki, alban kilsəsi adicə erməni katolikosatın ixtiyarında olan bir qol olmuşdur.

Nəticədə Alban kilsəsi qismən Erməni katolikosuna tabe edildi. Erməni katolikosuna tabe olmaq Alban kilsəsinin zəifləməsinin əsasını qoydu. Dağlıq Qarabağda yaşayan albanlar bütövlükdə öz dil və mədəniyyətlərini itirmiş oldular. Qəbələ və Oğuz ərazisində yaşayan udinlər öz adət-ənənələrini və dillərini (yazısız) qoruyub saxlaya bildilər. XI əsrdə Gürcüstanın güclənməsi nəticəsində udinlərin bir hissəsi pravoslavlığı qəbul edərək Gürcü pravoslav kilsəsinin tərkibinə qatıldılar. Zaqafqaziyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra Rusiyanın rəsmi siyasətinin vəzifələrindən biri pravoslavlığın bərpa olunması idi. Oğuzun (Vartashen) yaxınlığındakı pravoslav udin P.Silikov Müqəddəs Yelisey monastırını inşa etdirdi, sonra imperator Nikolayın reskriptindən sonra erməni kilsəsinin tabeliyinə keçdi.

Rusiya İmperiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsi zamanı da udinlər əsasən Şəki xanlığının ərazisində yaşayırdılar. 1824-cü ildə əhalinin siyahıyaalınması zamanı Şəki xanlığı ərazisində azı 4,259 nəfər udinin yaşadığı məlum olur. Amma nəzərə alınmalıdır ki, bu siyahıyaalma sənədlərində bütün müsəlmanlar "tatar", qriqoryan xristianlar "ermə- ni", pravoslavlar isə "gürcü" kimi qeydə alınmışdır. Alban Katolikosluğu İmperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanına əsaslanan Rusiya Senatının 10 aprel 1836-cı il tarixli Əsasnaməsinə görə erməni-qriqoryan kilsəsinin idarəçiliyinə daxil edilir [9].

1836-cı ildə Rusiya tərəfindən erməni Qriqorian kilsəsinin təcəviliyinə verilərək fəaliyyəti tam dayandırılmışdır. 1836-cı ildə rus pravoslav kilsəsi və Rusiya idarəçiliyi alban katolikosunun taxtını və dəftərxanasını ləğv etdikdən sonra, udin – xristianlar erməni kilsəsinin tam təsiri altına düşürlər: "bu hərəkətdən sonra alban xristianları, o cümlədən udinlər, albanların bir hissəsinin mədəni və ideoloji assimilyasiyasına səbəb olan Etchmiadzin Kilsəsinin yeparxiyalarında qriqorianizmi qəbul etməli və etiraf etməli idilər. Kilsə ləğv olunduqdan sonra çar Rusiyasının köməyi ilə Eçmiadzin tərəfindən həyata keçirilən albanların etnik-mədəni irsini təcavüzkar şəkildə mənimsəmək və ermənilərə çevirmək siyasəti, həmçinin albanların de-etnizasiya siyasəti həyata keçirildi" [10].

Əsrin sonlarında bütün etnik udinlər ancaq iki kəndə, Vartaşen və Nic kəndlərinə köçürülürlər. Bununla əlaqədar olaraq Nicdə Tovuzdan və Qarabağdan köçən udinlərin ayrıca məhəllələri yaranmışdı. 1922-ci ildə Vartaşendəki pravoslav udinlərin bir hissəsi Gürcüstandakı Zinobiani kəndinə köçürlər [10].

Beləliklə, qədim bir xalq olan udinlər böyük tarixi müddət ərzində dini-siyasi proseslər və ziddiyyətlər nəticəsində etnik identikliyinə tədricən itirmiş, etnik miqrasiyaya və assimilyasiyaya məruz qalmışlar. Hal-hazırda Dağlıq Qarabağ ərazisində də erməniləşmiş udinlər kifayət qədərdir. Ən əsası isə alban xalqlara məxsus xristian ibadətgahları, yəni kilsələr, məbədlər, alban tarixçilərini yazdığı əsərlər, hətta həmin görkəmli şəxsiyyətlərin etnik mənşəyi ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu barədə təkziblər kifayət qədərdir [7; 9]. F.Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, "onların taleyinin faciəsinə baxmayaraq, albanların bir hissəsi bu günə qədər sağ qalmışdır. Bunlar udinlərdir. Yerli alban mədəniyyətinin ənənəvi komponentləri alban xristian əhalisi arasında uzun müddət fəaliyyət göstərəcəkdir: Alban xaçkarı (çarpaz daşlar) üzərindəki dünyəvi mövzular (IX-XIV əsrlər), Xoşavank-Xatavank məbədinin (XII əsr), Gandzasar məbədinin memarlıq kanonları (XIII əsr) erməni memarlığında analoqu olmayan memarlıq kanonları və s., xronologiyanın kiçik təqvimini (Artsaxda) və s. XIX əsrdə alban özündəşüurun zorla sıxışdırılması və erməni identikliyi ilə əvəz olunması (1836-cı ildən sonra) baş verdikdə iqiqat etnik kimliyin yaranması prosesi, sonra isə sıçrayış şəklində tamamilə dəyişməsi baş verir" [7, s. 392].

Dağlıq Qarabağ ərazisində ən böyük alban monastrı olan Qandzasar məbədi erməni kilsəsi tərəfindən mənimsənilmişdir (XIII əsrdə Həsəl Cəlal dövründə tikilmişdir). Alban əlifbası ilə artıq IV-VI əsrlərdə müxtəlif əsərlər yazılırdı [7, s.68].

Hal-hazırda Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar kimi, udinlər tam şəkildə öz mədəni muxtariyyəti qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək imkanına malikdirlər. Dili qoruyub inkişaf etdirmək üçün lüğətlər tərtib olunub, udin dilinə aid dərslilər yaradılıb, dini-mədəni sahədə də bütün tələbatlar ödənilir. Xüsusi saytlar yaradılır, mühacirətdə olan həmvətənlərlə əlaqələr genişləndirilir. Dövlət bu istiqamətdə lazımi tədbirlər görür ki, udinxalqı öz mənəvi-mədəni varlığını yaşatsın və inkişaf etdirdirsin.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlardan biri olan udin xalqı çox keşməkeşli bir tarixi yolu keçmiş, dini-siyasi proseslərin nəticəsində böyük assimilyasiya proseslərinə uğramışdır. Bunu bütün alban xalqları barədə demək olar. Erməni tarixçiləri tarixi saxtakarlığa əl ataraq, millətçilik və şovinizm mövqeyindən udin xalqına aid olan tarixi faktları, memarlıq sənət nümunələrini, onların xristian kilsəsinin tarixini, əlifbasını, mənəvi-mədəni həyatının bir çox digər faktlarını təhrif edir, bu ərazidə öz avtoxtonluğunu hər bir vəchlə sübut etməyə çalışırlar. Səbəbi isə erməni millətçilərin yüz illərlə nail olmağa çalışdıqları böyük Ermənistan xülyasını həqiqətə çevirmək arzudur.

Ədəbiyyat

Удины: язык, религия, фольклор и традиции. Роберт Мобили // <http://udi.az/articles/0011-2.html>

Хәлилов М.С. Албаниanın xristian abidələri (IV-X əsrlər). Bakı: 2011. – 123 s.

Армения: Очерки прошлого, природы, культуры и пр. / Сост.: Н.М.Лагов. – Петроград: Н.П.Карбасников, 1915. – 144 с.

Айвазян Г. Удины и албанская церковь Азербайджана // 21-й век, 2016, № 3(40), с.53-67

Накопиан Т. Исчезающие удины Армении // <https://iwpr.net/ru/global-voice>

В Азербайджане удинам угрожает опасность исчезновения //

<https://www.aysor.am/ru/news/2010/10/14>

Мамедова Ф. Кавказская Албания и Албаны. Баку: ЦИКА, 2005. – 818 с.

Вопросы истории Кавказской Албании. Сборник статей. Ред. И.Алиев. Баку:Изд. АН Азербайджана. 1962. - 91 с.

Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. — Баку: Элм, 1989.—104 с.

Албанская церковь и армянская фальсификация. Роберт Мобили // <http://udi.az/articles/0009-2.html>

Hewsen R.H. Ethno-history and the Armenian influence upon the Caucasian Albanians.

Classical Armenian culture: Influence and creativity. Scholars press, Philadelphia, 1982

Albania Caucasia. Сб. статей. — Вып. I / предисл., подгот. А.К.Алибберов,

М.С.Гаджиев / Российская акад. наук. Ин-т востоковедения. Дагестанский науч. центр.

Ин-т истории, археологии и этнографии. — Институт востоковедения РАН, 2015, — 270 с.

UDINS IN NAGORNO-KARABAKH

Sh.F.Ahmadova

SUMMARY

This article is dedicated to the fate and current situation of Udinian people, which have been living in the territory of Azerbaijan since ancient times and, for some socio- political reasons, have been associated with a number of major historical contradictions and distortions. It is

stressed that today, in the context of the Nagorno-Karabakh conflict, the ethnogenesis of the Udi people is being used by Armenia for its own purposes.

УДИНЫ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ

Ш.Ф.Ахмедова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена судьбе и современному положению удинского народа, проживающего с древних времен на территории Азербайджана и по ряду социально-политических причин связанным с рядом больших исторических противоречий и искажений. Отмечается, что в современную эпоху в контексте Нагорно-Карабахского конфликта этногенез удинского народа стал объектом политической торговли со стороны Армении.

Məqalə redaksiyaya 17 avqust 2020 tarixində daxil olmuş, 19 avqust 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 31

ФАКТОРЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ НЕФОРМАЛЬНОЙ ЗАНЯТОСТИ

Н.А.Новрузов

Бакинский Государственный Университет
Баку, ул. Академика Захида Халилова 23
e-mail: stormtrooper-512@mail.ru

Açar sözlər: qeyri-formal iqtisadiyyat, kölgə iqtisadiyyatı, qeyri-formal məşğulluq, özünüməşğulluq, əmək bazarı
Keywords: informal economy, shadow economy, informal employment, self-employment, labor market

Ключевые слова: неформальная экономика, теневая экономика, неформальная занятость, самозанятость, рынок труда

Введение

Значительное количество работников в мире занято в неформальной сфере. Существует огромный дисбаланс в распределении неформальной занятости по регионам мира. В развивающихся странах значительно больше работников заняты в неформальной экономике. Подавляющее большинство рабочих в Африке и Азии занято в неформальном секторе. Согласно статистическим данным, собранным МОТ, 61% занятого населения мира или около два миллиарда человек работают на основе неформальной занятости. Кроме того, масштабы неформальной занятости значительно различаются по регионам. В Африке неформальная занятость составляет 85,8%. В Азиатско-Тихоокеанском регионе доля неформальной занятости составляет 68,2%, 68,6% в арабских государствах, 40,0% в Северной и Южной Америке и 25,1% в Европе и Центральной Азии. Отчет показывает, что 93% неформальной занятости в мире приходится на страны с формирующимся рынком и на развивающиеся страны. Неформальная занятость является более значительным источником занятости для мужчин (63,0 процента), чем для женщин (58,1 процента). Из двух миллиардов работников, занятых в неформальном секторе во всем мире, чуть более 740 миллионов - женщины. Женщины в большей степени подвержены неформальной занятости в большинстве стран с низким и ниже среднего уровнем доходов и чаще оказываются в наиболее уязвимых ситуациях [1].

Вероятность того, что люди, живущие в сельской местности, будут заняты в неформальном секторе, почти в два раза выше, чем в городах. Сельское хозяйство - это сектор с самым высоким уровнем неформальной занятости - по оценкам, более 90 процентов. "Высокая распространенность неформальной занятости во всех ее формах имеет множество неблагоприятных последствий для работников, предприятий и общества и является серьезной проблемой для реализации достойного труда для всех", - говорит Рафаэль Диес де Медина, директор Департамента статистики в Международной Организации Труда ООН [1].

Для стран СНГ характерен значительный рост занятости в неформальном секторе, что связано в первую очередь с недостаточным уровнем заработной платы в основных секторах экономики по сравнению с прожиточным минимумом и потребительской корзиной, ограничивающим ряд категорий работников в возможностях удовлетворять свои потребности при росте инфляции [2, с.2]. Распад СССР и демонтаж плановой экономики в пост советских странах привел к обострению скрытой безработицы, а они

пополнили ряды неформально занятых. С другой стороны, значительная часть населения стран с переходной экономикой живут за счет зарплаты, которая находится почти на уровне прожиточного минимума при наличии свободного фонда рабочего времени. Уникального рецепта, как исправить ситуацию, чтобы человек не был бедным, раз он работает, нет. А это вынуждает людей помимо официальной формальной деятельности заниматься и в неформальном секторе, подрабатывать на дополнительных вторичных работах. Низкая заработная плата во многих секторах формальной экономики (образование, здравоохранение, сельское хозяйство и т.д.) является одной из причин появления неформальной занятости. С другой стороны, бедность, безработица, миграция населения из сел в города, нехватка работ в формальных секторах, неспособность формальной экономики обеспечивать всех людей достойным трудом, низкая квалификация большинства населения в развивающихся странах, более низкие требования неформального сектора к работникам становится причиной оттока людей в неформальную сферу. Что же является первопричиной неформальной занятости? Какие факторы оказывают влияние на этот сектор? Какова ситуация в неформальном секторе Азербайджана и какова ее динамика? К каким последствиям приводит чрезмерное усиление неформальной деятельности?

Степень изученности проблемы

Хотя неформальная занятость появилась на заре возникновения государственного строя, социально-экономические исследования начались лишь во второй половине XX века. Изучение феномена неформальной экономики относительно развитых стран Запада датируется второй половиной 70-х годов XX столетия. Проблематике неформальной занятости, теневой экономики посвящены работы Г.Гроссмана, К.Харта, В.Токмана, П.Фидлера, Л.Вебстера, Р.Бромлея, Л.Р.Пити А. Аллен, С.Джонсона, Д.Кауфмана, Э.Мингноииа, Э.Де Сото, Э.Файга, Б.Харрис-Уааша, Д.Норта, Г.Мюрдаля, Ф.Шнайдера и других ученых. В странах СНГ исследование данной проблемы началось лишь в 1990-ых годах. В России вопросы неформальной занятости рассматривались в трудах Р.И. Капелюшникова, В.Е.Гимпельсона, О.В.Синявской, Ю.Г.Одегова, Н.Т.Вишневской, Т.С.Карабчук, О.Н.Мироненко, Е.Я.Варшавской. Эти авторы затрагивали социально-экономические аспекты возникновения неформальной занятости в разных секторах экономики, его сегменты. Несмотря на большой объем публикаций по данной тематике, он все еще остается малоизученной проблемой как в нашей стране, так и в других странах с переходной экономикой. При этом характер, масштабы, источники и последствия становления и развития неформального сектора экономики вызывают многочисленные споры среди ученых и специалистов.

Изложение основного материала Истоки неформальной занятости

Государственный строй сам по себе ассоциируется с формированием целого ряда запретов, санкций и обязательств, исполнение которых гражданами предписано законодательно-нормативными актами. Распространяя свою власть на суверенную территорию, государственная система управления определяет пределы, в которых социальная, экономическая и политическая активность рассматривается легальной. Однако многие участники данных социально-экономических отношений выражают свое несогласие с установленными правилами деятельности и тем или иным образом вовлекаются в неформальную сферу приложения труда. Несмотря на свое раннее происхождение, неформальная занятость начала привлекать внимание научного мира лишь с середины XX в., когда появились первые исследования данного явления и начался сбор эмпирических данных.

Понятие неформальной экономики нетождественно понятию теневой или ненаблюдаемой экономики. К теневой экономике относится любая нерегистрируемая и необлагаемая налогами экономическая деятельность, включая криминальную. Под неформальным сектором понимается совокупность мелких хозяйственных единиц, а также экономическая деятельность, осуществляемая на базе домохозяйств или индивидуально. 15-я Международная конференция статистиков труда в 1993 г. определила неформальный сектор как «совокупность единиц, занятых производством товаров и услуг с основной целью обеспечить работу и доход для тех, кто связан с этими единицами. Эти единицы характеризуются низким уровнем организации, низкой капиталоемкостью и уровнем первоначальным вложений, а также небольшими размерами. Трудовые отношения – если они существуют – базируются преимущественно на привлечении случайных работников, родственных и личных связях, а не на договорных началах, дающих формальные гарантии». Из вышесказанного следует, что неформальный сектор не является частью криминальной или нелегальной деятельности (контрабанда, производство и распространение наркотиков, проституция и т.п.). Но он может включать самозанятых и занятых по найму [4, с.6-7].

Подчеркнув «низкую степень рационализации условий труда», антрополог Кейт Харт впервые использовал термин «неформальная экономика» в 1971 году для описания случайной работы бедняков в Аккре, Гана. Начавшись как способ концептуализации нерегулируемой деятельности маргинальной бедноты в городах третьего мира, «неформальный сектор» стал признан универсальной чертой современной экономики. Основная идея заключалась в том, что бедняки Аккры не были «безработными» [5, с.7]. Во время полевых исследований конца 60-х гг. XX в. в городских трущобах Аккры, столицы Ганы, одной из отсталых стран тропической Африки, ученый заметил, что местные жители по большей части не имеют никакого отношения к официальной экономике, хотя безработными тоже не являются. К. Харт рассматривал экономическую систему развивающихся стран в соответствии с дуалистической концепцией, отделяя формальный сектор от неформального и противопоставляя их [6, с.83-84].

С точки зрения Харта, важнейший критерий при разделении формального и неформального секторов – степень рационализации труда, его регулярность и постоянство, факт существования фиксированного заработка. К.Харт категорически воз-

ражал против пренебрежительного отношения к неорганизованным работникам как “частично занятым малолетним чистильщикам обуви и продавцам спичек” и подчеркивал очень важную роль этих работников в сфере предоставления множества услуг, существенно важных для горожан. Он объединил этих “самозанятых” работников понятием “неформальный сектор”. Обосновывая важность исследования неформальной экономики, К.Харт подчеркнул сомнительную ценность использования официальных экономических показателей, “игнорирующих производительную деятельность, находящуюся за границами организованного рынка труда и охватывающую половину городской рабочей силы” [7, с.68].

Следует отметить, что изначально неформальный сектор относили к развивающимся странам и он олицетворял нищету и отсталость слаборазвитых стран, противопоставлялся технологически развитому формальному сектору, олицетворением которого являлась крупная капиталистическая фирма. Считалось, что эти два сектора существуют в какой-то степени отдельно друг от друга, и постепенно, с развитием индустриализации, неформальный сектор должен отмереть, как тупиковая ветвь развития. Вскоре стало очевидно, что неформальная экономическая деятельность распространена не только в слаборазвитых государствах.

В 1977 году американский экономист П.Гутманн в своей статье констатировал серьезный рост не учитываемой экономической деятельности в развитых капиталистических странах. Чуть позже, в 1979 году, американский экономист Эдгар Фейдж опубликовал произведенные им расчеты, в соответствии с которыми нерегулярная экономика Соединенных Штатов Америки составляла около трети ВВП, что по своему масштабу соответствует слаборазвитым странам. О том, насколько сильный резонанс вызвала эта статья, свидетельствует тот факт, что ее обсуждению было посвящено специальное слушание экономического комитета Конгресса США [8, с.16].

Переходные экономики представляют собой весьма интересный объект для изучения различных аспектов неформальности на рынке труда. Неформальность в форме простейшей самозанятости может существовать как своеобразная альтернатива безработице тогда, когда формальная система социальной защиты слаба или вовсе отсутствует. Такая вынужденная неформальная самозанятость составляет «нижний слой» (lower tier), если использовать терминологию Г.Филдса. Её специфическим проявлением является подсобное (околодомашнее) производствосельскохозяйственной продукции для реализации, широко распространенное в странах СНГ. В условиях достаточно агрессивной институциональной среды (отличающейся избыточным и неэффективным регулированием, массовой коррупцией и прочими входными барьерами, и барьерами функционирования), что свойственно многим странам с переходной экономикой, индивидуальное предпринимательство является в значительной мере неформальным и предпочитает не регистрироваться в качестве юридического лица [9, с.10-11].

Факторы, влияющие на развитие неформальной экономики

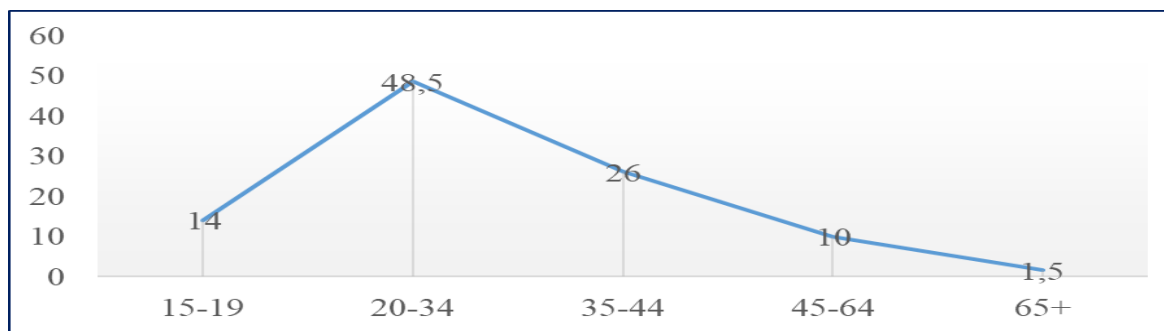
На неформальную занятость оказывает влияние группа макроэкономических факторов, определяющих масштабы и темпы его развития. В этой связи повышается

актуальность исследования факторов, оказывающих воздействие на развитие неформальной занятости, что может внести определенный вклад в формирование политики занятости, направленной на снижение этого явления в экономике.

Рассмотрим в качестве основных показателей регион, возраст, уровень образования, безработицу, уровень доходов, ВВП.

Вероятность того, что люди, живущие в сельской местности, будут заняты в неформальном секторе, почти в два раза выше, чем в городах. Сельское хозяйство - это сектор с самым высоким уровнем неформальной занятости - по оценкам, более 90 процентов [1]. Причина этого кроется в низкой квалификации сельских жителей по сравнению с городскими.

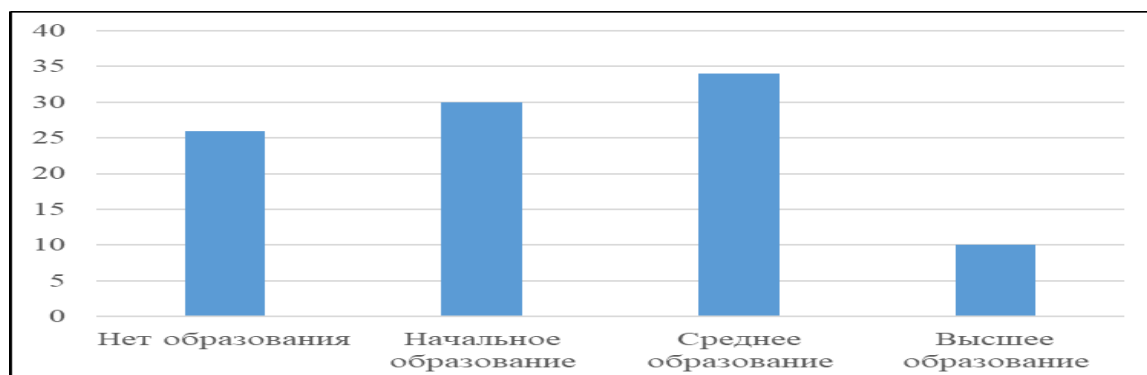
Следующий фактор-это возраст работников. На графике 1 показана связь между изменением неформальной занятости и возрастной группой работников на примере Пакистана.

Источник: World Development Vol. 84, pp.312–325, 2016

Как видно из графика, возраст - важный фактор, влияющий на неформальную занятость. Наибольший риск неформальной занятости представляют молодые работники в возрасте 15-19 и 20-34 года. С возрастом количество людей, занятых в неформальном секторе, уменьшается.

Важным фактором, оказывающим влияние на неформальную занятость, является уровень образования работников. Исследование показало, что образование является основным фактором, влияющим на уровень неформальности, при этом отмечается, что по мере повышения уровня образования уровень неформальности снижается. Отсутствие квалификации существенно повышает и вероятность попадания в неформальный сектор, и скорость увеличения такого риска со временем. Наоборот, наличие высшего или среднего профессионального образования значительно снижает как сам этот риск, так и скорость его увеличения. Люди, имеющие законченное среднее и высшее образование, с меньшей вероятностью будут иметь неформальную занятость по сравнению с работниками, которые либо не имеют образования, либо имеют законченное начальное образование [1]. В опросах, проведенных в Пакистане, было выявлено, что только 10% занятых в неформальной сфере имели высшее образование, в то время как у 26% не было образования, у 30% было начальное образование, а у 34% среднее [10, с.317]. В гистограмме 1 показана зависимость неформальной сферы от уровня образования работников.

Источник: World Development Vol. 84, pp. 312–325, 2016

Безработица – наиболее тесно связан с неформальной занятостью. Рассматривая географию ее распространения нами было отмечено, что она имеет наибольшее проявление в регионах с самым высоким уровнем безработицы. Такой вывод отмечают многие российские ученые: чем больше безработица, тем меньше вероятность трудоустроиться в формальном секторе, тем самым создаются условия для роста неформальной занятости. И наоборот – чем меньше безработица, тем больше возможностей работы в легальной сфере, что должно повлечь за собой сокращение неформальной занятости [11]. На графике 2 показана зависимость между уровнем безработицы и уровнем неформальной занятости.

Источник: Ахмадеев Д.Р. Анализ факторов, влияющих на развитие неформальной занятости в субъекте Федерации // Journal of Economic Regulation № 4, Москва, том 5, 2014 г., с.13

Из графика видно, что прослеживается четкая связь между уровнем безработицы и уровнем неформальной занятости. Для группы регионов с минимальным уровнем неформального сектора характерен и минимальный уровень безработицы. С увеличением доли неформального сектора увеличивается и показатель безработицы. Таким образом, установлена прямая зависимость между уровнем безработицы и уровнем развития неформальной занятости в регионе [12, с.9].

Уровень валового регионального продукта на душу населения позволяет представить общую эффективность экономического развития региона, а также вклад

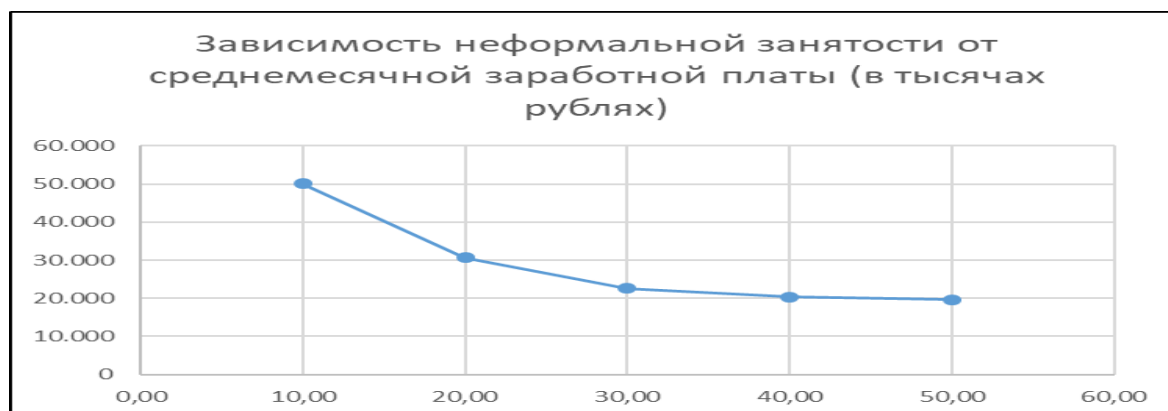
экономики региона в поддержание социальной сферы, что влияет на привлекательность вхождения либо в формальный, либо в неформальный сектор экономики. В следующей гистограмме показана связь между уровнем неформальной занятости и величиной валового регионального продукта.

Источник: Ахмадеев Д.Р. Анализ факторов, влияющих на развитие неформальной занятости в субъекте Федерации // Journal of Economic Regulation № 4, Москва, том 5, 2014 г., с.13

Наблюдается обратная зависимость между рассматриваемыми показателями: чем выше величина валового регионального продукта на душу населения в субъекте федерации, тем ниже в этом субъекте масштабы неформальной занятости. Наличие обратной зависимости между данными показателями видится вполне логичным, так как если формальная экономика региона развита достаточно хорошо и предоставляет достаточное количество прилично оплачиваемых рабочих мест, то и необходимость в неформальной трудовой деятельности со стороны населения отпадает [12, с.9].

Еще одним значительным фактором неформальной занятости является величина среднемесячной зарплаты. Величина среднемесячной заработной платы позволяет представить степень привлекательности формального сектора для наемных работников. В данном случае, при прочих равных условиях, можно предположить, что в тех регионах, в которых среднемесячная начисленная заработная плата выше, уровень распространения занятости в неформальном секторе экономики может быть ниже. Имеющиеся в нашем распоряжении статистические данные позволяют установить определенную взаимосвязь между уровнем занятости в неформальном секторе экономики и показателем среднемесячной номинальной заработной платы в регионах. Подводя итог, отметим, что установлена прямая зависимость между уровнем неформальной занятости и уровнем безработицы в регионе, а также обратная зависимость между уровнем неформальной занятости и величиной валового регионального продукта, величиной инвестиций в регионе, количеством малых предпринимателей в регионе, среднемесячной заработной платой. [12, с.11]. На графике 3 ясно видна корреляция между уровнем зарплаты и неформальной занятости.

Неформальная экономика в Азербайджане и странах СНГ

Значительная часть азербайджанской экономики, измеряемая как доля ВВП и общей занятости, официально не зарегистрирована и неформальна. Однако с 1999 года по 2007 происходило снижение уровней неформальной экономической деятельности от 61,0% ВВП в 1999 г. до 52,0% ВВП в 2007 г. Как показывают исследования, в дальнейшем снижение уровня неформальной экономики продолжилось и к 2008 году она уже составляла 31% от уровня ВВП [13]. Точный размер и масштаб неформальной деятельности трудно измерить, учитывая скрытую природу этой сферы и недостоверность официальной статистики. В 2019 году согласно данным официальной статистики Азербайджана численность занятого населения составляла 4 миллиона 938,5 тыс. человек, что составляет 95,15% от экономически активного населения, из которых 1 миллион 639 тысяч были наемными работниками в государственных и негосударственных секторах [14]. В 2017 году бывший министр труда и социальной защиты Азербайджана Салим Муслимов заявил, что в Азербайджане общее число неформально занятых составляет около 900 тыс. человек, что составляет 18,6% от экономически активного населения [15]. Данные официальной статистики разнятся с данными МОТ и Всемирного Банка, тем не менее прослеживается постепенное снижение неформальной занятости в стране. В нижеследующей таблице показана динамика изменения неформальной занятости в Азербайджане и др. странах СНГ с 1991 года.

Динамика изменения неформальной занятости в Азербайджане, Украине и России

Страны	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2006	2008	2010	2013	2015	2016	2018	2019
Азербайджан	54.69	60.46	59.95	58.85	59.5	58.3	54.18	48.02	43.70	44.20	42.26	43.66	34.2	32.7	33
Украина	38.96	44.06	48.92	56.31	51.91	49.06	45.29	40.89	36.65	42.15	39.99	42.9	35.0	21.8	21.0
Россия	39.73	41.53	45.65	48.73	42.05	40.81	40.08	35.47	32.6	33.7	32.21	33.7	21.2	20.1	21.3

Источник: Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?
Prepared by Leandro Medina and Friedrich Schneider, International Monetary Fund, 2018

Как видно из графика, в результате удачных социально-экономических реформ, проведенных за последние годы в Азербайджане, неформальная занятость в нашей стране снижается и по всей видимости это снижение продолжится и в последующие годы. На примере Азербайджана явно прослеживается связь между снижением безработицы и снижением неформальной занятости.

Последствия неформальной занятости для экономики

Влияние неформальной занятости на экономику имеет свои достоинства и недостатки. С одной стороны, неформальная занятость порождает ряд социальных и экономических проблем. Развитие неформального сектора, как правило, способствует развитию социального неравенства и бедности населения. Отсутствие прозрачного правового поля в трудовых отношениях позволяет активизировать процессы “выпадения” значительной части населения из системы социальной защиты. Неформальная занятость приводит к сокращению налоговых платежей и социальных взносов. Рост неформальной занятости может сопровождаться снижением качества товаров и услуг. Доходы от деятельности здесь не облагаются налогами, поэтому бюджет и социальные фонды лишаются значительных средств. Государство лишается возможности аккумуляции необходимых потоков финансовых средств. Развитие неформальной занятости усиливает и без того чрезмерное неравенство доходов. Трудовые права работающих в этом секторе граждан никак не защищены законом, они лишаются социальных льгот. Наличные средства, обращающиеся в этом секторе, могут питать коррупцию и преступность. Но и это еще не все, для работодателей применение низкоквалифицированного труда способствует сокращению затрат на модернизацию производства. Женщины, молодые люди, мигранты и пожилые работники особенно уязвимы к наиболее серьезным дефицитам достойной работы в неформальной экономике. Они уязвимы для насилия, включая сексуальные домогательства и другие формы эксплуатации и надругательств, включая коррупцию и взяточничество. В неформальной экономике также обнаруживаются трудящиеся-дети и кабальные рабочие. Благодаря невыплате налогов предприятия, работающие в теневой экономике, получают сверхприбыль – это приводит к перераспределению имеющихся в обществе ресурсов в пользу неформального сектора экономики, в это же время предприятия, работающие в легальном секторе теряют эти ресурсы, это уменьшает возможности их роста и модернизации. Следствием будет снижение конкурентоспособности предприятий легального сектора экономики.

Неформальная деятельность приводит к сокращению доходов бюджетов всех уровней

и соответственно их дефициту. Дефицит госбюджета является причиной недофинансирования государственных институтов, деятельность которых направлена на регулирование экономики и реализацию социальной политики, и, соответственно приводит, к их деградации, вовлечению в коррупционные отношения. Кроме того, следствием сокращения госрасходов будет: сокращение финансирования государственных социальных программ, что будет приводить к ещё большему снижению жизненного уровня наиболее незащищённых слоёв населения; снижению уровня образования; снижению уровня национальной экономической безопасности и т.д. [16, с.2]. Работники неформальной экономики характеризуются различной степенью зависимости и уязвимости. Женщины, молодые люди, мигранты и пожилые работники особенно уязвимы к наиболее серьезным дефицитам достойной работы в неформальной экономике. Они уязвимы для насилия, включая сексуальные домогательства и другие формы эксплуатации и надругательств, включая коррупцию и взяточничество. В неформальной экономике также обнаруживаются трудящиеся-дети и кабальные рабочие [17, с.9].

Коренная причина неформальной экономики заключается в неспособности создать достаточное количество официальных рабочих мест, чтобы привлечь новых участников рынка труда и обеспечить рабочие места для тех, кто оказался в ловушке неформальной экономики. Поэтому сдерживание распространения неформальности предполагает, прежде всего, превращение занятости в центральную проблему экономической и социальной политики путем содействия созданию благоприятных для занятости макроэкономических рамок и поддержки производительных секторов экономики, которые оказывают большое влияние на занятость и достойную работу [18, с.37].

Вместе с тем следует отметить, что существуют и положительные последствия существования неформальной экономики. Так Д.Кассел выделяет три позитивные последствия существования неформального сектора: во-первых, неформальная экономика сглаживает перепады в экономической конъюнктуре посредством перераспределения ресурсов между легальным и теневым сектором экономики. Во-вторых, этот сектор смягчает нежелательные социальные противоречия, существующих в обществе. Так, неформальная экономика в период после начала рыночных реформ позволила населению стран бывшего союза выживать, получая доходы в теневом секторе экономики, в виду отсутствия возможности их получать в легальном секторе экономики. В-третьих, ресурсы неформальной экономики подпитывают легальную экономику (доходы, полученные в теневом секторе экономики, тратятся на покупку товаров и услуг в легальном секторе и т.п.) [16, с.8].

Заключение

Проблема неформальной занятости все еще остается актуальной на рынке труда. Конкретные меры налогово-бюджетного характера или меры на рынке труда способны лишь частично смягчить проблему неформальной занятости. Быстрых решений не существует. Неформальная занятость оказывает на рынок труда неоднозначное воздействие. С одной стороны, можно отметить ее позитивное влияние через расширение общей занятости и содействие повышению доходов населения. В условиях, когда малый бизнес встречает на своем пути массу административных и прочих барьеров, именно неформальный сектор позволяет их обойти и минимизировать издержки. С другой стороны, значительная по масштабам занятость в неформальном секторе порождает ряд социальных и экономических проблем. Доходы от деятельности здесь не облагаются налогами, поэтому бюджет и социальные фонды лишаются значительных средств. Государство лишается возможности аккумуляции необходимых потоков финансовых средств. Развитие неформальной занятости усиливает и без того

чрезмерное неравенство доходов. Трудовые права работающих в этом секторе граждан никак не защищены законом, они лишаются социальных льгот. Наличные средства, обращающиеся в этом секторе, могут питать коррупцию и преступность. Но и это еще не все, для работодателей применение низко квалифицированного труда способствует сокращению затрат на модернизацию производства.

С другой стороны, большая часть дохода, получаемого в неформальном секторе, переводится в формальную экономику, что в свою очередь ведет к увеличению спроса на товары и услуги, стимулируя тем самым их производство. Ограничивая статистический учет безработицы, неформальная занятость на самом деле сокращает фактическую безработицу и снижает напряженность на рынке труда. Неформальная занятость способствует заполнению рабочих мест, совершенно непривлекательных для работников на официально предлагаемых условиях занятости и оплаты.

Литература

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2018/04/nearly-two-thirds-of-global-workforce-in-the-informal-economy-un-study/>

Михайлов А.Ю. Факторы, оказывающие воздействие на развитие неформальной занятости // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 8, №2, 2016 г., 8 с.

Medina, Leandro; Schneider, Friedrich: Shedding Light on the Shadow Economy: A Global Database and the Interaction with the Official One, CESifo Working Paper, No. 7981, Center for Economic Studies and ifo Institute (CESifo), Munich, 2019, p.55

Гимпельсон В.Е. Занятость в неформальном секторе России: угроза или благо? Препринт, Москва ГУ ВШЭ, 2002 г., 52 с.

Hart, Keith. Formal Bureaucracy and the Emergent Forms of the Informal Economy. Paper presented at the EGD-WIDER, United Nations University, conference Unlocking Human Potential, September 17–18, 2004, Helsinki, p.16.

Ширяева Я.Д. Ненаблюдаемая экономика и ее оценка // Пространство экономики, Санкт-Петербург, 2009 г., № 7, с.82–97.

Hart K. Informal economy opportunities and the urban employment in Ghana // Journal of Modern Africa Studies- 1973- № 11(1), pp.61–90.

Нуреев, Р.М. Классификация неформальной занятости и методы ее оценки / Р.М. Нуреев, Д.Р. Ахмадеев // TerraEconomicus –Москва- 2015 г. – Т. 13. – №1. – С. 14-29

Гимпельсон, В.Е. «Неформалы» в российской экономике: сколько их и кто они? : препринт WP3/2011/06 / В.Е.Гимпельсон, А.А.Зудина; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – Москва. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011 г., 60 с.

Colin C.Williams, Muhammad Shahid and Alvaro Martinez. Determinants of the Level of Informality of Informal Micro-Enterprises: Some Evidence from the City of Lahore, Pakistan. World Development Vol. 84, pp. 312–325, 2016

Титов В.Н. Неформальная экономика как подсистема рыночного хозяйства. - М.: М-Студио, 2008

Ахмадеев Д.Р. Анализ факторов, влияющих на развитие неформальной занятости в субъекте Федерации // Journal of Economic Regulation № 4, Москва, том 5, 2014 г. с. 13.

Friedrich Schneider, Andreas Buehn and Claudio E. Montenegro, “Shadow Economies All Over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007,” World Bank Policy Research Working Paper No. 5356, June 1, 2010, available at SSRN:

www.stat.gov.az

<http://interfax.az/view/712397>

Подмазко А.М. Эффекты теневой экономики: Сравнительный анализ разновекторных последствий

Уильям Ружек. Неформальная экономика как катализатор устойчивости. Отдел географии, Университет штата Флорида, США, 2014. с.12

Переход от неофициальной к официальной экономике. Международная конференция труда, 103-я сессия. Женева, 2014, 86 с.

QEYRİ-RƏSMİ MƏŞĞULLUĞUN AMİLLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

N.Ə.Novruzov

XÜLASƏ

Məqalədə daimi və mövsümi iş yerlərinin açılması, qeyri-formal müəssisələrin rəsmifəaliyyətə keçmələri, onların stimullaşdırılması, məcburi qeyri-formal fəaliyyətin əsas səbəblərinin aradan qaldırılması məqsədi ilə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi və ticarətdə bürokratik yüklərin azaldılmasının vacibliyi vurğulanır. Müəllifin fikrincə, qeyri-formal məşğulluğa qarşı sərt tədbirlər görülməməlidir, çünki qadağa tədbirləri özlərini doğrultmur.

FACTORS AND CONSEQUENCES OF INFORMAL EMPLOYMENT

N.A.Novruzov

SUMMARY

This work emphasizes the need for the creation of permanent and seasonal jobs, the provision of financial support to informal enterprises for the purpose of their transition to formal activities, their stimulation, the elimination of the main causes of forced informal activities, as well as the reduction of bureaucratic burdens on business. Extremely harsh measures should not be taken against informal employment, because prohibitive measures against it do not justify themselves, the author claims.

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 2 oktyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 070.49

AZƏRBAYCANIN MÜASİR XARİCİ SİYASƏTİ

A.Ə.Zeynalova

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: aytekinzeynalova@mail.ru

Açar sözlər: ikitərəfli münasibətlər, regional inteqrasiya, diplomatik əlaqələr

Keywords: bilateral relations, regional integration, diplomatic relations

Ключевые слова: двусторонние отношения, региональная интеграция, дипломатические отношения

“..... *Amma, eyni zamanda, mən tam əminəm ki, biz bir addım da yavaşlaya bilmərik. Biz irəliyə getməliyik. Çünki həllini gözləyən məsələlər çoxdur. Dünya dinamik şəkildə inkişaf edir və hətta bir ay, bir həftə də gözləmək olmaz. Biz xarici siyasətdə, iqtisadi sahədə, texnologiyalar sahəsində hadisələri qabaqlamalıyıq*”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

Azərbaycan diplomatiyasının tarixi onun dövlətçilik tarixinin tərkib hissəsidir. Qədim zamanlardan müasir dövrə qədər Azərbaycanın keçdiyi tarixi yola nəzər salmaqla, diplomatiya tariximizin keçdiyi yolu da canlandırmaq mümkündür. Diplomatiya tarixboyu hər bir dövlət üçün xüsusi əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olub. Dövlətçilik tariximüəyyən mənada diplomatiya tarixi ilə sıx bağlıdır. Diplomatiya fəaliyyət dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, beynəlxalq miqyasda yerinin, rolunun, ümumiyyətlə, imicinin və mövqeyinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır (5).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xüsusi diqqət yetirdiyi sahələrdən biri də diplomatik fəaliyyətdir. İlham Əliyevin 2007-ci il avqustun 24-də imzaladığı Sərəncamla hər il iyulun 9-u Azərbaycanın diplomatik xidmət orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı günü kimi qeyd edilir. 2017-ci il tarixində “28 May Respublika Günü” münasibətilə təşkil edilmiş rəsmi qəbuldakı dərin məzmunlu və proqram xarakterli nitqində dövlətimizin başçısı Azərbaycan diplomatları qarşısında yeni vəzifələr müəyyənləşdirmişdir. Bu vəzifələrin reallaşdırılması Azərbaycanın son 26 il ərzində qazandığı uğurları daha da gücləndirməyə imkan verəcəkdir. Bütün bunların fonunda müstəqil Azərbaycan diplomatiyasının keçdiyi yolun təhlili ötən illər ərzində əldə olunmuş nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi və perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından faydalı olardı (5).

Müasir diplomatik xidmət uzun sürən inkişaf prosesi nəticəsində təkmilləşərək formalaşmışdır. Hələ dövlətlərin mütəşəkkil diplomatik aparatının mövcud olmadığı qədim dövrlərdə xarici siyasətlə bağlı bütün əməliyyatlar ali hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilirdi. Qədim sivilizasiyaların bir çoxunda xarici əlaqələrin inkişaf etmiş sistemiformalaşmışdı (12).

İlk növbədə, dövlətçilik baxımından çox əhəmiyyətli sayılan bir incə məqamı vurğu-lamaq gərək. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etmiş ölkələr arasında siyasi-diplomatik fəaliyyətdə varislik prinsipini həyata keçirən nadir ölkələrdəndir. Müstəqil siyasi-diplomatik fəaliyyətin prinsipləri və çərçivələri ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, indiki tarixi mərhələdə geosiyasi, iqtisadi, energetik, hərbi, diplomatik, siyasi mühit sürətlə dəyişir və bu vəziyyətdə çevik və düzgünqərarlar qəbul etmək

böyük ustalıq tələb edir. Bu vəzifənin öhdəsindən yalnız yüksək siya-si hazırlığı, liderlik keyfiyyəti, qətiyyəti, diplomatik məharəti, strateji təfəkkürü olan siyasətçi gələ bilər. Prezident İlham Əliyev məhz həmin keyfiyyətləri sayəsində istənilən mürəkkəb şəraitdə varislik prinsipinə tam əməl etməklə ən düzgün addımları atır (7).

Dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra qısa müddət ərzində xarici siyasətlə bağlı qanunvericilik bazasının yaradılması və beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaq istiqamətində ilk addımlar atıldı. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş kimi tanınmağa başladı, bir sıra dövlətlərlə diplomatik əlaqələr quruldu, beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçiliklər institutu formalaşdırıldı. 1993-cü ilin iyun ayından 2019-cu ilin iyun ayınadək 26 il ərzində xarici siyasətlə bağlı Azərbaycan Respublikasının 1365 Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 443 Fərmanı və 2413 Sərəncamı imzalanmışdır (13).

Dövlətin maraqlarını məharətlə müdafiə etmək üçün xarici siyasətin qarşısında duran vəzifələr düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Eyni zamanda, məqsədə çatmaq üçün səmərəli və müasir diplomatik mexanizmlərdən yararlanmaq gərəkdir. Xarici siyasət kursunun prioritetləri bu prosesdə istiqamətverici rol oynayır.

əsrdə yenidən müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanın qarşısında dövrün tələblərinə uyğun xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirmək və onu reallaşdırmaq üçün əsaslandırılmış diplomatik fəaliyyət konsepsiyası formalaşdırmaq vəzifəsi dururdu. Bu vəzifənin öhdəsindən ümummilli lider Heydər Əliyev böyük ustalıqla gəldi. Azərbaycan diplomatiyasının son 27 ilini əhatə edən təcrübəyə nəzər saldıqda, bunu aydın görə bilərik. Azərbaycan diplomatiyasının 27 ildə keçdiyi yolu təhlil edən mütəxəssislər vurğulayırlar ki, ölkəmiz bu istiqamətdə ciddi uğurlar əldə edib. Bu nailiyyətlərin obyektiv və elmi təhlili bir çox maraqlı məqamları üzə çıxarır (7).

Azərbaycanın xarici siyasət kursunun prioritetləri dövlətin maraqları ilə müasir geosiyasi vəziyyətin xüsusiyyətlərini maksimum dərəcədə nəzərə almağa əsaslanır. Uluöndər Heydər Əliyev ölkənin xarici siyasətinin prioritetlərini ən incə məqamları belənəzərə alaraq müəyyənləşdirib. Ötən illərin təcrübəsi göstərdi ki, ümummilli liderin formalaşdırdığı siyasət kursu zamanın bütün tələblərinə cavab verir və çox perspektivlidir. Bu özəlliyin Azərbaycan dövlətçiliyinə verdiyi böyük töhfələr göz qabağındadır.

İlham Əliyevin diplomatik məharəti neft strategiyasının qüsursuz reallaşmasında və bütövlükdə dövlətçilik mənafehlərinin təmin olunmasına yönəlmiş müstəqil xarici siyasətin daim uğurla həyata keçirilməsində müstəsna rol oynamışdır. Dövlətimizin başçısı nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların tribunalardan, müxtəlif yüksək səviyyəli sammit və konfranslarda böyük diplomatik ustalıqla Azərbaycanın milli maraqlarını qətiyyətlə ifadə və müdafiə edir. Belə fəallıq sayəsində beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın mövqeyi birmənalı şəkildə dəstəklənir (11).

Hazırda Azərbaycanın daxili və xarici siyasət kursu region dövlətləri üçün nümunədir. Ölkə bütün sahələr üzrə davamlı inkişaf edir, beynəlxalq aləmdə onun nüfuzu durmadan artır. Xarici siyasətin prioritet istiqamətlərində əldə edilən uğurlar ümumiyyətlə, daha dinamik diplomatik fəaliyyət göstərməyə imkan verir (3).

Həmin kontekstdə xarici siyasətin prioritetlərini mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməyə ehtiyac yaranır. Çünki sürətlə dəyişən geosiyasi mühitdə çevik adaptasiya qabiliyyətinə malik diplomatiya milli maraqları təmin etmək işində mühüm rol oynayır.

Bütövlükdə Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri məlumdur. Burada ikitərəfli əlaqələrə böyük diqqət yetirilir. Bunlarla bərabər, beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik fəaliyyəti gücləndirməyə çox əhəmiyyət verilir. Lakin müasir mərhələdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli xarici siyasətin əsas vəzifəsi hesab olunur (8).

Azərbaycan diplomatiyasından bəhs edərkən, Prezident İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə regional əməkdaşlığın yeni formatlarının həyata keçirilməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Beynəlxalq səviyyədə də etiraf edilib ki, İlham Əliyevin bu təşəbbüsləri qlobal siyasət üçün

olduqca əhəmiyyətlidir. Üçtərəfli əməkdaşlıq formatı regional miqyasda həm geosiyasi maraqları uyğunlaşdırmağa imkan yaradır və regional inteqrasiyaya töhfə verir, həm də ümumi miqyasda balansı təmin edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Cənubi Qafqazda Rusiya, Türkiyə və İran kimi böyük dövlətlərin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı yeni səviyyəyə yüksəlməkdədir. Eyni zamanda, Azərbaycanın digər region ölkələri ilə əlaqələrində bütün imkanlardan istifadə olunmaqdadır. Bunlar müstəqil siyasətə əsaslanan diplomatik fəaliyyətin birbaşa nəticələridir. Burada təkcə diplomatik peşəkarlıqla deyil, həm də zamanın tələblərinə uyğun olan diplomatik prinsiplərlə yüksək səviyyədə işləmək bacarığı da özünü göstərir (6). Hazırda Azərbaycan Respublikasının 183 xarici ölkə ilə diplomatik əlaqələri qurulmuşdur. Azərbaycanın 59 ölkədə səfirliyi, 9 şəhərdə baş konsulluğu, 17 ölkədə fəxri konsulluğu fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın 19 beynəlxalq təşkilat yanında nümayəndəliyimövcuddur. Eyni zamanda, Azərbaycanda 66 ölkənin səfirliyi və 3 ölkənin 4 baş konsulluğu, 13 ölkənin fəxri konsulluğu fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda 21 beynəlxalq təşkilatın nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Hazırda ölkə daxilində və xarici dövlətlərdə, beynəlxalq və regional təşkilatlarda Azərbaycanın xarici siyasət kursunu həyata keçirən 1000-ə yaxın peşəkar diplomat korpusu fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə indiyədək 150-dən artıq diplomata fəvqəladə və səlahiyyətli səfir və elçi rütbəsi verilmişdir (13).

Hazırda Azərbaycan Respublikası özünün unikal etnik və dini müxtəlifliyi, burada yaşayan xalqların birgəyaşayış ənənələri, tolerantlığı və multikulturalizm siyasətinin yeni modeli ilə sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoq məkanına çevrilmişdir. Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsinin varisi olan və onun siyasi xəttini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü və milli maraqlara cavab verən siyasət nəticəsində Azərbaycan regionun lider dövlətinə çevrilmiş, ciddi uğurlara imza atmış, sürətli iqtisadi inkişafda dün-yada mövqelərini qoruyub saxlamağa nail olmuşdur. Dünyada müşahidə olunan sürətli geosiyasi, iqtisadi və hərbi-təhlükəsizlik proseslərinin məntiqinə uyğun olaraq milli maraqlar çərçivəsində xarici siyasətin qarşısında konkret vəzifələr qoyulub (10).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xarici siyasətdə sistemlilik, davamlılıq, ardıcılıq, reallığı nəzərə almaqla yanaşı, ədalətlik və beynəlxalq hüququn normalarına tam əməl etmək kimi amillərə də böyük önəm verir. Azərbaycan dünyəvi, demokratik və ədalətli dövlət kimi beynəlxalq aləmdə fəaliyyətini yeni səviyyəyə yüksəltməkdə qərarlıdır. Bu o deməkdir ki, xarici siyasətdə bizi yeni-yeni uğurlar gözləyir.

İndi Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü uğurlu xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin tamhüquqlu subyektidir. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu gündən- günə artır (1).

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Məqalələr toplusu. Bakı: Poliart MMC, 2017.

Diplomatic list. Bakı, 2019.

Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005.

Ə.Həsənov. Geosiyasət: nəzəriyyələri, metodologiyası, aktorları, tarixi, xarakteristikası, anlayışları: dərslik. Bakı: Aypara-3, 2010.

N.Məmmədov. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013.

<https://president.az>

<https://azertag.az>

<http://mfa.gov.az>

<http://www.e-qanun.az>

<http://heydaraliyev.preslib.az>. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illəri əhatə edən xarici siyasət fəaliyyətinə dair

<http://foreignpol.preslib.az>. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-2019-cu illəri əhatə edən xarici siyasət fəaliyyətinə dair

Ş.Qəhrəmanova. Diplomatik xidmətin və diplomatik protokolun təşəkkülü tarixindən. Diplomatıya aləmi-12, iyul-sentyabr 2005. <http://azdiplomacy.preslib.az/>
<http://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a1.pdf>

MODERN FOREIGN POLICY OF AZERBAIJAN

A.A.Zeynalova

SUMMARY

This article highlights the foreign policy of the Republic of Azerbaijan. First of all, this policy strengthens the independence of the country and restores its sovereignty and territorial integrity within its international borders, based on the principles of equal and mutually beneficial cooperation to ensure country's national interests at the international level.

СОВРЕМЕННАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА

A.A.Зейналова

РЕЗЮМЕ

В статье разъясняется внешняя политика Азербайджанской Республики, направленная, прежде всего, на укрепление независимости страны и восстановление ее суверенитета и территориальной целостности в международных границах, и основанная на принципах равноправного и взаимовыгодного сотрудничества с целью обеспечения национальных интересов страны на международной арене.

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 17 oktyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 94(479.24)

CÜMHURİYYƏT ORDUSUNUN KADR EHTİYATI

A.X.Şahbazov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası
Bakı, Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136
e-mail: atamsh72@yahoo.com

Açar sözlər: Cümhuriyyət ordusu, zabit kadrları, hərbi məmurlar, hərbi məktəblər, Ümumi Qərargah, kadrların hazırlanması və yerləşdirilməsi

Keywords: Republic Army, officers, military personnel, military schools, General Headquarter, training and placement of personnel

Ключевые слова: Республиканская Армия, офицерские кадры, военные чиновники, военные школы, Главный Штаб, подготовка и распределение кадров

Giriş

Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli Respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində şərəfli bir mərhələni təşkil edir. Cümhuriyyət qurucularının misilsiz xidmətləri sayəsində ölkədə son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik işlər görülmüş və böyük uğurlar əldə edilmişdi. Bu uğurlardan biri də qısa müddət ərzində döyüşkən ordunun yaradılması idi. Belə bir ordunun yaradılması yalnız müstəqil dövlət quruculuğu baxımından deyil, həm də konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və mövcudluğuna qarşı istiqamətlənmiş real təhlükənin qarşısının alınması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun yaradılması ümumdövlət vəzifəsinə çevrilmiş və bu prosesin milli dəyərlər üzərində aparılması ordunun qısa müddət ərzində formalaşmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdu.

Hərbi Nazirliyin kadr siyasəti

Müstəqilliyin ilk aylarında ordu quruculuğu Cümhuriyyət Hökumətinin rəsmi dəvəti əsasında Azərbaycana gəlmiş Osmanlı Türkiyəsinin hərbi qüvvələri ilə milli hərbi qüvvələrin bazasında yaradılmış Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində aparılsa da, Mudros sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalanda, Hökumətin qərarı ilə Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliyi bərpa edildi və Cümhuriyyət Hökuməti ordu ilə bağlı bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü [1]. Hökumətin o dövr üçün uzaqgörənliyini və ordu quruculuğuna xüsusi diqqətinin təsdiqini Hərbi Nazirliyin təşkilatlandırılmasının çar Rusiyası ordusunda tam artilleriya generalı hərbi rütbəsinə qədər yüksəlmiş təcrübəli hərbi Səməd bəy Mehmandarova həvalə edilməsində görmək mümkündür. Cümhuriyyət ordusu ilə bağlı aparılan çoxsaylı araşdırmaların nəticəsi kimi tam əminliklə demək mümkündür ki, məhz general Səməd bəy Mehmandarovun əvvəlcə Hərbi nazirin müavini, 25 dekabr 1918-ci il tarixdən isə Hökumətin qərarı ilə Hərbi nazir təyin edilməsi Cümhuriyyət ordusu quruculuğunun səmərəli və peşəkar səviyyədə aparılmasında və bu prosesin düzgün istiqamətləndirilməsində tarixi əhəmiyyət kəsb etdi [2]. Çünki Səməd bəy Mehmandarov çox zəngin hərbi təcrübəyə malik olmaqla yanaşı, həm də vətəninə və xalqına sadıq peşəkar hərbi idi. Ordunun qısa müddət ərzində formalaşdırılması üçün onun tərəfindən görülməsi və həyata keçirilməsi vacib olan işlərin yol xəritəsi müəyyən edildi. Cümhuriyyət ordusuna savadlı və peşəkar hərbiçilər dəvət edildi. Səməd bəy Mehmandarov özü və Hərbi Nazirliyin zabit və hərbi məmurları davamlı olaraq qoşunlarda xidməti ezamiyyətlərdə oldular, ordunun problemləri ilə yerində tanış oldular və xidmətin daha da təkmilləşdirilməsi üçün Hökumət qarşısında vəsatətlər qaldırdılar.

Məlumdur ki, Cümhuriyyət ordusu mürəkkəb bir tarixi şəraitdə yaradılırdı, ordunun formalaşdırılması üçün bir sıra obyektiv çətinliklər kimi yetərli sayda milli kadrların olmaması idi. Bunu nəzərə alaraq, general Səməd bəy Mehmandarov ilk vaxtlar xeyli sayda qeyri-azərbaycanlı zabidləri orduya qəbul edərək məsul vəzifələrə təyin etdi. Lakin sonradan milli zabid kadrları yetişdikcə və təcrübə topladıqca onların məsul vəzifələrə təyinatına üstünlük verdi. General Səməd bəy Mehmandarov Cümhuriyyət ordusunda xidmət edən zabid və hərbi məmur heyətinə qarşı çox yüksək tələbkarlıq nümayiş etdirirdi. O, hələ orduda zabid və hərbi məmurların kəskin çatışmadığı zamanlarda belə, intizamsızlıq etmiş və dövlət malını mənimsəmiş zabid və hərbi məmurlara qarşı qətiyyətli mövqe tutur, onları tutduqları məsul vəzifələrin önəmindən aslı olmayaraq Cümhuriyyət ordusundan uzaqlaşdırırdı. Xidmətdə olarkən spirtli içkilərin qəbulu qadağan edilirdi. Belə hallara yol vermiş zabid və hərbi məmurlar isə hərbi xidmətə və dövlət müəssisələrində işə qəbul hüququnu itirməklə Cümhuriyyət ordusundan dərhal tərxis edilirdi [3]. Zabid rütbəsində olan hərbi qulluqçular və hərbi məmurlar arasında nizam- intizamın möhkəmləndirilməsi və baş vermiş neqativ hallara hüquqi qiymət verilməsi məqsədi ilə isə Hərbi nazir 20 yanvar 1919-cu il tarixli 29 nömrəli və 10 fevral 1919-cu il tarixli 68 nömrəli əmrləri ilə bütün hərbi hissələrdə “Alay məhkəmələri” və “Zabid şərəf məhkəmələri”nin yaradılması barədə göstəriş verdi [4]. Həmin məhkəmələrin tərkibinə yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik vətənpərvər və vicdanlı zabidlərin seçilməsi təmin edildi. Bu qəbildən olan məqsədyönlü işlər milli, vətənpərvər və peşəkar zabid kadrların hazırlanması və onların milli ruhda tərbiyə edilməsinə təkan verdi. Bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin süqutu ərəfəsində komanda vəzifələrinin böyük əksəriyyətinə artıq azərbaycanlılar və ya müsəlman dinindən olan zabidlər tuturdular.

Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyi dövlətin müstəqilliyinə sədaqətli olan kadrların sağlam ruhda formalaşması, onların vasitəsilə xalqın mübariz milli keyfiyyətlərinin ordunun şəxsi heyətinə aşılması üçün də müvafiq tədbirlər həyata keçirirdi. Azərbaycan dilinin ordunun dövlət dilinə çevrilməsi, qəhrəmanlıq tarixin öyrənilib təbliğ edilməsi, ordu ilə xalq arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi və milli dəyərlərin ordu daxilində təbliğatı belə tədbirlərdən idi. Mövcud olan və yeni yaradılan hərbi hissələrə Azərbaycanın tarixi ərazilərinin adları verilirdi [5].

Orduda komandalara Azərbaycan dilində verilməsi tələb kimi irəli sürüldü [6]. Dili öyrənə bilməyən komanda vəzifələrindəki (yəni əsgərlərlə birbaşa işləyən) zabidlər isə ordudan dərhal kənarlaşdırıldı. Məsələn, Cümhuriyyət ordusunda xidmət etdiyi 5 (beş) ay ərzində Azərbaycan dilini öyrənə bilmədiyinə görə Hərbi nazirin 258 nömrəli 21 may 1919-cu il tarixli əmri ilə Cümhuriyyət ordusu sıralarından 10 (on) qeyri-azərbaycanlı zabid tərxis edilmişdi [7, s. 480-481].

Bundan əlavə, zabidlərdə milli-mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında dini dəyərlərə ehtiramla yanaşmasına da xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu zaman məsələyə prinsipi- al münasibət nümayiş etdirilir, dini dəyərlərin təbliğində Vətənə sədaqət hisslərinin aşılmasına xüsusi yer verilirdi [8]. Hərbi nazirin 6 yanvar 1919-cu il tarixli 9 №-li əmrinə əsasən, hərbi xidmətə qəbul edilən hər bir zabidin və əsgərin Azərbaycan dövlətinə sədaqətəndə içməsi şərt kimi irəli sürülmüşdü [7, s.88]. Zabid və hərbi məmurların asudə vaxtlarının səmərəli təşkil olunması, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların ucuz və keyfiyyətli qidalanmaları üçün qarnizonlarda zabid klublarının təşkili üçün Hərbi Nazirliyin büdcəsindən maliyyə ayrılmışdı. Bu klublar hətta qarnizonlardan kənar yerdə yerləşən əlahiddə alaylarda da təşkil edilmişdi [9]. Hərbi qulluqçulara ərzaq normalarında da köklü dəyişiklik edilmişdi. Belə ki, zabid və hərbi məmurlar da daxil olmaqla bütün şəxsi heyətin qida rasionu tez bir zamanda milliləşdirilmişdi. Hərbi nazirin 11 dekabr 1918-ci il tarixli 7 nömrəli əmri ilə şəxsi heyətə milli mətbəxə aid plov, dolma, bozbaş, sup və piti kimi yeməklərin verilməsi ordunun qida menyusuna daxil edilmişdi [7, s.30]. Yeməklərin yalnız kərə yaği ilə bişirilməsi tələb kimi irəli sürülürdü [10].

Arxiv sənədlərin təhlili zamanı aydın olur ki, Cümhuriyyət ordusunda hərbi xidmətdə olanlar iki kateqoriyaya ayrılmışdılar. Həqiqi hərbi xidmətdə olan zabidlər və xidmətə qəbul edilmiş hərbi məmurlar (həkimlər, baytarlar, molla və imamlar, inzibati və təsərrüfat işçiləri). Hərbi

məmurlar zabitlər kimi ərzaq payı və bütün növ təminatlar alırdılar. Zabitlərin xidmətinə tətbiq edilən tələblər və qaydalar onlara da şamil edilmişdi.

Ordu tərkibində kadr məsələləri ilə isə Ümumi Qərargah məşğul olurdu. Zabit və hərbi məmur heyətinin seçimi, təyini, yerdəyişməsi və tərxis əməlləri bu idarə vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyində əməllər qoşun növü və xidmətlər üzrə ayrı-ayrılıqda verilir. Müasir Azərbaycan Ordusundan fərqli olaraq, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyində zabit və hərbi məmurların təyinatı, yerdəyişməsi və tərxis edilməsi ilə bağlı ayrıca şəxsi heyət üzrə əməllər verilməmiş, onlar ümumi əməllərdə, xüsusi paraqraflarda öz əksini tapmışdı. Həmin əməllər “Ümumi qərargah”, “Baş qərargah idarəsi”, “Hərbi Nazirliyin Dəftərxanası”, “İntendant idarəsi”, “Artilleriya idarəsi”, “Mühəndis idarəsi”, “General-kvartirmeyster idarəsi”, “Yerli briqada hissəsi”, “Hərbi-məhkəmə hissəsi”, “Hərbi-sanitar hissəsi” və “Hərbi-baytar hissəsi” üzrə ayrılmışdı [11]. Əməllər aidiyyəti üzrə həmin idarələrdə tərtib edilmiş və Hərbi nazirə təsdiq üçün Ümumi Qərargaha və ya Növbətçi Generala təqdim edilmişdi. Bütün əməllərin qeydiyyatı mərkəzləşdirilmiş şəkildə Hərbi Nazirliyin Dəftərxanasında aparılmışdı [12].

Ordu quruculuğu prosesinin aparıldığı bir vaxtda ordunun qanunvericilik bazası, zabit və hərbi məmurların hüquq və səlahiyyətləri də işlənilib hazırlanmışdı. Orduda zabit və hərbi məmur heyətinə qarşı xidməti tələblər müəyyənləşdirilmiş və onların xidmətdə irəliləmələri və yeni hərbi rütbələrə irəli çəkilmələri üçün qaydalar da təsbit edilmişdi. Cümhuriyyət ordusunun qanunvericilik bazası hazırlananadək Çar ordusunda istifadə edilmiş 1869-cu il tarixli “Hərbi Xidmət haqqında Toplu (“CBII” rus dilində)” əsas götürülmüşdü [7, s.90]. Həmin Qanunvericilik Toplusu 1889-cu ilədək 20 il ərzində hərbi xidmətlə bağlı bütün qanunvericiliyi özündə əks etdirən 14 kitabdan ibarət olmuşdu və bu kitablar altı hissə altında birləşdirilmişdi. Bu hissələr belə idi: I hissə - Hərbi idarəçilik (Hərbi Nazirlik, Hərbi dairələr, Yerli qəza hərbi idarələri, Qoşunların hərbi dövrdə səhra idarəçiliyi), II hissə - Nizami qoşunlar (Qoşunları tərkibi və idarəçiliyi, Komplekləşdirilmə, Hərbi Nazirlikdə həqiqi hərbi xidmət, Təltif, təqaüd və şəxsi heyətə aid digər ödəmələr), III hissə - Qeyri-nizami qoşunlar (Kazak qoşunlarının tərkibi və idarəçiliyi, Kazak qoşunlarında həqiqi hərbi xidmət, Onların hüquq və vəzifələri, Qoşun təsərrüfatı), IV hissə - Hərbi müəssisələr (İntendant, Artilleriya, Mühəndis, Hərbi-təhsil, Hərbi-islah), V hissə - Hərbi təsərrüfat (Hərbi Nazirlik üçün tədarük, Qoşunların təminatı,

Qoşunlarda daxili təsərrüfat, Hərbi Nazirlik üzrə hesabatlar və xəzinə üzrə hesabatlar), VI hissə - Hərbi cinayət, İntizam və Hərbi məhkəmə Nizamnamələri [13]. Hərbi nazirin və Ordunun Baş Qərargah rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin 23 oktyabr 1919-cu il tarixdə imzaladığı 491 nömrəli əməllə Hərbi Nazirliyin istinad etdiyi 1869-cu il tarixli yuxarıda qeyd edilən Toplunun təkmilləşdirilməsi və Azərbaycan reallığına uyğunlaşdırılması üçün komissiya yaradılmışdı. Həmin komissiyanın sədri general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, üzvləri isə Ümumi Qərargah, Artilleriya, Mühəndis, İntendant idarələrinin və eləcə də Hərbi-sanitar, Hərbi-baytarlıq və Hərbi-məhkəmə hissələrinin nümayəndələri idi. Həmin əməldə qeyd edilirdi ki, “komissiya işinə dərhal başlamalı və 01 yanvar 1920-ci il tarixədək həmin qanunvericilik Toplusunun mühüm hissələrini Azərbaycan reallığına uyğunlaşdırmalıdır” [14, s.361-362]. Lakin Qarabağda erməni-daşnak qüvvələrinin xain hücumları nəticəsində başlanan hərbi əməliyyatlar və Bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi bu işi tamamlamağa imkan vermədi.

Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahı qoşunlarda vakant vəzifələrə görə zabitlərin ilkin seçim prosesini təşkil edir və onların müvafiq vəzifələr təyin olunması üçün Hərbi nazir qarşısında təkliflər verirdi. Öncə, meyarlara uyğun olan namizədlər Hərbi nazirin əmri ilə briqada, alay komandiri və onların müavini vəzifələrinin icrasına buraxılır və həmin zabitlər özlərini doğrultduqları halda həmin vəzifələrə təsdiq olunurdular. Digər kateqoriyadan olan zabitlər isə hərbi hissələrdə müvafiq vəzifələrə təyin olunmaları üçün diviziya və ya əlahiddə hərbi hissə komandirlərinin sərəncamına göndərilirdilər. Bəzi hallarda isə kiçik zabit heyətinin birbaşa Hərbi nazirin əmri ilə hərbi hissələrdə müvafiq vəzifələrə təyin olunduğunu da görmək mümkündür. Bu kateqoriyadan olan zabit heyətinin təyini zamanı onların əvvəlki xidmətləri və təcrübələri nəzərə alınır. Diviziya komandirləri və tabeliyində hərbi hissələr

olan idarə rəisləri kiçik komandir vəzifələrində olan zabidlərin hərbi hissə daxilində vəzifələr üzrə yerdəyişmələrini aparma səlahiyyətinə malik olmuşdurlar.

Hərbi məmurların xidmətə qəbulu isə diviziya komandirləri və idarə rəislərinin əmrləri ilə həyata keçirilir və həmin komandirlərin vəsətəti əsasında Hərbi nazirin əmrlərinə daxil edilirdi. Məhz bu səbəbdən, Hərbi nazirin hərbi məmurların xidmətə qəbulvə ya xidmət yerlərinin dəyişdirilməsi əmrlərində vəzifələrin icrasına başlama tarixləri əmrlərin imzalama tarixlərindən fərqlidir. Yəni onların vəzifələrə təyin olunma tarixləri hərbi hissə komandirlərinin bu barədə imzaladıqları əmrin tarixindən götürülürdü.

Xidmətə qəbul üçün birbaşa Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahına müraciət edən hərbi məmurlar isə Hərbi nazirin əmri ilə bir qayda olaraq qoşunlarda vakant olan vəzifələr təyin edilir və ya müvafiq vəzifələrə təyin edilməsi üçün hərbi hissə komandirlərini sərəncamına göndərilirdi. Diviziya komandirləri və ya tabeliyində hərbi hissələr olan idarə rəisləri hərbi məmur ştat kateqoriyalı vəzifələr üzrə hərbi hissə daxili vəzifələr üzrə yerdəyişmə aparma səlahiyyətlərinə malik idilər. Həm zabit, həm də hərbi məmur heyətinin hərbi hissələr arasındakı yerdəyişmələri və ya ehtiyata buraxılmaları isə Hərbi nazirin səlahiyyətlərinə aid olmuşdu. Hərbi hissələrdəki daxili yerdəyişmələr barədə diviziya qərargahları və idarələr mütəmadi olaraq Ümumi Qərargaha məlumat verirdirlər. Bütün zabit və hərbi məmurların uçotu məhz bu qərargahda aparılırdı. General vəzifələrinə təyin edilmə və həmin kateqoriyada olan heyətin yerdəyişmələri isə Nazirlər Şurası Sədrinin səlahiyyətlərinə daxil idi [15].

Zabit heyətinə növbəti hərbi rütbələrin verilməsi qaydaları da Hərbi nazirin 29 mart 1919-cu il tarixli 155 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdi. Həmin əmrdə hərbi rütbədə olma müddətləri bitmiş zabidlərə növbəti hərbi rütbələrin ildə üç dəfə verilməsi müəyyən edilmişdi. Həmin tarixlər “Novruz Bayramı”, “Ramazan”, və “Qurban Bayram”larına təsadüf edirdi. Xidmətdə və eyni zamanda döyüş əməliyyatlarında fərqlənənlər üçün isə vaxtından əvvəl növbəti hərbi rütbələrə təqdim edilməyə məhdudiyət qoyulmamışdı. Döyüşlərdə fərqlənən və ilkin zabit hərbi rütbəsinə təqdim edilən kiçik komandirlər isə Gəncə Praporşiklər Məktəbində sınaq imtahanlarında iştirak etməli idilər [7, s. 306]. Növbəti hərbi rütbələrə isə zabidlər yalnız Cümhuriyyət ordusunda 6 (altı) ay həqiqi hərbi xidmət keçdikdən sonra təqdim oluna bilərdilər [16]. Cümhuriyyət ordusunda Hərbi nazir yalnız ilkin zabit hərbi rütbəsi olan “praporşik (kiçik leytenant)” hərbi rütbəsi vermə səlahiyyətinə malik olmuşdu. Digər növbəti hərbi rütbələr isə Hərbi Nazirliyin vəsətəti əsasında Nazirlər Şurası Sədrinin əmri ilə verilmişdi [17, s.16].

Bundan əlavə, Hərbi nazirin 21 may 1919-cu il tarixli 258 nömrəli əmrində zabit və hərbi məmur heyətinin ildə dörd dəfə olmaqla (1 yanvar, 1 aprel, 1 iyul və 1 oktyabr tarixlərinə) xidməti və mənəvi keyfiyyətləri haqqında Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahına məlumat verilməsi tələb olunurdu [7, s.482]. Bununla bir növ zabit və hərbi məmur heyətinin attestasiyası aparılırdı. Haqqında mənfi rəylər verilən zabidlər barədə müvafiq qərarlar qəbul edilirdi. Bununla da Cümhuriyyət ordusunda kadrlarla işin tamamlanmış bir sistemi yaradılmışdı. Bu sistem kifayət qədər işlək və milli maraqlara cavab verən bir sistem idi. Bunun nəticəsi idi ki, vaxt ötdükcə ordu tərkibində milli kadrların sayı artır və onlar daha məsuliyyətli vəzifələrə irəli çəkilirdilər.

Nəticə

Hərbi Nazirliyin yuxarıda göstərilən səmərəli və planlı fəaliyyətlər nəticəsində Cümhuriyyət ordusu qısa bir müddət ərzində döyüşkən bir orduya çevrilmiş, kifayət qədər kadr ehtiyatı olan və Azərbaycan ərazilərinə soxulmaq istəyən Ermənistan ordu birliklərini dəfələrlə məğlubiyyətə uğratmışdı. Vətəninə və xalqına sadiq olan Azərbaycanlı zabit və hərbi məmurlar bu döyüşlərdə qəhrəmanlıqla vuruşmuş və bəziləri şəhidlik zirvəsinə ucalmışdı. Hərbi Nazirlik zabit və hərbi məmur kadrlarının seçimində əqidə bütövlüyü, dürüstlük, zabit əyilməzliyi və vəzifə borclarına sədaqət prinsiplərinə ciddi əməl etmiş və bu kriteriyalara cavab verməyən zabit və hərbi məmurları isə ordudan uzaqlaşdırmışdı.

Cümhuriyyət ordusunun şanlı tarixi bu gündə gənc nəslin hərbi-vətənpərvlik ruhda tərbiyə

olunmasında öz aktuallığını itirməmişdir. Məhz bu səbəbdən, ulu babalarımızın bizə miras qoyduğu bu şanlı tarix müasir Azərbaycan Ordusunda təbliğ olunmalıdır. Cümhuriyyət ordusunun xalqı və dövləti qarşısında şərəflə xidmət etmiş hər bir zabıt və hərbi məmuru şərəflə yad edilməlidir. Ordumuzun şanlı tarixi və döyüş yolu bizim qürur mənbəyimiz olmalıdır. Bu gündə torpaqlarımıza göz dikən mənfur düşmən bilməlidir ki, müasir Azərbaycan Ordusu Cümhuriyyət Ordusunun varisi kimi əzəli torpaqlarımız olan Dağlıq Qarabağı mütləq geri qaytaracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2898, s.2, iş.22, səh.4
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.2, səh.4
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.1, səh.62
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.2, iş.23, səh.45
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2898, s.2, iş.5, səh.419
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.1, iş.171, səh.3

Атамалы Шахбазов. Сборник приказов по Военному Ведомости. Баку; Издательство "Маариф", 2018, Том I, с.504

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2903, s.1, iş.1, səh.3

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.2, səh.33

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.2, səh.47

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.2, iş.23, səh.38

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.2, iş.24, səh.1

“Свод военных постановлений”

<http://militera.lib.ru/regulations/ruslaw/svp1869/index.html>

Атамалы Шахбазов. Сборник приказов по Военному Ведомости. Баку; Издательство "Маариф", 2018, Том II, с.568

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.1, iş.1, səh.24

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.1, iş.40, səh.8-9

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) Армия (*Документы и материалы*). Баку; Издательство “Азербайджан”, 1998, с.401

PERSONNEL RESERVE OF THE ARMY OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A.H.Shahbazov

SUMMARY

Based on archival materials, this article analyses the principles of formation of the Azerbaijan Army, preparedness and training of officers, determining the main requirements for them during military service, depicts the dynamics of selection and policy of improving the professional level of personnel in the military units.

КАДРОВЫЙ РЕЗЕРВ АРМИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

А.Х.Шахбазов

РЕЗЮМЕ

На основе архивных материалов, в статье исследованы принципы строительства Азербайджанской Армии, подготовки и обучения офицерских кадров, определения основных требований к ним при прохождении воинской службы, описана динамика подбора и политика совершенствования профессионального уровня кадров в воинских частях.

Мəqalə redaksiyaya 20 oktyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 22 oktyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 347.214.2

**XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİNDƏ DAŞINMAZ ƏMLAK
İNSTITUTU (ORTA ƏSRLƏR)**

E.T.Dadaşov

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti 115
e-mail: emin.dadashov.00@mail.ru

Açar sözlər: hüquq, əmlak, torpaq

Keywords: law, property, land

Ключевые слова: право, имущество, земля

Erkən Orta əsrlər və Orta əsrlər dövrünün qanunvericiliyi öz varlığının bütün müddəti ərzində əşya hüquqlarının vahid sistemə malik olmamışdır. Həmin tarixi dövrlərdə (V-VIII və IX-XI əsrlər) obyektlərin bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən aşağıdakı iki kateqoriyası mövcud olmuşdur:

daşınar əşyalar (daşınar əmlaklar);

daşınmaz əşyalar (daşınmaz əmlaklar).

V.S.Jabreyev qeyd edir ki, "haqqında söhbət gedən dövrlərdə daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ ümumi xarakter daşmışdır. Daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi yeganə mülkiyyətçinin - süzerenin (süzeren dedikdə, feodalizm dövründə öz vassallarının hökmdarı olan böyük feodal başa düşülür) iradəsindən asılı olmuş və kifayət qədər müxtəlif ümumi formallıqları özündə cəmləşdirmişdir" [1, s.12].

Məlum olduğu kimi, erkən Orta əsrlər feodal ictimai münasibətlərinin və istehsal üsulunun formalaşmağa başladığı dövr olmuşdur. Buna baxmayaraq, feodal münasibətləri cəmiyyətdə özünəməxsus müəyyən məhdudiyyətlər doğurmuşdur. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyata mənfi təsir göstərməyə bilməzdi. Deməli, ilk növbədə iqtisadiyyatı feodal məhdudiyyətlərindən xilas etmək zərurəti meydana çıxmışdı. Digər tərəfdən isə bu eyni zamanda feodal münasibətlərinin zəifləməsinə səbəb ola bilərdi.

Beləliklə, "iqtisadiyyatın feodal məhdudiyyətlərindən azad olmaq cəhdləri, feodal əlaqələrinin zəifləməsinə gətirib çıxaran iqtisadi dövriyyənin inkişaf etdirilməsi, nəhayət resepsiya dövründə bütün bu proseslərə Roma hüququnun təsiri daşınar və daşınmaz əşyalarla əlaqədar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə müxtəlif yanaşmaların bir- birinə yaxınlaşmasını şərtləndirmişdir. Lakin bir müddət keçdikdən sonra bu cür yaxınlaşmanın ağırlığı yanaşmaların hüquqi tənzimlənməsinin differensiasiyası üzərinə düşmüşdür. Belə differensiasiya isə daşınmaz əmlakın spesifikliyindən, onun xüsusi əhəmiyyətindən və iqtisadi dövriyyənin tələbatlarından irəli gəlmişdir. Mövcud şərait Roma hüququnun resepsiyasınadək qüvvədə olmuş bəzi qaydaların tətbiqi zərurətini doğurmuşdur" [2, s.196-197].

Avropada feodalizmin inkişafı dövründə inkişaf etmiş sahələrdən biri əmlak hüquq münasibətləri olmuşdur. Avropa ölkələrində torpaq üzərində mülkiyyət hüququ hökmdarı sinfin preroqativi idi. Z.M.Çernilovskinin fikrincə, "senyorsuz torpaq yoxdur" formulu həmin prinsipin ifadəsi olmuşdur. Buna görə də torpaq daşınmaz əmlaklar pilləkəninin ilk

pilləsində yer almışdı [6, s.169]. Bildirmək istərdik ki, "latın mənşəli "senior" sözü "böyük" mənasını ifadə edir. Orta əsrlərdə Qərbi Avropada özünə məxsus olan ərazi miqyasında dövlət başçısı hüququna malik torpaq sahibi, feodal senyor adlanırdı".

Feodalizmin çiçəkləndiyi dövrdə feodal torpaq mülkiyyəti bölgülü xarakterə malik idi. Torpaqlar hökmran sinfin ixtiyarında və tam nəzarəti altında olsa da, onun bölüşdürülməsi istiqamətində o qədər də ciddi məhdudiyyətlər müəyyən edilməmişdi. Torpaq ən əhəmiyyətli daşınmaz əmlak olmaq etibarilə ciddi qorunur və mühafizə olunurdu. Lakin bu, heç də digər daşınmaz əmlak obyektlərinə qeyri-ciddi yanaşılması demək deyildi. Feodalizm cəmiyyətində iqtisadiyyatın gücü və qüdrəti torpağa bağlı olmuşdur. Məhz bu səbəbdən torpaq ən mühüm daşınmaz əmlak kimi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Avropa ölkələrində torpağın bölgülü xarakteri onun pərakəndəliyi demək deyildi. Torpaq sahələrinin bölgüsü müəyyən edilmiş qaydalar əsasında həyata keçirilirdi. Həmin qaydalardan hər hansı istisnalara çox nadir hallarda yol verilirdi. Torpaqların bölgüsündə əsas rol senyorlara məxsus idi. Belə ki, senyor öz torpaqlarının bir hissəsini özü üçün saxlayır, digər hissələrini isə feodal qulluğu şərtlə öz vassallarına ("vassal" dedikdə, özündən daha güclü feodaldan asılı olan feodal, ümumiyyətlə başqasından asılı olan adam başa düşülür) verirdi. Vassal, ona verilmiş torpaq sahəsi üzərində sərəncam vermək istədikdə, hər dəfə senyorun razılığını almağa borclu idi. Belə şərt torpağın daşınmaz əmlak olması ilə bağlı olmuşdur.

XIII əsrdə vəziyyət bir qədər dəyişərək torpağı digər feodala senyorun razılığı olmadan vermək hüququ müəyyənləşdirilmişdi. Bu hüquq aşağıdakı kimi idi:

yeni torpaq sahibi senyorun xeyrinə özündən əvvəlki sələfinin daşdığı bütün

mükəlləfiyyətləri daşımağa borcludur;

torpağın yeni sahibi senyora xüsusi (kifayət qədər yüksək) vergi verməyə borcludur;

senyor, ona ödənilmiş pulları torpaq sahibinə qaytarmaqla, torpağı geri ala

bilərdi (retrakt hüququ) [6, s.169-170].

Göründüyü kimi, yuxarıdakı təsnifatda yenilik təkcə torpağın vassala verildiyi zaman senyordan razılıq alınmamasından ibarət idi. Qalan hallarda isə senyor torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu yenə də qoruyub saxlayırdı. Digər cəhət isə senyorun, ona ödənilmiş məbləği torpaq sahibinə qaytarması şərtlə torpağı geri ala bilməsi idi. Əks təqdirdə, əgər senyor ödənilmiş məbləği geri qaytarmasaydı, yaxud qaytarmaq iqtidarında olmasaydı torpağı geri ala bilməzdi.

Hər cür subinfeodasiyanı həll və ya qadağan etmək senyorun ixtiyarında idi. Subinfeodasiya dedikdə, həmin dövrdə feodun ("feod - bu, Orta əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində torpaq sahibliyinin xüsusi forması idi") [5]. "vassalımın vassalı olan şəxsin xeyrinə qismən özgəninkiləşdirilməsi başa düşülürdü" [4]. Avropada "vassalımın vassalı mənim vassalımdır" ifadəsi də məhz buradan meydana gəlmişdir.

Fransız feodal hüququnda olduğu kimi, ingilis hüququnda da uzun müddət ərzində həm substitusiya (torpağın yeni sahibinin öz sələfinin öhdəliklərini qəbul etməsi), həm də subinfeodasiya mövcud olmuşdur. Lakin bu və ya digər halda da torpaq başqa şəxsin sahibliyinə yalnız senyorun razılığı əsasında keçə bilirdi.

Bu məsələ İngiltərədə XIII əsrdə, daha konkret desək, 1290-cı il Vestminsterstatutunun (statut

- Orta əsrlərdə qəbul olunan hüquqi akt) işlənilib hazırlanması gedişində yeni müzakirə predmetlərindən biri olmuşdur. Statutun (üçüncü statutun) işlənilib hazırlanması prosesində belə qərara alınmışdır ki, "hər bir azad şəxs özünəməxsus olan torpağı, yaxud onun bir hissəsini öz istəyi ilə başqa şəxsə satmaq hüququna malikdir" [6, s.170]. Lakin bu o şərtlə mümkündür ki, "torpağın yeni sahibi zəruri mükəlləfiyyətləri (torpaq sahəsinə sahiblik etməklə əlaqədar olan vəzifələri) öz üzərinə götürmüş olsun. Bunlar torpağın əvvəlki sahibinin qəbul etdiyi mükəlləfiyyətlərdən ibarət idi və statutun (üçüncü Vestminster statutunun) 1-ci maddəsində nəzərdə tutulurdu". Eyni zamanda statut subinfeodasiyanı qadağan edirdi. Belə ki, statutun 2-ci maddəsinə əsasən, "torpağın hər bir yeni sahibi "baş lordun" vassalı olaraq qalırdı".

İngilis feodal hüququnda ali mülkiyyət hesab olunan torpaq üzərində mülkiyyət hüququ senyora son dərəcə geniş üstünlüklər verirdi. Əgər vassalın varisinin oğlan övladı olmazdısa, vassalın varisi üçün adaxlımı da senyor seçə bilərdi. Bu zaman senyor öz qızlarından birini varisə nişanlaya bilərdi.

Özündən sonra varisi qalmayan vassalın ölümündən sonra senyor onun torpağını özünüküləşdirmək hüququna malik idi. Belə hal vassalın öz öhdəlik şərtlərini pozduğu zaman da baş verə bilərdi. Belə ki, üzərinə götürdüyü mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməkdə acizlik göstərən vassalın torpağı senyorun mülkiyyətinə keçirdi, daha doğrusu, senyor torpağı vassalın əlindən alırdı.

İngilis hüququnda fransız hüququndan fərqlənən belə xüsusi cəhətlərə aşağıdakılarla izah oluna bilərdi:

İngilis hüququ (fransız hüququndan fərqli olaraq) Roma hüququnun miras qoyduğu müddəalardan demək olar ki, istifadə etməmişdi, yəni bu ölkədə Roma hüququnun resepsiyası həyata keçirilməmişdi (müəyyən istisnalar nəzərə alınmaqla);

o dövrün ingilis hüququ məhkəmə presedenti təcrübəsini praktikadan keçirirdi ki, fransız hüququ belə hüququ tanımırdı;

İqlim şəraiti səbəbindən İngiltərədə torpaqların böyük bir hissəsi intensiv əkinçiliyə imkan vermirdi və torpaqdan əsasən sənaye məqsədləri üçün istifadə olunurdu.

Qeyd edilən hallar, o cümlədən İngiltərədə daşınmaz əmlak olan torpaqların sənaye məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilməsi növbəti əsrlərdə də iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün əlverişsiz iqlim şəraitinə malik olan İngiltərə öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirməkdə bilavasitə daşınmaz əmlak olan torpaqdan bəhrələnməmişdir.

Roma hüquqşünaslarının vaxtı ilə hər cür mülkiyyət hüququnun ayrılmaz atributu hesab etdikləri daşınmaz əmlak üzərində məhdudiyətsiz sərəncam vermək hüququ feodal hüququnun torpaq mülkiyyəti hüququna xas deyildi. Torpaq mülkiyyəti üzərində məhdudiyətsiz sərəncam vermək hüququ daşınmaz əmlakdan özbaşına istifadəni nəzərdə tutmurdu. Daşınmaz əmlak üzərində təyinatına uyğun sərəncam vermək hüququ Roma hüquqşünaslarına yaxşı məlum idi. Buna görə də mülkiyyət hüququnda məhdudiyətlərin qoyulmaması onlardan ilk növbədə səmərəli istifadəni, daşınmaz əmlakları diqqətdən kənar qoymamağı və onları daim işlək vəziyyətdə saxlamağı nəzərdə tuturdu. Feodal hüququ isə belə müddəanı tanımırdı.

Belə tanımamaq ilk növbədə onunla əlaqədar idi ki, feodal hüququ güc hüququ idi. O, fərdləri iqtisadi asılılıqda saxlamadan savayı, onların üzərində siyasi cəhətdən də hökmran olmağa meyilli idi. Feodal hüququ təhkimçilik hüququ idi. Avropanın Almaniya, Fransa, İngiltərə, İtaliya və Hollandiya kimi ölkələrində kəndlilər torpağa təhkim edilmişdilər. Onlar təhkim edildikləri torpağı özbaşına tərək edə bilməzdilər. Buna yalnız senyorun razılığından sonra icazə verilə bilərdi. Senyor isə bunda maraqlı deyildi. Torpaqların becərilməsi üçün işlək əlin çoxluğu feodala hava və su kimi vacib idi. Məhz bu baxımdan senyorlar hər şeydən əvvəl, kəndlinin üzərində iqtisadi cəhətdən hökmran olan feodalın mənafeələrini müdafiə edirdilər. Bu isə eyni zamanda hər bir senyorun öz mövqeyini qoruması demək idi.

Feodalizmin inkişafı dövründə iqtisadi vəziyyət elə gətirmişdi ki, torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu hər hansı qanuni üsulla sübut etmək həç də həmişə mümkün olmurdu. Feodal hüququ legitim qanunlarla deyil, öz mülahizəsinə uyğun gələn qanunlarla həmrəy idi. O, təhkimli insanı hüququn subyektı deyil, obyektı qismində təsəvvür edirdi və bu xüsusiyyətinə görə quldarlıq hüququndan heç də geri qalmırdı. Fərq yalnız ondan ibarət idi ki, quldarlıq hüququ istehsal vasitələrindən tamamilə məhrum insanı kölə, feodal hüququ isə təhkimli qismində görürdü. Əgər quldarlıq hüququ daşınmaz əmlakın hər hansı sistemləşdirilmiş təsnifatına, həm də dürüst təsnifatına malik deyildisə, feodal hüququ özünün çiçəklənmə dövrünü yaşadığı şəraitdə artıq daşınmaz əmlakların formalaşmaqda olan nisbi-dürüst təsnifatına malik idi.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, feodalizmin inkişafı və həm də tənəzzülə doğru getdiyi dövrdə mülkiyyət hüququnun qeyri-qanuni üsullarla ələ keçirilməsi bir növ adi hal almışdı. Buna mülkiyyətin ələ keçirilməsi müddətləri də kömək edirdi. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, "müəyyən müddət ərzində uzanan maneəsiz sahiblikdən sonra mülkiyyət hüququ əldə olunur, yerli məhkəmə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsini təsdiqləyən müvafiq sənəd verirdi" [6, s.170].

Beləliklə, qanunsuzluq qanuni surətdə deyil, qanunsuzluğun özü vasitəsilə "təmin olunurdu". Sahibliyin əldə edilməsi naminə müddətlərin yuxarı təbəqələrin mülahizəsinə uyğun müəyyənləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, torpaqda çalışanların sosial vəziyyətini ağırlaşdırır, iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə zərər vurur və bütövlükdə dövləti zəiflədirdi. Feodal dövləti isə buna əhəmiyyət vermirdi və özünün tənəzzül dövrünü yaşadığı vaxtlarda, bu, ümumiyyətlə, heç bir feodal üçün maraqlı deyildi. Məqsəd öz iqtisadi mövqeyini qoruyub saxlamaqdan ibarət idi.

Haqqında söhbət gedən dövrdə nə Almaniya, nə Fransa və nə də İngiltərədə bəzi istisnalar olmaqla, kəndli torpaq üzərində mülkiyyət hüququna malik deyildi. Erkən Orta əsrlərdə isə mülkədarın malik olduğu mülkiyyət hüququ (məsələn, torpaq sahəsinin müəyyən hissəsi) kəndliyə də şamil olunurdu. Belə qayda feodalizmin erkən dövrlərində Almaniya və Fransada müşahidə edilmişdir. Lakin belə vəziyyət kəndlinin mülkiyyət hüququna malik olması deyildi. Kəndli yalnız təsərrüfatında çalışdığı mülkədara köməkçilik etdiyinə görə ona torpaq üzərində müvəqqəti sahiblik imkanı verilir.

Erkən Orta əsrlərdə Qədim Rus dövlətində torpağa xüsusi münasibət özünü büruzə vermişdir ki, bunu Avropanın digər dövlətləri üçün tipik saymaq olmaz. M.V.Rıbkina yazır: "Qədim Rusiyada torpaq bir növ müqəddəsləşdirilmişdi. O, "ana- torpaq", yaxud cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsi kimi başa düşülmüşdür. Burada torpaq hamının ümumxalq malı idi. Torpaqlara bütövlükdə icma malik idi və buna görə də o, əmtəə qismində qavranılmırdı. Torpağa belə ehtiyatlı və nəvazişli münasibət Rusiyanın gələcək inkişaf tarixinə, onun iqtisadiyyatına və eləcə də mülkiyyət, əmlak münasibətlərinə xeyli əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Monarxın torpaqların tam mülkiyyətçisi olduğu və onu öz təbəələri arasında bölüşdürdüüyü Avropadan fərqli olaraq, Qədim Rus dövlətində knyaz torpaq üzərində hökmran hüquqa malik deyildi. O, torpaqdan zemstvo icmasının hüquqları əsasında istifadə edirdi. Zemstvo icmaları, bir qayda olaraq, yalnız öz votçinasının hakimi olan hökmdarla birlikdə torpaq hüquqlarını həyata keçirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi hakimiyyətin vərəsəliklə keçdiyi zaman bu, torpaq hüquqlarının da irsən keçməsi demək deyildi" [3, s.117]. "Daşınmaz əmlak" kateqoriyası Rusiya qanunvericiliyində ilk dəfə XVIII əsrdə, daha dəqiq desək I Pyotrun 23 mart 1714-ci il tarixli fərmanı ilə meydana gəlmişdir [7, s.98]. Elə həmin dövrdən başlayaraq mülki qanunvericilik sahəsində aparılan elmi tədqiqatların mərkəzi mövzularından birini "daşınmaz əmlak" problemi təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat

Жабреев В.С. Возникновение вещных прав на недвижимое имущество: Дисс. ... канд. юр. наук. Екатеринбург, 2005, 193 с.

Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права (Классика российской цивилистики). Москва: Статут, 2020, 351 с.

Рыбкина М.В. История развития понятия "недвижимое имущество" в отечественном законодательстве / Царскосельские чтения, Международная научно-практическая конференция, Санкт-Петербург, 2017, с.116-123

Субинфеодация. <https://determiner.ru/termin/subinfeodaciya.html>

Феод. <https://gufo.me/dict/efremova/%D1%84%D0%B5%D0%BE%D0%B4>

Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. Москва: Издательство Высшая школа, 1983, 656 с.

Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. По изданию 1907 г. Москва: Спарк, 1995, 556 с.

**INSTITUTE OF REAL ESTATE IN THE HISTORY OF STATE AND LAW OF
FOREIGN COUNTRIES (MIDDLE AGES)**

E.T.Dadashov

SUMMARY

This article shows that if the right to slavery did not have any systematized and accurate classification of real estate, feudal law already had a relatively accurate classification of real estate in its heyday. For example, in the decree of Peter I dated March 23, 1714, the term "real estate" was used for the first time ever in Russian legislation.

**ИНСТИТУТ НЕДВИЖИМОГО ИМУЩЕСТВА В ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА И
ПРАВА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН (СРЕДНИЕ ВЕКА)**

Э.Т.Дадашов

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что если рабовладельческое право не имело какой-либо систематизированной и точной классификации недвижимости, то феодальное право уже в период своего расцвета имело относительно точную классификацию недвижимого имущества. Например, в указе Петра I от 23 марта 1714 г. термин «недвижимое имущество» был использован впервые в российском законодательстве.

Məqalə redaksiyaya 17 oktyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 25 oktyabr 2020 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 94 (479.24)

**İRANDA YƏHUDİLİK VƏ SERAYA ŞAPŞALIN
YARADICILIĞINA BAXIŞ (XIX–XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

Ə.R.Fərhadov

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
Bakı, H.Z.Tağıyev küçəsi 4
e-mail: ali_farhadov@yahoo.com

Açar sözlər: İran, Azərbaycan, yəhudilər, Şapşal

Keywords: Iran, Azerbaijan, Jews, Shapshal

Ключевые слова: Иран, Азербайджан, евреи, Шапшал

XIX–XX əsrin əvvəllərində Qacarların hakimiyyəti altında olan İran çoxmillətli, çoxdini və çoxməzhəbli bir ölkə idi. Bu dövr İran və Azərbaycan tarixinin ən keşməkeşli dövrlərindən biridir. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycan İranın tərkibində qalmışdı. Burada şiəlik dövlət dini olub, dini icmalar arasında, məzhəblərarasında şiddətli problemlər mövcud idi. Xeyli sayda sünnilər, zərdüştilər, yəhudilər və müxtəlif xristian məzhəbləri mənsubları (nəsturi aysorlar, ermənilər və s.) yaşasa da, onlara mənfi münasibət var idi. Məqalədə bütün bu məsələlərin işığında XIX–XX əsrin əvvəllərində İranda və Cənubi Azərbaycanda yəhudilərin vəziyyəti və Seraya Şapşalın yaradıcılığı tədqiq edilmişdir.

Yəhudi din xadimi Seraya Şapşalın həyat və yaradıcılığı haqqında M.Həmzəyev tərəfindən “Əlaqələrimizin karaim kökənli telləri”, “Şapşal İran inqilabının episentri” (14; 15), E.Fuad tərəfindən “Təbriz folkloru Sürəyya Şapşalın təqdimatında” (44) və s. məqalələr yazılıb. İran tarixşünaslığında bu mövzuda Ə.Kəsrəvinin və digərlərinin müxtəlif əsərlərində geniş məlumatlar var. Lakin İranda və Cənubi Azərbaycanda yəhudilik, S.Şapşalın ədəbi, dini yaradıcılığı və İran məşrutə inqilabı illərindəki ictimai- siyasi fəaliyyəti bu məqalədə kompleks şəkildə ələ alınır.

İranda şahlıq rejimi müsəlman xalqa zülm etdiyi kimi, bəhailər, xristian və yəhudilər də ayrı-seçkiliyə məruz qalırdılar. Bu ayrı-seçkilik və zülm müxtəlif bəhailər üsyanlarına, tənbəki qiyamına, məşrutə inqilabına, hətta Nəsrəddin şahın öldürülməsinə, Məhəmmədəli şahın ölkədən qovulmasına səbəb olmuşdu. Sadə xalqla yanaşı C.Əfqani, Mirzə Mülküm xan, M.F.Axundzadə kimi ziyalılar, Mirzə Şirazi kimi görkəmli ruhanilər də Qacar hakimiyyətinə qarşı etiraz edir, mübarizə aparırdılar. XX əsrin əvvəlində Qacar hökmdarı Müzəffərəddin şah, onun Təbrizdə iqamət edən vəliəhdi isə Azərbaycan hakimi Məhəmmədəli Mirzə idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalında Məhəmmədəli Mirzənin xalqa zidd siyasəti tənqid edilmiş, məşrutə inqilabı dəstəklənmişdi. XIX əsrin ortalarında baş verən bəhailər üsyanları, 1891–1892-ci illərdə Nəsrəddin şah və ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı baş verən Tənbəki üsyanı, daha sonra Nəsrəddin şahın 1896-cı ildə sui-qəsdlə öldürülməsi İran və Azərbaycanda onsuz da ağır olan vəziyyəti daha da pisləşdirmişdi. Ölkə yeni bir inqilabın astanasında idi.

Qeyri-müsəlmanlara mənfi münasibət nadan ruhanilərdən qaynaqlandığı kimi dövlətdə bu kimi hallardan sui-istifadə edirdi. Məsələn, şah rejiminə və nadan din xadimlərinə etiraz edənlər bəhailər adı ilə günahlandırılır, qətl edilirdi. Bu ittihamlarla minlərlə Azərbaycan və İran ziyalısı, öz xalqı üçün, millətinin azad, xoşbəxt, digər millətlərlə bərabərhüquqlu, dini hürryyətində yaşaya bilməsi üçün mübarizə apararaq bir çox din xadimi ya sürgün edilmiş, fiziki cəhətdən yox edilmiş, ya da ölkədən qaçmağa məcbur buraxılmışdır. Qacar hakimiyyətinin yarıtmaz ictimai-siyasi idarəetməsi, dini azadlıqların boğulması, feodal və ruhani zülmü əhalini dini bir qurtuluş ideyası olan Mehdiliyə və buna əsaslanan babiliyə güclü zəmin hazırladı. Bu ideya XIX əsrin 40–50-ci illərində bütün Qacar dövlətini silkələyən babilik hərəkatının ortaya çıxmasına səbəb oldu. M.Ə.Rəsulzadə “İran və türkləri” əsərində

yazır ki, “şah öz rejimini qorumaq və ruhanilərin rəğbətini qazanmaq üçün ölkədəki dini və dünyəvi zülmələrə qarşı mübarizə aparan babilərə qarşı qəddarca davranıb, onların başçılarını edam etdirdi. O, hətta babilik ittihamı ilə babi olmayan hüriyyətpərəstləri, rejim düşmənlərini də məhv etdirirdi” (25, s.68). Müsəlmanlarla münasibətdə babilər, əlilahlilər, xristian və yəhudilər daha aşağı sosial statusda idilər.

İran yəhudilərinin bu bölgədəki tarixi e.ə. VI əsrdən başlayır. Əhəməni çarı Kirin zamanında Babil əsarətindən qurtulan yəhudilər İranda məskunlaşdılar. Sasanilər zamanında da burada rahat həyat sürən yəhudilər ərəb istilasından sonra digər qeyri- müsəlmanlar kimi dini əsarətə düşdülər, “əhli-kitab” adlanıb cizyə vergisi verməyə başladılar. Hz. Məhəmmədin qeyri-müsəlmanlara tolerant münasibətinə və onları cizyə qarşılığında qorumasına baxmayaraq, İranda dinlərarası münasibət qarşılıqlı nifrət həddində idi. Çünki qeyri-islami dinlərin mənsubları napak, murdar sayılırdı (13, s.85; 35, s.276). Qacarların ilk dövründə hələ də ikinci dərəcəli vətəndaş sayılan zərdüştilərin öldürülməsi heç bir cəzaya səbəb olmayan bir hərəkət sayılırdı (17, s.543). Lakin iranlı xristianlar bir qədər şanslı olub Rusiya, Avropa və ABŞ tərəfindən dəstəklənir, xarici missionerlər onlara yardım edirdilər. XIX əsrdə müsəlman kürdlərin xristianlara olan hücumları amerikan missionerlərini ABŞ-dan siyasi yardım istəməyə məcbur etmişdi (4, s.13). İngilis missionerləri xristian aysorları kürd hücumlarına qarşı təşkilatlandırır, maliyyə yardımı edir (9, s.544), missioner məktəblərində təhsil verir, qəzet, jurnal açıb maarifləndirirdilər. Lakin yəhudilər daha ağır və alçaldıcı durumda idilər (41, s.138). Onların yəhudilikdən imtina edib müsəlmanlaşmaları üçün ciddi təzyiqlər var idi (39).

əsrin ikinci yarısında İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda yəhudilər əsasən Səlməs, Souçbulaq, Miyandab şəhərlərində az sayda yaşayırdılar (21, s.12). Onların vəziyyəti yenə ağır olub, din dəyişdirməyə məcbur edilirdilər. Alman mənşəli rusiyalı hərbi və tədqiqatçı İ.Qerber məlumat verir və qeyd edir ki, “ermənilər və yəhudilər xanın əmri ilə paltarlarının sinəsinə sarı rəngli bir parça taxmağa məcbur olurlar ki, bu, onların qeyri-müsəlman olmasına işarədir. Mömin müsəlmanlar onları kafir və murdar sayır və qətiyyənlə salamlamırlar” (36). General V.Zubovla birgə İran yürüşündə iştirak edən tarixçi, dövlət xadimi P.Butkov da qeyd edir ki, “iranlılar yəhudilərlə kölə kimi rəftar edirlər. Özləri də çox kasıbdırlar” (41, s.110). Yəhudilərin İrandan Qafqaza köçməsinin səbəbi də onlara İranda olan daha pis münasibətlə, hətta zorla müsəlmanlaşdırılma cəhdi ilə əlaqədar idi (41, s.111, 120). Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra bölgənin yəhudiləri və erməniləri onları müsəlman hakimiyyətindən və cizyə vergisindən xilas etdikləri üçün rus məmurlara öz təşəkkürlərini bildirmişdilər (41, s.123).

Nəsrəddin şah Qacarin 1873-cü il Paris səyahətində “Alyans”ın (Ümumdünya Yəhudi İttifaqı) prezidenti, Fransa dövlət xadimi İ.A.Kremye İran yəhudilərinə təzyiqlərə son qoyulması üçün şaha ərizə ilə müraciət etmişdi. Şahın Kremyeyə vədinə baxmayaraq, yəhudilərə olan təzyiqlər İran məşrutə inqilabının qələbəsinə qədər davam etmişdi. “Alyans” ancaq 1898-ci ildən sonra İranda öz yəhudi məktəblərini açmağa nail olmuşdu (39).

əsrin əvvəli İran yeni bir inqilaba hamilə idi. XIX əsrdə Nəsrəddin şahın dövründə babi üsyanları, şaha sui-qəsd, ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı 1891-1892-ci illərtənbəki qiyamı baş vermişdi. Sadə xalqla yanaşı C.Əfqani, Mirzə Mülküm xan, M.F.Axundzadə kimi ziyalılar da şah rejiminə qarşı idilər. C.Əfqaninin və Mirzə Şirazi kimi ruhanilərin şahı küfrlə ittiham etməsi və şahın 1896-cı ildə öldürülməsi ölkəni yeni bir təlatümlə qarşı-qarşıya qoymuşdu. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Ə.Ağaoğlu yazırdı ki, “İran inqilabını hazırlayan səbəblər - idarəçilikdə uyğunsuzluq; hakimiyyətdən sui-istifadə; xalqa zülm; əhəlinin hədsiz fəqirliyi və ehtiyac içində olması; əcnəbi hücumları idi. İranlıların xariclə münasibətlərinin artması və bu sayədə müəyyən qədər avropalılışması, Rusiyada və xüsusən Qafqazdakı oyanma hərəkətləri da buna təsir etdi” (3, s.51). Həqiqətən də, Avropa və Rusiyadakı fikir plüralizmi, demokratik insan haqları uğrunda mübarizə və monarxiyaya qarşı çıxışlar İranda da öz təsirini göstərməyə başlamışdı.

1906-cı ildə İran məşrutə inqilabının təsiri ilə Müzəffərəddin şahın konstitusiyanın qəbulu və parlamentin açılmasına icazə verməsi ölkədə qeyri-müsəlmanların vəziyyətinin yüngülləşməsinə səbəb oldu. Lakin İran ruhanilərinin konstitusiya layihəsinin bəzi maddələrinə etirazları var idi. Məsələn, 8-ci maddədə deyilirdi ki, “İran məmləkətinin əhalisi

hökumət qanunun qarşısında bərabər hüquqa malikdir”. Ruhanilər deyirdi ki, “Müsəlman və kafir şəriət cəzalarında eyni hüquqlu ola bilməz. Bir müsəlman bir yəhudini, zərdüştinini və ya başqa bir kafiri öldürsə, onu ölüm cəzasına məhkum etmək olmaz, ondan qan bahası alınmalıdır”. Xüsusilə zərdüştilər parlamentdən hüquqi ayrı- seçkiliyin qaldırılmasını tələb edirdilər (30, s.372). “Molla Nəsrəddin” jurnalı da mürtəcə din xadimlərinin qeyri-müsəlmanlara təhqiramiz münasibətini öz səhifələrində geniş işıqlandırır. Məsələn, jurnalda mürtəcə mollaının dili ilə belə yazırdı: “Millət deyəndə yer üzündə bircə müsəlman millətidir, özgə millətlər qeyri-insan kimi bir şeydirlər” (22, s.111). Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Ə.Hüseynzadə də yazırdı ki, “Bu nəzəriyyəyə görə bir qaç milyon müsəlmandan başqa bütün bəşəriyyət pak deyil” (16, s.233). Həqiqətən də, öz yaradıcılığında islam, müasirlik və türklük anlayışlarını sintez etməyə çalışan Ə.Hüseynzadənin mürtəcə din xadimlərinə qarşı mübarizəsi milli, dini maarifçilik baxımından əhəmiyyətli idi.

Qeyd edək ki, İranda yəhudilərə qarşı təzyiqlərə son qoymağa çağıran “Alyans” (Ümumdünya Yəhudi İttifaqı) 1904-cü ildə Həmədanda ilk yəhudi məktəbini də açmışdı. Yəhudi məktəblərinin açılması xristian, şiə və bəhai missionerlərinin yəhudiləri assimilyasiya etmələrinə qarşı yəhudilərin müqavimətini qüvvətləndirmiş oldu (39).

İran konstitusiyasına 1907-ci il düzəlişləri ilə bütün iranlıların qanun qarşısındakı bərabərliyi təsdiq olundu, sünni, xristian, yəhudi və zərdüştilərin haqları artırıldı, lakin burada yeganə istisna bəhai və bəhailərə olan mənfi münasibət idi (2, s.340).

əsrin əvvəlində İranda 50 min yəhudi, o cümlədən 100 min bəhai, 80 min erməni, 90 min aysor, 15 min zərdüştinin yaşadığı qeyd olunur (1, s.18). Bu dövrdə İranda fəaliyyət göstərən M.Ə.Rəsulzadə 1909-1911-ci illərdə sosial-demokrat istiqamətli İran Demokrat Partiyasının orqanı olan «İrane-nou» qəzetinin baş redaktoru idi (31, s.78). Qəzet xarici müdaxilələrə qarşı İranın bütün etnik və dini qruplarını vahid iranlı kimliyində birləşməyə də çağırırdı. Məsələn, qəzetin 16 fevral 1910-cu il sayındakı “Biz vahid millətik” məqaləsində belə yazırdı: “Şah hökuməti bizi bir-birimizdən uzaqlaşdırdı. Bəzilərinin zərdüşti olması bəhanəsilə müsəlmanlar tərəfindən öldürülməsinə icazə verir, digərlərini yəhudi olduqları üçün düşmənçiliyi qızıdır, bir qismini erməni olduğu üçün yabançı elan edir, başqalarını türkçülükdə ittiham edərək, onlara qarşı farslarda, türklərin qəlbində isə farslara qarşı düşmənçilik oyadırdı. Biz müxtəlif dillərdə və şivələrdə danışan, allaha müxtəlif tərzdə inam bəsləyən vahid millət təşkil etməliyik. Nə müsəlman və zərdüşti, nə erməni və yəhudi, nə də fars və türk vardır, yalnız iranlı olmalıdır. Biz vahid millətik” (27, s.307; 18, s.87). Təəssüf ki, xarici işğal dövründə düşməne qarşı əhəmiyyətli olan bu ideya Qacarların süqutundan sonrakı Pəhləvi hakimiyyəti dövründə vədaha sonralar digər etnik qrupları farslaşdırmağa xidmət etməyə başladı.

Təbrizdə Qacar vəliəhdi Məhəmmədəli Mirzənin əsas müşaviri rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı, mənşəcə kırımli karaim (musəvi türk icması-Ə.F.) olan (32, s.13) Seraya xan Şapşal (1873-1961) rusiyalı şərqsünas, türkşünas alim və diplomat idi (30, s.178, 181). Şapşal Rusiya casusu kimi Məhəmmədəli Mirzənin üzərində böyük təsirə malik idi (3, s.67; 11, s.156). Vəliəhd özünü dindar kimi göstərərək dua və dini rəvayətlər kitabları nəşr etdirsə də, əslində Rusiyapərəst idi, kazak paltarında şəkil çəkdirir, zalımlıqla, talançılıqla vaxt keçirirdi (30, s.178, 181). Məhəmmədəli Mirzənin sonralar məşrutə əleyhinə olan irticaçı fəaliyyəti də buna sübutdur. O, atası Müzəffərəddin şahın 1906-cı ildə təsdiq etdiyi konstitusiyaya (19, s.187-188) və parlamentə müxalif çıxmış, 1908-ci ildə Şapşalın tövsiyəsilə (7, s.200) və kazakların hərbi dəstəyilə parlamenti zorla dağıtmışdı. Onun iki illik hakimiyyəti dövründə din azadlığını, insan hüquqlarını tələb edən bəhai və bəhailərə, şah rejiminə qarşı çıxan mütərəqqi müsəlman din xadimlərinə, konstitusiya tərəfdarı məşrutəçilərə, azad mətbuata olan zülm və qətlər adi hal almışdı. 1908-1909-cu illərdə məşrutə tələbilə baş verən Təbriz üsyanını qanla boğmaq istəyən Məhəmmədəli şah Cənubi Azərbaycanı aylarla mühasirədə saxlamış, bölgəni aclıq və qan içində boğmaq istəmişdi. Ölkənin şimalı Rusiyanın və cənubu İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrilmişdi.

Bu dövrün əsas hakimiyyət təmsilçilərindən biri olan Şapşal İranın Rusiyadakı səfiri Mirzə Rza xanın (1853-1937) təşəbbüsü, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin təqdimatı və çar II Nikolayın (1868-1918) şəxsi razılığı ilə İran hökmdarı Müzəffərəddin şah Qacarı (1853-

1907) böyük oğlu, Azərbaycan əyalətinin valisi və İran taxt-tacının vəliəhdi Məhəmmədəlinin (1872-1925) rus dili müəllimi və mürəbbisi təyin olunmuşdu (42). O, bununla bağlı 1901-1908-ci illərdə İranda yaşayıb işləmiş, bir müddət Təbrizdəki Loğmaniyə məktəbində müəllimlik də etmişdir (15, s.16-17). İranda o, “Ədib-üs-Sultan” adı ilə də tanınırdı (38, s.25; 40, s.64).

Vəliəhd Məhəmmədəli atasının ölümündən sonra 1907-ci ilin yanvarında Şah taxtına əyləşərək S. Şapşalı özünün müşaviri və general-adyutantı (saray naziri) təyin etmişdi. S.Şapşal həmçinin Şahın fərmanı ilə İranın bir sıra orden və medalları ilə təltif olunmuşdu. O, Məhəmmədəli şahı tamamilə öz təsiri altına ala bilmişdi və onunla o qədər yaxınlaşmışdı ki, sözün həqiqi mənasında şahın ailə üzvünə çevrilmişdi. Şah hətta bəzi idarəetmə məsələlərini S.Şapşala etibar etmişdi. Şahı dəfələrlə məşrutəçilərin sui-qəsdlərindən xilas edən (15, s.16-17) Şapşal Rusiyanın İranda siyasi və iqtisadi maraqlarını uğurla təmin edirdi. İranda yəhudilərə və ermənilərə qarşı planlanan kütləvi təqiblərin qarşısı da bir neçə dəfə Şapşal tərəfindən alınmışdı (32, s.15).

Məhəmmədəli Mirzənin Şapşalın təsiri altında olduğunu “Molla Nəsrəddin” jurnalı da qeyd edir (22, s.133). M.Ə. Rəsulzadə yazır ki, “Məhəmmədəli Mirzənin ustası Şapşal ona rus dili dərsi verirdi, qibleyi-aləmin kəlləsi isə rus dilini qəbul etmədi. Amma adam öldürmək, vətən satmaq, əhdi-peyman pozmaq, tənbellik və zülmkarlığı öyrənib həyata keçirməyi öyrənmişdi” (15, s.16-17). M.Ə.Rəsulzadə Məhəmmədəli Mirzəni “fırıldaqçı” (25, s.18), ingilis şərqşünası E.Braun isə Şapşalı “qəddar dahi” (7, s.118) adlandırmışdı.

Məşrutə inqilabının qələbəsi nəticəsində 1909-cu ildə Məhəmmədəli şahın İrandan qovulmasından sonra Şapşal da ölkəni tərk etdi. E.Braun yazır ki, məşrutəçilər Rusiyadan çəkindikləri üçün Şapşala toxunmadılar (7, s.207). Şapşal İrandan getdikdən sonra Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində, Peterburq Universitetində şərqşünas-pedaqoq, İstanbulda saray kitabxanasında kitabxanaçı və tərcüməçi, Litva və Polşada karaim dini icmasının rəhbəri vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdir (32, s.13-23, 15-16, 18-20). O, II Dünya müharibəsində karaimlərin etnik olaraq yəhudi olmadığını alman faşistlərinə sübut edərək, onları soyqırımdan qoruya bilmişdi (42). M.Ə.Rəsulzadə Şapşalın məşrutə dövründəki şahpərəst fəaliyyətini, məşrutəyə qarşı mübarizəsini tənqid etsə də, elmi yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, Polşada mühacirət dövründə yazdığı məktublarda Şapşala “Çox möhtərəm Sürəyya Bəyefəndi!” deyərək müraciət etmişdi (14, s.10, 19).

Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadə türklük və islam ideyalarına bağlılıqla yanaşı multikultural, tolerantlıq, xalqlar dostluğu ideyalarına da sadıq idi. 1918-ci il dekabrın 10- da Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin iclasında o, belə deyirdi: "Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögey-doğmaya ayırmaz: erməni, rus, yəhudi, gürcü, nemsə, polyak və sair azlıqda olan millətlər Azərbaycan vətəndaşı qalmaqla bərabər, milli-mədəni muxtariyyətə malik olub kəndi ümuri-məzhəbiyyə, milliyyə və mədəniyyətlərini kəndiləri idarə etməlidirlər" (24, s.24). M.Ə.Rəsulzadə 1919-cu ilin sentyabrında Qubada səyahətdə olarkən yəhudi rəvvini və yəhudilərlə də görüşmüş və belə demişdi: “Oxuduğunuz Tövrat bizcə Kitabı-İlahidir. İnanmışımız Quran kimi asimanidir. Quran bizə başqa dinlərə ehtiramı əmr edər. Cinsimiz türkdür. Türk dövlətlərində yəhudi ziddiyyətli görülməmişdir. Müsəlman və Türk Cümhuriyyəti olan dövlətimizdə bütün millətlərlə bərabər siz yəhudilər də gərək şəxs və gərək millət etibarilə əmin və amanda olub, rahat yaşayacağınızdan əmin ola bilərsiniz!”. Bu haqda məlumat Cümhuriyyətin rəsmi dövlət qəzeti olan "Azərbaycan"ın 1919-cu il 279-280 nömrəli (22-23 sentyabr) saylarında "M.Ə.Rəsulzadə Qubada" başlıqlı məqalədə verilmişdi (12). M.Ə.Rəsulzadənin 1915-ci il martın 22-də "İqbal" qəzetinin 892-ci sayında nəşr olunan "Yəhudi istiqlalı" adlı məqaləsində isə yəhudilərin Fələstində müstəqil İsrail dövləti qurma arzusundan bəhs olunmuşdu (12).

Musəvi dininə mənsub karaim türklərinin tarixini, mədəniyyətini dərinlən tədqiq edən Şapşal “Kırım Karay türkləri” əsərinə görə filologiya doktoru elmi adına da layiq görülmüşdü (32, s.18). “Karaim adı arami-ibrani dilində “qara” sözündən gəlib “müqəddəs yazını (Tövrat) çox oxuyanlar” mənasındadır (10, s. 97; 26, s.424-426). Şapşal “Kırım Karay türkləri” məqaləsində karaimlərin türkcə yazılmış Tövrat əsərindən bəhs edir (10, s.104) və karaim türklərinin musəviləşmiş xəzərlərin nəslindən olduqlarını qeyd edir (10, s.104-105). Şapşalın

türklüyə bir xidməti də karaimlərin istifadə etdiyi dini terminologiyadakı yəhudi terminlərini türkcə terminlərlə əvəz etməsi olmuşdur (20, s.255, 273; 5). O, türkcə danışan Şərqi Avropa və Kırım karaim yəhudilərinin Altay bütperəstliyini gizli şəkildə qoruyan qədim türklərin varisi kimi təqdim edirdi (28, s.349; 5).

Lakin Şapşalın bu fikirlərlə razılaşmayan şərqsünaslar da vardır. Onlara görə VIII əsrdə müsəviliyi seçən xəzərlər Tövrətlə yanaşı onun təfsiri sayılan Mişna və Talmudu da qəbul edirdilər (29, s.117-120). Karaimlər Tövrətin “Qanunun təkrarı” bölümündə yer alan “Sizə verəcəyim əmrlərə heç nə artırıb-əskiltməyin. Yalnız Allahınız Rəbbin əmrlərinə – sizə verəcəyim əmrlərə riayət edin” (23, s.196) hökmünə əməl edərək müqəddəs kitabın təfsiri sayılan Mişna və Talmudu qəbul etməzlər, ancaq Tövrətin əmrlərinə riayət edirlər (26, s.424-426). Qeyd edək ki, Azərbaycanın Quba bölgəsində yaşayan yəhudilərin türk- xəzər mənşəli olduğu fikri görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov tərəfindən də irəli sürülmüşdür (33, s.154; 6, s.15). Lakin bu fikri qəbul etməyən yəhudi tədqiqatçılar da var. Məsələn, Azərbaycanın yəhudi əsilli tədqiqatçısı M.Bekker qədim türk xaqanlığı olan Xəzər aristokratiyası arasında iudaizmin yayılmasını göstərsə də, onların əslən İsrail mənşəli olduğunu bildirir (34, s.15-18).

S.Şapşal Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunda da tədqiqatlar aparmışdır. Onun “İran Azərbaycanı xalq ədəbiyyatı nümunələri” əsəri də milli ədəbiyyatımız baxımından əhəmiyyətlidir. Əsərdə Azərbaycan nağılları, ata sözləri, tapmacalar, folklor nümunələri, yerli ləhcələr və s. haqqında dəyərli məlumatlar verilmiş, mətnlər polyak dilinə tərcümə edilərək, Azərbaycan-polyak-alman dillərində də lüğət təqdim edilmişdir (8, s. 353-355). Musəvi din xadimi olmasına baxmayaraq, Şapşal islam dini, müsəlman adət-ənənələri və məscidlərlə də xüsusi maraqlanmış, Quranı dəfələrlə oxumuş, ondan iqtibaslar gətirmişdi (38, c.26). Mütəfəkkirin “İran şiələrinin bədii təsvirində müsəlman müqəddəsləri” adlı əsəri də var (43, c.1; 37, c.153).

Son olaraq deyə bilərik ki, İran məşrutə inqilabından əvvəl yəhudilər məzlum durumda olmuş, təzyiqlərə məruz qalmış, çox vaxt İrani tərk edib Qafqaza və başqa ölkələrə köçüb sığınacaq axtarmışdılar. Bunda Qacar şah rejimilə yanaşı nadan ruhanilərində rolu olmuşdur. Qacar sarayında xidmət edən S.Şapşal İran məşrutə inqilabında konstitusiyə və parlamentarizmə düşmən mövqedə olub şah rejimini dəstəkləsə də, bir şərqsünas alim kimi Azərbaycan ədəbiyyatının, yəhudiliyin və karaimliyin tədqiqində qiymətli rol oynamış, yəhudi-türk əlaqələrinin öyrənilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Məhz bu amil ta Xəzər xaqanlığı dövründən başlayan Azərbaycan-yəhudilik əlaqələrinin tədqiqi və təbliği baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.Ə.Rəsulzadə də Şapşalın İran məşrutə inqilabındakı mənfi rolunu göstərsə də, onun elmi xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, həm də Azərbaycanda yaşayan yəhudilərlə yaxın əlaqələr qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə Qacar hakimiyyətinin xalqa zidd fəaliyyəti, Şapşalın şah sarayındakı rolu, məşrutə dövründəki fəaliyyəti, elmi yaradıcılığı, karaimliyə və türklüyə xidmətləri haqqında məlumat verilmiş, qaynaqlar əsasında təsvir edilmişdir. Məqalədə Şapşalın azərbaycançılıq baxımından əhəmiyyətli olan ədəbi fəaliyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatını, folklorunu tədqiq və təbliğ etməsi, karaim-türk əlaqələrini araşdırması qeyd olunmuşdur. Həmçinin məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Şapşalın siyasi, elmi, dini fəaliyyəti kompleks şəkildə ortaya qoyulmuş, dövrün qaynaqları əsasında tədqiq və təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

Abrahamian E. A history of modern Iran / E.Abrahamian. - Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 228 p.

Afary J. The place of Shi'i clerics in the first Iranian constitution // Critical Research on Religion 1(3). 2013, p.327-346.

Ağaoğlu Ə. İran və inqilabı. Bakı: Azərnəşr, 2009, 152 s.

Aydın M. Misyonerlik Kiskacında Nesturilər: Katolik, Ortodoks və Protestan Misyonerlərin Nesturilər Arasındaki Faaliyyətləri və Bunun Siyasi Sonuçları // Erdem, № 2, 2011, s.1-30.

Ахиезер Г. Потерянные колена, фарисеи и потомки хазар // Лехаим, № 4, 2007 // <https://lechaim.ru/ARHIV/180/ahiezer.htm>

- Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Tərc. ed. M. Əskərli. Bakı: Minarə, 2000, 224 s.
- Browne E.G. The Persian Revolution of 1905-1909. Cambridge: Cambridge University Press, 1910, 470 p.
- Caferoğlu A. Tahlil ve tenkitler // Тюркологический сборник. (Türkoloji mecmuası), №23. Москва, 1970, s.268-272 // <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/172782>
- Curzon G.N. Persia and the Persian question. Vol. I. – London: [n.y.], 1892, 731 p.
- Çulha T. Sereya Şapşal'a Göre Karay Türkleri ve Karayca // Türk Dilleri Araştırmaları, №12. 2002, s.97-188.
- Erol A. İran inkılabının (1906-1911) Azərbaycan edebiyatındaki yansımaları üzerine bir inceleme // Karadeniz araştırmaları, № 34, 2012, s.147-162.
- Əhməd D. Rəsulzadənin Quba səyahəti, ravvinlə görüş // <https://qaynarinfo.az/az/resulzadenin-quba-seyaheti-ravvinle-grus-tvrat-semavi-kitabdir/>
- Fırlı E.R., Şimşek R. Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri) // e-Makalat (Mezhep Araştırmaları), № III/2, 2010, s.7-144.
- Həmzəyev M. Əlaqələrimizin Karaim kökənli telləri. 525-ci qəzet, 30 yanvar, 2016, s.10, 19.
- Həmzəyev M. Şapşal İran əks-inqilabının episentridə. 525-ci qəzet, 6 fevral, 2016, s.16-17.
- Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
- Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 580 s.
- Kabiri S. İran modernləşməsi bağlamında sosiolojinin doğuşu və kurumlaşması. İstanbul-bul: İstanbul Universiteti, 2019, 307 s.
- Kəsrəvi Ə. Tarixə-məşrutəyə-İran. Tehran: Müəssəsəyə-intişarə-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.
- Кизилов М. Новые материалы к биографии Шапшала // Материалы девятой международной конференции по иудаике. Москва, ч.1, 2002, с. 255-273.
- Memmedova İ. 18.-19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı // Yeni Türkiyə, № 60, 2014, s.1-34.
- Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. II cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 548 s.
- Müqəddəs Kitab. Bakı, [t.y.] // <http://www.kitabxana.net/files/books/file/1447926392.pdf>, 1991 s.
- Paşayev A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 s.
- Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. Tərt. ed. Y. Türkel. - Bakı: Təknur, 2013, 100 s.
- Sinanoğlu M. Karailik // TDV İslam Ansiklopedisi. 44 cildə. 24-cü cild. İstanbul: TDV yay., 2001, s.424-426.
- Sumbatzadə Ə. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917). Bakı: Elm, 1985, 316 s.
- Shapira Dan D.Y. A Jewish Pan-Turkist: Seraya Szapszal (Şapşaloğlu) and his Work Qırım Qaray Türkleri (1928) (Judaeo-Türkica XIII) // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 58, № 4, 2005, p. 349-380.
- Taşqıl A. Hazarlar // TDV İslam Ansiklopedisi. 44 cildə. 17-ci cild. İstanbul: TDV yay., 1998, s.116-120.
- Təbrizi Ə.K. İranın məşrutə inqilabının tarixi. 2 cildə. I cild. Tərc. ed. A.Ə. Haşimi. Essen: Nima Verlag, 2003, 528 s.
- Uzun E. Güney Azərbaycan basın tarixi. Trabzon: Türk Ocağı yay., 2002, 193 s.
- Алтынқайнак Э. Хаджи Серайя Хан Шапшал: Биографический очерк // Karadeniz Araştırmaları, №2, 2004, с.13-23.
- Ахмедов Э.М. А.К.Бакиханов: эпоха, жизнь, деятельность. Баку: Элм, 1989, 228с.
- Беккер М. Евреи Азербайджана: История и современность. Баку: Озан, 2000, 80 с.
- Березин И.Н. Путешествие по Востоку-2: Путешествие по Северной Персии / И.Н.Березин. - Казань : Тип. Губ. прав., 1852, 432 с.
- Гербер И.Г. Записки о находящихя на западном берегу Каспийского моря, между Астраханью и рекою Кура народах и землях об их состоянии в 1728 году // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text3.htm

Зайцев И.В. «Что мне делать и как быть?» (письма Серая Марковича Шапшала академику В. А. Гордлевскому: 1945—1950) // Вестник Евразии. Acta Eurasica. № 4 (38). Москва, 2007, с.147-169.

Зайцев И.В., Кизилев М.Б. Путешествие Серая Шапшала по Турции в 1911 году // Восточный архив, № 1 (27), 2013, с.25-34.

Иран // <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/11843/>

Петров-Дубинский О.В. С.М.Шапшал (Эдиб-ус-Султан) - учитель Валиахда Мохаммеда-Али, генерал-адъютант Мохаммед-Али-шаха // Восток, № 5, 2007, с.64- 78.

Семенов И. Очерк этнической истории евреев Восточного Кавказа в VI – начале XX в. // История и культура горских евреев. Москва: Всемирный конгресс горских евреев, 2018, с. 88-120.

Шапшал Серай // Электронная еврейская энциклопедия //

<https://eleven.co.il/judaism-trends/karaites-medieval-sects/14746/>

Шапшал С.М. Мусульманские святыне в художественном изображении шиитов

Персии // Восточный сборник. Санкт-Петербург, 1913, с. 1-16.

[http://www.anl.az/down/meqale/turkologiya/2019/03/715205\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/turkologiya/2019/03/715205(meqale).pdf) // E.Fuad.

Təbriz folkloru Sürəyu xan Şarşalın təqdimatında // Türkologiya, № 3, 2019, s.45-52.

**JEWISHNESS IN IRAN AND A LOOK AT THE CREATIVE ACTIVITY BY
SERAYA SHAPSHAL (19th-early 20th CENTURIES)**

A.R.Farhadov

SUMMARY

This article is focused on the Judaism in Iran in the 19th and the early 20th Centuries, as well as Seraya Shapshal, an outstanding Jewish thinker and statesman of those times. Constitutional Revolution of Iran, its causes and consequences are also discussed.

**ЕВРЕЙСТВО В ИРАНЕ И ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО СЕРАЯ
ШАПШАЛА (XIX-начало XX ВЕКА)**

А.Р.Фархадов

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена теме иудаизма в Иране в XIX и начале XX века, а также Серая Шапшала, выдающемуся еврейскому мыслителю и государственному деятелю того времени. Так же рассматривается конституционная революция в Иране, ее причины и последствия.

Məqalə redaksiyaya 28 oktyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 30 oktyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 341

ПОНЯТИЕ ДОГОВОРА МЕЖДУНАРОДНОЙ ВОЗДУШНОЙ ПЕРЕВОЗКИ БАГАЖА

Дж.Ф.Манизаде

Национальная Авиационная Академия

Баку, Мардакянский проспект 30

e-mail: camilmanizade@yandex.ru

Açar sözlər: müqavilə, hava yolu ilə daşınma, baqaj

Keywords: contract, carriage by air, baggage

Ключевые слова: договор, воздушная перевозка, багаж

Багаж представляет собой вещи, переданные пассажиром перевозчику, то есть авиакомпания, для перевозки с уплатой или без оплаты отдельного транспортного сбора на основании билета для семейных, личных и других целей при воздушной перевозке пассажиров. По мнению М.А.Тарасова, "багаж - это вещи пассажира, перевозимые одновременно с ним, то есть в том же подвижном составе, но не под его присмотром" [9, с. 136]. Согласно Правилам международных перевозок, "багаж" определяется как личные вещи пассажира, перевозимые на воздушном судне по соглашению с перевозчиком" [6].

В отличие от старого Гражданского кодекса Азербайджанской ССР, который был принят 11 сентября 1964 года и вступил в силу 1 марта 1965 года, в новом Гражданском кодексе Азербайджанской Республики статья под названием "Договор перевозки багажа" не нашла свое отражение. В статье 369, озаглавленной "Договор перевозки пассажиров", Гражданского кодекса Азербайджанской ССР от 11 сентября 1964 года, который утратил силу 1 сентября 2000 года, говорилось: "По договору перевозки пассажира перевозчик обязуется перевести пассажира в пункт назначения, а в случае сдачи пассажиром багажа - также доставить багаж в пункт назначения и выдать его управомоченному на получение багажа лицу; пассажир обязуется уплатить установленную плату за проезд, а при сдаче багажа - и за провоз багажа" [2, с. 104].

Однако, действующая норма Гражданского кодекса АР, то есть пункт 1 статьи 842, не включает в себя легальное определение, предоставленное договором перевозки багажа, в том числе международным договором перевозки пассажиров воздушным путем, хотя эти договоры неотделимы друг от друга.

В.В.Мосашвили справедливо отмечает, что "договор международной воздушной перевозки пассажира и багажа воплощает в себе архетип большой группы гражданско-правовых договоров, именуемых "транспортными", в сферу регулирования которых включаются различные договорные обязательства, обобщенно также именуемые "транспортными" [4, с. 24].

По мнению Г.П.Савичева, "транспортное обязательство, согласно "классическому" подходу, отраженному в юридической литературе, может быть определено как "обязательство, в силу которого одно лицо – перевозчик (эксплуатант) обязуется совершить в пользу другого лица - грузоотправителя, грузополучателя, пассажира, владельца багажа или грузобагажа - определенные юридические или фактические действия, по оказанию транспортных услуг, связанных с перевозкой, а другое лицо -

оплатить оказанные услуги в размере, установленном законодательством или соглашением сторон" [7, с. 30].

Несмотря на то, что международный договор перевозки багажа, действующий во взаимодействии с международным договором перевозки пассажиров воздушным путем, не предусмотрен Гражданским кодексом Азербайджанской Республики, а договор перевозки багажа, в целом, не включен в легальное определение договора перевозки пассажиров, договор перевозки багажа, в том числе международный договор перевозки багажа воздушным путем, широко применяются и подлежат обширному применению на практике. Причина кроется в том, что законодательство не исключает применения такого договора. Так в пункте

1 статьи 390 Гражданского кодекса АР, которая называется "Свобода договора" говорится: *"Физические и юридические лица могут свободно заключать договоры и определять их содержание. Они могут заключать и такие договоры, которые не предусмотрены настоящим Кодексом, но не противоречат ему"*.

Следовательно, руководствуясь одним из отраженных в законодательстве основных принципов гражданского права, коим является принцип свободы договора, можно использовать договор перевозки багажа для осуществления перевозок, в том числе международных воздушных перевозок.

С другой стороны, во многих законодательных актах, например, в статьях 1, 9, 10, 11, 12 и др. Закона АР "О транспорте", в статьях 1, 5, 9, 10, 32, 47 и др. Закона АР "Об авиации", в статьях 1, 4, 19, 20, 21 и др. Варшавской Конвенции от 28 мая 1929 года, в статьях 1, 3, 17, 19, 22 и др. Монреальской Конвенции от 28 мая 1999 года, в статьях 1, 2, 3, 4 "Порядка оформления договоров и составления документов по воздушным перевозкам согласно договорам, стороной в которых выступает Азербайджанская Республика" утвержденных Постановлением № 94 Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 11 июня 2007 года и в пунктах 1.1, 1.2, 1.4 и др. в Приложении № 1 к приказу № 120 от 15 февраля 2013 года, которое называется "Правила перевозок пассажиров, багажа и груза" Закрытого Акционерного Общества "Азербайджан Хава Йоллары" нашли свое отражение нормы о багаже и о перевозке багажа. Например, в пункте 1 статьи 9 Закона АР "О транспорте" отмечается, что *"осуществление перевозок багажа проводится на основании соответствующих договоров, заключенных в соответствии с законодательством"*.

В пункте 1 статьи 47 Закона АР "Об авиации" указывается, что *"перевозка зарегистрированного багажа осуществляется на основании багажной квитанции, выданной перевозчиком в соответствии с договором на перевозку, заключенным в порядке, установленном законодательством"*.

В пункте 1 статьи 1 Варшавской Конвенции от 12 октября 1929 года говорится: *"Настоящая Конвенция применяется при всякой международной перевозке людей, багажа или грузов, осуществляемой за плату посредством воздушного судна. Она применяется также к бесплатным перевозкам, осуществляемым посредством воздушного судна предприятием воздушных перевозок"*.

На основании пункта 3 статьи 3 Монреальской Конвенции от 28 мая 1999 года, *"перевозчик предоставляет пассажиру багажную идентификационную бирку на каждое место зарегистрированного багажа"*.

Согласно статье 1.4 "Порядок оформления договоров и составления документов по воздушным перевозкам согласно договорам, стороной в которых выступает Азербайджанская Республика" *"перевозки пассажиров, багажа и грузов по маршрутам, установленным на основании межправительственных соглашений, заключенных между Договаривающимися государствами, осуществляют авиакомпании, назначенные администрацией гражданской авиации сторон"*.

В пункте 1.1 "Правил перевозок пассажиров, багажа и груза" Закрытого Акционерного

Общества "Азербайджан Хава Йоллары" говорится: *"Правила перевозки пассажиров, багажа и груза являются основным нормативным документом, регламентирующим деятельность национального авиаперевозчика в лице ЗАО "Азербайджан Хава Йоллары" по перевозке пассажиров, багажа и груза, и регулируют взаимоотношения Авиакомпании и клиентов"*.

Считаем необходимым отметить, что в юридической литературе на протяжении многих лет имеются разногласия по поводу включения как пассажирских перевозок, так и перевозок багажа, в том числе международных пассажирских перевозок воздушным путем, в договор перевозки пассажиров или в определение, представленное в договоре перевозки пассажиров (как это было предусмотрено Гражданским кодексом Азербайджанской ССР от 1964. Однако, количество ученых, которые воспринимают договор перевозки багажа как отдельный вид договора перевозки, также достаточно велико. Например, М.Е.Ходунов, О.Н.Садиков, Д.В.Авчинкин, Д.А.Медведев и В.Т.Смирнов считают, что *"перевозка багажа оформляется специальным договором, который выступает в качестве вспомогательного или дополнительного (акцессорного) договора по отношению к договору перевозки пассажиров"* [11, с. 127; 8, с. 73; 1, с. 27; 3, с. 407]. Т.А.Фадеева отмечает, что *"при перевозке пассажира и его багажа заключаются два договора, различных по своей правовой природе"* [10, с. 6].

Н.Н.Остроумов, считает, что *"доставка багажа обычно сопутствует пассажирской перевозке, тесно связано с ней, но регулируется особо. Поскольку пассажирский билет обычно объединен с багажной квитанцией, а маршруты следования пассажира и багажа совпадают. Договор перевозки, носит акцессорный характер по отношению к договору перевозки пассажира"* [5, с. 29].

По нашему мнению, при перевозке пассажира и его багажа, в том числе при международных перевозках пассажиров и багажа воздушным путем, заключаются два договора, которые отличаются друг от друга, хотя и неразрывно связаны. Одним из них является международный договор перевозки пассажиров по воздуху, а другой представляет собой международный договор перевозки багажа по воздуху. Перевозка пассажира осуществляется по договору перевозки пассажира, а перевозка багажа ведётся по договору перевозки багажа.

Договор международной перевозки багажа воздушным путем заключается в простой письменной форме. Простая письменная форма этого договора выражается багажной квитанцией. Квитанция на багаж является договорным документом, то есть формой выражения полученного согласия между сторонами. Багажный документ наряду с тем, что является договорным документом, также выполняет и доказательственную функцию. Если составленная в письменном виде простая форма договора на международные пассажирские перевозки воздушным путем состоит из напечатанного на бумаге билета или юридически равнозначного ему электронного билета, то простая письменная форма договора на международные перевозки багажа воздушным путем считается квитанцией на багаж. То есть, договор перевозки багажа является договором, стоящим отдельно от договора перевозки пассажиров. Этот договор является дополнительным (акцессорным) договором по отношению к договору перевозки.

В случае международных пассажирских перевозок по воздуху, например, во время перевозки пассажиров из Баку в Москву рейсом "Азербайджан Хава Йоллары", передача багажа перевозчику, то есть "Азербайджанским авиалиниям", представляет собой одно из прав пассажира. Пассажир может передать свой багаж авиакомпании "Азербайджан Хава Йоллары" и потребовать перевозки багажа, если у него есть в наличии авиабилет на рейс Баку-Москва, выполняемый авиакомпанией "АЗАЛ" по состоянию на соответствующие дату и время. То есть между "Азербайджанскими

авиалиниями" и пассажиром должно быть подписано договор о международных пассажирских перевозках. "Азербайджанские авиалинии" могут принять багаж пассажира к перевозке на рейсе Баку-Москва только при наличии у него билета, то есть договорного документа. Другими словами, если у пассажира нет билета на рейс Баку-Москва, то авиакомпания "Азербайджан Хава Йоллары" не может принять его багаж для перевозки, то есть не может заключить с пассажиром договор на международные пассажирские перевозки.

Таким образом, международный договор перевозки багажа воздушным путем является производным договором от международного договора перевозки пассажиров.

По нашему мнению, в договоре о международных перевозках багажа по воздуху может быть установлено следующее определение, а именно: "согласно договору о международных перевозках багажа по воздуху, авиакомпания, выступающая в качестве перевозчика при перевозке пассажиров воздушными судами с территории иностранного государства, обязуется доставить предоставленный пассажиром багаж до места назначения и передать его лицу, уполномоченному на получение багажа, а пассажир обязуется оплатить стоимость перевозки в случаях, предусмотренных для перевозки". Как видно из определения, предоставляемого международным договором перевозки багажа воздушным транспортом, пассажир обязуется оплачивать перевозку багажа только в случаях, когда предусмотрена плата на перевозку. Так как стоимость билета, проданного авиакомпаниями для пассажирских перевозок, включает в себя бесплатную перевозку определенного количества багажа.

Литература

Авчинкин Д.В. Международные перевозки: правовые аспекты перемещения грузов и пассажиров. Минск: Амалфея, 1989, 302 с.

Гражданский кодекс Азербайджанской ССР от 11 сентября 1964 года. Баку: Азернешр, 1988, 179 с.

Гражданское право: Учебник / Под редакцией А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, Часть 2. Москва: Проспект, 1997, 778 с.

Мосашвили В.В. Договор международной воздушной перевозки пассажира и багажа: понятие, особенности, система правового регулирования: Дисс ..... канд. юр. наук. Москва, 2011, 235 с.

Остроумов Н.Н. Правовой режим воздушных перевозок // Закон. - М.: Известия, 1997, № 8, 28-31

«Правила международных воздушных перевозок пассажиров, багажа и грузов»(утв.

МГАС СССР 03.01.1986 N 1/И) (дата введения 01.10.1986).
<https://legalacts.ru/doc/pravila-mezhdunarodnykh-vozdushnykh-perevozok-passazhirov-bagazha-i/>

Савичев Г.П. Транспортные и экспедиционные обязательства. В кн.: Гражданское право: В 2-х т., Том 2, полутом 2: Учебник / отв. ред. проф. Е.А.Суханов. Москва: БЕК, 2000, 544 с.

Садиков О.Н. Правовое регулирование международных перевозок. Москва: Юридическая литература, 1981, 286 с.

Тарасов М.А. Договор перевозки по советскому праву. Москва: Водтрансиздат, 1954, 179 с.

Фадеева Т.А. Договор перевозки груза: Учебное пособие. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1971, 62 с.

Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. Москва: Юридическая литература, 1965, 162 с.

**HAVA YOLU İLƏ BEYNƏLXALQ BAQAJ DAŞINMASI
MÜQAVİLƏSİNİN ANLAYIŞI**

C.F.Manizadə

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, hava yolu ilə beynəlxalq baqaj daşınması müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanır. Bu müqavilənin sadə yazılı forması baqaj qəbzi ilə ifadə olunur. Baqaj qəbzi müqavilə sənədidir, yəni o, tərəflər arasında əldə olunan razılığın ifadə formasıdır. Baqaj sənədi müqavilə sənədi olmaqla bərabər, həm də sübutedici funksiya yerinə yetirir.

**THE CONCEPT OF A CONTRACT FOR THE INTERNATIONAL CARRIAGE OF
BAGGAGE BY AIR**

J .F.Manizadeh

SUMMARY

This article states that the contract for the international carriage of baggage by air is concluded in a simple written form. The simple written form of this contract is expressed as a baggage check. The baggage receipt is a contractual document, that is, a form of expression of the consent agreed between the parties. A luggage document, along with being a contractual document, also performs an evidentiary function.

Məqalə redaksiyaya 13 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 14 noyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 60

ГАТТ: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ

Ф.И.Мадатли

Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента
Баку, ул.Короглу Рагимова 78
e-mail: famadatli@gmail.com

Açar sözlər: ÜTT, QATT, beynəlxalq hüquq, müqavilə, hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq ticarət *Keywords:* WTO, GATT, international law, agreement, legal regulation, international trade *Ключевые слова:* WTO, ГАТТ, международное право, договор, правовое регулирование, международная торговля

После восстановления своей независимости, одним из стратегических направлений экономического развития Азербайджанской Республики является ее интеграция в мировое экономическое пространство. Присоединение Азербайджана к Всемирной Торговой Организации (ВТО) может придать важный импульс процессу интеграции нашей страны в систему международных экономических отношений. ВТО действует с 1 января 1995 г. на базе Генерального Соглашения по Тарифам и Торговле (ГАТТ) 1947 г., и объединяет на сегодняшний день 164 члена, в том числе: 157 государств-членов ООН, Тайвань, 2 зависимые территории (Гонконг и Макао) и ЕС [1]. ГАТТ (ВТО) создана, как подчеркивает профессор Боннского университета Р. Дольцер, с целью «либерализации пока не полностью свободной мировой торговли и обеспечения равных возможностей для торговых партнеров». [2, с.671]. По подсчетам, реализация соглашений ВТО увеличивает мировой доход примерно на 235 млрд. долл. ежегодно [3, с.232].

Как известно, Азербайджан, обладающий статусом наблюдателя в ВТО, ведет переговоры о вступлении в эту организацию. Нет никакого сомнения в том, что Азербайджанская Республика желает вступить в ВТО, так как такое членство предоставляет странам-участникам ряд преимуществ. Президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил, что вступление в ВТО повысит конкурентную способность рынка, что позитивно повлияет на формирование цен. Азербайджан стремится интегрироваться в международные организации, включая и ВТО [4].

С учетом этого обстоятельства, исследование истории возникновения и развития ГАТТ, а впоследствии и ВТО имеет важное научное значение и для азербайджанской науки международного права, чем и предопределяется актуальность данной проблематики. Как подчеркивают французские юристы Д. Карро и П. Жюйар: «Невозможно достаточно хорошо понять проблематику ВТО, если абстрагироваться от исторического контекста создания ГАТТ и его эволюции» [5, с.39]. Еще с античного периода истории человечества осуществлялась международная торговля между странами и народами. Известно о договоре между фараонами Египта и Вавилона, заключенном еще в 2500 году до нашей эры [6, с.21]. Также можно упомянуть и Великий шелковый путь из Китая, который связывал Восточную и Южную Азию со Средиземноморьем и странами Переднего и Ближнего Востока, а также Южной Европы как в древности (начиная со II века до н.э.), так и в средние века. В средние века можно отметить, осуществление торговых операций такими городами-государствами, как Венеция, Генуя, Флоренция. Следует также отметить и так

называемую Германскую Ганзейскую лигу [7, с.134-137], которая была коммерческим и оборонительным союзом торговых гильдий и торговых городов в Северо-Западной и Центральной Европе, возникшую из нескольких северогерманских городов в конце 1100-х годов. Эта лига доминировала в морской торговле Балтики в течение трех столетий вдоль побережья Северной Европы. Территории Ганзы простирались от Балтики до Северного моря и внутри страны в течение позднего средневековья. Так, в регистр Ганзы были включены 130 городов, из которых около 100 городов были портовыми. Всего же под влиянием этого союза находилось около 3 тысяч населённых пунктов, а к началу XV века Ганзейская лига объединяла уже около 160 городов. Их торговые круги создали эту лигу, чтобы защитить экономические интересы и дипломатические привилегии гильдий в их городах и странах, а также вдоль торговых путей, которыми пользовались купцы. Для регулирования международной торговли в рамках Ганзейской лиги разрабатывались различные нормативные акты, например Сборник морского права Ганзы. [8, с.13] Иногда в юридической литературе указывают и на Утрехтский договор 1713 года, как на предвестник ГАТТ [9, с.35].

Закрываемые на протяжении XVII и XVIII веков двусторонние договоры о взаимной дружбе, торговле и навигации представляли собой важное средство регулирования экономических отношений зарождавшихся и развивающихся национальных государств. Эти договоры, кроме вопросов регулирования торговли товарами содержали и положения касательно статуса «наиболее благоприятствующей нации» и национального режима, которые впоследствии стали опорой конструкции ГАТТ.

Мировая торговля особенно достигает значительных масштабов и приобретает характер устойчивых международных товарно-денежных отношений на рубеже XVIII и XIX вв. Этому процессу в значительной степени способствовало создание промышленного производства в Англии, Голландии и других странах, которое наряду с внутренним, также было ориентировано и на внешний рынок. В конце же XIX в. можно говорить уже об образовании мирового рынка.

Современное многостороннее развитие правового регулирования международной торговли начинается, главным образом, с последней части XIX века. Так, 5 июля 1890 г. в Брюсселе был подписан договор относительно создания международного союза публикации таможенных тарифов. Международные форумы и встречи по вопросам таможенного сотрудничества проводились в 1900, 1908 и 1913 гг. Конференции по этим вопросам были организованы в 1920, 1922, 1923,

1927, 1930 и 1933 гг. [9, с.35]. Например, в 1923 г. под эгидой Лиги Наций была проведена международная конференция по Таможенным Формальностям, завершившаяся принятием в Брюсселе Международной Конвенции об упрощении таможенных формальностей, которая охватывала многие из вопросов, которые сейчас являются предметом регулирования ГАТТ [10].

Объективный процесс развития экономических процессов и роста производства товаров и продукции в наиболее экономически развитых странах вызывал необходимость и развития международных отношений в области экономики с целью поиска новых рынков сбыта и дешевых сырьевых ресурсов. Не случайно ближе к концу II мировой войны по инициативе ряда стран антигитлеровской коалиции, в первую очередь США и Великобритании, в новом, послевоенном устройстве важное место отводилось построению новых международных экономических отношений в мире. Этому способствовало и тяжелые последствия II мировой войны, в том числе для подавляющего большинства экономик европейских стран, практически разрушенных или находящихся в тяжелом положении [11, с.247].

С целью достижения цели выработки новой системы международных экономических отношений и решения задач, вытекающих из этой цели еще до окончания II мировой

войны, в июле 1944 года в Бреттон-Вудсе (США), была организована Конференция по финансовым и экономическим вопросам. Одним из важных решений этой конференции было создание Международного валютного фонда (МВФ) и Всемирного Банка. Также было признана необходимость создания международной организации специального характера, основной целью которой было бы дополнение деятельности финансовых институтов МВФ и регулирование вопросы осуществления международной торговли [12, с.21].

В свою очередь, создание и развитие новой системы международных экономических отношений вызывало необходимость выработки эффективного механизма правового регулирования таких отношений. Для этого существовали и определенные предпосылки и опыт. Так, США на основе Закона о взаимных торговых соглашениях от 1934 г. создала систему двусторонних торговых договоров с другими странами, с которыми в период с 1934 по 1945 гг. заключила множество двусторонних договоров, многие из которых содержали положения, предвещавшие те, которые в настоящее время нашли свое отражение в ГАТТ [9, с.35-36].

В ноябре 1945 г. США выступили с инициативой начать переговоры по заключению многостороннего договора по взаимному сокращению тарифов. С этой целью США выдвинули "Предложения по расширению мировой торговли и занятости" (Proposals for Expansion of World Trade and Employment), разработанные различными агентствами правительства США под общим руководством помощника Госсекретаря США В. Клейтона, и представили их для рассмотрения правительствам других стран для подготовки международной конференции по развитию всемирной торговли. В разделе С данного документа содержалось предложение по созданию международной торговой организации и даже прилагался разработанный проект ее Устава [13]. Эти "Предложения" стали предметом рассмотрения на первой сессии ООН со стороны одного из его органов - Экономического и Социального Совета ООН (ЭКОСОС), принявшего 18 февраля 1946 г. решение (резолюция 13/1), в котором предусматривалось созвать конференцию с целью учреждения международной торговой организации и разработки проекта ее устава, а также создать для этого Подготовительный комитет, который и был сформирован уже к октябрю 1946 г. Всего было проведено 4 сессии Подготовительного комитета (ПК) по разработке проекта устава Международной Торговой Организации (МТО), 3 из которых были «подготовительными» [12, с.21].

Первая Сессия ПК была проведена в Лондоне с 15 октября по 26 ноября 1946 г. Второй была Сессия так называемого «Комитета по проекту Устава» ПК, которая прошла в Нью-Йорке с 20 января по 25 февраля 1947 г. Третьей по счету была конференция в Женеве, которая прошла с 10 апреля по 30 октября 1947 г., хотя официально она называлась Второй Сессией Подготовительного Комитета. На этой конференции продолжилась работа над проектом устава МТО, а также по подготовке Гаванской конференции. Наконец на четвертой по счету, Гаванской конференции, проходившей с 21 ноября 1947 г. по 24 марта 1948 г. в окончательном варианте был принят устав МТО, получивший название «Гаванский устав международной торговой организации» (Havana Charter for an international trade organization). В юридической литературе наряду с данным наименованием [14, с.86] встречается и другое наименование этого документа, а именно Гаванская хартия [4, с.40; 11, с.248; 15, с.35]. Следует отметить, что условия для вступления в силу этого документа, изложенные в ст. 103, не были выполнены в установленные сроки и в силу данного обстоятельства он не вступил в силу, хотя более чем 50 стран его подписали. Причина же в том, что хотя основным инициатором подписания этого документа и выступила администрация США, однако Конгресс США, как высший законодательный орган страны, отверг данное соглашение [2, с.669]. Конгресс США был обеспокоен тем, что как организация,

так и многие положения Гаванской хартии, которым эта организация создавалась, чрезмерно ограничат внутренний суверенитет страны [6, с.24]. Кроме того, США также не добились утверждения принципа "взвешенного" голосования в МТО на основе долевого участия стран в мировой торговле (что конечно же предоставляло этой стране ряд преимуществ), нераспространения выгод, связанных с участием в МТО, на страны - не члены этой организации и т.д. В результате принятие Гаванского устава, а значит и образование МТО было сорвано [14, с.86]. С чисто формальной же точки зрения официальной

«смертью» МТО можно считать публикацию пресс-релиза президента США о том, что он не будет отправлять устав МТО в Конгресс США [15, с.378].

Следует отметить, что наряду с работой по выработке устава, параллельно велась работа и над заключением многостороннего соглашения о взаимном снижении ставок импортных таможенных тарифов. В этом плане особенно успешной была Женевская конференция ПК, на которой представители 23 стран 30 октября 1947 года подписали Генеральное соглашение о тарифах и торговле (ГАТТ), которое, по словам М. Шоу, установило общий кодекс поведения в международной торговле и даже оказало важное влияние и на государства, не являющиеся его участниками [16, с.97]. Причем, как отмечает Дж. Джексон очень многое в этом документе было взято из проекта устава МТО [12, с.22]. Д. Карро и П.Жюйар указывают, что ГАТТ, заключенное в Женеве 30 октября 1947 г., на практике представляло собой выдержки из Гаванской хартии и что ГАТТ воспроизводит часть IV Гаванской хартии, имевшее название «Торговая политика» и являвшуюся сердцевинной данного документа [5, с.40]. Это было сделано по чисто практическим соображениям. Решение проблемы таким образом рассматривалось как вынужденное и временное, ибо предполагалось, и это было всеобщее мнение, что процесс окончательного утверждения Гаванского устава и создания самой МТО потребует определенного, возможно длительного периода времени. Поэтому было целесообразным заключить соглашение, носящее промежуточный характер, в котором было бы воспроизведены основные положения Гаванского устава и которое действовало бы до вступления в юридическую силу данного устава МТО или же в случае, если этот устав по каким-либо причинам утратит свою силу [5, с.40-41]. С этой целью 30 октября 1947 г. был подписан Протокол о временном применении ГАТТ (получившее наименование в юридических документах и юридической литературе наименование ГАТТ 1947), чтобы иметь возможность его применения до официального вступления в силу Гаванского устава и с 1 января 1948 г. было начато применение ГАТТ со стороны стран, его подписавших. Необходимо иметь в виду, что ГАТТ, как это первоначально замыслилось, должно было стать составной частью всего механизма регулирования международных торговых отношений, так как предполагалось, что это соглашение войдет в качестве одного из разделов в устав МТО, и после его соответствующей ратификации со стороны государств-участников станет частью системы права МТО.

Основная цель создания ГАТТ заключалась в том, чтобы посредством последовательно претворяемого в жизнь взаимного снижения импортных таможенных пошлин со стороны стран-участниц на товары промышленного производства и снятия различных количественных и других нетарифных импортных ограничений (к таковым относятся, например, квотирование, лицензирование, технические стандарты и т.п.) в возможно большей степени либерализовать торговлю такого рода товарами, создав тем самым, по сути, особую преференциальную систему между странами-участницами. С практической точки зрения, естественно, это создавало весьма благоприятные условия для наиболее сильных экспортеров, в послевоенных условиях, и в первую очередь для США [17, с.98].

Следует отметить на особенности ГАТТ, как юридического документа. Прежде всего,

ГАТТ 1947 не представляет собой международный договор, заключенный в надлежащей форме. Так, этот документ не прошел процедуру ратификации в государствах-членах, его подписавших. Как известно, процесс ратификации как правило, является неотъемлемым атрибутом вступления международного соглашения или договора в силу. И только после этого этот международный договор создает юридически значимые обязательства для сторон, его подписавших.

В каждой стране порядок ратификации определяется его национальным, внутренним правом. [18, с. 108] Так, в Азербайджанской Республике порядок заключения международных договоров регламентируется законом Азербайджанской Республики «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Азербайджанской Республики». В Российской Федерации эти вопросы регламентируются федеральным законом от 15 июля 1995 года «О международных договорах Российской Федерации» (в ред. Федерального закона от 01.12.2007 N 318-ФЗ). В Украинской Республике законом «О международных договорах Украины» от 29 июня 2004 года. В Казахстане законом «О международных договорах Республики Казахстан» от 30 мая 2005 года. Закон Азербайджанской Республики «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Азербайджанской Республики» устанавливает обязательную ратификацию Милли Меджлисом Азербайджанской Республики межгосударственных и межправительственных договоров, которые предусматривают правила, отличающиеся от законов Азербайджанской Республики (ст. 8 закона). Ратификацию производит Милли Меджлис (парламент) Азербайджанской Республики (п. 4 ст. 95 Конституции Азербайджана) [19].

Вместе с тем, Венская конвенция о праве договоров вовсе не предусматривает, что все международные договоры и соглашения должны подлежать процедуре ратификации. Ратификация требуется в тех случаях, когда это предусмотрено или самим договором или в случае, когда уполномоченный соответствующим образом представитель государства подписывает международный договор под условием последующей ратификации документа.

Поэтому Д.Карро и П. Жюйар юридически относят ГАТТ 1947 к категории договоров в «упрощенной форме (практика Франции) или исполнительных соглашений (практика США)». [5, с.41] Но на практике юридическая сила и обязательность положений такого рода договоров вызывают серьезные вопросы. Юридической силой обязательного характера не вызывающей никаких сомнений обладают, прежде всего, договоры, прошедшие процедуру ратификации, означающей выражение согласия государства на обязательность для него положений и установлений данных документов. Тем самым положения международных договоров включаются в систему внутреннего законодательства страны. Видимо, в силу данного обстоятельства, государства-участники ГАТТ пришли к соглашению о его применении ГАТТ в качестве временного соглашения. Так, в Протоколе о временном применении ГАТТ, предусмотрено, страны- участницы обязаны соблюдать общие принципы I—IV и IX глав Гаванской хартии, наряду с этим, основные положения, отраженные в ст. II—XXIII (часть II ГАТТ), подлежат применению в максимальной степени, совместимой с действующим законодательством стран-участниц.

Другой особенностью ГАТТ является его многосторонний характер. Следует отметить, что до этого в области международной торговли в основном заключались лишь двусторонние соглашения между государствами. В отличие от них ГАТТ являлся первым многосторонним торговым соглашением, подписанным со стороны 32 государств. Тем самым была создана система многостороннего, в какой-то степени универсального международно-правового регулирования сферы международных торговых отношений. Первоначально ГАТТ-47 состоял 38 статей, 9 приложений и

приложенных списков тарифных уступок.

Среди общих принципов деятельности ГАТТ следует отметить такие принципы, как: наибольшее благоприятствование в отношении таможенных пошлин, сборов, методов их взимания, перевода платежей за импорт/экспорт, мер регулирования импорта/экспорта, взаимных таможенных уступок (Часть I, ст. I ГАТТ); национальный режим в отношении внутренних налогов (сборов, пошлин), законов (правил, установлений) относящихся к купле-продаже, перевозке, распределению, использованию, переработке товаров на национальном рынке стран-участниц и из этого режима исключаются лишь нормы, регулирующие правительственные закупки (ст. III ГАТТ); свобода транзита, которое предусматривает освобождение от всех таможенных пошлин, транзитных сборов, за исключением сборов, соразмерных административным расходам и стоимости предоставленных услуг. При этом наибольшее благоприятствование распространяется и на транзитные перевозки (ст. V).

ГАТТ в целом регулирует широкий спектр вопросов осуществления междуна-родной торговли. Так, правила применения антидемпинговых и компенсационных пошлин регулируются ст. VI, а по сокращению таких нетарифных ограничений, как сборы и формальности, связанных с импортом и экспортом (ст. VIII ГАТТ). Важное значение имеет и запрет, предусмотренный (ст. XI) на введение или сохранение количественных ограничений на импорт и экспорт в форме квот, лицензий или других мер, кроме таможенных пошлин, налогов и сборов (статья определяет также исключения из этого общего запрета). Временное применение количественных ограничений в целях обеспечения своего внешнего финансового положения, предотвращения угрозы сокращения валютных резервов, равновесия платежного баланса предусмотрено ст. XII. Недискриминационное администрирование количественных ограничений импорта и экспорта устанавливается ст. XIII. Временные исключения из недискриминационного режима в отношении запрещений, ограничений импорта и экспорта определяются ст. XIV.

Часть статей направлена на регулирование отдельных вопросов. Так ст. XVI предусматривает устранение практики государств по субсидированию экспорта, а ст.

XVII посвящена практике действий государственных предприятий при осуществлении внешнеторговой деятельности, которые в своих экспортно-импортных операциях должны исходить главным образом из коммерческих соображений. Ст. XVIII регламентирует вопросы оказания правительственной помощи экономическому развитию каждой из стран-участниц. ГАТТ разрешает государствам на недискриминационной основе приостанавливать свои обязательства по таможенным уступкам, принимать защитные меры в случае угрозы причинения ущерба отечественным производителям. Но такого рода меры должны носить временный характер и сроки конкретно обозначены (ст. XIX). Кроме того, государства вправе прибегать к мерам, являющимся исключениями из режима ГАТТ (правда на недискриминационной основе), при необходимости защиты общественной морали, охраны жизни, здоровья человека, животных, растений, импорта и экспорта золота и серебра, охраны художественных, исторических, археологических и др. ценностей, а также исполнения международных торговых договоров и соглашений и др. (ст. XX). Помимо этого страны-участницы вправе отступать от положений ГАТТ по соображениям безопасности населения, в том числе в отношении радиоактивных материалов; торговли оружием; мер, принимаемых в исполнение обязательств на основании Устава ООН для сохранения международного мира и безопасности (ст. XXI). Следует отметить и ст. XXIV, предусматривающую исключения из режима наибольшего благоприятствования в пользу преимуществ в рамках осуществления приграничной торговли, различных таможенных союзов, а

также зон свободной торговли (при заключении соответствующих договоров). Важное значение имела ст. XXV, регламентирующая совместные действия стран-участниц ГАТТ. Эта статья определяла основные принципы деятельности ГАТТ и представляло собой правовую базу для его последующей институционализации. Для регулирования отношений с развивающимися странами и, в первую очередь, для содействия развитию таких стран был предусмотрен отказ от принципа взаимности при предоставлении развитыми государствами преференций в пользу развивающихся стран (ст. XXXVI). Сердцевиной документа является часть I, ст. I, предусматривающая общий режим наиболее благоприятствуемой нации [17, с.98].

В ходе проводимых периодически переговоров по таможенно-тарифным вопросам (их также называли раундами) между сторонами согласовывались взаимные скидки ставок таможенных пошлин на определенные конкретные товары и принцип наибольшего благоприятствования нации в отношении какого-либо одного государства-участника соглашения автоматически распространялся на все другие договаривающиеся стороны. Также согласовывались и решались вопросы юридического характера по устранению количественных и иных нетарифных ограничений для импортируемых товаров. Всего, в период функционирования ГАТТ и до создания ВТО было проведено восемь раундов многосторонних торговых переговоров: в Женеве, Швейцария (1947), Аннеси, Франция (1949), Торки, Великобритания (1950-51), снова в Женеве, Швейцария (1955-56), Диллоне, США (1960-61), Кеннеди, США (1963-67), Токио, Япония (1973-79) и Уругвае (1986-94).

В целом, в период действия ГАТТ с 1948 по 1994 год в ходе восьми раундов были достигнуты весомые успехи в снижении среднего уровня таможенного обложения на промышленные товары. В среднем уровень таможенных тарифов к Уругвайскому раунду, т.е. до создания ВТО был снижен на почти с 40% (1947 г.), по одним источникам до 6,4% [20, с.20], по другим до 5%, [6, с.24], а по третьим – до 3,8% [17, с.98; 21, с.16]. Кроме того, стоимость импортных промышленных товаров, которые получили беспошлинный режим в развитых странах, выросло с 20% до 44% [21, с.16]. Как видно, на протяжении долгого периода времени деятельность ГАТТ была весьма успешной.

Необходимо подчеркнуть, что институциональная структура ГАТТ была весьма недостаточной, ибо предполагалось, что эти функции будет осуществлять МТО. Поэтому в начальный период своей деятельности ГАТТ не являлась международной организацией. Это можно заключить и из самого текста ГАТТ, где используется термин договаривающиеся стороны, применяемый к международным договорам, в то время как в отношении международных организаций в основном используется термин государства-члены. Единственным институциональным органом ГАТТ являлся лишь исполнительный секретариат во главе с Исполнительным Директором (с 23 марта 1965 г. Генеральным Директором). Постепенно, после того как становилось ясным, что создание МТО не удастся и что ГАТТ носит не временный, а приобретает постоянно действующий характер, страны-участницы пошли по пути придания ГАТТ статуса международной организации. В силу этого появилась необходимость в дальнейшей его институционализации, что и происходило постепенно, начиная с середины 50-х годов XX века. А это является одним из основных элементов формирования и деятельности любой международной организации. Благо, положения ст. XXV ГАТТ относительно совместных действий договаривающихся сторон соглашения, можно было принять за основу последующего формирования МТО. Г.М. Вельяминов отмечает, что ГАТТ 1947 г., действующее в основе своей и до сего дня, получило широкое эволюционное развитие как по количеству участников (*ratione personae*), так и по содержанию (*ratione materiae*) [14, с.49]. В.М.Шумилов подчеркивает, что

становление ГАТТ как международной организации происходило постепенно. При этом в отличие от других международных организаций в системе ГАТТ не было только такого признака, как единый учредительный акт, который определял бы компетенцию, сферу действия, организационную структуру, привилегии, иммунитета и т.п. По этой причине ГАТТ часто квалифицировали как «параорганизацию» [22, с.90].

Г.М.Вельяминов международную «параорганизацию» определяет, как неформальное объединение, подобное международной организации, но не являющееся таковой, не обладая правосубъектными и правотворческими свойствами и явственными институциональными качествами, подчеркивая, что в западной доктрине в качестве некоего эквивалента "параорганизации" лишь в конце 90-х гг. появляется понятие "мягких организаций" – "soft organizations". Он также ГАТТ (1948-1993 гг.) относит к параорганизациям. [14, с. 40] Также и известный ученый М.М. Богуславский указывает, что ГАТТ следует рассматривать как типичный пример параорганизации [23, с.166].

Также важно отметить, что ООН фактически признавала ГАТТ в качестве международной организации и сотрудничала с ней в ряде областей (например обмен информацией и различными документами, взаимное посещение заседаний и рабочих встреч представителями обеих организаций, осуществление сотрудничества и наличие тесных рабочих отношений между секретариатами ГАТТ и ООН, в том числе и секретариатом ЭКОСОС и т.д.)

Страны-участницы ГАТТ все решения принимали совместно. Высшим органом ГАТТ являлись Сессии Договаривающихся Сторон, которые проводились, как правило, один раз в год (или по необходимости). Каждая страна-участница обладала одним голосом на всех заседаниях Договаривающихся Сторон (п. 3 ст. XXV). Решения принимались большинством голосов (п. 4 ст. XXV), в исключительных же случаях квалифицированным большинством две трети голосов (п. 4 ст. XXV), хотя на практике большинство решений принимались путем консенсуса. Например, ст. XXXIII, регламентирующей вопросы присоединения новых государств к ГАТТ решения Договаривающихся сторон принимаются большинством в две трети.

Постепенно складывалась и формировалась и организационная структура ГАТТ. Так, в 1955 г. был учрежден Межсессионный Комитет, а на XVI Сессии Договаривающихся Сторон в 1960 г. с целью осуществления оперативного управления ГАТТ на постоянной основе он был преобразован в новый институциональный орган - Совет Представителей (Совет ГАТТ) [20, с.13]. Совет Представителей был наделен компетенцией:

по осуществлению рассмотрения срочных вопросов между Сессиями;

контроля за работой комитетов и других вспомогательных органов;

по осуществлению подготовки к Сессиям Договаривающихся Сторон. При этом Совет ГАТТ формировался из представителей Договаривающихся Сторон и получал право избирать своих должностных лиц. Голосование и принятие решений происходило так же, как и на Сессиях Договаривающихся Сторон. Заседания Совета проводились, как правило, 1 раз в месяц. Вопросы технического обеспечения деятельности ГАТТ осуществлялись со стороны Секретариата. На первых порах функции секретариата исполнялись Временной комиссией для МТО. В составе Секретариата были созданы различные департаменты, в том числе департаменты конференций, связи и управления; торговой политики; торговли и развития.

Помимо этого, как вспомогательные органы были созданы различные постоянные комитеты, подкомитеты, группы. В их числе можно отметить такие комитеты, как Комитет по торговле и развитию, Комитет по торговым переговорам, Антидемпинговый комитет, Комитет по текстилю, Комитет по ограничениям, выте-

кающим из состояния платежного баланса, Комитет по вопросам бюджета, финансирования и управления. Из подкомитетов можно выделить Подкомитет по протекционистским мерам, затрагивающим развивающиеся страны, Подкомитет по торговым проблемам наименее развитых стран, координационная «Группа 18» (была создана в 1965 г. на временной основе, но с 1979 года действовала постоянно) и др. После раунда переговоров в Токио был образован ряд новых комитетов, в том числе: Комитет по техническим барьерам в торговле, Комитет по правительственным закупкам, Комитет по субсидиям и компенсационным пошлинам, Комитет по оценке в таможенных целях, Комитет по лицензированию импорта, Комитет по торговле гражданской авиатехникой, Комитет по системе защитных мер, и др. Всего более 20 комитетов.

Количество договаривающихся сторон ГАТТ постоянно увеличивалось, и к моменту подписания Соглашения о создании Всемирной Торговой Организации в 1994 г. участниками ГАТТ являлись 128 государств.

Таким образом, можно заключить следующее.

Если до заключения ГАТТ международная торговля между странами в основном осуществлялась на двусторонней основе, то ГАТТ явился первым соглашением многостороннего характера в области регулирования международной торговли.

Хотя первоначально данное соглашение подписали всего 38 стран, однако по мере того, как ГАТТ со временем превращался в эффективный регулятор международной торговли, постепенно количество присоединившихся стран к данному договору увеличивалось и достигло до 128 государств к моменту создания ВТО. Причем система ГАТТ приобретала все более универсальный характер, так как к нему присоединялись страны, расположенные на различных континентах.

Несмотря на то, что первоначально институциональные органы были слабо развиты, постепенно страны-участницы пришли к общему согласию о развитии институциональных органов ГАТТ.

Хотя ГАТТ был учрежден международным соглашением и у него нет учредительного акта и устава и ряда других черт, характеризующих классические международные организации, со временем ГАТТ, с юридической точки зрения, превратилась в полноценную международную организацию, заложившую основу ВТО.

Литература

World Trade Organization. Members and Observers

//https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm

Международное право / Вольфганг Граф Витцум и др. пер. с нем. М.: Инфотро-пик Медиа, 2011, 992 с.

Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид.фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2007, 544 с.

Богуславский М.М. Международное экономическое право. М.: Междунар. отношения, 1986, 304 с.

Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право М., Международные отношения, 2002. – 580 с.

Trebilcock M.J., Howse R., The regulation of international trade, 4th edition, London, Routledge, 2013, 912 p.

Игнатенко А. В. Правовой статус и историческая роль Ганзейского союза (один из ранних опытов протоконфедерации в Европе) // Российский юридический журнал, 2005, № 3 (47), с.134-137

Тынель А., Функ Я., Хвалеи В. Курс международного торгового права. Минск,

«Амалфея», 2000, 704 с.

Jackson J.H. The World Trading System: law and policy of international economic relations. 2nd ed. The MIT Press, London, Cambridge, 1997, 454 p.

International Convention relating to the Simplification of Customs Formalities. Geneva, 3 November 1923 // League of Nations, Treaty Series, vol.30, p. 371

Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, "UniPrint" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2012, 648 s.

Jackson J.H. The Jurisprudence of GATT and the WTO. Insights on treaty law and economic relations. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 497 pp.

Proposals for Expansion of World Trade and Employment. Department of State. November 1945. Department of State publication 2411 // https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/historical/eccles/036_04_0003.pdf

Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс (Академический курс): Учебник / М.: Волтерс Клувер, 2004, 477 с.

Gardner R.N. Sterling-Dollar Diplomacy. - New York, Oxford University Press, 1956, 423 p.

Shaw M.N. International law. - Sixth edition, Cambridge University Press, 2008, 1542 p.

Вельяминов Г.М. Порядок урегулирования споров во Всемирной торговой организации // Московский журнал международного права, 1999, N 1, с. 96-109

Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид.фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп.- М.: Волтерс Клувер, 2005, 432 с.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu», № 1, 31 iyul 1997-ci il, s.7-47

Hoekman B., Kostecki M. The political economy of the world trading system: from GATT to WTO. 3rd edition, London, Oxford University Press, 2010, 768 p.

Trading into the Future. WTO. The World Trade Organization, 2nd edition, Genève, 2001, 68 p.

Шумилов В.М. Международное публичное экономическое право. Учебное пособие. М., НИМП, 2001, 288 с.

http://www.aze.az/news_prezident_ar_82405.html

QATT-IN YARANMASI VƏ TƏŞƏKKÜLÜNÜN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

İ.Mədətli

XÜLASƏ

Məqalədə QATT-ın yaranması və formalaşmasının əsas hüquqi aspektləri tədqiq edilmiş, onun fəaliyyətinin əsas üstünlükləri, çatışmazlıqları və ÜTT-nin yaranmasına səbəb olmuş amillər araşdırılmışdır.

LEGAL ASPECTS OF THE ORIGINS AND FORMATION OF GATT

I. Madatli

SUMMARY

This article examines the main legal aspects of the origins and formation of GATT, the main advantages it offers, its disadvantages, and the main factors which led to the creation of the WTO.

Məqalə redaksiyaya 19 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 20 noyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 342.56

ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Г.Т.Джамалова

Бакинский Государственный Университет
Баку, ул.Академика Захида Халилова 23
e-mail: ooo-ttd@mail.ru

Açar sözlər: prokurorluq orqanları, nəzarət fəaliyyəti, qanunçuluq

Keywords: prosecution bodies, supervisory activity, legitimacy

Ключевые слова: органы прокуратуры, надзорная деятельность, законность

Со времени своего основания прокурорская деятельность совершенствуется. Ее развитие идет в соответствии с повышением статуса прокуратуры в качестве централизованного органа по обеспечению правозащитного контроля, с наделением прокуроров дополнительными полномочиями (правами), необходимыми им для эффективного исполнения возложенных на них задач. Немаловажным фактором в совершенствовании вышеуказанного вида деятельности является более обстоятельная детализация деяний прокурорских служащих.

В настоящее время в европейских странах сложились две основные модели прокуратуры, в которых определяются ее функции в каждом конкретном государстве в соответствии с особенностями его правовой системы и структуры государственного механизма. В первом случае прокуратура является, прежде всего, органом уголовного преследования и обвинения, а во втором — преимущественно органом надзора за законностью. В соответствии с первой моделью функции прокуратуры включают в себя уголовное преследование лиц, совершивших преступные деяния, поддержание публичного обвинения в суде, надзор за законностью деятельности органов предварительного следствия и органов дознания, а также за содержанием лиц в местах лишения свободы. Согласно второй модели, прокуратура выступает многофункциональным органом, приоритетной функцией которого является надзорная. Таким образом, построение иерархии основных функций прокуратуры предопределяется той или иной моделью органов прокуратуры, органически вытекающей из природы и характера правовой системы конкретного государства (1, 47).

В юридической литературе по вопросу определения понятия «прокурорский надзор» нет каких-либо явных противоречий и разногласий. На наш взгляд, определение прокурорского надзора, данное В.Ф.Крюковым, является наиболее приемлемым и охватывающим наибольший спектр общественных отношений, подпадающих под данное понятие, где прокурорский надзор — это установленный Конституцией и законами особый вид государственной правоохранительной деятельности специального органа государства — прокуратуры по надзору (наблюдению) за соблюдением Конституции, законов, иных нормативно-правовых актов, в целях обеспечения верховенства законов, а также защиты и восстановления прав и законных интересов человека, общества и государства (2, 41).

Процесс трансформации функций прокуратуры проходит как в Азербайджанской Республике, так и в Российской Федерации в условиях создания новой правовой надстройки с учетом европейского и мирового опыта. Поэтому эти государства также избрали различные модели деятельности органов прокуратуры. Законодатели

Азербайджана остановились на первом варианте функционирования прокуратуры, что предопределило упразднение общего надзора. В свою очередь в Российской Федерации функция надзора за исполнением (соблюдением) законов (общего надзора) остается главенствующей.

В соответствии со ст. 2 Закона АР «О Прокуратуре Азербайджанской Республики», «Прокуратура Азербайджанской Республики (далее — «прокуратура») — это единый централизованный орган, который, входя в систему судебной власти, основывается на подчиненности территориальных и специализированных прокуратур генеральному прокурору Азербайджанской Республики. Создание чрезвычайных прокуратур, прокуратур иностранных государств или создание прокуратур в порядке, не предусмотренном настоящим Законом, запрещается» (3).

Изложенный перечень направлений деятельности прокуратуры исчерпывающий. В соответствии со ст. 4 Закона «О Прокуратуре Азербайджанской Республики» возложение на прокуратуру обязанностей, не предусмотренных Конституцией, настоящим Законом и процессуальным законодательством, недопускается.

Задачи прокурорского надзора разделяются на частные, специальные и общие.

Конституцией Азербайджанской Республики определяются общие задачи прокурорского надзора, они регулируются Законом «О Прокуратуре Азербайджанской Республики», а также рядом других нормативных актов. Основные задачи прокурорского надзора заключаются в укреплении законности и охране от всяких посягательств на общественный и государственный строй, на имущественные, трудовые, жилищные, и другие личные права. Общие задачи решаются исключительно в результате прокурорско-надзорной деятельности. Каждая отрасль единого прокурорского надзора вносит существенный вклад в решение общих задач. Объем и содержание этого вклада определяется специальными задачами, стоящими только перед данным направлением (отраслью) прокурорского надзора (4).

Прокурорский надзор — это осуществляемая от имени государства деятельность Генерального прокурора Азербайджанской Республики и подчиненных ему прокуроров, направленная на обеспечение точного и единообразного исполнения всех законов Республики Азербайджан, на территории всей страны республиканскими министерствами, государственными комитетами, службами и иными органами исполнительной власти, представительными (законодательными) и исполнительными органами субъектов Азербайджанской Республики, органами местного самоуправления, органами военного управления, органами контроля, их должностными лицами, органами управления и руководителями коммерческих и некоммерческих организаций, путем принятия мер к выявлению, своевременному устранению любых нарушений законов и привлечению виновных к ответственности. Каждая отрасль прокурорского надзора имеет свои средства для реализации поставленных задач, а также свой индивидуальный предмет фигурирующий в данной отрасли прокурорского надзора (5, 76). Касательно же Российской Федерации, то в соответствии с ФЗ «О прокуратуре Российской Федерации» одной из важнейших функций, возложенных на этот государственный орган, является: надзор за соблюдением прав и свобод человека и гражданина федеральными органами исполнительной власти, Следственным комитетом РФ, представительными (законодательными) и исполнительными органами субъектов РФ, органами местного самоуправления, органами военного управления, органами контроля, их должностными лицами, субъектами осуществления общественного контроля за обеспечением прав человека в местах принудительного содержания и содействия лицам, находящимся в местах принудительного содержания, а также органами управления и руководителями коммерческих и некоммерческих организаций (6).

Во-первых, прокуратура является органом государственного надзора. Прокурорский надзор за исполнением законов является деятельностью специфической. Ее

осуществляют государственные федеральные органы прокуратуры от имени РФ. Прокурорский надзор состоит в проверке точности при соблюдении законов, действующих на российской территории, и исполнения Конституции страны. Данная деятельность является самостоятельным типом государственной деятельности. Ее, кроме органов прокуратуры, никакие прочие общественные, государственные, самодеятельные или другие органы, учреждения, организации, физические лица, объединения, должностные лица и т.д. осуществлять не вправе.

Смысл и важность положения о том, что прокурорский надзор производится от имени РФ, заключаются в том, что осуществляющий проверку прокурор, обеспечивает защиту интересов не отдельных органов в субъектах федерации, местном самоуправлении или в другой исполнительной, представительной или судебной власти. Деятельность в данном случае представлена от имени всех вышеуказанных отраслей и структур в совокупности, объединенных общей государственной системой. Наличие самостоятельности у этого вида деятельности государственного значения, отличие от прочих типов деятельности, как самой прокуратуры, так и других органов, представлены в ее содержании. Состоит оно не только в проверке точности при соблюдении законов и Конституции России, но и соответствии закону прочих нормативно-правовых актов, а также принятии мер по устранению выявленных преступлений (7, 14).

Прокурорский надзор, являясь деятельностью специфичной, не относится к деяниям какой-либо одной ветви во власти (судебной, исполнительной, представительной), имея, вместе с этим, признаки каждой из них. В этой связи правовой статус прокуратуры должен включать в себя максимальный объем полномочий в данном направлении.

Во-вторых, органам прокуратуры отведено особое место в структуре российского государства. Они имеют функциональное отношение к предусмотренным Конституцией России ветвям власти. Не относясь полностью ни к одной из них, прокурорский надзор позволяет уравнивать их, обеспечивая оптимальное функционирование. Данное обстоятельство обуславливает необходимость уравновесить полномочия органов прокуратуры определенными ограничениями со стороны органов власти.

В-третьих, прокуратура и Федеральное собрание РФ представляют собой две самостоятельные системы сдержек и противовесов, которые не только сотрудничают друг с другом, но и владеют нужным комплектом средств, позволяющим сдерживать друг друга от произвола. Беря во внимание состояние прокуратуры, анализ ее сегодняшних отношений с органами законодательной ветви власти представляет особый интерес.

Конкретное взаимодействие прокуратуры с органами законодательной ветви власти содержится в том, что главная функция прокуратуры – надзор за исполнением законов – считается гарантом устойчивости всей законодательной системы. Прокуратура проверяет выполнение законов на территории России, а еще соотношение законам нижестоящих правовых актов. Конкретно благодаря этому обстоятельству некоторые эксперты по-прежнему считают прокуратуру своего рода

«придатком» законодательной ветки власти. Важнейшей сферой сотрудничества прокуратуры и законодательных органов власти является, конечно же, правотворчество. Объясняется это тем, что прокуратура, как никакой другой орган государства, осведомлена о состоянии законности в стране, о реальном действии законов, их соответствии жизненным потребностям, возможных законодательных пробелах и упущениях.

Прокуратура проводит правовую экспертизу проектов законов и других нормативных актов. И такая экспертиза является не только общепринятой формой участия прокуратуры в правотворческой деятельности, но и важнейшим инструментом осуществления надзора за издаваемыми нормативными актами. Следует отметить, что

многие авторы критически оценивают положения ст. 129 Конституции РФ 1993 г. прежде всего с точки зрения отсутствия конституционной основы для правовой регламентации ключевой и традиционной для нашего Отечества конституционной функции прокуратуры — надзора за конституционностью и законностью (8).

Литература

Щерба С.П. Прокуратура в странах СНГ: правовой статус, функции, полномочия: научное и учебное пособие — М.: Издательство «Экзамен», 2007.

Крюков В.Ф. Прокурорский надзор: учебник для вузов [Текст] / В.Ф. Крюков. - М.: Норма, 2006.

Закон «О прокуратуре» // Собрание законодательства Азербайджанской Республики. — 1999. — № 12. — Ст. 688 (с изм. и доп. 05.07.2000, 02.07.2002).

Конституция Азербайджанской Республики (на азербайджанском языке). –

Баку: «Hüquq Yayı Evi», 2019.

Асланов С.Х. Прокуратура Азербайджана: Организация, направления деятельности. Баку, 2003.

ФЗ «О прокуратуре Российской Федерации», Собрание законодательства Российской Федерации. 1995. № 47. Ст. 4472.

Смоленский М.Б. Прокурорский надзор: учебник – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко»; Академцентр, 2011. – 240 с.

Конституция РФ от 1993 г.

http://www.twirpx.com/files/law/constitutional_f/constitutions/#group_1048 (дата обращения: 10.11.20)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VƏ RUSİYA FEDERASİYASINDA PROKUROR NƏZARƏTİ

G.T.Camalova

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, Rusiya Federasiyasında qanunların icrasına (riayət olunmasına) nəzarət funksiyası (ümumi nəzarət) dominant olaraq qalır. Müəllif xarici ölkələrin konstitusiyalarında prokurorluğun hüquqi statusu haqqında demək olar ki, heç nə deyilmədiyini və ya çox az danışıldığını qeyd edir. Bu, həmin ölkələrdə prokurorluğa muxtar sistem kimi deyil, məhkəmə və ya icra hakimiyyətinin bir hissəsi kimi baxılması ilə izah olunur.

**PROSECUTOR'S SUPERVISION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND
THE RUSSIAN FEDERATION**

G.T.Jamalova

SUMMARY

It is shown in this article that the function of supervision over the execution (observance) of laws (general supervision) remains dominant in the Russian Federation. The author notes that the constitutions of foreign countries say almost nothing or say very little about the legal status of the prosecutor's office. This is explained by the fact that the prosecutor's office is viewed in those countries not as an autonomous entity, but as a part of the judicial or executive system.

Məqalə redaksiyaya 24 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 27 noyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 343.3

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİNDƏ EKOLOJİ CİNAYƏTLƏR

Ş.Ə.Hüseynova

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası

Bakı, Mərdəkan prospekti 30

e-mail: shakhlahuseynova@mail.ru

Açar sözlər: cinayət hüququ, ekoloji cinayət, ətraf mühit

Keywords: criminal law, environmental crime, environment

Ключевые слова: уголовное право, экологическое преступление, окружающая среда

Müasir cinayət hüququnda ekoloji cinayət anlayışının məzmunu təhlil edilərkən, onun hüquqi təbiəti və səciyyəvi cəhətləri müəyyən edilərkən qadağan olunan davranışın ictimai təhlükəsi ilə yanaşı, bu əməllərin ekolojiliyi də nəzərə alınır. Ekoloji cinayətlərə dair müxtəlif məsələləri tədqiq edən müəlliflər arasında geniş yayılmış fikrə görə, cinayətin ekoloji xarakter daşması bir sıra əlamətlər əsasında və ekoloji əhəmiyyətli davranış anlayışı nəzərə alınmaqla müəyyən edilə bilər. Bu və ya digər hüquq pozuntusunun ekoloji xarakter daşması və ya onların ekoloji cinayətlərə aid edilməsi cəmiyyət ilə təbiət arasında qarşılıqlı əlaqələrin sosial və təbii qanunauyğunluğuna əsaslanmalıdır. Ekolojilik həm də dövlətin inkişafının səviyyəsini, insan fəaliyyətinin müxtəlif növlərini, elm və texnologiyaların vəziyyətini və digər amilləri əks etdirməlidir.

Ekoloji cinayət anlayışının hüquqi təbiətini aydınlaşdırmaq üçün ekoloji əhəmiyyətli davranış məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür davranış dedikdə, ətraf mühitdən istifadə edən və həmin mühitdə qanunla qorunan ictimai maraqlara toxunan dəyişikliklər doğuran (doğura bilən) ayrı-ayrı insanların və ya kollektivlərin ideal şərtlənmiş iradi hərəkətlərinin məcmusu başa düşülür.

Bu halda məxsusiyyət ondan ibarətdir ki, sadaladığımız əlamətlər ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində cinayətlərin ümumi əlamətləri ilə müqayisə edilə bilər və cinayətləri ekoloji cinayətlərə çevirir. Təbii ki, bu növ cinayətlər ətraf mühit obyektlərindən istifadə edilərkən, insanın təsərrüfat fəaliyyəti prosesində ətraf mühitin ayrılmaz hissəsi olan elementlərə (su, hava, torpaq və s.) münasibətdə müvafiq hərəkətlər edilərkən yaranır. Bu əlamət ekoloji cinayətləri və təbii mühitə hüquqazidd təsirlərin növlərini, məsələn, suyun və sututurların çirkləndirilməsini konkretləşdirir. Həmin cinayətlər təbii obyektlərin öyrənilməsi prosesində, insanın sağlamlığına mənfi təsir göstərən maddələrlə atmosferi çirkləndirməklə onun vəziyyətinə neqativ təsir göstərə biləcək məqsədəmüvafiq olmayan və qeyri-qənaətedici texnologiyalardan istifadə edilməsizamanı yarana bilər.

Məlum olduğu kimi, ictimai təhlükə - hüquq pozuntusunun sosial siyasi xarakteristikasıdır, əməlin hüquqazidd olması isə hüquq pozuntusunun bu xüsusiyyətinin hüquqi ifadəsidir. Xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, hər iki əlamət ekoloji cinayətlərin hüquqi təbiətini və onların dövlətin və cəmiyyətin sosial inkişafına təsirini başa düşmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Onlar (hər iki əlamət) həm müxtəlif ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə tədbirləri müəyyən edilərkən, həm də bu növ cinayətlərə görə cinayət hüquq məsuliyyəti barədə effektiv müddələrin işlənilməsi üçün vacibdir.

Y.Demidovun fikri ilə də razılaşmaq gərəkdi. O qeyd edirdi ki, ictimai təhlükənin mahiyyətini anlamaq üçün K.Marksın belə bir qeydi metodoloji baxımdan müstəsna

əhəmiyyət kəsb edir: əməlin cinayət mahiyyəti meşəyə maddi varlıq kimi qəsd edilməsində deyil, onun dövlət sinirinə - mülkiyyət hüququna qəsd edilməsindən ibarətdir (3, s.149). Ekoloji vəziyyətin hər yerdə kəskin pisləşməsi şəraitində təbii obyekt olan meşəyə qəsd edilməsi, mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, təbii ki, ictimai-təhlükəli mənə kəsb edir.

Bununla yanaşı, ekoloji cinayətlərə xas olan ictimai təhlükə həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət xarakteristikalarına malikdir. Bu xarakteristikaların hər biri bir sıra qaydalarla müəyyən edilir, məsələn, keyfiyyət xarakteristikası adətən həmin neqativ əmələ (hərəkətə və ya hərəkətsizliyə) qarşı qoyulan sosial dəyərlərin xarakteri ilə, eləcə də bu əməl ilə cəmiyyətin, şəxsiyyətin, dövlətin həqiqi maraqları və imkanları arasında fərqlərlə müəyyən olunur. Bundan əlavə, keyfiyyət xarakteristikası davranışın bütün məzmunu ilə, ekoloji cinayətin tərkibi müəyyən edildikdə isə bu cinayət tərkibinin bütün əlamətləri (cinayət əməlinin obyektivi, subyektivi, obyektiv və subyektiv cəhətləri) ilə müəyyən edilə bilər. Təsadüfi deyildir ki, geniş yayılmış bir fikrə görə, məsələn, ehtiyatsızlıq üzündən sututarının çirkləndirilməsi bu əməlin qəsdən törədilməsi ilə müqayisədə, hətta vurulmuş ziyanın həcmi eyni olduqda belə ictimai təhlükəsi daha az olan əməl hesab edilir.

Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəsinin kəmiyyət xarakteristikası ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bu xarakteristika eyni növlü cinayətləri, bəzi hallarda isə müxtəlif ekoloji cinayətlərin ayrı-ayrı qruplarını bir-biri ilə tutuşdurmağa (müqayisə etməyə) imkan verir. İctimai təhlükənin bu cür qiymətləndirilməsi, məsələn, onun dərəcəsində ifadə oluna bilər, qanunvericilik baxımından isə törədilmiş hüquqazidd əmələ görə sanksiyalarda və ya cinayət hüquq məsuliyyətinin məzmununda öz əksini tapır.

Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəsinin və onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının düzgün qiymətləndirilməsi müasir cinayət hüququnun mühüm və heç də sadə olmayan məsələlərindən biridir. Bundan əlavə, ictimai təhlükənin normasında əks etdirmə bir sıra amillərdən, məsələn, cinayət hüququ yaradıcılığında tətbiq edilən qanunvericilik texnikasından, cəmiyyətin aktual mənafeələrinin dərk edilməsindən və sair amillərdən asılıdır. Eyni zamanda, ictimai təhlükənin qanunvericilik təsbiti cinayət hüquq məsuliyyətinin effektivliyi və ekoloji cinayətin tərkibinin əlamətlərinin sosial hüquqi baxımdan öyrənilməsi üçün mühüm şərtidir.

Müxtəlif növləri ola biləcək ekoloji cinayətlərin hüquqazidd olması mürəkkəb hüquqi vəziyyət yaradır. Buna görə də qarışıq hüquqaziddlik olduqda elə bir vəziyyət yarana bilər ki, cinayətin tərkibi və ona görə məsuliyyət hüququn müvafiq sanksiyalardan istifadə edilməsini nəzərdə tutan hüququn müxtəlif sahələrinin (məsələn, ekoloji hüquq, suhüququ, torpaq hüququ, cinayət hüququ və digər sahələrin) normaları ilə tənzimlənəcəkdir.

Ekoloji cinayətlərin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlara verilən hüquqi qiymət adətən dəyişkən olur, bəzən cəmiyyət tərəfindən bu cinayətlərin ictimai təhlükəsi eyni şəkildə qəbul edilmir. Müvafiq kriminoloji əlamətlərin mövcud olması və ekoloji cinayətlərin spesifik obyektivi bu məsələnin həllinə şərait yaradır.

Bununla əlaqədar, ekoloji cinayətlər problemini tədqiq edərkən cinayət hüququ sahəsində mütəxəssis olan bəzi hüquqşünasların, məsələn, T.Buşuyeva və P.Dagelin mövqeyi diqqəti cəlb edir. Onlar təbiətdən istifadə sahəsində cinayətlərin cinsi obyektivi dedikdə, cəmiyyətin mövcud olmasının və fəaliyyətinin əsası kimi ətraf mühit üzrə insanlar arasında normal münasibətlərin mövcud olmasını nəzərdə tuturlar. Həmin ictimai münasibətlər «insan - ətraf mühit» sisteminin fəaliyyətinə şərait yaradır, həm təbii resurslardan istifadə edilməsi, həm də insanın təbiəti saxlamaq və artırmaq üçün ona məqsədyönlü şəkildə təsir göstərməsi məsələlərini əks etdirir. Bu halda ayrı-ayrı cinayətlərin bilavasitə obyektləri kimi insanın həyatında ətraf mühitin funksiyaları ilə müəyyən edilən sosial dəyərlər çıxış edir (2, s.78-79). Ekoloji cinayətlər barədə cinayət hüquq müddələrinin inkişaf etdirilməsi baxımından ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində cinayətkar qəsdlərin obyektləri məsələsinə toxunan digər müəlliflərin fikirləri də müəyyən elmi maraq kəsb edir. Bəzi müəlliflər, məsələn V.Pakutin

söylədiyi belə bir fikrə görə, ekoloji cinayətlərin obyektini kimi «təbiəti mühafizə mənafeyi» xüsusi qeyd edilməlidir. Bu obyekt təbiətə qarşı bütün cinayətlər üçün vahid olub təbii şəraitin keyfiyyətini və kəmiyyətini elə vəziyyətdə saxlamağı nəzərdə tutur ki, insanlar bioloji və sosial varlıqlar kimi həm salamat qala bilsin, həm də sosial tərəqqi yolunda inkişaf etsinlər (4, s.25).

O.Dubovik və A.Jalinski hesab edirlər ki, ekoloji cinayətin obyektini faktiki ictimai münasibətlərin və onların hüquqi formasının mürəkkəb bir kompleksi kimi müəyyən edilə bilər. Həmin münasibətlərin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi fəaliyyətinin bilavasitə əsası kimi və digər sosial tələbatların ödənilməsi üçün ətraf mühitdən istifadə edilməsi üzrə insanın optimal həyat fəaliyyətini təmin edir.

Göründüyü kimi, cinayətlərin və cinayət tərkiblərinin bu qrupu cinayət hüququ baxımından hüquq pozuntularının müstəqil bir növü hesab edilir, buna görə də Azərbaycan Respublikasının və digər yeni suveren dövlətlərin hazırda qüvvədə olan cinayət məəcəllələrində ekoloji cinayətlər, haqlı olaraq, ayrıca bir fəslə ayrılmışdır.

Bu məəcəllələrdə insanı əhatə edən təbii mühitə cinayətkar qəsdlərin (qəsdlərin ayrı-ayrı növlərinin) tərkibini və məzmununu müəyyən edən ətraflı və səmərəli normalar, bu cür əməllərə görə, o cümlədən suların, suların və digər təbii obyektlərin və resursların çirkləndirilməsinə görə, ətraf mühitin ayrı-ayrı elementlərinə cinayətkar qəsdlərə, məsələn, dövlətlərin inkişafının müasir şəraitində brakonyerliyə, təbii abidələrin məhv edilməsinə və ya zədələnməsinə və s. görə cinayət hüquq məsuliyyətini müəyyən edən normalar vardır.

Onu da demək olar ki, yeni suveren dövlətlərin cinayət məəcəllələrinin müvafiq fəsillərində ekoloji cinayətlər barədə bu cür normalar ətraf mühitə qəsdlərlə bağlı cinayət hüquq qadağaları sistemini qanunauyğun və dialektik tərzdə gücləndirir, ətraf təbii mühitə, onun elementlərinə, eləcə də insanın həyat fəaliyyətinin və dövlətin inkişafının ən mühüm şərtlərindən biri olan ətraf mühitdən səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı ictimai münasibətlərə ciddi zərər (ziyan) vuran hər hansı təqsirkar əməllər (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət kimi cəzalandırılmalı əməllər elan edilir.

Ətraf təbii mühitə cinayətkar qəsdlərin obyektlərinin bu siyahısını nəzərə alaraq, ekoloji cinayətlərin anlayışını, tərkibini və müvafiq əlamətləri təşkil edən müəyyən cinayət hüquq meyarlarını və tələbləri göstərmək olar. Onların arasında ən vacibləri bu növ cinayətin obyektini, subyektini, subyektiv cəhəti (təqsirin məzmununu real açıqlayan məqsəd və motiv), eləcə də bu növ cinayətin obyektiv cəhətidir.

Cinayət hüquq məsuliyyətinin növləri və onun inzibati və ya hər hansı başqa məsuliyyət növü ilə müqayisə edilməsi xüsusi tədqiqat və araşdırma aparılmasını tələb edir. Lakin hazırkı qanunvericilikdə, məsələn, ekoloji cinayətin və ya insanı əhatə edən təbii mühitin elementlərinə qəsdin tərkibini təşkil edən, əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizlik) nəticələrinə aid olan fərqləndirici əlamətləri nəzərdə tutan müddəalar kifayət qədərdir.

Mövcud qanunvericilikdə nəzərdə tutulan məsuliyyətin diferensiasiyası, adətən, subyektin hüquqazidd davranışının xarakterini və xüsusiyyətlərini, ekoloji cinayətlərə görə ictimai təhlükənin müxtəlif dərəcəsini düzgün nəzərə alır. Bu növ cinayətlər barəsində müəyyən qadağalar (məhdudiyətlər) müəyyən edən cinayət hüquq normalarının tələbləri həm hüquqazidd olan konkret əməlin, həm də onu doğurmuş səbəblərin, şəraitin müvafiq təhlilinin aparılmasının zəruriliyinə yönəlir.

Yuxarıda deyilənlər bunu qeyd etməyə əsas verir ki, bütün ekoloji cinayətlər kifayət qədər spesifik olub, hüquqazidd olan konkret əməlin və onun özünəməxsus xassələrinin həqiqətən mövcud olmasından ibarət real xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının və MDB üzvü olan digər dövlətlərin hazırda qüvvədə olan cinayət məəcəllələrinin bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin məəcəllələrdə ekoloji mənafehlərə qəsdlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş normalar təsbit edilmişdir. Həmin qəsdlər həm əməlin (hərəkətin və ya hərəkətsizliyin) xarakterinə, həm də nəticələrin ağırlığına görə yüksək ictimai təhlükə dərəcəsinə malikdir.

Digər xüsusiyyət ondadır ki, hazırda qüvvədə olan cinayət məəcəllələrində ekoloji cinayət hüquq qadağaları müəyyən edilərkən xüsusi normalara üstünlük verilməklə, eyni zamanda ümumi normalardan da imtina edilmir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin «Ekoloji cinayətlər» adlı 28-ci fəslində on beş maddə birləşdirilir. Bu maddələrdə ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində hüquqazidd olan on beş əmələ görə cinayət hüquq məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Məcəllədə qəsdlərin bilavasitə obyektindən və ya predmetindən (komponentindən) asılı olaraq, bütün ekoloji cinayətlər ümumi (bütövlükdə təbiətə qəsd) və xüsusi (təbii mühitin müəyyən komponentlərinə qəsd) ekoloji cinayətlərə bölünür. Bununla bərabər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ümumi ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət barədə aşağıdakı qaydaların pozulması ilə əlaqədar üç cinayət hüquq norması vardır: işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi (qorunması) qaydalarını pozma - maddə 247, ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını pozma - maddə 248, baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliklərinə və ziyanvericilərinə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma - maddə 249 (1).

Suyu (su mənbələrini) çirkləndirmə (CM-in 250-ci maddəsi) suya (su mənbələrinə) təsirin, onların təbii xassələrinin dəyişdirilməsinin müxtəlif qanunsuz formalarla görə məsuliyyət müəyyən edir. Cinayətin bilavasitə obyektini su ehtiyatlarının və onun bağlı ekosisteminin mühafizəsi təşkil edir. Cinayətin predmeti - yerüstü və ya yeraltı sular, içməli su təchizatı mənbələri, heyvan və bitki aləmi, balıq ehtiyatları, meşə və kənd təsərrüfatıdır. Yerüstü sular dedikdə, daim və ya müvəqqəti olaraq, yerin üst qatındakı obyektlərdə olan sular nəzərdə tutulur. Yerüstü sular yerüstü su axınlarına və onların üzərindəki su anbarlarına, yerüstü sututarlarına bölünür. Yerüstü su axınlarına suyu daim hərəkətdə olan yerüstü su obyektləri, yerüstü su anbarlarına isə, çaylar, onların üzərindəki su anbarları, bulaqlar, su ehtiyatlarının höv- zələrarası yenidən paylanma və kompleks isti-fadə kanalları aiddir. Yerüstü sututarları - suyu təbii və ya süni çuxurlarda yavaşlandırıl- mış şəkildə mübadilə edilən yerüstü su obyektlərinə (məsələn, göllər, su anbarları, bataqlıqlar və s.) deyilir. Yeraltı sular dedikdə, yerin alt qatındakı su obyektlərində olan sular, o cümlədən mineral sular başa düşülür, məsələn, yeraltı su hövzəsi, yeraltı su yatağı və yeraltı suların təbii şəkildə yerin üstünə çıxması və s.

Cinayətin obyektiv cəhəti yerüstü və ya yeraltı suların, içməli su təchizatı mənbələrinin çirkləndirilməsinə, tükənməsinə və ya onların təbii xassələrinin başqa cür dəyişdirilməsinə gətirib çıxaran əməllərdə (hərəkətlərdə və ya hərəkətsizlikdə) ifadə olunur. Suları çirkləndirmə dedikdə, yerüstü və ya yeraltı su təchizatı mənbələrinin çirkləndirici maddələrlə hopdurulması başa düşülür ki, bu da suların kimyəvi və ya digər təbii keyfiyyətlərinin dəyişməsinə, yolverilməz qatışıqların (canlı aləm üçün zərərli olan) meydana gəlməsinə səbəb olur.

Əməlin düzgün tövsif edilməsinin zəruri şərti heyvanlar və ya bitki aləminə, balıq və digər su bioresurslarına, meşə və ya kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli zərərin vurulmasının müəyyən edilməsidir. Belə zərər müəyyən növ heyvanların və ya bitkilərin məhvində, çirkləndirmə səbəbindən torpaqların növbəli əkindən çıxarılmasında və s. ifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2020, 672 s.

Бушуева Т.А., Дагель П.С. Объект уголовно-правовой охраны природы // Советское государство и право. - М.: Наука, 1977, № 8. - с.77-84

Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. М.: Издательство Политической литературы, 1956, т. 1, 700 с.

Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды (объект и система преступлений). Уфа, 1977, 79 с.

**ENVIRONMENTAL CRIMES IN THE LEGISLATION OF THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Sh.A.Huseynova

SUMMARY

This article claims that the environmental safety is a priority object not only for the state, but also for society, because a negative environmental situation is a great danger. Therefore, the states use the practice of adopting appropriate regulations governing special issues encountered in the field of environmental protection.

**ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Ш.А.Гусейнова

РЕЗЮМЕ

В статье утверждается, что экологическая безопасность является первоочередным объектом не только для государства, но и для общества, потому что негативное экологическое положение представляет большую опасность. Поэтому государства используют практику принятия соответствующих нормативных актов, регулирующих особые вопросы, встречающихся в сфере защиты окружающей природной среды.

Məqalə redaksiyaya 26 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 27 noyabr 2020 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 5611.01

İSLAMDA QƏTL VƏ QİSAS ANLAYIŞI(QƏTLİN NÖVLƏRİ VƏ CƏZASI)

Ə.H.Rüstəmbəyli

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: adik114@rambler.ru

Açar sözlər: din, qətl, cəza, qisas

Keywords: religion, murder, punishment, revenge

Ключевые слова: религия, убийство, наказание, месть

İslam hüququnda cəza verilməsi vacib olan günahlardan (cinayətlərdən) biri də qətl hadisəsidir. Şəriətdə bu qisas adı altında incələnilir. İslam hüququnda qisas Qurani-Kərim və hədisi-şəriflərdə öz əksini tapmış hüquqi terminlərdən biridir. Onun İslam şəriətindəki tərifli budur ki, cinayət edən insanın ruhuna və ya onların bədən üzvlərinə qarşı törətdiyi cinayətin misli qədər cəzalandırmaq lazımdır. Əgər cinayətkar digər bir şəxsi öldürübsə, həmin öldürülən şəxs tərəfindən haqqı olan kimsələrin o cinayətkarı öldürməyə haqları vardır. Bu onu göstərir ki, müqəddəs İslam şəriəti tam şəkildə insanların qanının axıdılmasının əleyhinədir. Buna görə də şəriət belə bir cinayətkar üçün şəri hədd (hüquqi cəza) təyin etmiş, Allaha və axirət gününə iman gətirənlərə qətl əməlinin qadağan olduğunu bildirmişdir. Buna işarə edən ayə belə bəyan edir: “Hər kəs bir mömin şəxsi qəsdən öldürərsə, onun cəzası əbədi qalacağı Cəhənnəmdir. Allah ona qəzəb və lənət edər, (axirətdə) onun üçün böyük əzab hazırlayar” (Nisa surəsi, ayə 93).

Qurani-Kərim qisasa aid digər bir ayəsində buyurur: “Biz Tövratda onlara bu hökmləri fərz etmişdik: Cana can, gözə göz, buruna burun, qulağa qulaq, dişə diş ilə qisas edilir. Yaralarda da qisas vardır. Lakin kim haqqından imtina etsə, bu onun günahlarının əfvinə bir səbəbdir. Kim Allahın endirdiyi ilə hökm etməzsə, onlar zalımların özləridir” (1, Maidə, 45).

Həqiqətən də yuxarıda qeyd edilən bu ayə və hədislər müsəlman olan hər kəsin tükələrini biz-biz edir və onun canına qorxu salır. Çünki digər hüquq sistemlərində olduğu kimi, ədalətli İslam hüququnda da adam öldürmək çox böyük günah sayılır. Bu əməlin psixoloji və mənəvi tərəfini açıqlayan böyük təfsirçi alim Məkarim Şirazi yazır: “Əgər adam öldürməyə qarşı mübarizə edilməsə, sağlam cəmiyyətin ən mühüm şərtlərindən biri olan əmin-amanlıq məsələsi tamamilə aradan qaldırılacaqdır” (2, 93).

Yuxarıdakı ayə bizə açıq-aşkar bildirir ki, iman işığında oturmuş hər kəs özü kimi digər kəsi qəsdən öldürməz. Amma buna baxmayaraq, mümkündür ki, insan bilməməzlik üzündən və ya səhvən digər bir şəxsi öldürsün. Belə olan halda şəri hökm buna necə münasibət göstərir problemi ortaya çıxır. Təbiidir ki, hərtərəfli və mükəmməl olan İslam hüququ bu problemi də çözülməmiş qoymamışdır. Belə ki, İslam fəqihləri (hüquqşünasları) yazdıqları fiqh kitablarında qətlə üç qrupa bölürlər:

Qəsdən qətlə yetirmək;

Qəsdə oxşar qətl;

Səhvən qətlə yetirmək.

Qəsdən qətlə yetirmək bir şəxsin qabaqcadan düşünülmüş şəkildə digər bir şəxsi hər hansı bir alətlə və yaxud hər hansı bir şəkildə öldürməsi deməkdir. Yəni burada cinayətkartörətdiyi

əməli qəsdən icra etmiş olur. Bu əməl Allah yanında çox böyük günahlardan olduğu üçün Allah bu cinayəti bəşəriyyətin məhvinə bərabər bir cinayət kimi vurğulamaqdadır. Qurani-Kərim belə bəyan edir: “Hər kəs bir kimsəni öldürməmiş və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur” (1, Maidə, 32).

Bu ayənin məna və ruhuna uyğun hədislər Peyğəmbər (s) tərəfindən nəql olunmuş hədislərdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, o, buyurur: “Allah yanında dünyanın məhv olubardan getməsi müsəlman bir şəxsin öldürülməsindən dəyərsizdir”. Həmçinin, buyurur: “Əgər bir şəxs Şərqdə öldürülə, Qərbdə olan digər bir şəxs də bu işə razı olarsa, öldürülənin qanına şərikdir” (2, 98).

Qətl ayəsinin təhlili onu göstərir ki, adam öldürmək ağır cinayət olmaqla yanaşı, həm də canının axirət əzabına əbədi düçar olmasına səbəbdir. Bu məqamda İslami hüquq dünyəvi hüquqdan ciddi fərqlənməkdədir. Çünki dünyəvi hüquq qaydalarına görə, adam öldürən şəxs bir neçə il müddətinə azadlıqdan məhrum olur.

Mümkündür ki, müəyyən həbs müddətini başa vuran şəxs daha da təhlükəli cinayətkar kimi yenidən cəmiyyətə qayıtsın. Belə halların olması müasir cəmiyyətlərdə təbii haldır. Bunun bariz misalını bu gün Qərb cəmiyyətində formalaşan və getdikcə daha da təsir qüvvəsini artıran “cinayətkar aləm” adı ilə tanınan bir dünya görməkdəyik. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, cəmiyyətdə hörmət, izzət və var-dövlət sahibi olan bəzi şəxslər həmin cinayətkar aləmdə nüfuz sahibi olan şəxslərin şəxsində və əlində toplanmışdır. Belə şəxslərin yaşadıkları həbsxana həyatı onları daha da təhlükəli və ürəkli bir caniyə çevirərək “qanuni oğru”, “avtoritet” və bu kimi digər tüfeyli adlar altında cəmiyyətə buraxmaqdadır. Amma İslam şəriətində qətl kimi ağır cinayətlərlə məşğul olan kimsələr ya ağır vergi ödəməli, yaxud da öldürülərək məhv edilməlidirlər. Belə canilərin dünya əzabından əlavə axirət əzabı da vardır ki, Qurani-Kərim ona belə işarə edir:

Həmişəlik Cəhənnəmdə qalacaqlar;

Allahın qəzəbinə düçar olacaqlar;

Allahın rəhmətindən uzaq olacaqlar;

Böyük əzab içində qərar tutacaqlar.

İslamda qəsdən adam öldürmək qədər heç bir günaha bu qədər şiddətli cəza növü nəzərdə tutulmamışdır. Qurani-Kərim belə bəyan edir: “Ey iman gətirənlər! (Qəsdən) öldürülən şəxsdən ötrü sizin üçün qisas almaq hökmü qərara alındı (vacib oldu). Azad şəxsi azad şəxsin, qulu qulun, qadını qadının əvəzində (öldürə bilərsiniz). Öldürülən şəxsin qardaşı (varisi) tərəfindən (müəyyən bir şey, qanbahası müqabilində) bağışlanmış qatil ilə adətə görə (yaxşı) rəftar edilməlidir. Bağışlanmış qatil də yaxşılıqla (qan sahiblərinə) diyə (qanbahası) verməlidir. Bu, (qisası qanbahası ilə əvəz etmək hökmü) Rəbbiniz tərəfindən sizin üçün bir yüngüllük və mərhəmətdir. Bundan (diyə müabilində bağışlanmaqdan) sonra təcavüzkarlıq edən (qatili öldürən və ya onun qohum-qardaşı ilə düşmənçilik edən) şəxsi (Qiyamətdə) şiddətli əzab gözləyir. Ey ağıl sahibləri, bu qisas sizin üçün həyat deməkdir. Ola bilsin ki, pis əməldən (qətdən) çəkinəsiniz” (1, Bəqərə, 178-179).

Bu ayələr güclü şəkildə insan psixologiyasına təsir edir ki, iman olan şəxslər insanların nahaq qanlarını axıtmasınlar. Həmçinin, o şəxsin düşüncəsində adam öldürmək meyl varsa da, bu ayənin ona təsiri nəticəsində o, bu meylindən quzu canavardan qaçdığı kimi qaçaqdadır. Çünki bu ayələrə iman gətirmiş hər kəs bilir ki, o, adam öldürməklə həm öz həyatını itirir, həm də axirət dünyasında dözülməz əzablara məruz qalacaqdır.

Qisas ayəsinə etiraz edən bəzi şəxslərə görə, guya adam öldürəni öldürmək insanın nifrət etdiyi, təbiətinə zidd olan bir qanundur. Belə bir durumla qarşı-qarşıya durduğu zaman insan vicdanı insanlığa qarşı qəddarlaşmış olur. Həmçinin, bu düşüncədə olan insanlar qisası intiqam almaq və sərtürəkliliyin ifadəsi kimi başa düşürlər.

Belə düşüncə sahiblərinə ən məntiqli və ən dolğun cavabı məhz Qurani-Kərim özünə verməkdədir. Allah buyurur: “...Hər kəs bir kimsəni öldürməmiş və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur” (1, Maidə, 32).

Quranın qisas tətbiqində cəmiyyət üçün fayda və nəfs tərbiyəsi vardır. Quran diyətlə (qanbahası ödəməklə) ölən ailəsinin bir kölə azad etməsilə cəmiyyətin faydasını güdmüşdür. Çünki bir insanı öldürmək cəmiyyətin bir fərdini azaltmaqdır. Bu əskiklik bir köləni (qulu) azad etməklə aradan qaldırılmış olar. Çünki kölə ölü misalında olub azadlığa qovuşunca sanki dirilməkdədir. Bu vəziyyətə görə, əsirlik və köləlik sanki bir ölüm, azadlıq isə həyatdır. İndiki vaxtda kölə statusu qalmadığı üçün kəffarə, yalnız iki ay fasiləsiz orucla yerinə yetirilə bilər. Bu da adamın mənəvi təhsil və tərbiyəsində təsirli olan bir ibadətdir.

Bundan başqa, yuxarıdakı qisas ayəsi insan təbiətinə tam uyğun və insan psixologiyasını tam nəzərə alan ayə kimi başa düşülməlidir. Çünki insan yaradılış olaraq var olmaq və həyatını təhlükəyə atan hər növ hadisəni dəf etmək xarakterinə malikdir. Bu üzdən heç bir insan tapmaq olmaz ki, o, yaradılış olaraq özünü öldürmək istəyəni və arzusuna çatmadan, yəni təhlükəni sovuşdurmadan ondan vaz keçsin. Belə olan halda, yəni həyatı təhlükədə olan adam qarşı tərəfi öldürməyib nə etməlidir?

Deməli, qəsdən adam öldürənin cəzası Allah tərəfindən tam ədalətli şəkildə və layiqincə təyin edilmişdir. Çünki Allahın qoyduğu bu qanun cəmiyyətdə tətbiq edilərsə, şübhəsiz ki, hər fərd həm öz ailəsi içərisində, həm yaşadığı cəmiyyət içərisində özünü və malını əmniyyət içərisində görəcekdir. Allah insana ağıl və şüur verməklə onu digər canlılardan üstün etmişdir. Əgər o, ağıl və şüurla hərəkət etməzsə, əxlaqı pozulacaq, mənəviyyəti isə puç olacaqdır. İslama görə, hər kəs tovhid dininə bağlıdırsa, onun Allah yanında dəyər və əhəmiyyəti vardır. Həmçinin, dinimizə görə, bir imanlı şəxs bütün bəşəriyyətin çəkisinə bərabərdir. Buna görə də, bir mömini öldürmək bütün bəşəriyyəti öldürməyə bərabər tutulmuşdur. Bundan əlavə, İslam dini təkcə bir ümmət və ya bir qəbiləyə mənsub olub onlar üçün qanunlar gətirməmişdir. İslamın qoyduğu qanunlar bütün bəşəriyyətə məxsusdur.

Qisas ayəsinin təfsiri onu göstərir ki, insan şəxsiyyəti Allah yanında çox əziz və gərimidir. Buna görə də, ayə ölümün müqabilində ölüm hökmünü qoymuşdur və bunu öldürülən şəxsin ailəsi üçün həyat qərar vermişdir. Ayədə nəzərdə tutulmuş həyat sözündən məqsəd bəlkə də öldürülən tərəfin qohum-əqrəbası üçün psixoloji sakitlikdir. Buayə ilə Allah həm qətlin qarşısını almış olur, həm də qətl hadisəsi baş verərsə, qarşı tərəfin psixoloji rahatlığını təmin etmiş olur. Çünki qətlə həyata keçirən şəxs bilir ki, o, ya mütləq öldürüləcək, yaxud da çox ağır cərimələnəcəkdir. Buna görə də, ilahi qanunların tətbiq olunduğu cəmiyyətlərdə qətl hadisəsi çox nadir hallarda baş verməkdədir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qətlin digər bir növü qəsdə oxşar qətlədir. Buna hüquqi cəhətdən belə bir tərif verilir: “Qəsdə oxşar qətlə insan bir şəxsi öldürmək qərarına gəlməyibdir. Ancaq qətlə yetirilmiş şəxsin barəsində bir iş üçün qərara gəlir ki, bu da diqqətsizlik üzündən qətlə səbəb olur. Məsələn, insan bir şəxsi öldürmək qərarına gəlməyərək onu qəsdən döyür. Lakin bu döyülmək birdən qətlə səbəb olur” (2, 99).

Qeyd edildiyi kimi, qətlin üçüncü növü səhvən olan qətlədir ki, müsəlman hüquqşünasları ona belə bir tərif verirlər: “Səhvən qətlə yetirməkdə insan ölmüş şəxsin haqqında heç vaxt öldürmək qərarına gəlməyib. Məsələn, insan istəyir ki, bir heyvanı ovlasın, ancaq güllə səhvən bir insana dəyib onu öldürür” (2, 99).

Qətlin bu növünü Qurani-Kərim belə açıqlayır: “Heç bir mömin şəxsə başqa bir mömini öldürməyə icazə verilmir. Bu səhvən olduqda müstəsnadır” (1, Nisa, 92). Təfsir alimləri bu ayənin müxtəlif mənə çalarlarına diqqət yetirmişlər. Onlar ayənin həm hüquqi, həm psixoloji, həm də sosioloji mənalarını açıqlamışlar.

Qətlin cərimə və kəffarəsini ödəmək də bir növ ilahi ədalətdən xəbər verir. Çünki cani cərimə ödəməklə sanki itkini ödəyir və bununla o, həm özünün əfv edilməsinə, həm də qarşı tərəfin ağır dərdinə qismən də olsa şərik olur. Bununla da cinayətkar və öldürülən tərəfin varisləri özlərini psixoloji gərginlikdən xilas olmağa yol açirlər.

Qətl zamanı caninin ödədiyi məbləğ İslam hüququnda “diyə” yəni qanbahası adlanır. Diyəni isə yalnız səhvən və ya səhvə oxşar qətl zamanı ödəmək mümkündür. Qəsdən adam öldürən şəxs cərimə ödəmir. O, öldürülür.

Səhvən adam öldürmənin cəriməsini Qurani-Kərim belə açıqlayır: “Hər kəs bir mömini səhvən öldürsə, o zaman o, mömin bir qul azad etməli və öldürülmüş şəxsin ailəsi qanbahasını sədəqə olaraq bağışlamadıqda onlara (ölən şəxsin varislərinə) tam şəkildə qanbahası verməlidir” (1, Nisa, 92). Bu ayədən belə məlum olur ki, səhvən adam öldürən şəxs gərək iki növ cərimə ödəsin. Onların biri budur ki, bir nəfər mömin qul azad etməlidir. İkincisi budur ki, gərək öldürülmüş şəxsin varislərinə qanbahası ödəsin. Lakin qanbahasını öldürülmüş şəxsin varisləri güzəştə gedərsə, cərimə caninin boynundan düşür. Həmçinin, ayənin davamında “Hər kəs (azad etməyə qul) tapa bilməsə, o, Allah tərəfindəntövbəsinin qəbul olması üçün iki ay oruc tutmalıdır” (1, Nisa, 92) deyilir.

Beləliklə, də bu ayə caninin boynuna digər bir cərimə qoymuş olur. O da bundan ibarətdir ki, əgər qul tapmasa və yaxud da qul azad etməyə imkanı olmasa, iki ay ardıcıl və ara vermədən oruc tutmalıdır.

Səhvən qətlin kəffarəsini açıqlayan təfsir alimi Məkarim Şirazi yazır: “Burada səhvən qətlə yetirməyin əvəzini ödəmək üçün üç növ mövzu bəyan olunubdur. Onun hər birisi bu əməldən vücuda gələn bir növ itkinin əvəzinin ödənilməsidir. Əvvəl bir qulun azad edilməsi həqiqətdə isə ictimai itki sayılan ölmüş imanlı şəxsin əvəzinin bir növ ödənilməsi hesab olunur.

İkincisi, qanbahasının ödənilməsidir. Bu da həqiqətdə ölmüş bir şəxsin ailəsinə dəyən iqtisadi itginin bir növ ödənilməsidir. Qanbahası heç vaxt insanın qanının qiyməti deyildir. Çünki günahsız bir insanın qanı hər qiymətdən üstündür. Qanbahası bəlkə onun ailəsinə dəyən iqtisadi itgi əvəzinin bir növ ödənməsidir.

Üçüncü məsələ isə iki ay oruc tutmaqdır. Bu da səhvən qətlə yetirilmiş şəxsin mənəvi və əxlaqi itgisinin zərərin ödənməsi hesab olunur” (2, 89).

Quranda varid olmuş ayələrdə qanbahasının miqdarı göstərilməmişdir. Bu məsələnin açılması Peyğəmbərin (s) sünnəsinin üzərinə düşmüşdür. Səhih yolla nəql olunmuş hədislərdə isə adam öldürən şəxsin boynuna kamil şəkildə diyə min misqal (bir misqal təxminən 4,5 qramdır) qızıl, yaxud yüz dəvə, yaxud iki yüz baş inək, yaxud da bunların qiyməti hesab olunub ödənilməlidir.

Qisas hökmlərinin əvvəlki səmavi dinlərdə də olduğunu Qurani-Kərim bildirməkdədir.

Yəhudilərin müqəddəs kitabı Tövratda bu mövzu ilə əlaqədar bu qaydalar vardır:

“Bir kimsəni vuraraq öldürən kimsə, mütləq öldürüləcək”. “Bir kimsə bir adamı öldürsə, mütləq öldürüləcək”.

Peyğəmbər (s) belə buyurmuşdur: “Kim qəsdən öldürsə, bunun hökmü qisasdır” (3, 7). Həmçinin, həzrət digər bir hədisində buyurmuşdur: “Allahdan başqa ilaholmadığını və mənim Allahın elçisi olduğumu təsdiq edən müsəlman bir kimsənin qanı, bu üç vəziyyətdə xaricində halal deyil: Cəna qarşı can, zina edən evli adam və dini tərk edib camaatdan ayrılan kimsə” (3, 7).

İslam hüquqçuları yuxarıda verdiyimiz ayə və hədislərə istinad edərək, qəsdən öldürmə və yaralamalarda qisasın tətbiq olunacağında görüş birliyi içindədirlər.

Qurani-Kərimdə: “...gözə göz, buruna burun, qulağa qulaq, dişə diş ilə qisas edilir. Yaralarda da qisas vardır” (1, Maidə, 45) buyurularaq, ölümdən başqa qalan cinayət hərəkətlərə də qisas hökmü gətirilmişdir.

Peyğəmbər (s) dövründə bir qadın bir nökərin dişini qırılmış, nökər tərəfi diyəni qəbul etməyərək, qisasa israr etmişdi. Əshabdan Ənəs bin Ən-Nəzr dişin qırılmasına qarşı çıxdıqda, Peyğəmbər (s): “Ey Ənəs! Allahın kitabında cəza qisasdır”, – deyərək buyurmuşdur. Nökər tərəfinin günahkarı bağışladığını bildirməsi üzərinə Peyğəmbər (s) onların bu əfvi səbəbiylə qazandıqları mənəvi dərəcəni belə ifadə etmişdir: “Allahın elə bəndələri vardır ki, Allaha and içsə, Allah onu andında yalançı çıxarmaz” (3, 26-27).

Adam öldürən şəxsin tövbəsinə gəldikdə, İslam alimləri onun tövbəsinin qəbul olunması görüşündədirlər. Amma əvvəlcə qatilin gedib özünü öldürülən şəxsin qəyyumlarına təslim etməsini, qəyyumların isə ondan qisas almaqda və ya diyə tələb etməkdə ixtiyar sahibi olduğu fikrindədirlər. Əgər onu öldürməsələr, qatilə üç şey vacib olur:

Qul azad etmək.

Altmış yoxsulu doyurmaq.

Altmış gün oruc tutmaq. Əgər qul olmasa, digər ikisini həyata keçirəcək (4, 180-181).

İstər qisas, istərsə də diyət cəzasında məqsəd, insanları insan öldürmək kimi pis işlərdən çəkindirməkdir. “Ey ağıl sahibləri, bu qisas sizin üçün həyat deməkdir. Ola bilsin ki, pis əməldən (qətlə) çəkinəsiniz” (1, Bəqərə, 179). Bütün İlahi dinlər kimi İslam da cana qəsd etməyi qadağan etmiş, bunu işləyənlərə qarşı ağır cəza tərtib etmişdir. Soyqırım və qətl qadağandır. Döyüş halında qaçan və yaralanan öldürülməz. Qadınlar, uşaqlar din adamları, əkin əkən və fəhlələrə toxunulmaz, heyvanlara və bitki örtüyünə zərər verilməz, günahkarlara və düşmənlərə işgəncə verilməməlidir (5, 39).

Göründüyü kimi, İslam insan həyatının toxunulmazlığı haqqında hökümlər irəli sürmüşdür. İnsan necə öz haqq və hüriyyətlərinə hörmət edilməsini istəyirsə, eyniləşqalarının da haqq və hüriyyətlərinə sayqı göstərməlidir. Əks təqdirdə digər haqq sahiblərinə qarşı ədalətsizlik meydana çıxacaqdır. Ədalətsizliyə qarşı isə İslam heç bir zaman susmamışdır. Onu həmişə müdafiə etmiş və ön plana çıxarmışdır. Buna sübut isə ədaləti əmr edən ilahi mesajlardır (1, Əraf, 29; Nəhl, 90).

Sonda bunu demək lazımdır ki, Allahın Qurani-Kərimdə bəyan etdiyi qisas hökmü cəmiyyət üçün hərtərəfli faydalı olub bəşəriyyətin inkişafına xidmət edir.

Ədəbiyyat

Qurani-Kərim. Tərc: Z.Bünyadov və M.Məmmədəliyev. Bakı, Azərneşr, 1991

Məkarim Şirazi. Təfsiru-Numunə. 28 cildə. VII c. Mütərcim: Qiraət kitab mağazası. Bakı, I nəşri, II hissə, 2000

əş-Şövkani. Neylül-əvtar. VII c. Misir, tarixsiz

Ayətullah Seyid Əbdülhüseyn Dəstğeyb. Böyük Günahlar. 3 cildə. c.I, Mütərcim: Məsum Əlizadə. Bakı, 2000

Hayreddin Karaman. İslamda Kadın Ve Aile. Ensar Neşriyyat, İstanbul, 2006

THE CONCEPTS OF MURDER AND REVENGE IN ISLAM (TYPES OF MURDER AND THEIR PUNISHMENT)

A.H.Rustambayli

SUMMARY

One of the crimes that must be punished in Islamic law is a murder. This article explains the legal terms of revenge in Islamic law, which are reflected in the Holy Quran and Hadiths.

**ПОНЯТИЯ УБИЙСТВА И МЕСТИ В ИСЛАМЕ (ВИДЫ
УБИЙСТВ И НАКАЗАНИЯ ЗА НИХ)**

А.Х.Рустамбейли

РЕЗЮМЕ

Одно из преступлений, которое должно быть наказано по исламскому праву - убийство. В этой статье объясняются юридические термины мести в исламском праве, которые отражены в Священном Коране и хадисах.

Məqalə redaksiyaya 21 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 1 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 94

**XVII ƏSRDƏ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ ASTRONOMİYA VƏ
ASTROLOGİYA ELMLƏRİ (FRANSIZDİLLİ MƏNBƏLƏR ƏSASINDA)**

G.N.Əliyeva

AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti 115
e-mail: gulereliyeva90@gmail.com

Açar sözlər: astronomiya, astrologiya, nücum, münəccim, təqvim

Keywords: astronomy, astrology, nucum, astrologer, calendar

Ключевые слова: астрономия, астрология, нуджум, астролог, календарь

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu dövr ərzində burada elmin inkişafına həmişə xüsusi diqqət göstərilmişdir. Nəticədə elmin bütün sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Səfəvilər dövlətində ən çox inkişaf edən və xalqın ən çox öyrəndiyi elmlər arasında astronomiya və astrologiya elmləri ilk sırada gəlirdi. XVII əsrdə də bu belə davam edirdi. Bunu həmin əsrdə Səfəvilər dövlətinə səyahət etmiş fransız səyyahlarının əsrlərində də görmək mümkündür. Onların bir çoxu, xüsusilə də Jan Şarden, Jan-Batist Tavernye, Jan de Teveno, Rafael dü Man, Fransua Sanson və Qabriel de Şinon astronomiya və astrologiya elmləri haqqında kifayət qədər geniş məlumatlar veriblər.

Nücum elmi və münəccimlərin rolu

“Astronomiya və astrologiya elmləri Səfəvi əhalisi arasında ən hörmətli elmlər hesab edilirdi. Onlar məhz astrologiyaya olan sevgilərinə görə astronomiyayı öyrənir və bu iki elmi bir-birindən ayırmırdılar. Bu elmlərdə onları avropalı alimlər qədər bilikli hesab etmək olardı.” (9, 314-315) Ümumilikdə isə ölkə ərazisində bu iki elm nücum adı altında öyrənilirdi. “İlimül-nucum” həm astrologiyayı, həm də astronomiyayı özündə ehtiva edən, geniş istifadə edilən bir termin idi. Astrologiya elmi ulduzlara əsasən gələcək haqqında xəbər verirdi, buna görə də o hər kəsin marağını cəlb edirdi. Bu sahədə yazılan əlyazmalar Ehkam, yaxud Təncim adlanırdı. Astronomiya elminə gəldikdə isə, o, səma və kainatın quruluşu, həmçinin planetlərin müxtəlif modelləri haqqında bilikləri əhatə edirdi (2, 66).

Nücum elmi Səfəvilər dövlətində ən çox təbliğ olunan və insanların ən çox maraq göstərdiyi elmlərdən biri idi. J.de Tevenonun qeyd etdiyinə görə, ölkə ərazisində yalnız alimlər və ədəbiyyatçılar deyil, eyni zamanda sadə xalq və döyüşçülər də bu elmi həvəs vəcoşğu ilə tətbiq edirdilər (7, 205). Bunun əsas səbəbi isə onların nücum elminə gələcəyin açarı kimi baxmaları idi (9, 315-316). Bu fikri J.B.Tavernye də öz səyahətnaməsində təsdiq edirdi: “Ümumiyyətlə, Persiyalılar gələcəyi bilməkdə çox həvəsli idilər. Onlar şəxs-lər haqqında məlumat əldə etmək üçün münəccimlərə müraciət edir və bir kahin kimi on-lardan məsləhət alırdılar.” (6, 621-622) “Bu yazıq xalq gözlənilmədən baş verən bütün pis hadisələrin səmanın 12 evindən göründüyünə inanır, buna əsaslanaraq, dünyada baş verə- cək hər şey haqqında əminliklə proqnoz verirdi.” (9, 320)

İmperiya əhalisinin nücum elminə olan inanclarını daha yaxşı anlamaq üçün münəccimlərin sayına, tutduqları vəzifələrə və şahın onlara verdiyi böyük məbləğli məvaciblərə nəzər salmaq kifayətdir. Buna görə də Səfəvilər imperiyasında münəccimlərin sayı günü – gündən artmaqda idi. Fransız səyyahı J. Şarden bu haqda belə yazırdı: “Persiyanın paytaxtı İsfahan şəhərində, onların sayı demək olar ki, səmadakı ulduzlar kimi artıb.” (9, 316) “Bütün münəccimlər, xüsusilə də ən məşhur olanlar Xorasan əyalətinin Cünabad adlı kiçik şəhərindəki tanınmış ailələrdən gəlirdilər. Altı-yeddi ildir ki, bu elmdə ad qazanmış

münəccimlərin hamısı bu yerdəndir. Səfəvi şahı mənşəcə Cünabaddan olmayan, ya da orada böyüməyən heç bir münəccimi qəbul etmirdi. Burada möhtəşəm astronomiya və astrologiya məktəbi var idi. Bu məktəbə Persiyanın müxtəlif yerlərindən hətta müəllimlər də öz uşaqlarını bu elmi öyrənməyə göndərirdilər.” (9, 316- 317) Münəccimlər arasında ən hörmətli münəccimbaşısı hesab edilirdi. O, bütün münəccimlərə rəhbərlik edirdi. Rafael dü Manın qeydlərinə görə şah münəccimlər arasında ən çox ona etibar edirdi (4, 22).

Ümumiyyətlə, Səfəvi sarayında münəccimlərin rolu böyük idi. Onlar şaha həm gündəlik həyatında, həm də dövlət işləri və siyasi məsələlərdə məsləhətlər verirdilər. Sarayda bu insanlara böyük etimad göstərilir və idarəetmədə onların fikirlərinə çox önəm verilirdi (6, 586). “Astroloqlar və falçılar Səfəvi sarayında yüksək vəzifələri tuturdular. Onlar öz peşələrinə çox ciddi yanaşır və dediklərinə riayət olunmasını gözləyirdilər. Osmanlılar Bağdadı yenidən almağa cəhd göstərəndə, Şah I Abbasın sarayında baş münəccim olan Mövlanə Məhəmməd Tahir Yəzdi ulduzların və digər səma cisimlərinin vəziyyətinə əsasən osmanlıların mühasirəni yara bilməyəcəyini bildirdi. Şahın bu fikirlə qane olmadığını görə münəccim, öz proqnozunun doğruluğunu sübut etmək üçün şahın mühasirədəki əsgərlərə qoşulmasını istədi.” (5, 223) F.Sansonun qeydlərinə görə: “Münəccimbaşısı, yəni baş münəccim şaha çox yaxın oturaraq onu yaxşı və pis hadisələrdən xəbərdar edirdi. Onun verdiyi proqnozlar kahinlik kimi qəbul edilir və şah onun məsləhəti olmadan heç bir işə başlamırdı. Münəccimbaşısı şahın ata minməsi, ova getməsi, bəzi əyləncələrlə məşğul olması kimi müxtəlif işləri görərkən uğurlu və uğursuz vaxtı müəyyən etmək üçün həmişə əlində təsbəh tuturdu. O təsadüfən əlini təsbəhin müəyyən sayı üzərində dayandıraraq onların tək və ya cüt olduğunu müəyyənləşdirir, nəticə üçün isə astronomik cədvəllərə müraciət edirdi. Buna görə də bu vəzifə həmişə riyaziyyata dərinləndən bələd olan biri tərəfindən icra edilirdi.” (10, 35-36) J.Şardenin verdiyi məlumata əsasən sarayda şaha ən yaxın olan münəccim onu öz tale hökmlərinə əsasən uğurlu və uğursuz vaxtlar haqqında xəbərdar edirdi (9, 319). Bütün vacib məsələlərə görə münəccimlərlə məsləhətləşən şah, bəzən ən adi şeylərdə belə onların məsləhətləri ilə hərəkət edirdi. Məsələn o, gəzməyə getməlidirmi, hərəmxanaya daxil olmalıdırmı, yemək süfrəsini açdırmağın vaxtıdırmı və s. Münəccim tez gələrək öz üsturlabını işə salır, göy cisimlərini müşahidə edir, cədvəl və təqvimlərin köməyi ilə öz astroloji nəticələrini bildirirdi (9, 320). Rafael dü Man da münəccimlərin uğurlu və uğursuz vaxtı bildirmək üçün bütün gün əllərində üsturlabla şahın yanında olduğunu qeyd edirdi. O, münəccimlərin şahın üstündə ağılıq edərək, ona nə zaman oturub, nə zaman qalxacağını, yemək yeyəcəyini, yola düşəcəyini, yatacağını, hansı rəngdə paltar geyinəcəyini məsləhət verdiklərini bildirirdi. Bəzən isə bir yerdən başqa yerə gedərkən uğurlu vaxt gələndə kimi münəccimlərin şaha gözləməyi məsləhət gördüyünü yazırdı (4, 150). Qabriel de Şinon isə şahın yeni paltar geyinərkən münəccimlərin məsləhətlərinə əməl etməklə yanaşı, öz istəklərini də həyata keçirdiyindən bəhs edirdi: “Bu mövhumat şahların düşüncələrinə o qədər hakim olmuşdu ki, onlar yalnız münəccimlərin etdiyi qeydlərə və təyidlərə əsasən, planetlərin bəzi uğurlu cəhətlərinin xoş xəbəri veriləndə yeni paltar geyirdilər. Ehtiyacı olan paltarlar üçün horoskopdan bu qədər asılılıq şaha sıxıcı gəlirdi və yeni paltar geyinmək istədiyi vaxtla uğurlu vaxtların üst-üstə düşməməsi ehtimalına görə şah özünə ildə üç, ya dörd uğurlu vaxt seçirdi. Həmin vaxtlarda ona bir neçə ən vacib hesab edilən paltarlar geyindirilirdi.” (1, 120-121)

Şahın münəccimlərin fikirlərinə bu qədər önəm verməsi səyyahların təəccübünə səbəb olurdu. Qabriel de Şinon bu barədə belə yazmışdır: “Şahın münəccimlərin uydurmalarına bu qədər uydugundan təəccüblənərək, bir dəfə mən bir nəfərdən şahın bu münəccimlərə həqiqətən inanıb inanmadığını soruşdum. O, şahın onlara qəti şəkildə inanmadığını bildirdi. Lakin bu onun dövlətinin yaratdığı bir adət olduğu üçün onların dediklərinə əməl etməsə, yaxud bu fitnəkar horoskoplarla məsləhətləşmədən hər hansı bir işə başlasa başına bədbəxt hadisə gələcəyindən qorxur.” (1, 121) J.de Teveno şahın münəccimlərin fikirlərinə bu qədər önəm verməsini başqa cür izah edirdi. Onun fikrincə şah münəccimlərin bütün bu uydurmalarına inanmayacaq qədər savadlıdır, lakin bunu o qədər də bürüzə vermir. Çünki uğurlu və uğursuz vaxt bəhanəsi ilə o, işləri öz istədiyi kimi qururdu. Bu üsulla şah

ulduzların hökmünü bəhanə edərək nəinki yerli xalqın, hətta əcnəbilərin də xahişlərini rədd edir və şikayətlərini qəbul etmirdi. De Teveno şahın həmdə öz uğursuzluqlarını gizlətmək üçün münəccimlərdən istifadə etdiyini iddia edirdi: “Əgər şah münəccimləri ilə məsləhətləşmədən hər hansı bir işdə uğursuzluq əldə etsəydi, şübhəsiz ki, hər kəs onun bu ehtiyatsızlığını düzgün astroloji vaxtdan yararlanma bilməməsilə əlaqələndirəcəkdi.” (7, 205-206) F.Sanson isə xanların münəccimlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etdiyindən yazırdı: “Bu ölkədə şah taxtda olarkən xalqın ona şikayətlərini bildirməsi mümkün deyil. Bunun üçün onlar şahın ata minməsinə gözləyirdilər. Lakin bu zaman da, xanlar min bir bəhanə ilə xalqın şaha yaxınlaşmasına mane olurdular. Bunun üçün baş münəccimin köməyindən istifadə edirdilər. Özünü göy cisimləri ilə məsləhətləşirmiş kimi göstərən baş münəccim şaha, şikayətləri qəbul etmək üçün yaxşı vaxt olmadığını bildirirdi.” (10, 148-149)

Şahın münəccimlərə verdiyi dəyəri onlara ödənilən məvaciblərlə də görmək mümkün idi. J.de Tevenonun qeyd etdiyinə görə, sarayda heç bir iş görməyən, bununla bərabər digər saray əyanları kimi önəmli hesab edilən münəccimlərə böyük məbləğlər xərclənirdi (7, 205-206). J.Şarden isə münəccimlərin aldığı məvacib haqqında daha ətraflı məlumat verir: “Şahın münəccimləri ona ildə 4 milyondan çox pula başa gəlirdi. 1660-cı ildə beş min livr (fransız pulu) maaş alan münəccimlərdən biri həmin dövrədəhakimiyyətdə olan şah Abbasdan xahiş etdi ki, onların maaşlarını artırsın. Bundan hiddətlənən şah münəccimlərin maaşlarının yazıldığı çıxarışın ona gətirilməsini əmr etdi. Bu əmrdən sonra onların bütün bədənini dəhşət bürüdü və aldıkları məvacibi aşağı göstərmək üçün əllərindən gələni etdilər. Onların çoxlu dostları olduğu üçün maaşları on iki min livrə kimi qalxdı. Lakin aldığı məlumatlara görə maaşları iki qat artıb. Bəzi hadisələr münasibətilə şahın onlara verdiyi hədiyyələrin dəyəri isə ildə 2 milyona çatır. Baş münəccimin aldığı məvacib isə yüz min livr (fransız pulu) idi.” (9, 317-318)

Münəccimlərin XVII əsrin digər ən nüfuzlu peşə sahibləri sayılan həkimlərlə ziddiyyətli münasibətləri var idi. J.Şardenin verdiyi məlumatlara əsasən münəccimlər həmişəgüclü, varlı və nüfuzlu həkimlərin paxıllığını çəkir, həkimlərin xəstəliyin əlamətlərinə uyğun olaraq dərmanlar verməsinə qarşı çıxırdılar. Münəccimlərin fikrincə dərman qəbul edərkən və əməliyyatın nə dərəcədə uğurlu keçəcəyini bilmək üçün səmavi hadisələrlə məsləhətləşmək lazımdır. J.Şarden bir münəccimin bu mövzuyla bağlı bir deyimini də qeyd edirdi: “Peşəmizin icrasında bizim vəziyyətimiz həkimlərinkindən çox fərqlidir. Çünki əgər bir münəccim səhv edərsə, səma onu ortaya çıxarır, lakin bir həkim səhv edərsə, bir az torpaq onu örtür.” (9, 355)

Astronomik hesablamalar

Fransız səyahətnamələrində astronomik hesablamalar haqqında da bəzi məlumatlara rast gəlirik. Münəccimlər bütün astronomik hesablamalarını üstürlab vasitəsilə yerinə yetiriblər. J. Şarden onların öz üstürlablarını kəmərlərindəki ovuc içi böyüklüyündə olan təmiz qutuda daşıdıqlarını qeyd edirdi (9, 320). “Səfəvi alimləri göy cisimlərinin nəzəriyyəsi sahəsində dərin biliyə malik idilər və daim astronomik hesablamalar aparırdılar. Onlar astronomik hesablamalar apararkən ayın hərəkətini əsas götürürdülər.” (7, 210) “Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar avropalı astronomlar kimi, uzunluq və en dairəsinin o qədər də kiçik olan paralaktik qövsələrinin hesablamaları ilə beyinlərini yormurdular.” (9, 326)

“Səfəvi alimləri günəş və ay tutulmalarını kifayət qədər dəqiqliklə müşahidə edir və bu iki ulduzun qaralması anı ilə tez-tez rastlaşırdılar. Lakin bəzən bunda, xüsusilə də günəş tutulmasında yarım saat səhv edirdilər.” (9, 325) Səfəvilər dövlətində olarkən günəş tutulmasına şahid olan J.de Teveno bunu belə təsvir edirdi: “1665-ci il 16 yanvar, cümə günündə günəş tutulması baş verdi. Səhər saat 9-un yarısından bir az sonra başlayan bu tutulma təxminən saat 12-nin yarısına kimi davam etdi. Bu zaman demək olar ki, günəşin 3-də ikisi tutulmuşdu. Müsəlmanların günəş tutulmasına qarşı heç bir kütləvi xurafatları, inancları yoxdur. Onlar yalnız Allahın bütün bədbəxtlikləri onlardan uzaq tutması üçün dua edirdilər. Lakin ay tutulması zamanı bu heç də belə deyildi.” (7, 206)

J.Şardenin iddiasına görə, Səfəvi alimlərinin nə qlobusları, nə səmavi xəritələri, nə də dünya

xəritələri olmamışdır. Səyyah hətta onlarda bürcələri və səma hadisələrini müşahidə etmək üçün teleskopların da mövcud olmadığını qeyd edirdi. Qədim dövrdə yaşayanlar, həmçinin Tixo Bragedən əvvəlki astronomlarda da onlardan yox idi. Lakin bununla bərabər J. Şarden bunu hamıya aid etmirdi. Bəzi hər şeylə maraqlanan riyaziyyatçıların Səfəvilər dövlətinə gələn avropalılarda gördükləri səmavi qlobusların kiçik formalarını düzəltmələrini əlavə edirdi. Onlardan bir neçəsini görmüş səyyah, gördüklərini kobud və nahamar hesab edirdi: “Onlara yaxından baxanda, əslində bizim qlobuslardakı eyni təsvirlər olduğunu görürük. Lakin onlar o qədər pis təsvir olunub və səliqəsiz rəngləyib ki, bütün quş, heyvan və insan təsvirləri balaca uşaq şəkilləri kimidir. Burada ulduzların uzunluq və en dairələri də qeyd edilib, lakin bizim kitablardakından bir qədər fərqlidir. Bu fərqliliyin iki səbəbi var: birincisi bu en və uzunluq dairələri Tixo Bragedən etibarən bizim məşhur astronomların etdiyi kimi nə orijinallarda dəyişdirilib, nə də müasir rəsədxanalarda qeyd edilib. İkinci səbəb isə bütün kitabların əllə yazılmış olması idi. Bu isə səhvədən yayınmağı qeyri-mümkün edirdi. Belə ki, bir kitabın nə qədər çox nüsxəsi varsa, bir o qədər də səhvləri var.” (9, 327-328)

Səfəvilər dövlətinə səyahəti zamanı mədrəsələrin birində olan Adam Oleari onun gətirdiyi gözəl səmavi qlobusu görəndə orada olan bütün müəllim və şagirdlərin qlobusa təəccüblə baxdığını qeyd edirdi. O, astrologiya və riyaziyyat elmlərinin öz ölkələrində Səfəvilər dövlətində olduğundan daha yaxşı tədris edildiyini iddia edirdi. Səyyah bu ölkədə qlobusun hələ ixtira edilmədiyini, gəncləri maarifləndirmək üçün yalnız üstürləbdən istifadə edildiyini yazırdı (3, 393).

Nücum elmini öyrənmək üçün Səfəvi münəccimlərinin ən çox istifadə etdikləri kitablar Böyük Feodosiy, Avtolik, Menelayın «Kürələr»i idi. Berlemious adlandırdıqları Ptolomeyin və Pırbakın əsərlərində, bundan başqa səyyahın adını çəkdiyi “Planetlərin hərəkətinin ahəngi”ndə səmanın hərəkəti öyrənilirdi (9, 322). “Səfəvi riyaziyyatçılarının bürcələrin təsviri olan yalnız bir kitabı var idi. Bu kitab müəllifin adı ilə “Əbdürrəhmanın planları” adlanırdı.” (9, 327) Astronom Əbdər-Rəhman ibn Ömər əl-Sufi, Ptolomeyin "Almagest" əsərinin yunan dilindən ərəb dilinə tərcüməsi ilə məşhurdur. Əl-Sufinin ən görkəmli əsəri olan “Kitab suvarul-kəvakib” (Sabit Ulduzların Kitabı) 964-cü ildə çap olunmuşdur. O, öz əsərində Ptolomey tərəfindən göstərilən 48 bürcü təsvir edərək, buraya öz tənqid və düzəlişlərini əlavə etmişdir. Əl-Sufinin kitabı ərəb və islam dünyasında astronomiya sahəsindəki araşdırmalara kömək etmiş və Avropada elmin inkişafına böyük təsir göstərmişdir (11).

Təqvimlər

“Səfəvilər dövlətində il boyu təqvim adlandırdıqları almanaxlar satılırdı.” (6, 621- 622) “Təqvimlər cari ilin başlanğıcından sonuna kimi olan astronomik cədvəllərdən ibarət idi. Burada astronomiya və astrologiya birləşirdi. Çünki bu təqvimlər bütün ilin səmavi mövzularını özündə ehtiva edirdi. Burada hər günə uyğun planetlərin birləşmə və ziddiyyətlərini, en və uzunluq dairələrini, təsvirlərini, bir sözlə səmanın bütün vəziyyətini görmək olurdu. Təqvimlərdə həmçinin müharibə, quraqlıq və bolluq, xəstəliklər, səyahətlər kimi ən vacib hadisələr haqqında da məlumatlar verilirdi. Bizim almanaxlarda olduğu kimi onlar da təqvimlərində həm dini, həm də digər bayramları qeyd edirdilər.” (9, 351) Təqvimlər haqqında J.B.Tavernye də qısaca məlumat vermişdir: “Bu astronomik cədvəldə planetlərin enləri və uzunluqları, oxşar və fərqli cəhətləri və digər bənzər şeylər haqqında məlumatlar verilirdi. Bu təqvim müharibələr, xəstəliklər və quraqlıqlar haqqında proqnozlarla da dolu idi. Burada yeni paltar geyinmək, qan almaq, təmizlənmək, səyahət etmək və digər buna bənzər şeyləri etmək üçün uğurlu vaxtlar qeyd edilib. Onlar bu təqvimə böyük etimad göstərirdilər. Bu təqvimi əldə etməklə hər şeyi bu qaydalara əsasən idarə edirdilər.” (6, 621-622) XVII əsrdə Səfəvilər dövlətinə səyahət etmiş italyan səyyahı Pyetro della Valle də öz əsərində təqvimlərin təsvirinə yer vermişdir. O burada gördüyü təqvimi latın dilinə tərcümə edərək İtaliyaya aparmışdır. Onun verdiyi məlumata əsasən oxumağı bilən bütün yerli əhali bu təqvimlərdən ən azı birini özü ilə gəzdirirdi. Onlar hər hansı bir işə başlayarkən təqvimdə uğurlu və uğursuz vaxta nəzər salır, baş verəcək səma hadisələri ilə tanış olurdular. Səyyah yerli əhəlinin bu hərəkətini xurafat hesab edirdi (8, 59).

J.Şarden Səfəvilər dövlətində və öz ölkəsində tərtib edilən astronomik cədvəllər arasında oxşarlıqların çox olduğunu bildirirdi. O, əsas fərqi onların bu cədvəlləri dörd fəslə görə dörd hissəyə, Səfəvi əhalisinin isə yay və qış olmaqla iki fəslə əsasən iki hissəyə ayırmasında gördü (9, 351-352).

Almanax və təqvimlər mart ayının başlanğıcında və Yeni il bayramı ərəfəsində (Novruz bayramı) nəşr edilirdi. Saray münəccimləri bunları din xadimlərinə aparırdılar. Onlar böyük dəqiqliklə yazılmış və çoxlu naxışlarla bəzədilmiş kiçik kağızlar idi. J.Şarden 1668-ci ildə şahə verilmiş təqvimi özü ilə aparıb və bu şahə təqdim olunmuş ilk təqvim olub. Təqvimin bütün səhifələri qızılı, mavi və digər rənglərlə cızılıb. Astronomik mövzular isə tamamilə qızılla örtülüb, kənarlarında geniş və çox maraqlı miniatürlər var. Üzərindəki yazılar bütün rənglərdə yazılıb, onların əksəriyyəti fırça ilə işlənib. Hər münəccim on ikiyə yaxın belə təqvim təqdim edirdi. Onları almanax adlandırırdılar. Yaxşı almanaxlar 3 ya 4 ekü, adilləri isə 1 ekü dəyərində idi. Adi almanaxlarda proloq yox idi, çünki onu yazmaq üçün bir gündən artıq vaxt lazım olurdu. "Səfəvilər imperiyası zamanından əhalinin astrologiyaya bu qədər hörmət bəsləməsi onların müəllimlərinin bu mənasız elmdə siyasət və dinin bu elmi qadağan etdiyi digər ölkələrlə müqayisədə daha böyük kəşflər etməsinə şərait yaradırdı. Lakin heç şübhəsiz ki, onlar astrologiya haqqında digər ölkələrin münəccimlərinin bildiklərindən çox bilmirdilər." (9, 355-357)

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin paytaxtında olduğu kimi, digər böyük şəhərlərində də almanax və ya astronomik cədvəllər hazırlayan müxtəlif münəccimlər var idi. Onların əksəriyyəti öz proqnozlarını aya əsasən aparırdılar. Səfəvi münəccimləri də öz öncə görmələrində digər astroloqların yolunu davam etdirirdilər. J.Şardenin qeyd etdiyinə görə onlar öz proqnozlarında yanlışlıqlarını göstərmək üçün falçılar kimi ikimənalı, qeyri-müəyyən ifadələr işlədirdilər: "Proqnoz verərkən onlar həmişə səmədan çox yerə, ətrafdakı şeylərin vəziyyətinə baxırdılar. Onların proqnozları çox vaxt düz çıxırdı. Bunun səbəblərindən biri o idi ki, Persiyada iqlim Avropadakı kimi dəyişkən deyildi. Buna görə də öncədən heç bir əziyyət çəkmədən və tam əminliklə ilin məhsuldar və ya quraqlıq olacağını demək mümkün idi. Münəccimlərin əksəriyyəti ilboyu sarayda olduğundan siyasət haqqında da asanlıqla proqnoz verə bilirdilər." (9, 352-353)

Nəticə

Tədqiq edilən əsərlərdən göründüyü kimi XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində həm saray daxilində, həm də sadə xalq arasında nücum elmi ən çox öyrənilən və tətbiq edilən elmlərdən biri olub. Avropalı səyyahlar və müəlliflər Səfəvi əhalisinin bu elmi gələcəyi bilmək üçün öyrəndiklərini qeyd etsələr də, eyni zamanda astronomik hesablamalarda onların bilik və bacarıqlarını da inkar etmirdilər. Bundan başqa həmin səyyahların öz əsərlərində nücum elmi haqqında məlumat verməsi də, bu elm sahəsinin XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində kifayət qədər yaxşı inkişaf etdiyini göstərirdi

Ədəbiyyat

Gabriel de Chinon. *Le Père, Relations nouvelles du Levant ou traité de la religion, du gouvernement et des coutumes des Perses, des Arméniens et des Gaures. Avec une description particulière de l'établissement et des progrès qui y font les missionnaires avec les Orientaux, donnés au public par le Sieur L. Moreri.* Lyon, Jean Thioly, 1671

George Saliba. *A History of Arabic Astronomy: Planetary Theories During the Golden Age of Islam* (New York University Studies in Near Eastern Civilization). New York and London, New York University Press, 1995

Olearius Adam. (trad. de l'allemand par Abraham de Wicquefort), *Relation du voyage d'Adam Olearius en Moscovie, Tartarie et Perse, augmentée en cette nouvelle édition de plus d'un tiers, & particulièrement d'une seconde partie, contenant le voyage de Jean Albert de Mandelso aux Indes Orientales.* 2 vol. Paris, Dupuis, 1666

Raphaël du Mans. *Estat de la Perse en 1660 / par le P. Raphaël du Mans, supérieur de la mission des capucins d'Ispahan, publié avec notes et appendice par Ch. Schefer.* Paris, Ernest

Leroux, 1890

Savory Rajer. Iran during Safavid reign. Translated by Azizi, Kambiz. Tehran, Markaz Publications, 1992

Tavernier Jean-Baptiste. Les Six Voyages de J.B Tavernier, escuyer, baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes, pendant l'espace de quarante ans et par toutes les routes que l'on peut tenir. 2 vol. Paris, Gervais Clouzier, 1676

Thevenot Jean de. Suite du voyage de Levant, dans laquelle apres plusieurs remarques tres-singulieres sur des particularitez de l'Egypte, de la Syrie, de la Mesopotamie, de l'Euphrate et du Tygre, il est traite de la Perse et autres Estats sujets au Roy de Perse, ainsique de sa Cour et des religions, gouvernements, moeurs, forces, langues, sciences, arts et coûtumes des peuples de ce grand Empire, et aussi des antiquitez de Tchhelminar et autres lieux vers l'ancienne Persepolis, et particulièrement de la route exacte de ce grand voyage, tant par terre en Turquie et en Perse, que par mer dans la Mediterranée, golfe Persique et mer des Indes. Charles Angot, 1674.

Valle Pietro della. (trad. de l'italien par les PP. Etienne Carneau et François le Comte), Les Fameux Voyages de Pietro della Valle, gentilhomme romain, surnommé l'Illustre voyageur, avec un dénombrement tres-exact des choses les plus curieuses, et les plus remarquables qu'il a veuës dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, et les Indes orientales et que les auteurs, qui en ont cy-devant écrit, n'on jamais observées ; le tout ecrit en forme de lettres, adressées au sieur Schipano, son plus intime amy. Paris, GervaisClouzier, 1662.

Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient par L.Langlès. tome IV, Paris: Le Normant, Imprimeur-Libraire, 1811

Voyage ou relation de l'etat present du royaume de Perse par Mr. Sanson, Paris, 1695

<https://www.wdl.org/ru/item/2484/>

ASTRONOMY AND ASTROLOGY IN THE SAFAVID STATE IN THE 17th CENTURY (BASED ON FRENCH-LANGUAGE SOURCES)

G.N.Aliyeva

SUMMARY

This article examines the notes on astronomy and astrology by French travellers who travelled to the Safavid state in the 17th Century. The study focuses on the works by six French travellers - Jean-Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Jean de Thevenot, Gabriel de Chinon, Raphael du Mans and Francois Sanson.

АСТРОНОМИЯ И АСТРОЛОГИЯ В СЕФЕВИДСКОМ ГОСУДАРСТВЕ XVII ВЕКА (НА ОСНОВЕ ФРАНКОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ)

Г.Н.Алиева

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена заметкам об астрономии и астрологии французских путешественников, посетивших государство Сефевидов в XVII веке. При исследовании особое внимание уделялось произведениям шести французских путешественников – Жан-Батиста Тавернье, Жана Шардена, Жана де Тевено, Габриеля де Шинона, Рафаеля дю Мана и Франсуа Сансона.

Məqalə redaksiyaya 8 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 15 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 327

BALKANLARDA “NATO TƏCRÜBƏSİ”: FƏRQLİ BAXIŞLAR

H.H.Tağıyeva

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: taghiyeva.humay@gmail.com

Açar sözlər: Balkanlar, Yuqoslaviya, Bosniya-Herseqovina, Kosovo **Keywords:** Balkans, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo **Ключевые слова:** Балканы, Югославия, Босния и Герцеговина, Косово

Zəmanəmizin ən qaynar etnosiyasi münaqişə ocaqlarından biri də Balkanlardır. Bu regiondakı etnosiyasi münaqişələrin səbəbləri çoxdur. Ancaq beynəlxalq politoloji-diplomatik tədqiqatlar mərkəzləri daha çox aşağıdakı səbəb-amillərdən bəhs edirlər: cənub slavyanlarının konqlomerat Yuqoslaviya dövlətini yaratmaları; passionar və qeyri- passionar etnosların zorla bir dövlət tərkibində saxlanılma “təcrübəsi”; dünya sosializm sisteminin süqutu və Yuqoslaviyanın çöküşü; “Böyük Serbiya”, “Böyük Xorvatiya” kimi əsassız iddialar; beynəlxalq güclərin regiondakı etnosiyasətə və etnik proseslərə dinc yolla və silahlı müdaxilələri; BMT-nin oradakı sülhyaratma missiyasını NATO-ya etibar (həvalə) etməsi və s.

F.Engelsin “Avropanın barıt çəlləyi” adlandırdığı Balkanlar Avropanın önəmli geosiyasi regionlarından biridir. XX əsrin 90-cı illərində Yuqoslaviyada və digər ərazilərdə törəyən (tərədilən) etnosiyasi münaqişələrlə əlaqədar yaşanan proseslər və onlarla bağlı siyasi-diplomatik oyunlar elmi dövriyyəyə “Balkan laboratoriyası – sınaq (təlim-məşq) meydanı” anlayışını gətirmişdir. Bu “təcrübə laboratoriyası” Kosovonu da əhatə edir.

Kosovo Balkan yarımadasında yerləşən və Albaniya ilə də həmsərhəd olan ərazidir. O, müstəqilliyi hazırda 100-dən artıq dövlət tərəfindən tanınan bir respublikadır. Etnik albanlar onun əhalisinin 90%-ni təşkil edir [28, s.80]. Onlar Yuqoslaviyada yaşayan digər etnik qruplardan fərqli dilə və adət-ənənələrə malikdirlər. Kosovoda gərginlik qatı serb millətçisi kimi tanınan S.Miloşeviçin 1989-cu ildə Yuqoslaviyada hakimiyyətə gəlməsindən sonra daha da artmağa başladı. Albanlar İ.Ruqovanın rəhbərliyi ilə 1995-ci ilə kimi Kosovo Demokratik Liqası vasitəsilə siyasi mübarizə apardılar.

Kosovo məsələsinin siyasi müstəvidə həlli istiqamətində ilk “imkan pəncərəsi” 1995-ci ildə, yəni Deyton sülh sazişinin imzalanması ərəfəsində yaranmışdı. Lakin bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Bu dövrdən sonra isə Kosovo münaqişəsinin ikinci mərhələsi başladı. Kosovo albanları tərəfindən yaradılan Kosovo Azadlıq Ordusu (KAO) Yuqoslaviyanın polis və hərbi qüvvələri ilə açıq mübarizəyə girişmişdi. Nəticədə siyasi mübarizə silahlı toqquşmalarla döndü.

Məhz bu dövrdən başlayaraq, dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar Kosovoda baş verən hadisələrə daha yaxından diqqət yetirməyə başladılar (yeri gəlmişkən, burada belə bir fərqli cəhəti vurğulamaq lazımdır. Belə ki, “Kosovo nizamlanması” vasitəçilik fəaliyyətlərində və status barədə danışıqlarda beynəlxalq birliyin daha geniş əhatəli və müstəsna miqyasda iştirakı ilə seçilir).

Münaqişənin daha da kəskinləşməsinin qarşısını almaqdan ötrü Avropa dövlətləri təmsilçilərindən ibarət nümayəndə heyəti 1996-cı ildə Yuqoslaviyaya göndərildi. Avropa dövlətləri rəsmi Belqradı xəbərdar etdilər ki, Kosovo albanlarına qarşı hərbi qüvvədən istifadə davam edərsə, beynəlxalq birlik Yuqoslaviyaya qarşı müvafiq qadağaları həyata keçirməli olacaqdır.

Beynəlxalq təşkilatlardan ATƏT ilə NATO, dövlətlərdənsə ABŞ birinci olaraq Kosovo münaqişəsinə müdaxilə etdilər. Eyni zamanda BMT tərəfindən Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Fransa və Rusiyadan ibarət Kosovo üzrə Əlaqələndirmə Qrupu (ƏQ) yaradıldı. Lakin “Kosovo Azadlıq Ordusu” və Yuqoslaviyanın hərbi qüvvələri arasındakı silahlı mübarizə getdikcə gərginləşdi. Belə olan halda beynəlxalq birliyin Yuqoslaviya hakimiyyətinə qarşı güc tətbiqi məsələsi gündəmə gəldi.

Kosovo albanlarının əsas insan hüquq və azadlıqlarının sistemli şəkildə pozulması və 1998-ci ilin yazında mülki əhaliyə qarşı həyata keçirilən zorakılığın təhlükəli səviyyəyə çatması münaqişəni beynəlxalq birliyin əsas müzakirə obyektinə çevirdi [14, s.51]. 1998-ci il iyulun 6-da münaqişə zonasında serb və albanlar arasında Rusiya, ABŞ və Aİ nümayəndələrindən ibarət “Kosovo Diplomatik Müşahidəçilər Missiyası” yaradıldı. Onun qarşısında duran əsas vəzifələr əraziyə gündəlik baxış, vəziyyətə nəzarət, qaçqınlarla məcburi köçkünlərin vəziyyətinin müşahidəsi və həmçinin Əlaqələndirmə Qrupu üçün hesabatların hazırlanmasından ibarət idi [30].

1998-ci il sentyabrın 23-də BMT TŞ Kosovo ilə bağlı 1999 sayılı qətnaməni qəbul etdi. Qətnamənin əsas tələbləri aşağıdakılar idi:

Kosovoda tərəflər arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması və atəşkəs elan olunması;

hər iki (həm Yuqoslaviya, həm də Kosovonun alban rəhbərliyi) tərəfdən ərazidə şəraitin yaxşılaşdırılması və humanitar fəlakətin qarşısının alınması;

Kosovoda böhrana son qoymaq və siyasi həll üsuluna nail olmaqdan ötrü Yuqoslaviya rəsmilərinin, həm də Kosovo liderlərinin beynəlxalq birliyin iştirakı ilə faydalı dialoqa dəvət edilməsi [21].

Göründüyü kimi, 1999 sayılı qətnamə Kosovo münaqişəsinə hərbi müdaxiləni nəzərdə tutmurdu. Buna görə də, 1998-ci il oktyabrın 15-də Birləşmiş Yuqoslaviya Respublikası (BYR:Serbiya və Çernoqoriya) Baş Qərargah rəisi və NATO-nun Avropa üzrə Birləşmiş Hərbi Qüvvələri Baş komandanı arasında alyansın Kosovo hava məkanına və BMT TŞ-nin 1199 sayılı qətnaməsinin icrasına nəzarət etməsinə dair razılıq əldə olundu. 1998-ci il oktyabrın 16-da isə BYR və ATƏT arasında ikincinin Yuqoslaviyaya xüsusi missiyasının göndərilməsi ilə bağlı saziş imzalandı.

Bunun ardınca isə, 1998-ci il oktyabrın 24-də BMT TŞ tərəfindən 1203 sayılı qətnamə qəbul olundu. Bu sənəddə 1998-ci il 15 və 16 oktyabr tarixli müqavilələr bəyan edilir və tərəflərdən təcili surətdə 1160, 1199 sayılı qətnamələrə əməl olunması və ATƏT-lə BMT-nin Əlaqələndirmə Qrupunun geniş əməkdaşlığı lazım bilinirdi [24].

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən göstərilən səylər bir müddət öz bəhrəsini verdi: regionda atəşkəs rejiminə əməl olundu və terror aktlarının sayı azaldı. Lakin 1998-ci ilin dekabrında vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Kosovo Azadlıq Ordusu tərəfindən həyata keçirilən terror aktlarının və, eyni zamanda, rəsmi Belqradın cavab reaksiyalarının sayı artdı. Bu dövrdə ABŞ-ın Yuqoslaviyada münaqişənin nizamlanması üzrə xüsusi nümayəndəsi (Makedoniyadakı ABŞ səfiri K.Hill) Kosovo böhranının həlli ilə bağlı layihə irəli sürdü.

Layihə bölgədə müstəqil vasitəçilik strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. O, Kosovo albanlarını qane etsə də, rəsmi Belqradı razı salmadı. Bu səbəbdən K. Hill Kosovo münaqişəsinin nizamlanması üzrə hər iki tərəfin əsas tələblərinin daxil edildiyi ikinci layihəni hazırladı. Lakin o da uğursuzluğa düçar oldu. Buna görə də artıq 1998-ci ilin sonunda danışıqlar nəticəsiz qalmaqda və regiondakı vəziyyət isə gərginləşməkdə davam edirdi.

1999-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq münaqişə daha da kəskin xarakter aldı. Yanvarda Yuqoslaviya ordusu Priştinadan 30 km cənubda yerləşən Raçak kəndində KAO-nun hərbiçilərinin məhvi ilə bağlı irimiqyaslı hərbi əməliyyat həyata keçirdi. Yüzdən artıq hərbi və mülki əhali məhv edildi. ATƏT-in missiyasının başçısı T.Uoker törədilənləri insanlığa qarşı cinayət və dinc əhəlinin məqsədlə qırılması kimi səciyyələndirdi. Bu xəbər dünyanın əksər kütləvi informasiya vasitələrində yayıldı. Rəsmi Belqrad hadisələrə çox tez reaksiya verdi və Uoker persona non-grata elan olundu. Artıq münaqişənin sülh yolu ilə həll olunacağına, demək olar ki, ümidlər qalmadı.

Kosovo böhranının tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq vasitəçilik cəhdlərinin önəmli mərhələsini BMT ƏQ tərəfindən 1999-cu il yanvarın 29-da keçirilən London konfransında münaqişə tərəfləri arasında danışıqların aparılmasının 10 əsas prinsipinin işlənilməsi təşkil edir. Həmin prinsiplər isə aşağıdakılar idi:

Zorakılığın təcili olaraq dayandırılması və atəşkəs razılaşmasına ciddi əməl olunması.

Münaqişənin dialoq vasitəsilə, sülh yolu ilə həll edilməsi.

Üçillik keçid dövründən sonra böhranın son tənzimlənmə mexanizminin ifadə olunduğu müvəqqəti sazişin imzalanması.

Bu sazişin imzalanmasından sonra tərəflərdən heç birinin status-kvonu dəyişməyə çalışmaması.

BYR-in və ona daxil dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmaması.

Bütün milli qrupların hüquqlarına yetərli təminat verilməsi.

Kosovoda ATƏT-in nəzarəti altında azad və obyektiv seçkilərin keçirilməsi.

Tərəflərdən heç birinin münaqişənin gedişi zamanı törədilmiş cinayətlərlə (insanlığ əleyhinə olan, hərbi səciyyəli) bağlı bir-birlərinə qarşı istintaq aparmaması.

Siyasi məhbusların əfvi və azadlığa buraxılmaları.

Böhranın nizamlanmasında fəal beynəlxalq iştirak və tərəflərin razılıq əldə olunması üzrə əməkdaşlıq.

Bundan əlavə, BMT ƏQ-ə üzv dövlətlərin Xarici İşlər nazirləri Kosovonun idarə olunmasının bu kimi əsas prinsiplərini də müəyyənləşdirdilər:

Demokratik hakimiyyət institutlarının yaradılması.

Aşağıdakı sahələrdə yerli özünüidarəetmənin yüksək dərəcəsinin təmin edilməsi: təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, ətraf mühitin qorunması, vergi, maliyyə, iqtisadi inkişaf, məhkəmə sistemi, polis qüvvələri, nəqliyyat və kommunikasiya.

Qanunverici hakimiyyətin Kosovo parlamenti, icraedici hakimiyyətin prezident və hökumət, regionun inzibati orqanları və məhkəmə hakimiyyətinin isə bölgənin məhkəmə sistemi tərəfindən həyata keçirilməsi.

Bələdiyyə səviyyəsində səlahiyyətlərin dəqiq bölüşdürülməsi.

Etnik qrupların inzibati və seçkili hakimiyyət orqanlarının bütün səviyyələrində bərabər hüquqla təmsil olunması.

Yerli polisin milli tərkibinin Kosovonun bu və ya digər bölgəsində yaşayan etnik qrupların nisbəti ilə müəyyənləşdirilməsi.

Bu prinsiplərin razılaşdırılması və s. tədbirlərlə yanaşı 1999-cu il fevralın 6-da Fransada (Rambuyedə) Kosovo üzrə serb-alban danışıqları başlandı. Lakin onlar da heç bir əməli nəticə vermədi. ATƏT-in Kosovo üzrə Missiyası ərazidəki vəziyyət üzərində nəzarəti itirdi və o, 1999-cu il martın 20-də Kosovodan çıxarıldı. Beləliklə, Kosovo münaqişəsinin diplomatik-dinc yolla həllinə dair beynəlxalq cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Buna görə də 1999-cu il martın 24-də NATO-nun Kosovoya irimiqyaslı hərbi müdaxiləsi başladı [25].

NATO-nun rəhbərlik etdiyi Kosovo qüvvələri və ya KFOR qırğınlara, insanlıq faciəsinə son qoymaq üçün 1999-cu ilin martında alyans tərəfindən 78 günlük hərbi hava əməliyyatının həyata keçirilməsi ilə bağlı yaradılmışdı. Bu əməliyyatı həyata keçirməkdə əsas siyasi məqsədlər isə bunlar idi: bütün hərbi əməliyyatlara, zorakılığa və zülmə əsaslı bir şəkildə son qoymaq; Kosovoda yalnız beynəlxalq hərbi qüvvələri saxlamaq; qaçqın və məcburi köçkünləri qeyd-şərtsiz təhlükəsiz bir yolla geri qaytarmaq; onlara humanitar yardımlardan əngəlsiz istifadə şəraiti yaratmaq; həmin tədbirləri həyata keçirmək üçün beynəlxalq hüquqa və BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq Kosovo üzrə siyasi saziş razılaşdırmaq [4, s.148].

1999-cu il iyunun 3-də Rusiya və Avropa Şurası tərəfindən göstərilən barışdırıcı - diplomatik səylərə cavab olaraq iyunun 9-da NATO ilə Yuqoslaviya arasında Hərbi Texniki Müqavilə imzalandı. Yuqoslaviya hərbi qüvvələrinin Kosovodan çıxarılması təsdiqləndikdən sonra, NATO hava hücumunun dayandırılmasını elan etdi. NATO-nun Kosovo Qüvvələri (KFOR) 1999-cu il iyunun 12-də bölgəyə daxil oldu [2, s.33].

KFOR-un öhdəsinə düşən vəzifələri belə qruplaşdırmaq olar: qaçqın və məcburi köçkünlərin geri qaytarılması və ya başqa yerlərə yerləşdirilməsi; ərazinin minalardan təmizlənməsi və

əhaliyə tibbi yardım göstərilməsi; etnik azlıqların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; tarixi abidələrin mühafizəsi; ictimai asayişin bərpası; sərhədlərin möhkəmləndirilməsi; silah qaçaqmalçılığı hallarının qarşısının alınması; Kosovoda silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələrlə bağlı ümumi amnistiya verilməsi; silahların yığılaraq məhv edilməsi; məhkəmə və cəzalandırma sisteminin tətbiq olunması; əyalətin siyasi, iqtisadi və ictimai həyatında hüququ məsələlərə nəzarətin gücləndirilməsi.

NATO-nun Yuqoslaviyaya qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatın beynəlxalq hüquqa uyğunluğu məsələsi ətrafında mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Burada bunu da mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, NATO-nun həmin əməliyyatı BMT TŞ-nin mandatu - razılığı olmadan həyata keçirilmişdi. (Sözləşmə, alyans bunu qayda deyil, müstəsna hal saymışdı (153, s.169). Nəticə də, bir tərəfdən, bu əməliyyat Yuqoslaviyanın albanlara qarşı törətdiyi qanlı qırğınlara son qoydu, digər yandan da, həmin əməliyyatda serblər əleyhinə irimiqyaslı hərbi güc tətbiq olundu və müxtəlif obyektlərə böyük ziyan dəydi.

NATO-nun regiondakı hərbi hava əməliyyatları bitdikdən və əraziyə KFOR daxil olduqdan sonra BMT TŞ-nin 1244 sayılı qətnaməsi əsasında təşkilatın Kosovo Missiyası yaradıldı. Onun başlıca məqsədi Kosovonun bütün əhalisinin sülh şəraitində yaşamasını və Qərbi Balkanlarda regional sabitliyin yaradılmasını təmin etməkdən ibarət idi [31]. Bu- nunla da rəsmi Belqrad, 1244 sayılı qətnaməyə əsasən, Kosovo üzərində suverenlik hüququnu itirdi. Baxmayaraq ki, Kosovo ərazisi formal olaraq Yuqoslaviyanın bir hissəsi sayılırdı; lakin onun statusu məsələsi hələlik öz həllini tapmamışdı.

Bundan əlavə, həmin qətnaməyə əsasən Kosovo ərazisində, BMT-nin himayəsi ilə, beynəlxalq mülki və təhlükəsizlik qüvvələri yerləşdirilməli idi. Onlar da KAO-nun tərkisilahı, qaçqınlarla məcburi köçkünlərin öz evlərinə qaytarılması və əhaliyə humanitar yardım göstərilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi, hərbi və polis qüvvələrinin Kosovodan çıxarılması, regionda iqtisadi inkişafın və sabitliyin dəstəklənməsi kimi funksiyaları yerinə yetirməli idilər [22, s.3].

BMT-nin Kosovo Missiyası bütün tələbləri yerinə yetirməkdən ötrü 4 istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi:

Humanitar problemlərin həlli.

Mülki administrasiyanın fəaliyyətinin təşkili.

Demokratiyanın genişləndirilməsi və ədalətli seçkilərin təminatı.

Yenidənqurma və iqtisadi inkişaf [10, s.22].

KFOR 2003-cü ilə qədər Kosovoda qaldı. Bu müddətdə regionda formal idarəetmə vasitəçilik missiyasına əsasən BMT, ATƏT, Aİ və digər təşkilatların nümayəndələrindən ibarət beynəlxalq qurum tərəfindən həyata keçirildi. Ümumiyyətlə, Kosovo münaqişəsinin bitməsi NATO-nun hərbi müdaxiləsi və BMT-nin Xüsusi missiyasının yaradılması sayəsində reallaşdırılmışdır.

Sözsüz ki, hər iki hadisə etnik münaqişələrin nizamlanması siyasətinin tarixində ən diqqətçəkici hallardan olmuşdur. Lakin beynəlxalq birliyin münaqişənin nizamlanması sahəsində göstərdiyi bütün bu cəhdlərə baxmayaraq Kosovo münaqişəsi köklü şəkildə həll olunmadı. Belə olduqda Yuqoslaviya hökuməti Kosovo üzərində hakimiyyətini itirməməkdən ötrü hər yola əl atdı.

Bu səbəbdən 5 il ərzində (1999-2004-cü illərdə) beynəlxalq birliyin, xüsusilə də BMT Kosovo Missiyasının göstərdiyi səylərə, hazırladığı planlara və münaqişəni mümkünqədər öz nəzarəti altında saxlamağa çalışmasına baxmayaraq, münaqişə 2004-cü il martın 17-də yenidən qızışdı. Kosovo ərazisində serblərlə albanlar arasında yenidən qarşıdurmalar başladı. Rəsmi Belqrad bunu serblərə qarşı etnik təmizləmə kimi qələmə verdi. Beynəlxalq qurumlar, habelə BMT Baş katibi həmin hadisələrin çox qəfil və gözlənilməz olduğunu etiraf etdilər. Çoxlu qanlı toqquşma nəticəsində 4100 serb qaçqın düşdü və 19 nəfər (8 serb, 11 alban) öldürüldü. 1000-dən artıq insan, o cümlədən 120 KFOR əsgəri ilə polis zabiti və 58 Kosovo polis zabiti yaralandı, habelə 27 məscid və monastr, 500 ev yandırıldı [11, s.170].

Bu qanlı hadisələr Kosovonun statusunun müəyyənləşdirilməsinin labüdlüyü məsələsini gündəmə gətirdi. Məlumdur ki, Deyton hüquqi bazasına əsasən Kosovo BMT mandatu ilə

müvəqqəti “aralıq status” əldə etdi. Statusla bağlı aparılan danışıqların nəticəsizliyi Kosovo albanlarının müstəqilik elan edə bilmək hüququnun gerçəkləşdirilməsini şərtləndirdi. “Kosovo tənzimlənməsi” BMT Baş katibinin özəl” təmsilçisi (Finlandiyanın sabiq prezidenti M.Ahtisari və Rusiya dövlət xadimi-diplomatı V.Çernomırdinin vasitəçilik missiyası ilə də tanınır [28, s.80; 3, s.194]. Əsasən, “Ahtisari planı” ilə reallaşdırılan vasitəçilik, nizamlama prosesi Rusiya və onun bu məsələlərdəki tərəfdaşları tərəfindən “hərbi nəzarət altında”, “sırınan” müstəqillik kimi səciyyələndirilən nəticə ilə yekunlaşdı.

2008-ci il fevralın 17-də Kosovo Assambleyası Müstəqillik Bəyannaməsini qəbul etdi. Sənəddə qeyd olunurdu ki, Kosovo münaqişəsi Yuqoslaviyanın parçalanması nəticəsində meydana çıxan xüsusi bir siyasi-hüquqi haldır və onun müstəqilliyi başqa vəziyyətlər üçün nümunə ola bilməz [8, s.120].

Çox qısa bir müddətdə ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Almaniya, Estoniya, Latviya, Belçika, Türkiyə, Albaniya və digər dövlətlər Kosovonun müstəqilliyini tanıdılar. Kosovonun öz müstəqilliyini elan etməsi Serbiyada etiraz aksiyaları ilə qarşılandı. Etirazçıların əsas hədəfi isə ABŞ səfirliyi idi. (Yeri gəlmişkən, bu məsələdə serblər əsas baskar olaraq Aİ ilə ABŞ-ı görürlər. Fevralın 19-da minlərlə Kosovo serbi sərhədyanı bölgələrdəki NATO hərbi məntəqələrini yandırdı. Bunun ardınca 2008-ci ilin fevral-mart aylarında mitinq və aksiyalar davam etdirildi. Qarşıdurmalar nəticəsində BMT Kosovo Missiyasının 64, KFOR-un isə 24 hərbiçisi və 70 serb yaralandı [9, s.140].

Kosovonun öz müstəqilliyini birtərəfli şəkildə elan etməsindən sonra bu məsələ beynəlxalq birliyin gündəmində daha mühüm yer tutdu. Belə ki, bir sıra dövlətlər Kosovonun müstəqilliyini tanıdılar. Ancaq digərləri isə (Rusiya, Serbiya, Çin, Azərbaycan və s.) BMT üzvü olan dövlətin ərazisinin bir hissəsinin öz müstəqilliyini elan etməsini beynəlxalq hüququn prinsiplərinin pozulması kimi dəyərləndirdilər və Kosovonun müstəqilliyini tanımadılar.

Vilayətin öz müstəqilliyini elan etməsindən 2 il sonra, yəni 2010-cu ildə BMT-nin Baş Məclisi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə Kosovo ilə bağlı sorğu ünvanladı. Orada aşağıdakı sual qoyulmuşdu: “Kosovonun müvəqqəti idarəetmə orqanlarının birtərəfli qaydada öz müstəqilliyini elan etməsi beynəlxalq hüquqa uyğundurmu?”

2010-cu il iyulun 22-də Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Kosovonun müstəqilliyini beynəlxalq hüquqa zidd saymadığına dair məşvərət rəyini ictimaiyyətə təqdim etdi. Lakin, məşvərət rəyinə əsasən, Kosovonun müstəqilliyi beynəlxalq hüquqa zidd hesab edilməsə də, başqa separatçı rejimlər üçün presedent sayıla bilməzdi. Çünki bu işdə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarının əsaslandırılmasından ötrü gətirilən dəlillər həmin bölüşdürücü rejimlərin əsas tutduqları səbəblərdən çoxfərqlidir [1, s.14; 28, s.78].

Bütövlükdə isə çoxsaylı vasitəçilik səyləri və missiyalarının nəticəsi, məhsulu sayılan “Kosovo nizamlanması” xeyli suallar da doğurmuşdur. Siyasi-diplomatik ədəbiyyatda “Kosovo presedenti” və “Kosovo sindromu” kimi də səciyyələndirilən etnosiyasi münaqişələrin bu həll variantına nəzəri və praktiki yanaşmalar da fərqlidir.

“Kosovo vasitəçiliyi-tənzimlənməsini”nin cavabını gözlədiyi çoxlu suallar sırasında, bizcə də, baş sorğu sayıla biləcək problem, yəni, həmin həll variantı digər etnosiyasi münaqişələr üçün də nümunə ola bilərmi? “marağı daha düşündürücüdür. Bununla əlaqədar olaraq da, M.Ciddi, A.Kasseze, A.Nussberqer, N.Krüger, N.Neuhold və b. elmi polemikasında gəlinən qənaətlərə diqqət yetirmək faydalı olardı [28, s.76-79]. Həmin elmi təhlil və nəticələr isə belə qruplaşdırıla bilər:

A.Kasseze və A.Hussberger Helsinki Yekun Aktının (1975-ci il) I, III, IV, VIII və X prinsiplərindən çıxış edərək belə bir vacib və önəmli məqamı vurğulayırlar ki, təyin müqəddərat hüququ heç də həmişə ayrılma hüququ deyil, yetərli və etibarlı demokratik təmsilçilik hüququdur. Onlara görə, etnik azlıqlar insan hüquqlarının davamlı, məqsədli və sistemli pozulmasını əsas tutaraq son vasitə (əlac) olaraq xarici təyin müqəddəratına üz tuta, əl ata bilərlər. Və, bu zaman, beynəlxalq birliyin etnik azlığın müstəqil dövlətçiliyə qovuşmasından ötrü prosesə müdaxiləsi arzuolunan və başadüşüliyəndir [160, s.76];

M.Ciddi onların mövqeyi ilə tam da razılaşmayaraq, “ayrılmaya dair fəvqəladə hüquq”un

hələ ki, beynəlxalq birlikdə ümumi tanınma ilə nəticələnmədiyini önə çəkir, an-caq “Kosovo presedenti”ndə opponetlərinin izahı ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalır;

N.Krüger isə Yuqoslaviyanın etnosiyasi münaqişələri və onlara xarici müdaxilələri (vasitəçilik-humanitar-hərbi) “Balkan laboratoriyası” kimi səciyyələndirərək bu müddəanı müzakirə obyektinə çevirmişdi: Kosovonu dövlət olaraq tanıyanlar belə, bu hərəkətləri ilə yeni beynəlxalq adi norma yaratdıqlarını qətiyyətlə inkar edir və həmin nizamlamanı nümunə deyil, xüsusi hal kimi qiymətləndirirlər;

ç) M.Ciddi və N.Krüger Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovonun müstəqilliyi ilə bağlı məşvərət rəyində birmənalı, qəti cavablardan yayınma hallarına əsaslanaraq bunların nəzərə alınmasını lazım bilmişlər: “Kosovo modeli” özünü doğrultmayan, qeyri-hüquqi aktdı; yetərli hüquqi əsasdən məhrumdur; presedentlər də hüququn mənbəyi deyillər; adi beynəlxalq hüququn yeni normasının formalaşmasına işarədirlər [28, s.78-79].

Bosniya-Herseqovina konflikti Yuqoslaviyanın parçalanması nəticəsində meydana çıxan kəskin etnosiyasi münaqişədir. 1992-1995-ci illəri əhatə edən bu münaqişədə minlərlə insan qətlə yetirilmiş, itkin düşmüş və ölkəyə böyük miqdarda zərər dəymişdir. Bosniya-Herseqovina münaqişəsi İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada törəyən ən dağıdıcı konfliktlərdən hesab olunur.

Bosniya-Herseqovina tarixən bir çox millətlərin birgə yaşadığı və etnik baxımdan çox qarışıq olan bölgədir. 1991-ci ilin statistikasına görə, əhalinin 43,7%-ni Bosniya müsəlmanları (bosniyalılar), 31,4%-ni serblər, 17,3%-ni isə xorvatlar təşkil edirdilər [13, s.311].

Dünya sosializm sisteminin süqutu prosesində Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasında (YSFR-də) milliyətçilik əhval-ruhiyyəsi kəskin olaraq artdı və o parçalanmağa başladı. Öncə Sloveniya və Xorvatiya ittifaqdan ayrılıb öz müstəqilliklərini elan etdilər. Bosniya-Herseqovində isə vəziyyət bir qədər daha qarışıq oldu. O, Yuqoslaviya ərazisində yaranan 6 dövlətdən tək bircəsi idi ki, milli əsaslarla deyil, tarixi-coğrafi prinsiplər əsasında təşkil olunmuşdu.

1991-ci il oktyabrın 15-də ölkə parlamenti “Bosniya-Herseqovinanın müstəqilliyi haqqında Memorandum” qəbul etdi. Bu siyasi akt Bosniya serbləri tərəfindən kəskin narazılıqla qarşılandı və serb parlamentarilər danışıqları boykot etdilər [19, s.221]. 1991-ci il oktyabrın 24-də Bosniya-Herseqovina serb xalqının Assambleyası formalaşdırıldı. 1992-ci il yanvarın 9-da isə Bosniya Serb Respublikasının yaradılması elan olundu. Bosniya-Herseqovinanın xorvat əhalisi isə 1991-ci il noyabrın 18-də Bosniya Xorvat Respublikasının qurulmasını bəyan etdi.

Bunlara cavab olaraq, Bosniya-Herseqovina parlamenti müstəqilliyin tam rəsmiləşdirilməsi üçün 1992-ci ilin martında referendum keçirilməsi qərarına gəldi. Dövlət suverenliyi haqqında tezliklə keçirilən referendumda əhalinin 99,7%-i müstəqilliyin lehinə səs verdi. 1992-ci il martın 5-də parlament Bosniya-Herseqovina Respublikasının müstəqilliyini rəsmiləşdirdi. Sabahısı gün Bosniya-Herseqovina öz müstəqilliyini rəsmən elan etdi. Elə həmin gün Aİ və səhəri gün isə ABŞ Bosniya-Herseqovinanın müstəqilliyini tanıdılar [5, s.141].

Bosniya-Herseqovinanın müstəqillik xətti ölkənin serb və xorvat əhalisi tərəfindən böyük narazılıqla qarşılandı. Nəticədə vəziyyət gərginləşdi və artıq hərbi münaqişədən yayınmaq mümkünsüz oldu. Bundan əlavə, serblərin Serbiya və xorvatlarınsa Xorvatiya tərəfindən dəstəklənmələri gərginliyi xeyli artırdı. Bosniya müsəlmanlarının yaşadığı Sarayevo, Srebrenitsa və başqa şəhərlərdə onların kütləvi qətləmləri törədildi və soyqırım, etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildi.

Bosniya münaqişəsinə beynəlxalq təşkilatların müdaxiləsinə və müxtəlif vasitəçilik missiyalarına 1991-ci ildən etibarən başlandı. Belə ki, 1991-ci il sentyabrın 25-də BMT TŞ regionda sabitliyə nail olmaqdan ötrü Yuqoslaviya ərazisində yaranan dövlətlərə silah satışına embarqo qoyulmasını nəzərdə tutan 713 sayılı qətnaməni qəbul etdi [23].

1992-ci ilin yanvarında tərəflər arasında növbəti atəşkəs razılaşması imzalandı. Bu razılaşma ilə əsas hərbi əməliyyatlar dayandırılırdı. Bunun ardınca da BMT TŞ 743 (1992-ci il 21 fevral) və 749 (1992-ci il 7 aprel) sayılı qətnamələri qəbul etdi. Onlara əsasən də mülki əhalini

müdafiə etmək məqsədilə BMT-nin Müdafiə Qüvvələri (UNPROFOR) Xorvatiyaya göndərildi. UNPROFOR sonralar Bosniya-Herseqovina, Makedoniya və Serbiya-Çernoqoriya İttifaqında da sülhyaratma əməliyyatlarını həyata keçirdi. O, 1992-ci ilin fevralından 1995-ci ilin martına kimi sülhyaratma fəaliyyəti ilə məşğul oldu [29].

Ümumiyyətlə, Bosniya münaqişəsi dövründə Avropa təşkilatları və BMT tərəfindən 4 əsas beynəlxalq sülh-vasitəçilik planı təklif olunmuşdur. Onlar aşağıdakılar idi:

Karrington-Kutileiro sülh planı (Lissabon müqaviləsi kimi də tanınır): 1992-ci ilin fevralında Bosniya münaqişəsinin qarşısının tezliklə alınması məqsədilə P.Karrington (Böyük Britaniyanın dövlət xadimi) və J.Kutileiro (Portuqaliya diplomati) tərəfindən təklif olunmuşdu; bütün hakimiyyətin etnik təmsilçiliyə əsaslanan bölgüsünü nəzərdə tuturdu; lakin həm bosniyalılar, həm serblər və həm də xorvatlar tərəfindən rədd edildi [7, s.59].

Vens-Oven sülh planı: 1993-cü ilin yanvarında BMT-nin xüsusi təmsilçisi S. Vens və Avropa Birliyinin xüsusi nümayəndəsi D. Oven tərəfindən irəli sürülmüşdür; ona əsasən Bosniya-Herseqovində 10 muxtar vilayətdən ibarət dövlət yaradılmalı idi; 3 etnosun hər birinə 3 vilayət verilməli idi; ayrıca Sarayevonun isə hər 3 millətin nümayəndələrindən ibarət olan qarışıq tərkibli hökumət tərəfindən idarə olunması nəzərdə tutulurdu. Lakin bu 3 vilayət elə bölüşdürülmüşdü ki, heç birinin vahid dövlət yarada bilməsi coğrafi baxımdan mümkün deyildi; plan xüsusilə Bosniya serbləri tərəfindən narazılıqla qarşılandı.

Ancaq vasitəçilərin söyləri sayəsində 1993-cü il mayın 1-də bu planı hər 3 tərəf qəbul etdi və saziş imzalandı. Amma mayın 6-da Bosniya-Herseqovina Serb Respublikasının Parlamenti (Skupşina) tərəfindən ratifikasiya olunmadı və iflasa uğradı [17, s.2]. Bosniya serblərinin planın qəbul etməmələri iki əsas səbəbdən irəli gəlirdi: birincisi, sazişin reallaşacağı təqdirdə, onlar tutduqları ərazilərin çox hissəsini geri qaytarmalı idilər və ikincisi isə, serblərə çatacaq ərazilər coğrafi baxımdan bütövlük təşkil etmirdi.

Oven-Stoltenberq sülh planı: o, BMT nümayəndələri D. Oven və T. Stoltenberq tərəfindən hazırlanmışdı; əsas mahiyyətini Bosniya-Herseqovina daxilində 3 etnik-inzibati vahidin (kiçik qurumun) yaradılması təşkil edirdi; yaradılacaq konfederativ dövlətdə ərazinin 52%-i serblərin, 30%-i bosniyalıların və 18%-i isə xorvatların olmalı idi; plan 1993-cü il avqustun 29-da bosniyalılar tərəfindən rədd edildi [12, s. 83].

Əlaqələndirmə Qrupunun sülh planı: Bosniya və Herseqovina münaqişəsinin nizamlanması məqsədilə yaradılmış Əlaqələndirmə Qrupunun (Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Rusiya və ABŞ-dən ibarət) 1994-cü ildə irəli sürülən təklifdir; ölkənin iki hissəyə, yəni Bosniya və Herseqovina Serb Respublikasına (49%) və Bosniyanın müsəlmanları ilə xorvatlarından ibarət Bosniya və Herseqovina Federasiyasına (51%) bölünməsinə nəzərdə tuturdu; lakin ölkə ərazisinin 70%-nə sahib olan serbləri 51-49 faiz bölgüsü (nisbəti) qane etmədi və bu plan da onlar tərəfindən bəyənilmədi [19, s.320].

Belə olduqda Bosniya və Herseqovinaya 1994-cü ildə NATO qüvvələri yeridildi. Müəyyən müzakirələrdən sonra 1995-ci il noyabrın 21-də ABŞ-ın Ohayo ştatında – Deyton hərbi bazasında – “Bosniya və Herseqovində sülh barədə ümumi çərçivə sənədi” paraflandı. O, 1995-ci il dekabrın 14-də Parisdə imzalanandan sonra qüvvəyə mindi. Müqavilənin təminatçıları Əlaqələndirmə Qrupunun üzvləri, yəni ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və Rusiya oldular [27].

Deyton müqaviləsinin icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə Şura (55 dövlətdən ibarət) və onun İcraedici Komitəsi yaradıldı. Deyton sazişinin 2 əsas məqsədi var idi: birincisi, Bosniya və Herseqovində davam edən müharibəyə son qoymaq, ikincisi isə, həyat qabiliyyətli yeni Bosniya dövlətini yaratmaq [6, s.33]. Müqavilənin tələb-şərtlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində etnosiyasi münaqişəyə son qoyuldu və tərəflər arasında atəşkəs əldə olundu. Habelə Bosniya və Herseqovinaya 60000 nəfərlik NATO (IFOR – “Sülh sazişlərinin yerinə yetirilməsi üzrə qüvvələr”) hərbi kontingenti göndərildi. Məcburi köçkünlər öz evlərinə qaytarıldı və regionda sülh bərqərar oldu.

Xorvatiya münaqişəsi onun YSFR-dən ayrılması nəticəsində yaranan və 1991- 1995-ci illəri əhatə edən etnosiyasi qarşıdurmadır. Münaqişə üç tərəf, yəni Xorvatiya Respublikasında yaşayan serblər, xorvatlar və YSFR-nin hərbi hissələri arasında baş vermişdir. O,

Yuqoslaviyanın parçalanması nəticəsində törəyən ən qanlı münaqişələrdən biri hesab olunur. Xorvatiyada yaşayan serblər Yuqoslaviyanın parçalanmağa başladığı ilk vaxtlarda ondan ayrılmağa cəhd etmirdilər. 1990-cı il dekabrın 22-də Xorvatiyanın yeni Konstitusiyası qəbul olundu. Ona əsasən də, serblər “titullu xalq” olan “milli azlıq”a çevrildilər. Yeni Konstitusiyada yazılırdı ki, Xorvatiya xorvatların və onun ərazisində yaşayan milli azlıqların dövlətidir.

Bu cür köklü hüquqi-siyasi dəyişikliklərdən sonra serblərin dövlət və hakimiyyət orqanlarından uzaqlaşdırılması, onların televiziya və radio kanallarının bağlanması, yazıçı və şairlərinin əsərlərinin məktəb dərsliklərindən çıxarılması və s. başlandı. Xorvatiyada yaşayan serblər, xüsusilə də onların ziyalı təbəqəsi və siyasətçiləri yeni Konstitusiyaya qarşı çıxdılar.

1991-ci ilin aprelində serblər Xorvatiyada yaşadıkları ərazilərdə öz muxtariyyətlərini elan etdilər. 1991-ci il mayın 19-da isə Xorvatiyada dövlət müstəqilliyi barədə referendum keçirildi. Yerli serblər referendumu boykot etdilər. Referendumun nəticələrinə görə, ölkə əhalisinin 94,17%-i Yuqoslaviyanın tərkibindən çıxaraq müstəqil dövlət qurmağın lehinə səs verdi (32).

Parlament referendumun nəticələrinə əsaslanaraq 1991-ci il iyunun 25-də Xorvatiya Respublikasının Müstəqilliyi və Suverenliyi haqda Konstitusiya Bəyannaməsini qəbul etdi. Serblər Xorvatiyanın müstəqilliyinə qarşı çıxdılar və yaşadıkları ərazilərin Serbiyaya birləşdirilməsini tələb etdilər. Eyni zamanda Yuqoslaviya hökuməti də müxtəlif yollarla öz bütövlüyünü qoruyub saxlamaq və Xorvatiyanın müstəqilliyini əngəlləmək istəyirdi.

Yuqoslaviya böhranı, o cümlədən Xorvatiya münaqişəsi ilk vaxtlardan beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə bir neçə vasitəçilik missiyaları təşkil edilmişdi. Belə ki, öncə Avropa Komissiyası münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsinə çalışmışdı. Bu məqsədlə də Avropa Komissiyası Monitoring Missiyası (AKMM) yaradılmışdı. AKMM post-Yuqoslaviya məkanında bu kimi işlər görməli idi: hərbi, siyasi, humanitar vəziyyətə və tərəflər arasında imzalanmış sazişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət; regionda sabitlik yaratma; Sloveniyada sərhədboyu bölgələrin təhlükəsizliyinin müdafiəsi; əsirləri və meyitləri dəyişdirmə. Yuqoslaviya ordularının Sloveniyadan çıxarılmasına nəzarəti həyata keçirən AKMM daha sonra eyni fəaliyyəti Xorvatiyada dərcəkləşdirmişdi [16, s. 173].

BMT TŞ 1991-ci ilin sentyabrından etibarən Yuqoslaviya böhranına diqqət yetirməyə başladı. Buna görə də 1991-ci il sentyabrın 25-də Yuqoslaviya ilə bağlı 713 sayılı qətnamə qəbul edildi. Həmin sənəd Yuqoslaviya böhranının sülh yolu ilə nizamlanmasını və onun ərazisinə silah ixracına embarqo qoyulmasını nəzərdə tuturdu [23, s.2]. Qətnamənin qəbulu ilə yanaşı bəzi vasitəçilik tədbirləri də görüldü.

Nəticədə 1992-ci il yanvarın 2-də tərəflər arasında atəşkəs razılaşması imzalandı və hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Çox tezliklə isə Xorvatiya Avropa Birliyi tərəfindən tanındı. Atəşkəs razılaşmasının şərtlərinə əməl olunmasına nəzarət və hərbi əməliyyatların yenidən fəallaşmasının qarşısının alınması məqsədilə UNPROFOR 1992-ci ilin martında Xorvatiyaya daxil oldu. Həmin il mayın 22-də isə Xorvatiya BMT-nin tamhüquqlü üzvü seçildi.

BMT Sülhyaratma Qüvvələrinin regionda olmasına və böyük dövlətlərin konflikti nizamlamaq cəhdlərinə baxmayaraq, Xorvatiyada əməliyyatlar və münaqişə 1995-ci ilə kimi davam etdi. 1995-ci ildə Xorvatiya prezidenti F. Tujman BMT Baş Katibi B. Butros- Qaliyə müraciət edərək BMT Sülhyaratma Qüvvələrinin ölkəsindəki fəaliyyəti haqda razılaşmaya xitam verilməsini istədi.

1995-ci ilin yanvarında BMT Xorvatiya münaqişəsinin nizamlanması məqsədilə “Z-4” (Zaqreb-4) sülh planını hazırladı. “Z-4” planı ABŞ-ın Xorvatiya münaqişəsini siyasi yolla həll etmək məqsədi ilə göstərilən vasitəçilik cəhdlərindən idi. Plan ABŞ, RF, Aİ və BMT nümayəndələrindən ibarət kiçik Əlaqələndirmə Qrupu tərəfindən işlənmişdi. Bu sənəd “muxtariyyətdən yüksək, müstəqillikdən aşağı” statusunu nəzərdə tuturdu [18, s.33]. Bu variantda əsasən Serb Kraina Respublikası Xorvatiyanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz milli rəmzlərini, siyasi institutlarını və nümayəndəliyini saxlayırdı. Lakin o, müstəqil respublika sayılmırdı.

Plan, həmçinin, etnik azlıqların hüquqları, qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması kimi təminatları da önə çəkirdi. “Z-4” planı serblər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmədi. Belə bir mövqə bununla əsaslandırıldı ki, Xorvatiya BMT Sülhyaratma Qüvvələrinin fəaliyyətinin uzadılmasına icazə verməzsə, bu plan, müzakirə belə oluna bilməz. Tezliklə rəsmi Zaqreb missiyanın adının dəyişdirilməsi şərti ilə BMT Sülhyaratma Qüvvələrinin fəaliyyətinin uzadılmasına razılıq verdi. Missiya BMT-nin Xorvatiyada Etimadın Bərpası Əməliyyatı adlandırıldı.

1995-ci ildə Xorvatiya ordusu iki böyük hərbi əməliyyat həyata keçirdi və bunun da nəticəsində Serb Kraina Respublikasının (Xorvatiya daxilində özünü müstəqil elan edən serb vilayətinin) çox hissəsi rəsmi Zaqrebin nəzarəti altına keçdi. 1995-ci ildə Erdrut və Deyton müqavilələrinin imzalanması ilə Xorvatiya münaqişəsi bitdi.

Erdrut müqaviləsi nəzarət olunmayan Xorvatiya ərazilərinin sülh yolu ilə reintegrasiyasının beynəlxalq hüquqi əsası hesab edilir. Müqavilə Xorvatiya hökuməti ilə yerli serblər arasında imzalanmışdı. Bu sazişə əsasən Şərqi Slavoniyanın Xorvatiyaya reintegrasiyası və orada tam hərbsizləşdimə həyata keçirilməli idi. Habelə sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə ərazidə BMT-nin transmilli inzibati qurumunun yaradılması, qaçqınların öz evlərinə dönmələri və s. şərtlər də yerinə yetirilməli idi.

Erdrut müqaviləsi müharibəni bitirdiyinə görə BMT sülh quruculuğu fəaliyyətinə başladı. 1996-cı ildə BMT TŞ-nin 1037 sayılı qətnaməsinə əsasən BMT-nin Şərqi Slavoniya, Baranya və Qərbi Srem ərazilərinə dair Keçici Orqanı – UNTAES yaradıldı [20, s.2]. 1996-cı il avqustun 23-də Xorvatiya Respublikası və Yuqoslaviya Federativ Respublikası arasında münasibətlərin normallaşdırılması və diplomatik əlaqələrin qurulması barədə müqavilə imzalandı [15, s.2]. 1998-ci ildə isə Şərqi Slavoniya Xorvatiyaya birləşdirildi. Xorvatiya 2009-cu ildə NATO-nun və 2013-cü ildə isə Aİ-nin üzvlüyünə qəbul edildi.

Ədəbiyyat

- D.Qasimov “Kosovonun müstəqilliyi başqa separatçı rejimlər üçün presedent deyil”. Analitik baxış. Aylıq analitik informasiya məcmuəsi, N=3, iyul-avqust 2010, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin aylıq nəşri s. 12-14.
- Məmmədov K. NATO-nun sülhyaratma əməliyyatları və tərəfdaş ölkələrin iştirakı səviyyəsi // İqtisadi və Siyasi Elmlər jurnalı, Bakı, 2016, N=2(3), s.29-36.
- Musa İ.M. Azərbaycanın xarici siyasəti, üç cildə, 3-cü cild. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 776 s.
- NATO: məlumat kitabı. NATO İctimai Diplomatika şöbəsi, 1110. Brüssel, Belçika: 388 s.
- Cook A.B. Europe since 1945: An Encyclopedia. Tom 1. New-York and London, Garland Publishing, Inc 2001. 1168 p.
- Cousens E.M., Carter C.K. Toward peace in Bosnia: Implementing the Dayton accords. London, Lynne Rienner Pub, 2001. 189 p.
- Eralp D.U. Politics of the European Union in Bosnia-Herzegovina: between conflict and democracy. UK: Lexington Books 2012. 148 p.
- French D. Statehood and Self-determination. Reconciling tradition and modernity in international law. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 586 p.
- Hehir A. Kosovo, intervention and state-building: the international community and the transition to independence. USA, Routledge 2010. 224 p.
- Hoxhaj E. The politics of ethnic conflict regulation in Kosovo Discussion Paper 39. London, Center for the Study of Global Governance, 2005. 50 p.
- Jovanovic M., Henrard K. Sovereignty and diversity. Netherland: Eleven International Publishing, 2008. 199 p.
- Karadjis M. The Yugoslav tragedy: a Marxist view. Bosnia, Kosovo and the West. Sydney, Resistance Books, 2000. 251 p.
- Klemencic and Zagar M. The former Yugoslavia's diverse peoples. A reference sourcebook. California: ABC-CLIO, 2004. 426 p.
- Kumbaro D. The Kosovo crisis in an international law perspective: self-determination,

- territorial integrity and the NATO intervention. Final report 16 June 2011. 75 p.
- Nazor A. The Croatia War of independence: Serbia's War of conquest Croatia and the defeat of Serbian imperialism 1991-1995/Create Space Independent Publishing Platform 2016. 300 p.
- Oliver I. War and peace in the Balkans: The diplomacy of conflict in the former Yugoslavia. London: In association with New European Publications, 2005. 279 p.
- Oven D. Bosnia-Herzegovina: The Vance/Owen Peace Plan. Liverpool University Press 2013. 462 p.
- Petricusic A., Zagar M. Country specific report: conflict settlement agreement Croatia. Croatia 2007. 43 p.
- Trbovich S.A. A legal geography of Yugoslavia's disintegration. Oxford University Press 2008. 536 p.
- UN SC Resolution 1037 (1996). 5 p.
- UN Security Council Resolution 1199. S/RES/1199 (1998), 23 September 1998, 5 p
- UN Security Council Resolution 1244. S/RES/1244 (1999). 10 June 1999. 8 p.
- UN Security Council Resolution 713 (1991) of 25 September 1991, 2 p.
- Герцог X. Арабо-Израильские войны. Том 1. Лондон: Nina Karsov, 1986, 307 с.
- Зотов Г. 20 лет назад НАТО начало бомбардировки Югославии. Газ. «Аргументы и факты», Москва, 2019, №13.
- Никитин А.И. Международные конфликты: вмешательство, миротворчество, урегулирование: Учебник. Москва: Аспект Пресс, 2017, 384 с.
- Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине. 135 с. // Distr. General. A. /50/790. S/1995/999. 30 november 1995 Russian. Original: English
- Сидди М. Абхазия, Косово и право на отделение // Центральная Азия и Кавказ, Швеция, том 14, выпуск 1, 2011, с.72-82.
- Former Yugoslavia – UNPROFOR // http://peacekeeping.un.org/mission/past/unprof_p.htm
- U.S. Department of State Archive. Kosovo Diplomatic Observer Mission. // https://1997-2001.state.gov/regions/eur/fs_980708_kom.html
- UNMIK // <https://unmik.unmissions.org/mandate>
- 26 Years Ago, Croatia Voted for Independence // www.total-croatia-news.com/politics/19082-26-years-ago-croatia-voted-for-independence

NATO EXPERIENCE IN THE BALKANS: DIFFERENT APPROACHES

H.H. Taghiyeva

SUMMARY

This article examines the role of NATO in resolving ethnic conflicts in the Balkans following the break-up of former Yugoslavia.

ОПЫТ НАТО НА БАЛКАНАХ: РАЗНЫЕ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Х.Г. Тагиева

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль НАТО в разрешении этнических конфликтов на Балканах после распада бывшей Югославии.

Məqalə redaksiyaya 9 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 18 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 327

RUSİYANIN MÜASİR CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ, RUSIYA- GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNƏ BAXIŞ(2008-Cİ İL MÜHARİBƏSİNƏ QƏDƏR)**F.M.Aydınlı**Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
E -mail: farhad.aydinli@bsu.edu.az

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan *Keywords:* South Caucasus, Russia, Azerbaijan, Georgia (country), Armenia *Ключевые слова:* Южный Кавказ, Россия, Азербайджан, Грузия, Армения

Tarix boyu Cənubi Qafqaz regionu geostrateji mövqeyi ilə önəmli bir yerə sahib olmuşdur. SSRİ-nin 1991-ci ildə süqutundan sonra Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları öz müstəqilliyini elan etmiş, lakin keçən 30 il ərzində regionda sülhə əldə etmək, etnik münaqişələr zəminində sabitliyə nail olmaq mümkün olmamışdır. 90-cı illərdən etibarən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi müdaxilə fazasına keçməsi, eləcə də Gürcüstanda Abxaziya, Cənubi Osetiya, Acarıstan və Cavaxetiya kimi münaqişə ocaqlarında baş verən proseslər, 2008-ci ildə Rusiya və Gürcüstan arasında baş verən “5 günlük” müharibə, 10 noyabr 2020-ci il tarixinədək Ermənistan və Azərbaycan arasında baş verən hərbi toqquşmalar, ermənilərin əsassız ərazi iddiaları və təxribatları bu dövr ərzində regionun inkişafı sürətinə maneə yaradan əsas amillərdən hesab edilməlidir. Rusiya Cənubi Qafqazı öz cənub sərhəddi, təhlükəsizlik zonası və həyati maraq dairəsi hesab edir. Öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Rusiyanın regionda maraqları olduqca böyükdür. 30 il ərzində istənilən siyasi manevrlərlə, iqtisadi təzyiqliq metodları, hərbi müdaxilələrlə regionda öz təsirini saxlamaq istəyən Rusiya bundan sonra da bu siyasəti davam etdirmək niyyətindədir. Lakin bölgədə digər böyük dövlətlərin maraqları, xüsusilə Türkiyənin təsiri Rusiyanın yaxın zamanda siyasi kursunu dəyişdirəcəyini vəd edir. Artıq Türkiyə regional gücdür və Rusiya ilə regionda ciddi maraq toqquşmaları mövcuddur. Eyni zamanda Rusiya cənub sərhədlərində böyük türk birliyinin yaradılmasının astanasındadır. Bu baxımdan Rusiyanın region ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətləri, qarşıdakı illərdə siyasi kursu, onun Türkiyə ilə əlaqələri xüsusi maraq kəsb edir. Məqalədə 2008-ci il “5 günlük” müharibəyə qədər Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti, Gürcüstanla münasibətləri ümumi şəkildə araşdırılmış və təhlil edilmişdir. 1990-cı illər beynəlxalq münasibətlər sistemində böyük dəyişikliklərə səbəb olub.

Bunlardan ən önəmlisi Soyuq müharibənin bitməsi və SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar olaraq yeni dünya düzəninə formalaşması idi. Sovet İttifaqının 1991-ci ildə dağılmasının ardınca keçmiş İttifaqın tərkibində olan 15 dövlət müstəqilliyə nail oldu. Rusiya isə özünü SSRİ-nin xələfi elan etdi.

Rusiya Federasiyası müstəqilliyin ilk illərində istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Bunların başında isə iqtisadi, sosial, mədəni, təhlükəsizlik, rüsvətxorluq, iqtisadi rəqabətliyin olmaması, hakimiyyət uğrunda mübarizə problemləri dayanırdı. Bu problemləri nəzərə alaraq, müstəqilliyini yeni qazanmış Rusiya Federasiyası ilk öncə daxili siyasəti qaydaya salmağa başladı. İlk dövlət başçısı Boris Yeltsin də çıxışlarında Rusiyanı qərbin bir parçası adlandırmış, keçmiş SSRİ ərazilərinə marağı qismən kənara qoymuşdur. Qərbyönümlü siyasəti dəstəkləyən qüvvələr Rusiyanın NATO və Avropa İttifaqına üzv olmasının və Avropa ölkələri ilə sıx münasibətlərin qurulmasının tərəfdarı idilər. Çünki Rusiya Avropa regionu ilə iqtisadi cəhətdən olduqca

bağlı idi, belə ki, münasibətlərin pozulması Rusiyanın iqtisadi çöküşünə gətirib çıxara bilərdi.

1991-1993-cü illərdə Rusiyanın qərbyönlü mövqeyindən istifadə edərək keçmiş Sovet İttifaqı dövlətləri Rusiyanın maraq dairəsindən çıxaraq daha aktiv siyasi kurs həyata keçirməyə başlamış, eləcə də, bir sıra regionlarda etnik zəmində münaqişələr alovlanmış, bir sözlə, Rusiyanın “həyati maraq zonası”nda işlər nəzarətdən çıxmağa başlamışdı. 1993-cü ildə isə Rusiya artıq Avrasiyaçılıq ideyasını yaymağa, bu materikə nəzarəti həyata keçirmək üçün siyasi kursunu formalaşdırmağa, xüsusilə də, geostrateji mövqeyi ilə seçilən Cənubi Qafqaz regionunda aktiv siyasət həyata keçirməyə başlamışdır. İdeyaya görə Rusiyanın torpaq bütövlüyü hər şeydən önəmlidir və Qərb qarşısında dayana bilmək üçün yeganə yol bu ideyanın reallaşdırılmasıdır (9, 6). Bu sahədə atılan mühüm addımlardan biri Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması və keçmiş SSRİ tərkibində olan dövlətləri bu təşkilat çərçivəsində birləşdirmək idi. 1991-ci il dekabr ayında Minsk vəAlma-Ata razılaşmaları ilə 3 Baltik regionu, 11 keçmiş SSRİ ölkələri olmaqla Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılmışdır. 15 may 1992-ci ildə imzalanan Daşkənd razılaşması ilə ortaq təhlükəsizlik məsələsi ortaya atılmışdır. Əslində isə bununla Rusiya Federasiyasının Avrasiyaçılıq siyasəti ortaya qoyulmuşdur. MDB-nin yaranması ilə Rusiya region ölkələrində liderlik rolunu ələ almış, üzv ölkələri iqtisadi, siyasi və hərbi birlik içərisinə alaraq konfederasiya formalı birlik yaratmağı nəzərdə tutmuşdur (6, 573- 574). Bundan başqa, keçmiş SSRİ tərkibində olan münaqişə zonalarını nəzərə alaraq, ortaqsülhməramlı qüvvələrin yaradılması, bununla da həmin ölkələrdə münaqişələrə nəzarəti daha effektiv həyata keçirmək planlaşdırılmışdır. Bu siyasətin davam etdirilməsi və geniş şəkildə həyata keçirilməsi isə 2000-ci ildə hakimiyyətə gələn Vladimir Putinin adı ilə bağlıdır. Putinin prezidentliyi dövründə ən ciddi addımlardan biri bölgədə ABŞ-ın hegemonluğunun qarşısını kəsmək, maraqlarına ciddi zərbə vurmaqdan ibarət idi ki, demək olar ki, buna nail ola bildi. Belə ki, o dövrdən etibarən regionda ABŞ-a məxsus hərbi bazalar ləğv edildi. 2008-ci ildə hakimiyyətə gələn Medvedyev də Putinin siyasi kursunu davam etdirdi.

1993-cü ildən etibarən Rusiyada “Yaxın çevrə” xarici siyasət konsepsiyası həyata keçirilməyə başladı. Bu konsepsiyaya görə keçmiş SSRİ əraziləri Rusiyanın yaxın çevrəsi elan edildi. Siyasətin əsas istiqamətləri dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi, hərbi iş birliyinin gücləndirilməsi, eyni zamanda, dövlət sərhədlərinin birlikdə qorunması təmin etməkdən ibarət idi. Əlavə olaraq, 3 noyabr 1993-cü ildə Rusiya Təhlükəsizlik Şurası Hərbi doktrina qəbul etdi. Sənəddə Rusiya ilə eyni maraqlara sahib ölkələrin dost ölkə olması, heç bir dövlətin düşmən hesab edilməməsi, silahlı münaqişələrin qarşısının alınması və s. qeyd olunmuşdur (8).

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Qafqaz regionu şimali və cənubi olmaqla 2 yerə parçalandı. Şimali Qafqaz Rusiyanın tərkibində qalsa da, Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları öz müstəqilliyini elan etdilər. Ümumiyyətlə, region həm geostrateji mövqeyinə görə, həm etnik birliklərin çox olmasına, həm də enerji resursları baxımından önəmlidir. Zamanla Rusiya regionda keçmiş dövrlərdən yaratdığı etni münaqişələri alovlandıraraq ölkələrin siyasi kursuna müdaxilə etməyə, bir sıra məsələlərdə onlara təsir göstərməyə, bir sözlə, regionu idarəçiliyi altında saxlamağa çalışmaqdadır. Üstündən 30 il keçməsinə baxmayaraq, Rusiya hələ də bölgədə tam olaraq hakimiyyətini qur bilməmişdir. Bölgədə Ermənistan birmənalı olaraq Rusiyanın forpostuna çevrilmişdir, artıq o da blokada şəraitindədir və Rusiya olmayacağı təqdirdə Ermənistanın yer üzündən silinməsi təhlükəsi mövcuddur. Azərbaycan və Gürcüstan isə Rusiya ilə münasibətlərində məsafəli siyasət yürüdü. Belə ki, Xəzərin enerji ehtiyatlarından istifadə edərək Avropa bazarına çıxmağı bacaran bu ölkələr artıq müəyən mənada qərb yönümlü siyasət həyata keçirirlər. Təbii haldır ki, bu siyasət balanslaşdırılmış formada davam etdirilir, lakin anlaşılındır ki, Rusiya ilə məsafədən artıq yaxınlıq ölkələrin öz müstəqilliyini itirməsinə, Rusiyanın tam təsiri altına düşməsinə şərait yarada bilər. Əslində Rusiya Cənubi Qafqaz regionunu Şimali Qafqaz regionunun davamı kimi qəbul etməkdədir. Bu bölgələrə nəzarət etmək Rusiyanın tarixi siyasətidir, isti dənizlərə çıxış əldə

etmək üçün regiona nəzarət olduqca önəmlidir. Buna görə də SSRİ-dən qalan hərbi bazalarının Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində yerləşdirilməsi, maliyyələşdirilməsi, Ermənistan sərhədlərinə nəzarət etmək məqsədilə rus hərbiçilərinin regionda aktiv fəaliyyəti davam edir. Bundan başqa, regionun iqtisadi potensialını nəzərə alsaq, Rusiyanın buranı nəzarətdə saxlamaq istəməsi gözləniləndir. Çünki dünya enerji ehtiyatlarının önəmli bir hissəsi məhz burada yerləşir, eyni zamanda, şərq-qərb yolu üzərində çox mühüm geostrateji mövqeyə sahibdir. Rusiyanın regiona nəzarəti həyata keçirmək istəməsinin digər səbəbi isə ABŞ, Türkiyə, İran və digər böyük dövlətlərin regionda maraqlarıdır. Hal-hazırda regionda Rusiya-Türkiyə qarşıdurması mövcuddur.

Gürcüstan Rusiya ilə ən uzun sərhəd zonasın malik Cənubi Qafqaz ölkəsidir. Strateji mövqeyinə görə Rusiya Gürcüstanı həyatı maraq dairəsində ən önəmli yerdə qəbul etmiş və onunla münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Gürcüstan Rusiya üçün Qafqazın Avropaya giriş qapısı, bundan başqa Qara dənizə çıxışı baxımından önəmlidir. SSRİ dağıldıqdan sonra dil, din, mədəni fərqliliklərə sahib Gürcüstan cəmiyyətində iqtisadi problemlər, siyasi sabitsizlik, etnik münaqişələr hökm sürməkdə idi. SSRİ dönməndə respublika daxilində süni şəkildə yaradılmış etnik münaqişələr, çatışmazlıqlar müstəqillik əldə etdikdən sonra özünü biruzə verməyə başlamışdı. Xüsusilə Cənubi Osetiya və Abxaziya məsələsində problemlər artaraq münaqişə həddinə çatmışdır. İttifaq tərkibində olduğu dövr ərzində digər üzv ölkələrdə olduğu kimi Gürcüstanda da assimilyasiya problemi nəticəsində münaqişələr yaradılmış və sonrakı dövrdə bunlardan siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Cənubi Osetiya və Abxaziya bölgələrində ixtişaşlar başlamış, münaqişə pik həddə çatmış və Rusiyaya birləşmə tələbləri ortaya atılmışdır. Bu isə Gürcüstanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinə birbaşa hədə, sərhədlərin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya bu münaqişələrin yaradılmasında əsas rol aldığı kimi, onun həll edilməsi məsələsində də sükənə ələ almış, münasibətlərin nizamlanması prosesində əsas iştirakçı və vasitəçi olmuşdur. Çünki regionda münaqişələrin idarə olunmaz həddə qədər yüksəlməsi Rusiya daxilində olan muxtar respublikalara ya- yıla və bununla da hegemon dövlət üçün əsl təhlükə mənbəyinə çevrilə bilərdi. Bundan başqa, münaqişələr zamanı Rusiyaya köç edənlər məsələsi də ciddi qəbul edilməlidir. Təkcə 1988-1995-ci illər ərzində Rusiyaya Cənubi Qafqaz regionundan köç edən vətəndaşların sayı 1.5 milyon nəfərdən çoxdur. Bu isə Rusiya daxilində Qafqaz xalqlarının sayının çoxalmasına, gələcəkdə digər bir siyasi problemin yaranmasına səbəb ola bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti həm iqtisadi və siyasi rıçaqlardan istifadə edərək ölkələri nəzarətdə saxlamağa, eyni zamanda balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirərək narazılığın sifira enməsinə təmin etməyə yönəlmişdir.

1992-ci ildən etibarən Rusiya Avropa ölkələrinin, xüsusilə də Avropa Əməkdaşlıq və Təhlükəsizlik Müşavirəsinin Cənubi Qafqaz regionunda baş verən proseslərə aktiv müdaxiləsinə cavab olaraq regionda nizamlanma prosesində birbaşa iştirak etməyə, problemləri istər güc, istərsə də, danışıqlar yolu ilə qaydaya salmağa başlamışdır. Bununla da Rusiya regionda əsas maraqlı tərəf olmasını bir daha göstərmiş və regiona digər ölkə maraqlarının yaxınlaşmasının qarşısını almağa başlamışdır. Bu ildən etibarən istər Gürcüstan ərazisində başlayan etnik münaqişələrin, istərsə də, Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində bir sıra görüşlər həyata keçirilmiş, atəşkəs razılaşmaları əldə edilmiş, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində müzakirələr reallaşdırılmış, lakin nəticə əldə edilməmişdir. Münaqişələr latent mərhələdən artıq hərbi müdaxilə mərhələsinə daxil olmuş və mülki vətəndaşların öz yurdlarını tərk etməsinə, ölkədə vəziyyətin ağırlaşmasına, xaosa səbəb olmuşdur. Bütün atəşkəs razılaşmalarına baxmayaraq, 1993-cü ilin ortalarına qədər Gürcüstanda aktiv hərbi əməliyyatlar davam etdirilmiş, yalnız 1993-cü il iyul ayında Soçi razılaşması nəticəsində Abxaziyada atəşkəs əldə edilmiş, Rusiya isə zəmin olaraq önəmli rolu öz üzərinə götürmüşdür. Ümumiyyətlə, Abxaziya münaqişəsi Rusiyanın Gürcüstan üzərində təzyiq metodu olaraq istifadə etdiyi münaqişə kimi qəbul edilməlidir (2, 182).

Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionunda yürütdüyü siyasətə nəzər saldıqda görürük ki, region

ölkələri Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olduqdan sonra daxildə olan münaqişələr müəyyən dərəcədə nizama salınır, atəşkəs əldə olunur, daxili sabitlik formalaşır. Bu isə Rusiyanın keçmiş SSRİ regionunu yenidən bərpa etmək, bu əraziyə nəzarət etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Başqa bir məqam isə ondan ibarətdir ki, Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti bir sıra politoloqların da dediyi kimi qeyri- müəyyən formada aparılır. Bir tərəfdən Gürcüstanın ərazi bütövlüyü ilə razıyıq deyilir, digər tərəfdən isə ölkə daxilində müxalif qüvvələrə dəstək həyata keçirilir. Hətta Abxaziyə Cənubi Osetiya bölgəsində yaşayan şəxslərə rus pasportları paylanılır, onların Rusiyayasərbəst giriş haqqı tanınır. Halbuki, Gürcüstan vətəndaşları (münaqişə bölgələrində yaşayanlar da Gürcüstan vətəndaşı olmalıdır) üçün 2000-ci ildən etibarən viza həyata keçirilməkdədir.

28 iyun 2001-ci ildə Rusiya Duması “Rusiya Federasiyasına qəbul və onun tərkibində yeni subyektlərin yaradılması” ilə bağlı qərar qəbul edir və burada qeyd edilir ki, xarici bir dövlətin və ya onun bir hissəsinin Rusiya Federasiyasına birləşməsi mümkündür. Keçmiş SSRİ və MDB tərkibində olub Rusiyanın sərhədləri xaricində qalan birlik respublikaları, muxtar vilayətlər parlamentin razılığı ilə və ya referendumun nəticə- sindən asılı olaraq Rusiyaya birləşmək imkanına sahibdirlər (3, 103). Qərara əsasən isə Rusiya Federasiyasına birləşmək istəyən subyektin Rusiya ilə sərhəddinin olması şərti yoxdur. Beləcə, region ölkələri daxilində etnik münaqişə zəminində formalaşmış qondarma muxtariyyətlər, respublikalar birbaşa olaraq Rusiya Federasiyasına birləşmək “hüququ” əldə edir. Bu isə regionda Rusiyanın ikili standart formasında siyasi kursunun bariz nümunəsidir.

Gürcüstanın Cənubi Osetiya bölgəsində isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Bugün Şimali və Cənubi Osetiya süni şəkildə sərhədləri bölünmüş haldadır, Osetiyanın cənubu Gürcüstan tərkibində, şimal hissəsi isə Rusiyanın tərkibindədir. Bu münaqişənin yaranma səbəbi isə XIX əsrdə Osetiyanın iki yerə parçalanması, bir hissəsinin gürcü feodallarına verilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Daha sonra XX əsrin əvvəllərində Gürcüstanın müstəqillik qazanması ilə Cənubi Osetiya Gürcüstan tərkibində muxtar vilayət statusu əldə etmiş və münaqişə bu dövrdə etibarən latent mərhələdə davam etmişdir. 1989-cu ildə Osetiyanın SSRİ tərkibində birləşmə düşüncəsi ilə təşkilat yaradılmış, 1990-cı ildə Gürcüstan parlamenti Osetiyanın muxtar statusunu ləğv etmiş, bunu dövlət müstəqilliyinə qarşı təhdid adlandırmışdır. Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra haqlı yerə ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışan Gürcüstanın Cənubi Osetiya siyasəti Rusiya ilə münasibətlərdə toqquşmalara səbəb olmuş, rus səlahiyyətli nümayəndələrin açıqlamalarında Cənubi Osetiya siyasətini dəyişməyəcəyi halda bölgənin Rusiyaya birləşdirilmə məsələsinə baxılacağı qeyd edilmişdir. Bu isə Gürcüstanın daxili işlərinə qarışmaq və beynəlxalq müstəvidə tanınmış sərhədlərinə qarşı bir təhdid kimi dəyərləndirilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, 1992-ci ildən etibarən Rusiyanın etnik münaqişələr aspektindən regionda aktiv fəaliyyəti Cənubi Osetiya münaqişəsi prizmasından da özünü göstərmiş, iyul ayında Soçi razılaşması ilə tərəflər arasında münasibətləri normallaşdırmaq, hərbi müdaxiləni ləğv etmək məqsədilə rus, gürcü, osetinlərdən ibarət 1500 nəfərlik sülhməramlı qüvvələr formalaşdırılmışdır.

Gürcüstan tərkibində olan Acarıstan və Cavaxetiya problemləri isə digərləri qədər təhlükəli fazada deyildir. Çünki Acarıstan Konstitusiyaya çərçivəsində muxtar respublika statusuna malikdir. Əlavə olaraq Türkiyənin bölgə üzərində Qars müqaviləsinin şərtlərinə uyğun öhdəliyi Acarıstanın nizamlı şəkildə fəaliyyətinə və Gürcüstanla normal münasibətlərinə şərait yaratmışdır. Cavaxetiya problemi isə Ermənistanın ara sıra daxilə olan erməni qüvvələri dəstəkləməsi ilə ortaya çıxmışdır. Hal-hazırda bu problem Gürcüstana təzyiqlik vasitəsi kimi ikinci variant olaraq dondurulmuş formada saxlanılıb, hər hansı bir proses çərçivəsində münaqişənin müxtəlif fazalarda inkişafını gözləmək olar. Lakin əksinə olaraq Azərbaycanın son olaraq əldə etdiyi zəfər savaşıdan dolayı regionda artıq qüvvələr balansının dəyişdiyini, yeni parametrlərin formalaşdığını nəzərə alaraq, növbəti 10 il ərzində Cavaxetiya münaqişəsinin tam həll olunması (əslində münaqişə aktivfazada deyildir, hal-hazırda Gürcüstanın müstəqilliyinə hədə yaratmır), ümumiyyətlə Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması da gözləniləndir.

Rusiya Gürcüstan arasında yaranmış ciddi problemlərdən biri hərbi bazaların möv- cudluğu

məsələsi olmuşdur. Belə ki, SSRİ-nin dağılması prosesindən etibarən müstəqilliyin ilk illərinə qədər Gürcüstanda yerləşən rus hərbiçilərinin sayı 100 mindən çox idi. 1993-cü ildə Şevarnadzenin hakimiyyəti qorumaq niyyəti ilə əlaqədar olaraq rus qoşunlarının daha 25 il ölkə ərazisində saxlanması növbəti illərdə ölkənin daxili siyasətində bir sıra çətinliklərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. 1998-ci ildən gərgin olaraq qalan Rusiya-Gürcüstan münasibətləri artıq bu dövrlərdən sonra mülayimləşməyə başlamışdır. Yalnız 1999-cu il ATƏT-in İstanbul zirvə görüşündən etibarən rus qoşunlarının mərhələli şəkildə ölkə ərazisindən çıxarılması ilə bağlı razılıq əldə edilmişdir. Həmin il Gürcüstanda yerləşən 4 hərbi baza, 2001-ci ildə Abxaziyada yerləşən Gudauta hərbi bazası və Tiflis yaxınlığında Vaziani bazası boşaldılmışdır (4, 182). 2003-2004-cü illərdə isə bu proses davam etdirilmişdir. 2005-ci ildə artıq Gürcüstan ərazisində 12-ci Batum bazası və 62-ci Axalkələk bazası fəaliyyət göstərirdi ki, bu da 2007-ci ilədək davam etmişdir (1, 140). Eyni zamanda, 1999-cu ildən etibarən su sərhədlərinin də qurulması və qorunması məsələsi tamamilə Gürcüstan nəzarətinə verilməli idi. Rusiyanın bu dövrdə hərbi siyasi təzyiqlərinə qarşı Gürcüstan hökuməti ABŞ ilə yaxınlaşmaq siyasətini seçmiş və münasibətləri gücləndirməyə çalışmışdır. Bunun nəticəsi idi ki, 2002-ci ildə Gürcüstan sərhədlərinin qorunması, hərbi birləşmələrin modernləşməsi ilə əlaqədar olaraq 64 milyon dollar dəyərində yeni proqram qəbul edilmişdir. Bu yaxınlaşmanın bir məqsədi Rusiyaya qarşı, digəri isə həmin dövr İraq və Əfqanıstan müharibələri ilə bağlı idi. ABŞ Gürcüstan yaxınlaşması sonrakı dövrlərdə Gürcüstanda siyasi hakimiyyətin dəyişməsinə, Cənubi Qafqazda ABŞ mövqeyinin qısa zaman kəsiyində möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. 2002-ci ildə Gürcüstanın NATO üzvlüyünə qəbul edilməsi ilə bağlı müraciəti və bu təşkilat ilə sıx əməkdaşlığı ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinin bir parçasıdır. Rusiya isə ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz regionunda hərbi bazalardan regionu nəzarətdə saxlamaq, etnik münaqişələrlə zəngin bölgələrdə vəziyyətə nəzarət etmək, lazım gəldikdə, müdaxilə imkanlarından istifadə etmək və “sülhü” təmin etməkdən ibarətdir.

2004-cü ildə Gürcüstanda keçirilən prezident seçkilərində Mixayıl Saakaşvilinin qalib gəlməsi ilə Rusiya Gürcüstan münasibətlərində fərqli bir istiqamət formalaşmağa başladı. Belə ki, tamamilə Avropaya inteqrasiya siyasətini kursunu ölkənin daxili və xarici siyasət prioriteti kimi qəbul edən qərb yönümlü prezident Rusiyanı Gürcüstan tarixində neqativ rol oynadığını qeyd edərək bu münasibətlərdə kəskin addımlar atmağa başlamışdır. Bu isə regionda əsas söz sahibi olan Rusiya üçün heç də xoş qarşılanma bilməzdi. Prezidentliyin ilk illərində ölkə daxilində Acarıstan probleminin ölkə siyasətinə uyğun həll edilməsi Gürcüstan ictimaiyyətində, eləcə də, hakimiyyət dairələrində digər münaqişələrin də bu formada həll olunacağı ümidi yaratsa da, nəticə istənilən kimi olmadı. 2008-ci il avqust ayında dünya tarixinə “5 günlük” müharibə olaraq daxil olan Rusiya- Gürcüstan müharibəsi 2004-cü ildən gərginləşən münasibətlərə daha bir zərbə vurur. Bu müharibənin başlanmasınadək isə Buxarest zirvə toplantısında Gürcüstanın NATO-ya üzvlük məsələsi, eləcə də, Ukraynanın bu təşkilata üzvlüyünün aktiv fazaya daxil olması, ABŞ-ın Gürcüstan hökumətinə açıq dəstəyi, daxilə hakimiyyətin özünə güvənməsi, etnik münaqişə zonalarında məsələni birdəfəlik həll etmək istəyi, Rusiyaya qarşı bəzi müxalif çıxışlar və s. kimi hallar münasibətlərin korlanmasına və müharibənin başlanmasına səbəb olur. Müharibənin nəticəsi olaraq regionda Cənubi Osetiya və Abxaziya kimi 2 etnik münaqişə ocağı daha da dərinləşir, belə ki, Rusiya hökuməti bu “dövlətlər”in müstəqilliyini tanıyır (5), bununla da Cənubi Qafqazda böyük regional təhdid formalaşır. Təbii ki, Gürcüstanın keçmiş prezidenti Eduard Şevarnadzenin dediyi kimi, Rusiya bu tanınma ilə öz sonuna yaxınlaşır. Belə ki, Rusiya daxilində yetəri qədər rus olmayan muxtariyyətlər mövcuddur və bu gələcəkdə ciddi siyasi böhranların yaranmasına, Rusiyanın parçalanmasına səbəb ola bilər. Lakin bu müdaxilə ilə Rusiya Avropa və qərb siyasətini nümayiş etdirən şəxslərə bir daha bildirir ki, Cənubi Qafqaz regionunda Rusiyanın ciddi maraqları mövcuddur və bu proses davamlı olacaqdır. Əgər 2004-cü ilədək münaqişənin nizamlanması prosesi müəyyən bir yerə gəlmişdisə, artıq 2008-ci ildə münaqişə eskalasiya mərhələsinə daxil olaraq daha ciddi və təhlükəli həddə yüksəlir. Artıqmünaqişənin nizamlanması prosesində Gürcüstan hökuməti “0-dan” başlamaq

məcburiyyətindədir. Çünki artıq münaqişə zonalarını açıq formada dəstəkləyən regional Rusiya gücü faktoru mövcuddur. Eyni zamanda müharibənin yekunu olaraq Gürcüstan Müstəqil Dövlətlər Birliyi təşkilatından ayrılır. Bir sözlə, 2008-ci il hadisələri, 2010-cu ildə Saakaşvilinin Rusiyada “persona non grata” elan olunması (7, 101) Rusiya-Gürcüstan münasibətlərinə olduqca ciddi zərbə vurur, regionda müəyyən dərəcədə formalaşmış inteqrasiya proseslərinə hədə formalaşdırır və Rusiyanın Cənubi Qafqazda birmənalı olaraq güc olmasını, burada həyatı maraqlarının olmasını təsdiq edir.

Soyuq müharibənin bitməsindən 2008-ci il avqust ayında baş verən “5 günlük” Rusiya-Gürcüstan müharibəsinə qədər Cənubi Qafqaz regionunda son dərəcə gərgin proseslərin baş verdiyi müşahidə edildi. Bu proseslər Rusiya Gürcüstan münasibətləri aspektindən xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz 2004-cü ildən sonra Gürcüstanın qərbyönümlü siyasi kursunun seçilməsi artıq Rusiyanın Cənubi Qafqaz, Gürcüstanda aktiv siyasət həyata keçirməsinə, istənilən yola əl atmaqla regionu nəzarətdə saxlamaq istəyinə şərait yaratmışdır. Rusiya ilə münasibətlərin pozulması növbəti illərdə Gürcüstanın daxili və xarici siyasət istiqamətlərində ciddi böhrana səbəb olmuş, ölkə daxilində narazılıqlar başlamış, sərhəd ölkəsi ilə münasibətlərin gərginləşdirilməsi bir sıra mövqelər tərəfindən müsbət qarşılaşmamışdır. Nəticə etibarilə qərb istiqamətini seçən Saakaşvili belə hakimiyyətini saxlaya bilməmiş, Gürcüstanın faktiki olaraq parçalanmasına səbəb olan sərt siyasət həyata keçirmişdir. Ölkə daxilində həm qərbyönümlü siyasi kursu, həm də rus meyilli təbəqənin olmasını nəzərə alsaq, cari vəziyyətdə ikincinin üstünlüyü aşkar seçilir. Hal-hazırda Rusiyanın regionda güc maraqlarını nəzərə alaraq, Rusiya ilə münasibətlərin normallaşdırılması, MDB-yə qayıtmaq və iqtisadi, siyasi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi Gürcüstan üçün daha məqsədəuyğun hesab edilir. Çünki tamamilə qərb istiqamətinin seçilməsi 2008-ci il proseslərindən də görüldüyü kimi çox böyük uğurlara səbəb olmadı. Cənubi Qafqaz baş verən proseslər, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi, Azərbaycanın Türkiyə ilə olduqca sıx yaxınlaşma siyasəti, münaqişənin nizamlanmasından irəli gələn “Türk yolu” xəttinin formalaşdırılması, Gürcüstan Rusiya münasibətlərinin bundan sonra daha möhkəm təməllər əsasında təşkil edilməsinə şərtləndirməlidir. Regionda Rusiya maraqlarını, Türkiyənin aktiv siyasət yürütməsini nəzərə alaraq, Gürcüstan tranzit bölgə olaraq öz mövqeyini saxlamaq üçün regionda gedən proseslərlə ayaqlaşmalı, cari vəziyyətə uyğun hərəkət etməlidir. Hesab edirəm ki, növbəti

5 il ərzində bu münasibətlərin qeyd olunan formada inkişafı Gürcüstanın regionda müəyyən dərəcədə möhkəmlənməsinə, iqtisadi potensialını gücləndirməsinə səbəb olacaqdır, zamanın şəraitindən asılı olaraq isə xarici siyasi kurs Türkiyə və Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin sıx şəkildə inkişaf etdirilməsinə, daxildə sabitliyin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

- Aydıngün Ayşegül, Ali Asker. “Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı.” Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azərbaycan, Gürcistan və Ukrayna, Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler içinde. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2012, s.140
- Dmitri V.Trenin. “The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization”. Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 2002, p.182
- Fərhad Aydınlı. “Abxaziya münaqişəsinin regional inteqrasiyaya təsiri”. İqtisadi və siyasi emlər jurnalı - 4 (9), Bakı, 2017, s.103
- Firat Karabayram. “Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya gerçeği”. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s.182
- Georgia: Background and U.S. Policy. P.14, <https://fas.org/sgp/crs/row/R45307.pdf>, (istinad tarixi: 03.12.2020)
- Necati İyikan. “Orta Asya-Güney Kafkasya siyasi gelişmeleri.” 1991-2010, İstanbul, Hiperlink Yayınları, s.573-574
- Nilgün Atıcı Köktaş. “Saakaşvili dönemi Gürcistan: İç ve dış politika üzerine bir değerlendirme”. Antalya, 2015, s.101, <https://www.ardahan.edu.tr/iibfdergi/arsiv/2/07.pdf> (istinad tarixi: 02.10.2020)

The Basic Provisions of the Military Doctrine of the Russian Federation.
<https://fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/russia-mil-doc.html#intro>, (istinad tarixi:
19.11.2020)

Özcan Yeniçeri. “Rusyadaki Avrasyacilik anlayışı ve Avrasyadaki Türkiye gerçeği”. Ankara,
2004, səh 6

**CURRENT RUSSIAN POLICY IN SOUTH
CAUCASUS, OVERVIEW OF RUSSIAN-GEORGIAN RELATIONS
(BEFORE THE 2008 WAR)**

F.M.Aydinli

SUMMARY

This article examines Russia's policy in the South Caucasus and its relations with Georgia (country). Turkey's increasing role as a regional player is also discussed.

**РОССИЙСКАЯ ПОЛИТИКА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В
СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД, ОБЗОР РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКИХ
ОТНОШЕНИЙ
(ДО ВОЙНЫ 2008 ГОДА)**

Ф.М.Айдынлы

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется политика России на Южном Кавказе и ее отношения с Грузией. Также уделено внимание на растущую активность Турции в регионе.

Məqalə redaksiyaya 8 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 19 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 347

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN MƏNFƏƏT VERGİSİ İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN QANUNVERİCİLİYİNİN İNKİŞAF TARİXİ

R.A.Qasımzadə

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası

Bakı, Mərdəkan pr. 30

e-mail: ramiz.qasimzade@yandex.ru

Açar sözlər: hüquqi şəxs, mənfəət vergisi, qanunvericilik

Keywords: legal person, income tax, legislation

Ключевые слова: юридическое лицо, налог на прибыль, законодательство

Dövlət vergilərindən biri olan hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi ilə bağlı SSRİ tarixinə ekskurs etdikdə görürük ki, tərkibində Azərbaycan Respublikasının da olduğu Sovetlər Birliyində XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində - Yeni İqtisadi Siyasət dövründə müəssisələr mənfəət vergisi ödəyirdilər. XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında Yeni İqtisadi Siyasətin ləğvi ilə mənfəət vergisi müəssisələrin bütün mənfəətinin inzibati metodlarla dövlət büdcəsinə ödənilməsi ilə əvəz olundu. Başqa sözlə, iqtisadi münasibətlərin mühümhəlqəsini təşkil edən müəssisələrin əldə etdiyi mənfəət dövlət mülkiyyəti sayılırdı (6, s.356).

1965-ci ildə SSRİ-nin vergi siyasətində müəssisələri iqtisadi cəhətdən stimullaşdırmaq məqsədilə "A.N.Kosıgin islahatı" adlanan vergi islahatı aparıldı (bu islahatın əsas təşəbbüskarı 1964-1980-ci illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri olmuş A.N.Kosıgin idi). Mənfəət vergisi ilə bağlı həmin islahatın mahiyyətini müəssisələrin maliyyə nəticələrindən asılı olaraq maddi imkanlar qazanması təşkil edirdi. N.S.Paraskeviç göstərir ki, bu pozitiv ənənəyə baxmayaraq, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, yenə də inzibati metodlarla müəssisələrin mənfəətindən dövlət büdcəsinə ödənilməsi siyasətinə qayıdıldı (7, s.13). Pul vəsaitlərinin tam mərkəzləşməsi, maliyyə məsələlərinin həllində müəssisələrə heç bir müstəqilliyin verilməməsi SSRİ-də iqtisadi böhranın yaranması ilə nəticələndi. İqtisadi böhranın aradan qaldırılması məqsədilə 14 iyun 1990-cı il tarixdə 41 maddədən ibarət olan "Müəssisə, birlik və təşkilatlardan vergilərhaqqında" SSRİ Qanunu qəbul edilərək, 1 yanvar 1991-ci ildən qüvvəyə mindi (5). Həmin Qanuna görə, müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsinin əsasını onların əldə etdiyi xalis gəlirdən bilavasitə asılı olan mənfəət vergisi təşkil edirdi. Bu verginin maksimal dərəcəsi 55 (əlli beş) faiz idi. Yuxarıda qeyd olunan Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, aşağıdakılar mənfəət vergisi ödəyiciləri sayılırdılar:

müstəqil balansla malik olan, hüquqi şəxs sayılan təsərrüfat hesablı müəssisə (təsərrüfat hesablı müəssisə dedikdə o müəssisə nəzərdə tutulur ki, öz xərclərini məhsul və ya mal satışından əldə etdiyi pul vəsaiti ilə ödəyir və mənfəət əldə edir), birlik və təşkilatlar (SSRİ Dövlət Bankından başqa), o cümlədən SSRİ ərazisində təsis edilmiş SSRİ və xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələr; SSRİ ərazisində təsərrüfat fəaliyyəti göstərən beynəlxalq birliklər;

Sovet müəssisə, birlik və təşkilatlarının iştirakı ilə digər ölkələrin ərazisində təsis edilmiş birgə müəssisələrin SSRİ ərazisində fəaliyyət göstərən filialları; təsərrüfat hesablı olmasa da, təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətindən gəlir əldə edən təşkilatlar (büdcə təşkilatlarından başqa); təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən beynəlxalq qeyri- hökumət təşkilatları (birlikləri), SSRİ ərazisində təsis edilmiş bütövlüklə xarici investora məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr).

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra 24 dekabr 1996-cı il tarixdə mənfəət vergisinin tutulmasına həsr edilmiş 15 maddədən ibarət olan "Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi (4). Vergi sisteminə daxil olan mənfəət vergisini tənzimləyən bu Qanunun 1-ci maddəsində göstərilirdi ki, mənfəət vergisinin ödəyiciləri aşağıdakılardır:

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, hüquqi şəxslər olan müəssisələr və təşkilatlar, o cümlədən banklar, kredit idarələri və sığorta təşkilatları; beynəlxalq birliklər və təşkilatlar da daxil olmaqla sabibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaradılmış xarici investisiyalı müəssisələr;

xarici hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılanlar da daxil olmaqla müəssisələrin və təşkilatların müstəqil balans və hesablaşma (cari) hesabı olan filialları və digər bölmələri (bankların və kredit idarələrinin filialları və bölmələri istisna olmaqla).

Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi nümayəndəliyi vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şirkətlər, firmalar, xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq yaradılmış hər hansı digər təşkilatlar da mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər.

Vergitutma məqsədləri üçün xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəliyi dedikdə, büro, kontor, agentlik və fəaliyyət göstərilən (təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və ya istifadəsi, tikinti, avadanlıq qoyulması, quraşdırılması, yığılması, sazlanması, ona xidmət sahəsində sənədlərdə nəzərdə tutulmuş işlərin və başqa belə işlərin görülməsi ilə bağlı olan) hər hansı başqa yer, habelə xarici hüquqi şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında nümayəndəlik funksiyasının həyata keçirilməsinə müvəkkil edilmiş təşkilatlar və vətəndaşlar başa düşülürdü.

Qanunvericiliyə görə, mənfəət vergisinin ödənilməsinə mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirən subyektlərin siyahısının Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tərəfindən müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Mənfəət vergisinin ödənilməsinə mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirən subyektlər haqqında" 31 mart 1997-ci il tarixli 35 nömrəli Qərar qəbul etmişdi (3). Həmin Qərara müvafiq olaraq aşağıdakı hüquqi şəxslər mənfəət vergisini büdcəyə mərkəzləşdirilmiş qaydada ödəyirdilər:

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi;

Azərbaycan Respublikasının Rabitə Nazirliyi;

Dövlət Neft Şirkətinin neft məhsullarının təchizatı, dənizdə və quruda neft və qaz çıxarma istehsalat birlikləri;

"Azərenerji" Səhmdar Cəmiyyətinin enerji istehsalı və ötürülməsi birliyi;

"Azərbaycan Hava Yolları" Dövlət Konserni;

Azərbaycan Dəmir Yolu Şirkəti;

Azərbaycan Dövlət Sığorta Şirkəti.

Aşağıdakılar mənfəət vergisinin ödəyiciləri sayılmırdı:

təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr - özlərinin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından, habelə həmin müəssisədə istehsal və emal edilmiş öz istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsulları satışından mənfəət üzrə (sənaye tipli quşçuluq fabrikləri və donuzçuluq kompleksləri, istixanalar, xəzlik heyvandarlıq təsərrüfatları və digər müəssisələrdən başqa);

Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun idarələri;

dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müəssisələr.

24 dekabr 1996-cı il tarixli Qanunun "Vergitutma obyektı və vergi tutulan mənfəətin hesablanması qaydası" sərəlvhəli 2-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, ümumi mənfəət məhsulun (işlərin, xidmətlərin), əsas fondların (o cümlədən torpaq sahəsinin), digər əmlakın satışından müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin (zərərin) və qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərinin həmin əməliyyatlar üzrə xərclər və itkilər məbləğində azaldılan məbləğidir. Məhsul (işlər, xidmətlər) satışından mənfəət (zərrər) əlavə dəyər vergisi və aksizlər çıxılmaqla, məhsul (işlər, xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərlə məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində daxil edilən istehsal və satış məsrəfləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilirdi. Məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində daxil edilən məsrəflərin tərkibi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 avqust 1996-cı il tarixli 111 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında" Əsasnamə ilə tənzimlənirdi (1). Bundan başqa, bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində daxil edilən bəzi xərclərin tənzimlənməsi haqqında" 3 iyul 1997-ci il tarixli 11 bənddən ibarət olan Qərarı da əsas götürülürdü (2).

Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələr üzrə mənfəət hesablanarkən məhsul (işlər, xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərdən ödənilmiş ixrac rüsumları çıxılırdı. Vergitutma məqsədləri üçün müəssisənin əsas fondlarının və digər əmlakının satışından mənfəət müəyyən edilərkən bu fondların və əmlakın satış qiyməti ilə ilkin və yaqalıq dəyəri arasındakı fərq nəzərə alınırdu. Köhnəmə hesablanması yolu ilə dəyəri ödənilən əsas fondlar, qeyri-material aktivləri, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar üzrə bu fondların və əmlakın qalıq dəyəri götürülürdü.

Mənfəət vergisi üzrə güzəşt verilmiş əsas fondlar və tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər onların satın alındığı və ya quraşdırıldığı vaxtdan iki il ərzində satılarsa və ya əvəzsiz olaraq verilsə, vergi tutulan mənfəət bu əsas fondların qalıq dəyəri və tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər üzrə çəkilmiş məsrəflər qədər artırılırdı (əvvəl verilmiş güzəşt dairəsində). Göstərilən qayda 1992-ci il yanvarın 1-dən sonrakı investisiyaya yönəldilmiş mənfəətdən (gəlirdən) vergi tutulması üzrə güzəşt verilmiş obyektlərə də şamil olunurdu.

Qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərə (xərclərə) aşağıdakılar daxil idi:

digər müəssisələrin fəaliyyətində payçı kimi iştirakdan gəlir;

əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir;

müəssisəyə məxsus səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər (dividendlər, faizlər), habelə məhsul (işlər, xidmətlər) istehsalı və satışı ilə bilavasitə bağlı olmayan əməliyyatdan götürülən digər gəlirlər (xərclər), o cümlədən cərimə və zərərin ödənilməsi şəklində alınmış və ödənilmiş məbləğlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq sanksiyalar şəklində büdcəyə ödənilmiş məbləğlər qeyri-satış əməliyyatından xərclərin tərkibinə daxil edilməyərək, müəssisədə qalan mənfəətin azaldılmasına aid edilirdi.

Xarici valyutada gəlirlərdən manatla əldə edilən gəlirlərlə birlikdə vergi tutulurdu. Xarici valyutada əldə edilmiş gəlir müəssisə tərəfindən məhsul (işlər, xidmətlər) satışından gəlirlərin müəyyən edildiyi günə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məzənnəsi ilə manatla hesaba alınırdu.

Vergitutma məqsədləri üçün ümumi mənfəət aşağıdakı məbləğlərdə azaldılırdı:

müəssisəyə məxsus səhmlərdən, istiqrazlardan və Azərbaycan Respublikasında buraxılmış digər qiymətli kağızlardan alınmış gəlirlər (dividendlər, faizlər);

Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar əldə edilmiş gəlirlər istisna edilməklə, digər müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlirlər;

pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti sahəsindəki fəaliyyətdən gəlirlər;

istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları satışından, habelə həmin müəssisədə istehsal edilmiş və emal edilmiş öz istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsulları satışından mənfəət

(sənaye tipli kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mənfəətindən başqa).

Vergi ödənildikdən sonra müəssisələrin sərəncamında qalan və birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədilə onlar tərəfindən birləşdirilən vəsaitlərdən və digər əmlakdan, habelə vətəndaşların könüllü ianələrindən və ayırmalarından daxil olan vəsaitlərdən vergi tutulmurdu. Göstərilən vəsaitlərdən istifadə edilməsi nəticəsində əldə olunan mənfəət vergitutma obyektini sayılırdı.

“Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən, xarici hüquqi şəxslərin mənfəəti müəyyən edilərkən aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınır:

xarici hüquqi şəxsin mənfəətinin yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyətlə bağlı hissəsindən vergi tutulur. Vergitutma məqsədləri üçün xarici hüquqi şəxsin əldə etdiyi mənfəət o halda nəzərə alınmır ki, bu ancaq həmin hüquqi şəxsin adından həyata keçirilən xarici ticarət əməliyyatları üzrədir və Azərbaycan Respublikasında məhsulun (işlərin, xidmətlərin) alınması ilə, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi üzrə hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərini keçənədək məhsulun (işlərin, xidmətlərin) sahibi olmaqla mal mübadiləsi ilə və Azərbaycan Respublikasına məhsulların (işlərin, xidmətlərin) ixracı üzrə əməliyyatlarla əlaqədardır;

xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, həm də onun hüdudlarından kənar fəaliyyət göstərdiyi və onun daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirdiyi fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətin müəyyən edilməsinə imkan verən ayrıca uçotun aparılmadığı hallarda, mənfəət vergisinin ödəyicisi yerləşdiyi ərazi üzrə vergi orqanı ilə razılaşdırılmış haqq-hesab əsasında müəyyən edilə bilər;

xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı fəaliyyəti ilə əlaqədar əldə etdiyi mənfəəti birbaşa müəyyən etmək mümkün olmadığı halda, vergi orqanlarının ixtiyarı vardır ki, onu 25 faiz rentabellik norması nəzərə alınmaqla ümumi gəlirə, yaxud çəkilmiş xərclərə əsasən hesablasın.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında" 16 avqust 1996-cı il tarixli 111 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə. Bakı: Qanun, 1997, 6 s.

"Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən bəzi xərclərin tənظيمlənməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 iyul 1997-ci il tarixli Qərarı. Bakı: Qanun, 1997, 4 s.

"Mənfəət vergisinin ödənilməsinə mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirən subyektlər haqqında" 31 mart 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 35 nömrəli Qərarı. Bakı: Qanun, 1997, 4 s.

“Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” 24 dekabr 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 1997-ci il, № 4, maddə 285

Закон СССР от 14 июня 1990 года "О налогах с предприятий, объединений и организаций". <http://base.garant.ru/1576476/>

Крамаренко Л.А., Косов М.Е. Налоги и налогообложение. Москва: Юнити, 2011, 575 с.

Параскевич Н.С. Налог на прибыль организаций как правовой инструмент бюджетного регулирования в Российской Федерации: Автореф. дис канд. юр. наук. Москва, 2011, 24 с.

**THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION OF
AZERBAIJAN ON CORPORATE INCOME TAX**

R.A.Gasimzadeh

SUMMARY

This article presents a brief trip back to the history of the development of the legislation of Azerbaijan on corporate income tax.

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА О
НАЛОГЕ НА ПРИБЫЛЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ**

Р.А.Гасымзаде

РЕЗЮМЕ

В статье представлен краткий экскурс в историю развития законодательства Азербайджана о налоге на прибыль юридических лиц.

Məqalə redaksiyaya 5 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 20 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuş

CƏMIYYƏTİN SOSIAL STRUKTURU VƏ ONUN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏLƏRİ

M.T.Nəbili

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: muxtar.nebili@mail.ru

Açar sözlər: sosial struktur, cəmiyyət, sinif, qrup, sosial sfera, institutlar.

Ключевые слова: социальная структура, общество, класс, группа, социальная сфера, институты.

Keywords: social structure, society, class, group, social sphere, institutions.

Sosial strukturun əsasında sosial sistem kimi götürülən cəmiyyətin ayrı-ayrılıqda kollektivlərə, sosial qruplara, onlar arasında qarşılıqlı təsir və əlaqələrin etnik birliklərə differensiasiyası başa düşülür. Sosial strukturun inkişafının müəyyən pilləsində duran cəmiyyətin vacib sosial birlikləri arasında qarşılıqlı olaraq münasibətləri, qarşılıqlı təsirin tarixən formalaşan nisbi sabit sistemini və onların qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

Sosial struktur aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- ayrı-ayrılıqda sosial birliklərin ümumi sosial strukturuna daxilində yerləşməsi və rolu;
- əhalinin sosial tərkibini (sosial birliyin formaları, təbəqə və qrupların ümumi əhali içərisində xüsusi ağırlığı və bu münasibətlərdə onların qarşılıqlı nisbəti);
- sosial strukturun inkişafının əsas meyilləri və dəyişilməsi;
- cəmiyyəti təşkil edən sosial birlik və qrupların funksional baxımdan qarşılıqlı şəkildə münasibətləri.

Cəmiyyətin sosial strukturunu çərçivəsində ictimai əmək bölgüsünə əsaslanan sosial təbəqə və kateqoriyalar əsas yerləri tutur. İctimai əmək bölgüsü tarixin inkişaf gedişində insanların birlikdə istehsal fəaliyyəti prosesi istiqamətində baş vermişdir. Əmək bölgüsü tarixən əsas ictimai mahiyyət kəsb etmişdir ki, əməyin bu və yaxud digər növləri arasında insanların müəyyən sosial-mütəşəkkil qrupuna təhkim olunmuş, yəni, işçilərin bir qismi maddi istehsal sahəsində çalışmışdır. (istehsal-texniki ziyalılar, fəhlələr, aqrar işçiləri). Bir qismi qeyri-maddi sahələrdə (elm, din ilə məşğul olanlar, mənəvi istehsalda), digərləri isə sosial varlıq olan insanın formalaşdırılması ilə məşğul olmuşlar. İctimai əmək bölgüsünün bir vacib nəticəsi odur ki, insanların bir qisim qrupu idarəçilik funksiyaları yerinə yetirərkən, digərləri isə onların tabeçiliyində olurlar.

Əsas hissə

Cəmiyyətin sosial strukturunu sosiologiyada əsas problemlərdən biri kimi qeyd edə bilərik. Təsədüfi deyildir ki, Qərbdə nəşr edilmiş bir sıra tədris vəsaitlərində və elmi əsərlərdə sosiologiya cəmiyyətin sosial strukturunu, həmçinin sosial qruplar və onların fərdlərin davranışına birbaşa təsiri haqqında bir elm kimi müəyyən olunur. Struktur anlayışı latın sözü olub “structure” sözündən götürülmüşdür, “qurmaq” yaxud da

«birləşdirmək» mənasını verir. İngilis sosioloqu H. Spenser (1820-1903) “struktur” anlayışını özünün sosioloji nəzəriyyəsinə daxil etmiş, onu özünün “Sosiologiyanın prinsipləri” adlı böyük əsərində xüsusi şəkildə nəzərdən keçirmişdir. Lakin Spenser cəmiyyətin sosial strukturunu

hissələrini tamla münasibəti baxımından ətraflı açmamışdır. Belə baxış O. Kontun (1798-1857) və K. Marksın (1818-1883) əsərlərində nəzərə çarpır.

Sosial struktur öz tərkibinə uyğun çox geniş anlayış olub və aşağıda göstərilən tərəfləri əhatə edir:

- əhalinin və təbəqələrin ümumi cəmiyyət içərisində xüsusi çəkisi və münasibətlərdə bir-biri ilə nisbəti;
- ayrı-ayrılıqda sosial birliklərin ümumi sosial strukturu daxilində yerləşməsi və rolu;
- cəmiyyəti təşkil edən birliklərin və sosial qrupların funksional baxımdan bir-birilə münasibətləri;
- sosial strukturun dəyişməsi və inkişafında əsas meyillər.

Son dövrlər üçün fəlsəfi ədəbiyyatlarda siniflərin sosial strukturlarında həlledici yer tutduğu fikri əsas olaraq hakim idi. Maksizm-leninizm təlimində öyrədilirdi ki, sinif istehsal sferasında təşkil olunur. Onun zəruri əlamətlərini istehsal vasitələrinə olan münasibəti, ictimai əməyin təşkil olunmasındakı rolu, ictimai istehsal sistemində tutduğu yeri, ictimai sərvətdən pay alınması üsulu və bu payın miqdarını təşkil edir. Lakin maksizm-leninizm təlimi cəmiyyətdə artıq qəbul olunmadığına görə onun siniflər haqqında təlimi də qəbul olunmur.

Hazırda Qərb cəmiyyətində aşağıdakı siniflərin olması qeyd olunur:

- Yüksək siniflər (istehsal ehtiyatlarına malik olan, yaxud da onlara bilavasitə nəzarət edən varlı təbəqə, iri sənayeçilər və rəhbərliyin yuxarı təbəqələri);
- Orta sinif;
- Fəhlə sinifi;
- Bir sıra sənaye ölkələrində mövcud olan fəhlə sinifi.

Son dövrlərin fəlsəfi və sosioloji ədəbiyyatlarında marksizmi tənqid etmək üçün «sinif» anlayışından yan keçən anlayışlarına rast gəlmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, göstərdiyi kimi ictimai sinif haqqında olan təlim marksizmə qədər yaranmışdır [2, s. 341].

Cəmiyyətin sosial strukturunun vacib elementləri müəyyən sosial funksiyaları (rolları) yerinə yetirən, müəyyən mövqe (status) tutan fərdlər və bu fərdlərin qrup şəklində status əlamətlərinə əsasən etnik, sosial-ərazi və digər birlikləridir. Sosial strukturun cəmiyyətin çoxsaylı meyarlara görə bir-birinə qarşı münasibətlərdə müxtəlif vəziyyətlərini göstərərək insanların təbəqələrə, birliklərə, qruplara, siniflərə vəs. obyektiv bölünməsinə özündə əks etdirir. Hansı elementin zəruri kimi seçilməsindən asılı olaraq cəmiyyətin strukturunu birlik, qrup, sinif, təşkilat, stratifikasiya, insitusal sistem və s. kimi təsvir etmək mümkündür.

Sosial strukturun inkişafı əsasında:

- Əməyin ictimai bölgüsü;
- İstehsalat məhsullarına və onun vasitələrinə mülkiyyətçilik münasibətləri dayanır.

Cəmiyyətin sosial strukturu anlayışı öz məzmununa görə digər sosial tərkib anlayışından daha dolğun və geniş xarakter daşıyır. Təkcə cəmiyyətin sosial birliklərinin müxtəlif formalarda tərkibini göstərməklə də kifayətlənmir. Onun məzmununa bundan başqa sosial sistemə daxil edilən yarım sistemlərin və elementlərin nisbi dəyişməz düzülüş qaydası, bir-birinə qarşılıqlı münasibətləri və oynadıqları funksional rollar da daxildir [4, s. 179].

Cəmiyyətin sosial strukturunda ictimai əmək bölgüsü ilə hədəflənən sosial təbəqələr və kateqoriyalar əsas yeri tutur. İctimai əmək bölgüsü tarixi dövr ərzində cəmiyyətin birlikdə istehsal fəaliyyəti prosesi ərzində baş vermişdir və əmək bölgüsü o zaman üçün ictimai mahiyyət kəsb etmişdir ki, əməyin bu yaxud da digər növləri cəmiyyətin müəyyən edilmiş sosial-mütəşəkkil qruplarına təhkim edilir.

Müasir dövrdə bir çox tədqiqatçılar K.Marksın sinfi nəzəriyyəsi və M.Veberin cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi nəzəriyyəsi əsasında cəmiyyətin sosial quruluşunu öyrənirlər. K.Marksın sinfi nəzəriyyəsi siniflərin antaqonizmi üzərində qurulmuşdur. N.Pulantsas, E.Rayt

və digər neomarksizmin nümayəndələri bu nəzəriyyədən müasir dövrə qədər istifadə yollarını axtarırlar. Bu məqsədlə nəzəriyyənin əsas kateqoriyalarını yenidən nəzərdən keçirirlər. N.Pulantsas istismarçı təbəqəsinin genişlənməsini mülkiyyətin mahiyyətinin dəyişməsi ilə izah edir. E.Rayt düşünür ki, insanın sinfi əsası yalnız mülkiyyət səviyyəsi ilə deyil, həm də inzibati sahədə mövqeyi, bacarıq və biliyi ilə müəyyənləşdirilir. XIX əsrin sonunda M. Veber siniflər nəzəriyyəsinin alternativini olaraq sosial təbəqələşmə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirdi. Nəzəriyyədə M. Veber iqtisadi göstəricilər yaxınlığında siyasi güc kimi meyarlara diqqət yetirirdi. M. Veber sinif ziddiyyətinə və sinif mübarizəsinin inqilabi xarakterinə qarşı idi. Bu bərabərsizlik əsasında təkə mülkiyyət fərqləri deyil, həm də savadlılıq səviyyəsi, peşəkarlıq, bacarıq və s. amillər də nəzərə alınır. Bu nəzəriyyədə sərvət sosial təbəqələşmənin əsas göstəricisi kimi öyrənilir, nüfuz və güc sosial vəziyyəti müəyyən edən amillər kimi şərh olunur. Bu nəzəriyyənin müasir nümayəndələri bunu iki istiqamətdə inkişaf etdirdilər: sosial təbəqələşmə göstəricilərinin tərifləri və cəmiyyətin təbəqələşmə modelinin yaradılması [3, s. 440].

Marksist sosiologiyada başlıca yer cəmiyyətin sosial sinfi strukturuna verilir ki, o da bu 3 əsas elementin: siniflərin, ictimai təbəqələrin və sosial qrupların qarşılıqlı təsirini ifadə edir. Bu təlimə görə, sosial strukturun özəyi siniflərdir. Cəmiyyətdə siniflərin olması elmdə hələ Marksə qədər XIX əsrin əvvəllərində qeyd edilmişdir. Bu anlayışdan fransız tarixçiləri F.Qizo, O.Tyerri, habelə ingilis siyasətçiləri A.Smit, D.Rikardo geniş istifadə etmişlər. Lakin siniflər haqqında təlim marksizmdə daha geniş yer tutur.

Cəmiyyətin sosial strukturunun əsas elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: sinifləri, şəhər və kənd əhalisini, əqli və fiziki əmək nümayəndələrini, sosial-demoqrafik qrupları (gənclər, qadınlar, kişilər, yaşlı nəsil), milli birlikləri (millətlər, xalqlar, etnik qruplar) və s.

Yuxarıda adı çəkilən bütün elementlər, öz tərkibinə görə yekcins deyil və sosial strukturun nisbi müstəqil elementləri kimi ayrı-ayrı təbəqələrə və qruplara bölünür. Belə ki, sosial struktur hər hansı bir cəmiyyətdə kifayət qədər mürəkkəbdir və təkə sosioloqlar deyil, həm də sosial idarəetmə nümayəndələrinin, habelə siyasətçilərin, dövlət xadimlərinin diqqət mərkəzindədir. Cəmiyyətin sosial strukturunu bilmədən, onun daxilində hansı sosial qrupların olduğunu və onların maraqlarını, yəni onların hansı istiqamətdə hərəkət edəcəklərini aydın təsəvvür etmədən cəmiyyəti idarəetmə prosesində, o cümlədən iqtisadiyyat sahəsində, sosial, siyasi və mənəvi həyatda irəliyə doğru uğurlu bir addım da atmaq qeyri mümkündür. Cəmiyyətdə mövcud olan sosial qrup və insan birliklərinin qarşılıqlı əlaqəsi heç də statik deyil, o daha çox dinamikdir; bu özünü insanların tələbatlarının ödənilməsindəki və maraqlarının reallaşdırılmasındakı qarşılıqlı təsirdə daha aydın göstərir.

“Sinif - tarixdə müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduqları mövqeyə görə, istehsal vasitələrinə olan öz münasibətlərinə (çox qismi qanunlarda möhkəmləndilib, rəsmiləşdirilən bu münasibətlərə) görə, ictimai əmək təşkilindəki rollarına görə, deməli, malik olduqları ictimai sərvətdən pay almaq üsuluna və bu payın qədərinə görə fərqlənən böyük insan qruplarına deyilir. Siniflər elə insan qruplarıdır ki, müəyyən ictimai təsərrüfat sıralamasında tutduqları müxtəlif mövqeyə görə bu qruplardan biri digərinin əməyini mənimsəyə bilir” [6, s. 69].

Müasir cəmiyyətdə siniflər əhəmiyyətli rol oynayır. Son dövrlərdə bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Əvvəlcə kolxozların ləğvi kəndli sinfini sıradan çıxarmışdır. Sonra dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi gedişində fəhlə sinfi köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bununla belə bizim cəmiyyətdə fəhlə sinfi hələ də qalmaqdadır. Digər tərəfdən nəzəri fikir təkə bu və ya digər ölkənin həyatını ümumiləşdirməklə məhdudlaşmır. O, həm də dünyadakı reallıqları nəzərə almalıdır. Bununla əlaqədar mövcud cəmiyyətdəki sosial strukturun hərtərəfli təhlil olunmasında sosial stratifikasiya təlimi mühüm rol oynayır.

Cəmiyyətin sosial strukturuna təkə siniflər deyil, həm də qruplar və institutlar daxildir. Sosial qrupa gəlincə o, sosial birliyin əsas formalarından biridir. Əməyin inkişafı səviyyəsindən, bölgüsündən, sosial-iqtisadi münasibətlərindən və s. asılı olaraq, sosial strukturun müxtəlif tipləri formalaşır [5, s. 29]. Beləliklə, cəmiyyət öz konkret həyat reallığında bir çox sosial qrupların vəhdəti kimi çıxış edir. İnsanın anadan olduğu gündən

vəfatınadək bütün ömrü bu qruplarda: ailə, təhsil müəssisəsi, istehsalat, ordu kollektivlərində, idman komandasında, dostların dairəsində və s. keçir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişiklər özünün müvafiq əksini sosial sferada, sosial münasibətlərdə və təbiidir ki, sosial strukturun göstəricilərində də tapır. Həmin dəyişiklikləri tam dolğunluğu ilə səciyyələndirmək üçün sosial mobillik (sosial yerdəyişmə) anlayışından istifadə olunur. Bu anlayış yerdəyişmənin şaquli və üfüqi istiqamətlərini (bir sosial səviyyədə digərinə) yüksəlmə və ya enmə, yaxud da bir sosial qrupdan digərinə keçidi izləməyə imkan verir.

Çox vaxt sosial dəyişiklik adı altında sosial obyektin bir vəziyyətdən digər vəziyyətə keçməsi, cəmiyyətin sosial təşkilində, onun sosial institutlarında və sosial strukturunda, cəmiyyətdə qərarlaşmış davranış nümunələrinin istənilən modifikasiyası, forma dəyişməsi başa düşülür. Bu məzmun sosial dəyişikliklər nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutur və inkişaf, böyümə, mobillik, təkamül, inqilab, tərəqqi, tənəzzül, transformasiya, həmçinin dəyişikliklərin amilləri, mənbələri, növləri, sferaları, istiqamətləri kimi anlayışlarla bağlıdır. Sosioloji və siyasi elmlərdə sosial dəyişikliklər nəzəriyyəsinin təsnifatına yanaşmalar indiyə qədər müxtəlifdir [4, s. 210].

Sosial strukturda baş verən dəyişiklik bütün sistemin transformasiyasına gətirib çıxarır. Bu halda sosial dəyişiklik cəmiyyətin normal vəziyyəti deyil, disfunksiyası hesab edilir. Cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər sosial strukturdakı ziddiyyətlərlə bağlıdır, insanların fəaliyyəti heç bir şeyi müəyyən etmir. İnsanlar yalnız struktur determinasiyasının daşıyıcılarıdır. Rəasionalist nəzəriyyələrdə sosial dəyişiklik aktiv fərdlərin “tarixin istehsalı” kimi məqsədyönlü fəaliyyətinin məhsulu, bəhrəsi kimi nəzərdən keçirilir. Sosioloqların çoxu bu əqidədir ki, heç bir sosioloji paradigmanın ümumi nəzəriyyəsi sosial dəyişikliklərin təhlili üçün kifayət qədər adekvat ola bilməz.

Aksent getdikcə daha tez-tez bütövlükdə cəmiyyətin transformasiyasına deyil, ayrı-ayrı institutların, sosial qrupların, konkret ideyaların təhlilinə və izahı üzərinə keçirilir. İnsanların gündəlik həyatındakı tədrici dəyişikliklərin cəmiyyətdəki sosial qaydaya təsirini öyrənən praktikalar nəzəriyyələri getdikcə daha geniş yayılmaqdadır.

Sosial dəyişikliklərin əsas xarakterindən biri-birindən cəmiyyətin çərçivəsi daxilində həyatın müxtəlif sahələrindəki dəyişikliklər arasında, təsərrüfatların ayrı-ayrı sahələri və bölmələri arasında, ayrı-ayrı sosial qruplar və təbəqələr arasında, ayrı-ayrı regionlar, ayrı-ayrı ölkələr və xalqlar arasında uyğunsuzluq kimi təzahür edən qeyri-bərabərlikdir.

«Sosial qrup» anlayışı ümumi sosial əlamətləri olan və əməyin ictimai bölgüsü strukturunda ictimai - zəruri funksiyaları yerinə yetirən insanların vəhdətini nəzərə alır. Sosiologiyada müxtəlif meyarlara görə sosial qrupların bir çox təsnifatı mövcuddur. Onları təşkil edən üzvlərin sıxlığından, əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyətlərini həyata keçirmə formasından, funksional rolundan asılı olaraq, birinci və ikinci, kiçik və böyük, formal və qeyri-formal, referent və s. sosial qruplara ayırırlar [6, s. 76].

Sosial strukturun ikinci əsas elementi «sosial institut»dur. «İstitut» termininin bir çox mənaları vardır. Avropa dillərinə bu söz latın dilindən (Institutum - qurulma, yoluna qoyma) keçmişdir. Elmdə bu söz iki mənə kəsb edir: birincisi, dar texniki mənə (xüsusi elmin və tədris müəssisəsinin adı, məsələn EA-nın Fəlsəfə İnstitutu). Sosioloqlar bu anlayışa yeni, qeyd edilən mənadan fərqli məzmun verdilər. Lakin elmi ədəbiyyatda instituta bağlı vahid bir fikir yoxdur. Sosiologiyada sosial instituta bir yox, bir çox təriflər verilmişdir.

Sosial institutları ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsini (ailə, istehsalat, dövlət, təhsil, din) tənzimləyən norma və mexanizmlərin vəhdəti kimi qəbul edən sosioloqlar onları cəmiyyətin əsas elementləri kimi izah edirlər. Sosial institutların əsas təyinatı mühüm həyatı tələbatların ödənilməsini təmin etməkdir.

Sosial institutlar sosial əlaqələr, qarşılıqlı fəaliyyət və konkret fərdlərin, sosial qrupların, təbəqələrin və digər birliklərin münasibətləri əsasında yaranır. Lakin başqa sosial sistemlər kimi onlar da bu şəxslərin, birliklərin və qarşılıqlı fəaliyyətin cəmi ilə eyniləşdirilə bilməz. Sosial institut öz inkişaf dəstixəti olan müstəqil ictimai qurumdur. Bu baxımdan sosial

institutlar strukturunun davamlılığı, elementlərinin inteqrasiyası, funksiyalarının müəyyən dəyişkənliyi ilə səciyyəlonən mütəşəkkil sosial sistem kimi xarakterizə edilə bilər [6, s. 79].

Cəmiyyətin sosial dəyişikliklərində sosial mobillik böyük rol oynayır. Mobillik dedikdə ölçülərin hər hansı birində: varidat, idarəetmə sistemində mövqələr (hakimiyyət resursu), status sahəsində fərdin yerdəyişmələri nəzərdə tutulur. Hər bir ölçünün sosial nərdivanı vardır ki, onun da pillələrində fərdlər yerləşir. Göstərilən bütün sosial ölçülər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Sosial strukturun bu xüsusiyyəti cəmiyyətdə bütün üç ölçüdə mövqələrin ciddi surətdə müəyyən birləşməsi, uyğunluğu ilə səciyyəlonən sosial qrupları fərqləndirməyə imkan verir.

Nəticə

Beləliklə, sosial struktur bütöv bir şəkildə cəmiyyətin qurulması və onun əsas elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemidir. Göstərilənlərdən belə bir neçə nəticəyə gəlmək olar:

- insanlar təsadüfi deyil, müəyyən bir daimiliyi olan sosial münasibətləri əsaslı formalaşdırırlar;
- sosial həyat amorf deyil, qarşılıqlı şəkildə asılı və yaxud funksional qarşılıqlı əlaqədə olan institutlar, sosial qruplar diferensiallaşmışdır.

Ədəbiyyat

- 1) Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat. Bakı 1997-ci il, 472 səh.
- 2) Əfəndiyev M.Ə. [Sosiologiya: nəzəri problemləri və Qərb sosiologiyası](#). Bakı: Bakı Universiteti, 2018. 718 səh
- 3) Hacıyev Z. Fəlsəfə. Bakı.200-ci il. 640 səh.
- 4) Qolonkova L.F, Akuliç M.M, Kuznetsov V.N. Ümumi sosiologiya. Bakı 2007-ci il. 492 səh.
- 5) Sorokin P. Çelovek. Sivilizasiya. Obşestvo. M. 1992. 302 səh.
- 6) Vahidov F.Q. Sosiologiya (Dərslik). Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası, «Sosioloji elmlər» bölməsi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bakı 2004. 295 səh

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ОБЩЕСТВА И ЕЕ ОСНОВНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ

М. Т. Набили

РЕЗЮМЕ

В статье подробно исследуются понятие социальной структуры общества и составляющих социальной структуры. По социальной структуре разделение общества на отдельные социальные группы, этносы, коллективы, рассматриваемое как социальная система, подразумевает взаимодействие и функциональные отношения между ними. Социальная структура неразрывно связана с внутренними отношениями общества, политической, экономической и духовно-культурной системами.

THE SOCIAL STRUCTURE OF SOCIETY AND ITS MAIN COMPONENTS

M.T.Nəbili

SUMMARY

The article explores the concept of social structure of society and the components of social structure in detail. Social structure means the division of society into separate social groups, ethnic groups, collectives, which is considered as a social system, mutual influence and functional relations between them. The social structure is inextricably linked with the domestic relations of society, political, economic and spiritual cultural systems.

Məqalə redaksiyaya 13 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 18 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 51

**AZƏRBAYCANLILARIN MİLLİ GEYİMLƏRİNİN BİÇİMİ VƏ ONLARIN
MÜXTƏLİF AMİLLƏRLƏ BAĞLILIĞINA DAİR**

V.Z.Əliyeva

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Bakı, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93
e-mail: nusa@mail.ru

Açar sözlər: etnomədəni, azərbaycanlılar, milli geyimlər, maddi mədəniyyət, çuxa

Ключевые слова: этнокультура, азербайджанцы, национальные костюмы, материальная культура, чуха

Keywords: ethnoculture, Azerbaijanis, national costumes, material culture, chukha.

Azərbaycanda ənənəvi geyim tiplərinin öyrənilməsi xalq həyatının bir sıra mühüm məsələlərini tədqiq etmək üçün qiymətli material verir. Azərbaycanlıların məişət tərz, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsi, estetik zövqü, ümumiyyətlə onun milli xüsusiyyətləri geyim və bəzəklərdə daha qabarıq şəkildə əks olunur. Ənənəvi milli geyim tipləri uzun tarixi dövr ərzində formalaşdığından onların tədqiqi xalqın mənşəyi məsələsinin öyrənilməsi üçün də zəngin material verir. Xalq geyimləri maddi mədəniyyətin digər elementləri kimi, hər bir xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin etnoqrafik materiallar verir. Milli geyimlərin öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini öyrənməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır.

Azərbaycanlıların XVI – XVIII yüzilliklərdə formalaşan geyim növlərini müqayisə etsək, həm adları, həm də üzərindəki müəyyən ornamentlər, demək olar ki, türkmən, özbək, anadolu, yaxın şərq və s. xalqların milli geyimlərilə oxşarlıq təşkil edir. Milli geyimlərin hətta adları belə bir – birinə uyğun gəlir. Məsələn, “köynək” – rubaha, “çarix” – kəndli ayaqqabısı, “yaşmaq” – dəsmal (üzün aşağı tərəfini bağlamaq üçün lazımdır), bu kimi çoxlu və digər geyim növləri türkmənlərlə, özbəklərlə, qazaxlarla, türk, yaxın şərq xalqları ilə azərbaycanlılar arasında eyni adla səslənir (1, s.12). Ənənəvi geyimlərin ümumi səciyyəsi XIX əsr Azərbaycan xalqının etnosiyasi və mədəni tarixində ən mürəkkəb dövrlərdən biri olub. Belə ki, azərbaycanlıların iki hissəyə parçalanması, onun sosial-iqtisadi və mədəni-texniki cəhətdən müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı ilə səciyyələndi. 1813 – cü il Gülüstən və 1828 – ci il Türkmənçay müqavilələrindən sonra Azərbaycanın şimal torpaqları çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş, cənub torpaqları isə İran əsarəti altında qalmışdır. Xalqın tarixi taleyində dərin iz buraxan bu parçalanma vahid etnosun siyasi və sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrinə, o cümlədən maddi və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan milli geyimlərin inkişaf meyllərinə də təsirsiz qalmamışdır. Rusiya tərəfindən işğalın müstəmləkə məramından asılı olmayaraq, bu tarixi akt sayəsində Azərbaycanın şimal hissəsi uzun müddət xarici qəsbkarların basqınlarından, siyasətindən, yerli feodal hakimlərin dağıdıcı ara müharibələrindən xilas ola bildi. Bütün bu proseslər öz növbəsində xanlıqlar dövründə mövcud olan məhəlli təsərrüfat qapalılığına və feodal pərakəndəliyinə son qoymağa, əhalinin iqtisadi və mədəni həyatının qabaqcıl Avropa və rus mədəniyyətinə yaxınlaşmasına imkan vermişdir. XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən Şimali Azərbaycanın xarici körkəmi xeyli dəyişərək, yeni tipli evlər tikildi və yollar salındı. Azərbaycanın Şamaxı, Salyan, Lənkəran, Gəncə kimi və s. şəhərlərinin hər

birində təxminən 20-30 min əhali yaşayırdı. Şəhərlərin etnik, dini, demoqrafik tərkibi də dəyişilməyə başladı (2, s.637).

Ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni-texniki həyatı üçün əlamətdar olan bu tarixi dönüş nəticəsində sənaye mərkəzlərinə çevrilməkdə olan Azərbaycan şəhərlərində burjuaziya və proletariat təşəkkül tapmağa başlamış, milli konsolidasiya prosesi güclənmişdir. Çarizmin mürtəcə müstəmləkə siyasətinə baxmayaraq, işğaldan sonrakı dövrdə Azərbaycanın iqtisadi - ticarət əlaqələrinin güclənməsi, su və quru nəqliyyatı, xüsusilə dəmiryolu nəqliyyatının intensiv inkişafı, mətbuat orqanlarının artması, rabitə vasitələrinin təkmilləşməsi və s. amillər maddi mədəniyyətin, o cümlədən ənənəvi geyim üslublarının inkişafında ümummillə xüsusiyyətlərin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, ənənəvi maddi mədəniyyətin bir çox sahələrində, o cümlədən xalq geyimlərində ümummillə xüsusiyyətlər gücləndikcə məhəlli əlamətlər azalmağa başlamış, lakin tamam yox olmamışdır. Ona görə də ümummillə geyim mədəniyyətinin təşəkkülü prosesində onun müxtəlif lokal variantları hələ də qalmaqda idi. Xanlıqlar dövründə daha da güclənmiş məhəlli xüsusiyyətlər tədricən zəifləməyə başlamışdır. Etnoqrafik faktlardan bəlli olduğu kimi, azərbaycanlıların ümummillə geyim dəstlərinin təşəkkül tapmasında, Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrinin hər biri yaxından iştirak etmiş, bu mədəni milli geyim sərvətinin yaranmasına öz əməli töhfəsini vermişdir.

Məlum olduğu kimi, moda insanların daim təzələnen məişət və estetik ehtiyaclarına müvafiq olaraq, ev əşyalarının, o cümlədən geyim formalarının qısa müddətli zahiri dəyişməsindən ibarətdir. Geyim dəbləri sahəsində zövqlərin dəyişkənliyi isə hər bir tarixi dövrün sosial-iqtisadi həyat səviyyəsi və dini-etik normaları ilə ölçülür (3, s.127), desək yanlışdır.

Tarixən formalaşan ənənəvi geyim tipləri və bəzəklər hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olub, onların öyrənilməsi ilə xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, başqa xalqlarla etnik – mədəni əlaqə və qarşılıqlı təmas məsələlərini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini, etnomədəni əlaqələri müəyyənləşdirmək mümkündür (4, s.32)/XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısından etibarən Azərbaycanda sənaye istehsalının inkişaf etməsi təkcə əhalinin həyat tərzinə deyil, habelə fabrik üsulu ilə hazırlanan geyim materiallarının növünə, keyfiyyətinə, mövcud geyim dəblərinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. XIX – XX əsrlərin geyim dəsti biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə özündən əvvəlki tarixi dövrlərdə təşəkkül tapmış geyim tiplərinin davamı olsa da, yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq bəzi dəyişikliyə uğramışdır. Bu istiqamət özünü daha çox şəhərlərdə kübar geyim, yaxud peşə geyim dəstlərində özünü göstərirdi. Bölgədə kapitalist istehsal sahələrinin yaranması, əmək bölgüsünün artması, peşə, zümrə fərqlərinin dərinləşməsi müxtəlif növ məqsədyönlü peşə geyimlərinin formalaşmasını zəruri etmişdir.

XIX - XX əsrin əvvəllərində geyimlərdə baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri də ənənəvi hərbi geyim ünsürlərinin, o cümlədən dəbilqə, qolçaq və onunla bağlı olan yaraq növlərinin qılınc, qalxan, nizə, mizraq, əmud, şeşpər, ox, kaman tədricən gərəksizləşməsi və aradan çıxması olmuşdur. Təkcə kəmərdən asılan xəncər və çuxanın yaxasına düzülmiş, patrondaşı əvəz edən “vəznə” hələ də kişi libasının tamamlayıcı bəzək elementi kimi qalmaqda idi. Odnu silahların yayılması nəticəsində dəb düşmüş vəznə “tədricən özünün əməli əhəmiyyətini itirərək, daha çox dekorativ bəzək elementinə çevrilmişdir” (5, s.12). Əgər XVIII əsrdə vəznəli patrondaş cibləri çərkəzi çuxanın yalnız bir sinəsini bəzəyirdisə, XIX əsrdən bu ciblər dekorativ funksiya daşdığından çuxanın hər iki sinəsini bəzəyirdi (6, s.72). Çar Rusiyası dövründə azərbaycanlılar öz övladlarına çuxa (suknı, arxalıq, bürməti) geyindirərək, Tiflisə və imperiyanın başqa şəhərlərinə oxumağa göndərərkdilər (7, s.234). Müasir dövr geyim mədəniyyətində bu vaxtdan etibarən alt və üst paltarının bir-birindən qəti surətdə ayrıldığı nəzərə çarpır. Fabrik üsulu ilə yüksək keyfiyyətli pambıq parça, yəni ağ, çit, sətın və ya ipək parça istehsalının artması əhalinin bütün ictimai zümrələri arasında alt paltarının geniş yayılmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Bədii xalq ədəbiyyatının oxuyarkən də məlum olur ki, “bu və ya digər geyim tiplərinin hazırlanmasında müxtəlif materiallardan (yun, ipək, pambıq, dəri, keçə, kətan və s.) istifadə olunmuşdur“ (8, s.16).

Zaman-zaman geyim materialları dəri, gön, yun, ipək, pambıq və s., demək olar ki, hər bir ailənin özündə hazırlanırdı. Bununla yanaşı, şəhərlərdə ev sənətkarlığının yüksək dərəcədə inkişafı satınalma məmulatlarının çeşidini artırmışdır. Bu cəhət Azərbaycan şəhər əhalisinin məişətində daha aydın nəzərə çarpırdı. XIX əsrin ilk qərinasında Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş verməsinə baxmayaraq, geyim məqsədi ilə həm yerli, həm də kəndərdən gətirilmə parça və dəri mallarından istifadə olunurdu. İşğaldan bir qədər keçəndən sonra vəziyyət dəyişməyə başlamış, yerli parça istehsalı tənəzzülə uğramış, Rusiya və Avropa ölkələrinin ucuz manufaktura malları ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iqtisadi işğalı XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən başlanmış və “bu illər ərzində şəhərlərdəki emalatxanaların hər birində sahibkarların özləri ilə yanaşı on muzzdu fəhlə çalışırdı” (9, s.714).

Azərbaycanda ənənəvi parça istehsalının vəziyyətinə nəzər saldıqda görünür ki, Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər yerli karxana toxuculuğu hələ də qalmaqda davam edirdi. Məsələn, Yelizavetpolda (Gəncədə) manufaktura istehsalının mühüm istiqamətini ipəkdən parça və yaylıq hazırlanması təşkil edirdi. İşğaldan sonra burada “toxucu dəzgahlarının sayı 200-ə qədər azaldığı halda, Cavad xanın dövründə onların miqdarı 375-ə çatırdı, yəni Gəncə şəhərində toxucu dəzgahlarının sayı işğalın ilk vaxtlarındakından iki dəfə çox idi; şəhərdə ipək karxanalarından əlavə, ağ və qırmızı bez (şilə), habelə “cəlamayi” adlanan nazik pambıq parça istehsal edən 30 dəzgah olmaqla, buranın toxuculuq müəssisələrində hər il 10.000 pud parça, müxtəlif çeşidli 15.000 yaylıq, 2000 ədəd ağ, 200 tikə qırmızı rəngli bez (şilə), 400 ədəd cəlamayi hazırlanırdı (10, s.133). Dairədə həmçinin, şalvar üçün parça, yundan çul, şal, palaz, xalça toxunurdu. Həmçinin, parça toxuculuğu işlərində şəhərin ətraf mahalları arasında ən çox Samux sakinlərinin seçilib fərqləndiyi və onların əla növ parçalar, xüsusilə “ipəkqarışiq parçalar və “cecim” adlanan pambıq parça hazırlayırdılar” (3, s.130). Bu dövrdə Azərbaycanın qərb bölgəsi əhalisinin əsas geyim materialları yerli ustalar tərəfindən üfiqi toxucu dəzgahında kустar üsulla toxunmuş “qılıcı” şaldan, müxtəlif rəngli ipək, pambıq parçalardan, həmçinin, aşılarmış gön və dəridən ibarət olmuşdur (11, s.238).

XX əsrin ortalarına qədər etnoqrafik sorğular bunu deməyə əsas verir ki, vaxtilə hər bir ailə şal dəzgahında öz ehtiyacını ödəməkdən əlavə, “bazar şalı” adlanan yun parça istehsal edirdi. Şal ənənəvi olaraq güzəm və yundan toxunurdu. Bir qayda olaraq, xam şal isti suda “bişirilib” sıxlaşdırılırdı. Bu əməliyyat təpmə üsulu ilə görüldüyündən şalın bu növünə el arasında “təpmə şal” deyilirdi. Bundan fərqli olaraq, yer hanasında taxta “qılınc” vasitəsilə toxunmuş şal Azərbaycanın bir sıra etnoqrafik bölgələrində “qılıcı şal” adı ilə tanınırdı. Digər tərəfdən, keçmişdə şal parça dəvə yunundan da toxunaraq “dügürd” adlanırdı. Şal parça vasitəsi kimi başlıca olaraq kişi üst geyimlərinin (çuxa, bürmə, başlıq, şalvar, dolaq və s.) hazırlanmasında istifadə edilirdi. Şal “yalınqat”, “əmələ” və “ikiqat” olmaqla üç növdə toxunurdu. “Əmələ”nin ucları iki qat əyrilirdi. “İkiqat” isə həm ucları, həm də ucları birləşdirən ortası kimi ikiqat qatlanırdı. Ona görə də yalınqat toxunmuş şala 20 girvənkə (*bir girvənkə-400 qrama bərabər ağırlıq ölçü vahidi kimi hesablanırdı*) güzəm sərfləndiyi halda, əmələyə 25 girvənkə, ikiqata isə 30 girvənkə güzəm işlənirdi. Əmələ və ikiqat toxunmuş şal daha möhkəm və davamlı olduğundan yüksək qiymətləndirilirdi. Gün ərzində bir, bir yarım şal toxuyurdular. Hətta peşəkar toxucular arasında gündə bir çüt şal toxuyanlarda olmuş. Parça toxumaq üçün təkçə qoyun yunu deyil, dəvə yunu və keçi qəzilindən də istifadə edilirdi. Dəvə yunundan əla növ mahud toxunduğu halda, keçi qəzilindən sicim, xurcun kimi və s. əşyalar toxunurdu (12, s.74).

Vaxtilə, Mi-Muğan, Şirvanda yun və ipək parçalarını çeşidini çox olması, burada pambıq parça toxuculuğunun (culfaçılıq) səciyyəvi olmamasını əsaslandırırsa da, lakin buraya Azərbaycanın digər şəhərlərdən şilə, qədək, çit, bez, çuna və s. kimi satınalma parçalar gətirilirdi. Xüsusilə, Salyan, Mil-Muğan bəzzazları Şirvana tez-tez müxtəlif parça növlərini

tədarük edərmişlər. Müasir dövrdə olduğu kimi bəzi üst geyim kompleksinə, köynək, tuman, arxalıq, küləcə, çəpkən, önlük, kəmər və s. daxil idi. Köynəyin üstündən arxalıq geyinirdilər. Varlı qadınların arxalığı yaşıl və ya qırmızı zər-xara, yaxud qanovuzdan gördə, ətəklilik və qol olmaqla üç hissədən ibarət biçilib tikilirdi. Qışda qadınların geyim kompleksinə “canlıq” adlanan geyim növü-astarlı, qolsuz “yəl” mühim yer tuturdu (13, s.222). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən manufaktura və ya fabrikdə toxunma pambıq parçalar azərbaycanlıların məişətinə daxil olmağa başlamışdır. “Fırəng çiti”, “rus çiti”, Moskva fabrikantı İ. P. Abramovun “Proxorov yoldaşlığı” manufakturasının istehsalı olan “Proxorov ağı” və s. kimi ucu pambıq parça növləri, eləcə də fabrik istehsalı olan şilə, qədək, bez, cuna, satin, lastik və s. əhalinin geyim mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Pambıq parça materialına yüksək tələbatın artdığını nəzərə alan Azərbaycan sənayeçisi və mesenanti H.Z. Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda pambıq parçası istehsal edən fabrik açır. Xalq arasında bu fabrikin buraxdığı məhsul “Tağıyev ağı” kimi məşhurlaşmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlıların imkanlı sosial təbəqələri arasında barnus, naşura, darayı, qanovuz, tafta, mov, tirmə, xara, atlas, məxmər, mahud-şal və s. kimi bahalı parçalardan geyim dəstləri də uzun müddət öz istifadə üstünlüyünü qoruyub saxlamışdı (14, s.60). Geyim sənayesinin inkişafına baxmayaraq yerli əhalinin varlı sosial zümresi bəzi milli geyim növlərini kустar üsulla dərzilərdə tikdirilməsini davam etdirirdilər. Bahalı parça növlərindən ərsəyə gələn arxalıq (bəşmək, çapan və s.) kişi geyimi olan cuxa və yaxud şili müxtəlif rəngli parçalarla tikilərək, onun üstündən varlı sosial zümərəyə məxsus insanlar tapança və xəncər taxardılar (15, s.170). Regional ticarətin mərkəzinə çevrilən şəhərlərdə, kустar pambıq istehsalı tədricən funksional mahiyyətini itirməyə başladı. Lakin qadınların paltara vurduğu bir sıra bəzəklər, o cümlədən bafta, ay-para, qaragöz, sərmə, güləbət kimi və s. ornamentli tikililər paltarın yaxalığına və qolların ucuna kустar üsulla hazırlanaraq tikilirdi. Bafta “əsasən qırmızı rəngdə olmaqla bayram, şənlik mərasimlərinə geyinilən paltarlara vurulurdu” (16, s.337). Paltara zövq və qiymət verən metal bəzəkləri yerli zərgər və gümüşbəndlər düzəldirdi. Əhalinin geyim məişətində gön – dəri məmulatı mühüm yer tuturdu. Bu məqsədlə ev heyvanlarının dərisindən həm xam, həm də aşılanmış halda istifadə olunurdu. Aşılı göndən başmaq, kəmər, xəncər, qılınc qını, müşkü və tumacdan başmaq, məst çəkmə, xəz dəridən Muğan kürkü (bir növ Ərdəbil kürkünə oxşayırdı) və çərkəzi papaq tikilirdi.

Beləliklə, elmi və çöl etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, geyim ehtiyacını ödəmək üçün əhali yerli xammalın yun, ipək, dəri, gön və s. ehtiyatının bolluğu cəhətindən geniş imkanlara malik olmuşdur. Ənənəvi milli geyim növü özünəməxsus şəkildə azərbaycanlılar üçün bu gündə səciyyəvi xarakter daşımaqdadır. Kütləvi tədbirlərdə, yerli teatrda oynanılan epizod və rollarda, bayram və mərasimlər üçün nəzərdə tutulmuş milli geyimlərin həmişə geyinilməsi şəhər əhalisinin zövqünü oxşayır. Azərbaycan xalq geyimləri aid olduğu dövrün xüsusiyyətlərindən, xalqın iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsindən, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən, iqlim və təbii-coğrafi şəraitdən, yəni relyef-landşaft zonallıqdan, eləcə də estetik və bədii zövqdən, digər xalqlarla etnik-mədəni əlaqə və qarşılıqlı zənginləşmədən asılı olaraq zaman-zaman təkamülə uğramış, tipoloji cəhətdən çoxçeşidli olaraq, xalqın geyim tələbini yüksək səviyyədə müəyyən edərək ödəmişdir.

Ədəbiyyat

1. Эфендиев Р. С. Азербайджанский костюм XVI – XVIII вв., автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Ленинград, 1961.
2. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2005, “Çıraq” nəşriyyatı, 2005.
3. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2009.

4. Ismailzade Piraga E. On etno-cultural contact of Russian and turkic peoples public domestic // Technoogy and İnnovation, Philadelphia, USA // Theortetical and Applied Science, Tohmson Reuters, 02(34), 2016.
5. Abbasova E. C. Azərbaycanın Gəncə - Qazax bölgəsinin erkən feodalizm və intibah dövrü maddi mədəniyyəti // tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2010 .
6. Gəncəli S.M. Milli geyimlərimizin tarixindən // Gəncə jurnalı, №3, 2006.
7. Обозрение Российских владений за Кавказом. Тифлис, том 2, 1836.
8. Veysəlova V. R. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi // tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2004.
9. Azərbaycan tarixi. “Azərbaycan nəşriyyatı”, Bakı 1996.
10. Həmzəyeva N.Q. XIX – XX əsrlərdə Gəncə şəhərinin ənənəvi maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) // tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyası. AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Bakı, 2016.
11. Велиев Ф.И. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX-начале XX века. Б.,1999.
12. Mustafayev A.N. XIX əsrdə Şirvanda şaltoxuma dəzgahı / Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1968, №4.
13. İsmayılzadə P.Ə. XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların məişətində etnomədəni xüsusiyyətlər. Bakı, Alatoran, 2013.
14. İmranoglu F.V. Azərbaycanın milli-mənəvi və maddi dəyərləri. Bakı, “Mütərcim”, 2018.
15. Исмаилзаде П.Э. Мужская одежда азербайджанцев в XIX- начале XX века // Вопросы Истории, Москва, «Красная Звезда», 2018, №4
16. Елизаветполь // Кавказский календарь, Тифлис 1853.

ОСТИЛЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КОСТЮМОВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

В.З.Алиева

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена национальным костюмам азербайджанцев. Здесь речь идет о разных типах традиционных тканей. Изучаются исторические корни нашей национальной костюмной культуры. В статье представлена информация о стиле национальных костюмов азербайджанцев. Здесь мы говорим о современном состоянии некоторых видов национальной одежды. Азербайджанские народные костюмы отражают особенности того периода, к которому они принадлежат. Национальные костюмы - показатель экономической и культурной жизни народа. Среди зажиточных слоев населения азербайджанцы сохранили преимущество использования комплектов одежды из дорогих тканей, таких как барнус, дарай, гановуз, тирма, бархат, махуд.

ON THE STYLE OF NATIONAL COSTUMES OF AZERBAIJANIS

V.Z.Aliyeva

SUMMARY

The article is devoted to the national costumes of Azerbaijanis. Here we are talking about different types of traditional fabrics. The historical roots of our national costume culture are being studied. The article provides information on the style of the national costumes of Azerbaijanis. Here we are talking about the current state of some types of national clothing. Azerbaijani folk costumes reflect the characteristics of the period to which they belong. National costumes are an indicator of the economic and cultural life of the people. Among the wealthy strata of the population, Azerbaijanis have long retained the advantage of using sets of clothes made of expensive fabrics, such as barnus, daray, ganovuz, tirma, velvet, mahud.

Məqalə redaksiyaya 08 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 13 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 327

TÜRKİYƏ - AVROPA İTTİFAQI ƏLAQƏLƏRİNDƏ MİQRANT PROBLEMI

N.N. Cəfərova

Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, S.Rüstəm küçəsi 33
e-mail: ndjafarova@gmail.com

Açar sözlər: Avropa, Türkiyə, Avropa İttifaqı, miqrasiya, proses, beynəlxalq tənzimlənmə

Ключевые слова: Европа, Турция, Европейский Союз, миграция, процесс, международное регулирование

Keywords: Europe, Turkey, European Union, migration, process, international regulation

Beynəlxalq miqrasiya problemi ilə qarşı - qarşıya qalan və Asiya ilə Avropa arasında köprü rolunda olan Türkiyə, Şimali Afrika, Yaxın Şərqlə və Asiya ölkələrindən Avropa İttifaqı ölkələrinə qaçaq yolla köç etmək istəyənlər üçün əlverişli məkan olmaqla yanaşı, çox sayda miqrantların da yerləşdiyi bir ölkədir. Digər tərəfdən, qeyri-leqal miqrantların ("irregular migrants") bir qismi Türkiyədən tranzit ölkə kimi istifadə edərək, digər qismi də bu ölkədə qeyri-leqal işçi olaraq fəaliyyət göstərməkdədir.

Türkiyə vaxtilə immiqrasiya ölkəsi kimi tanınmışdır. Belə ki, 1960-cı ildə Almaniya ilə, 1964-cü ildə Hollandiya, Belçika və Avstriya ilə; 1965-ci ildə Fransa ilə, 1967-ci ildə İsveç ilə, 1968-cı ildə İsveçrə, İngiltərə və Danimarka ilə imzalanan müqavilələr əsasında Türkiyədən həmin ölkələrə minlərlə türk işçi miqrant axın etmişdir [3, s.176].

XX əsrin ortalarından bu yana vətəndaşları xaricə axın edən ölkə kimi tanınan Türkiyə artıq yüzilliyin sonlarından etibarən başqa ölkə vətəndaşlarının köç etdiyi və işlədiyi dövlət olmağa başladı. Bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq mühacir insanların axını Türkiyədə siyasi, iqtisadi və sosial nəticələrə gətirib çıxardı. Türkiyəyə yönələn qeyri-leqal miqrasiyanı müəyyən edən dörd əsas ünsür vardır. İlk olaraq qonşu dövlətlərdə artan siyasi qeyri-müəyyənlik və qarşıdurmalar həmin ölkələrin vətəndaşlarının hüquqlarının daha təhlükəsiz və daha yaxşı həyat şərtlərinin olduğu yerlərə getmək arzusunun artırmışdır. İkincisi, Türkiyənin Qərbi - Şərqlə Şimal - Cənub arasında yerləşən coğrafi quruluşu, inkişaf etmiş Qərbi və Şimali ölkələrinə keçmək istəyən tranzit miqrantlar üçün ölkəni cəlbedici edir. Üçüncüsü, Avropaya üz tutan miqrantlar, Avropanın sərhədlərində həyata keçirilən sərbəst və ciddi nəzarət ilə üzləmiş və buna görə də Avropanın Türkiyə və digər ətraf ölkələrinə yönəlmişlər. Dördüncü səbəb isə Türkiyənin qonşu ölkələrlə müqayisədə iqtisadi baxımdan daha sərfəli şərtlər irəli sürməsi səbəbindən miqrantlar burada işləməyə üstünlük verirlər.

2011-ci ildən başlayaraq Şimali Afrikadan, Yaxın və Orta Şərqlə olan qaçqınlar Avropa ölkələrinə üz tutmağa başladılar. Suriya münaqişəsi nəticəsində öz yaşadıqları əraziləri tərk edən insanların əksəriyyəti isə Türkiyədə məskunlaşdı. Məhz bu səbəbdən Avropa İttifaqı dövlətləri üçün həmin dövrdə qaçqınlar problemi mühüm əhəmiyyət kəsb etmirdi. Amma 2014-cü ildən başlayaraq, Suriyada hərbi münaqişənin alovlanması və xüsusilə İŞİD terror qruplaşmasının dinc əhaliyə qarşı törətdiyi qırğınlar nəticəsində qaçqın axını çoxalmağa başladı. Öz daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş bu qaçqınların böyük əksəriyyətinin əsas məqsədi son məskunlaşma məntəqəsi kimi Qərbi Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərində yerləşmək idi.

Beləliklə, dünyanın bir sıra dövlətləri arasında yaşanan münaqişələrin və onların doğurduğu qaçqınlar problemlərinin həlli üçün əvvəllər bir növ vasitəçi rolunda çıxış edən Avropa İttifaqı artıq qaçqınlar problemi yaşanan tərəfə çevrildi. Qeyri-leqal miqrant axınının

kəskin artdığı Avropada yaranmış vəziyyət BMT tərəfindən “İkinci dünya müharibəsindən bəri dünyada ən böyük qaçqın böhranı” hesab olunur. Çünki qitəyə üz tutanların əksəriyyəti hazırda münafiqələrin, daxili müharibələrin, terrorizmin, xaosun hökm sürdüyü ölkələrdə yaşayış şəraitinin, humanitar vəziyyətin kəskin pisləşməsi ilə əlaqədar evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalanlardır [7].

BMT-nin Qaçqınlarla İş üzrə Agentliyinin (UNHCR) məlumatlarına əsasən, Avropaya 2015-ci ildə dəniz yolu ilə 1 015078 nəfər qaçqın gəlmişdir. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının açıqlamasına görə, təkcə 2015-ci ildə Aralıq dənizini 300 min nəfərə yaxın miqrant keçmiş, onlardan 181.500 nəfəri Yunanıstana, 108.500 nəfəri isə İtaliyaya daxil olmuşdur. Qurumun həmin ilin iyul ayının sonuna olan statistikasına görə, il ərzində Avropaya qayıqla gələnlərin 62 faizi Suriya, Eritreya və Əfqanıstandan olanlardır. Buraya Sudanın Darfur bölgəsindən, İraq, Somali və Nigeriyanın münafiqəli zonalarından gələnləri də əlavə etdikdə göstərici 70 faizə yüksəlir [9].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropaya gələnlərin mütləq əksəriyyəti keçid yolu kimi Aralıq və Egey dənizlərini seçmək məcburiyyətində qalır, çünki qitəyə qurudan keçmək praktik olaraq qeyri-mümkündür; Türkiyədən Yunanıstan və Bolqarıstana, yaxud İspaniyanın Şimali Afrikadakı anklavlarına düşmək son dərəcə çətin, çünki gələnlər avropalı sərhəddilərlə üz-üzə qalır geri qayıtmalı olurlar. Dəniz yolu isə olduqca risklidir. Bu yolda minlərlə binəsib sulara qərq olur. 2014-ci ildə və 2015-ci ilin ilk 8 ayında Qərbi Avropa ölkələrinə sığınmaq istəyən immiqrantların rəsmi rəqəmlərə görə, 5100 nəfəri Aralıq dənizində öz həyatını itirmişdi [2].

Aİ rəhbərliyi Avropanı bürümüş qaçqın böhranına reaksiya verməkdə xeyli gecikdi. Nəhayət, 2015-ci ilin sentyabrında Avropa rəsmiləri yaranmış vəziyyətdən çıxış yolları axtarıb tapmaq üçün bir araya gəldilər. Sentyabrın 22-də Aİ Xarici İşlər Nazirləri Şurasının miqrasiya problemlərinə dair iclası keçirildi. Aİ-də sığınacaq axtaran 120 min qaçqının Aİ ölkələrinə ÜDM-in həcminə və əhalisinin sayına görə paylanması barədə qərar qəbul etdi: Məsələn, Almaniya 31 min, Çexiya 3 min, Slovakiya 1,5 min qaçqın qəbul etməli idi [7].

Sentyabrın 23-də qaçqın probleminə dair Aİ-nin növbədənəkar sammiti keçirildi. Avropa liderləri yaranmış böhranın aradan qaldırılması yollarını müzakirə etdilər. Müzakirələrdən sonra Aİ-nin xarici sərhədlərinin mühafizəsini gücləndirmək qərara alındı. Yunanıstan və İtaliyada qaçqınları qəbul edib bölüşdürmək üçün əlavə mərkəzlər yaratmaq barədə razılaşma əldə edildi. Eyni zamanda sammit suriyalı qaçqınların sığındığı Türkiyə, Livan və İordaniyaya yardımı artırmağı qərarlaşdırdı. Bu məqsədlə həmin ölkələrdə məskunlaşmış qaçqınlara kömək üçün BMT-nin agentliklərinə əlavə olaraq 1 milyard avro ayrılması nəzərə alındı. Aİ sammiti digər istiqamətlərdə də maliyyəni artırmağı qərara aldı. Həmçinin, Aİ-nin Makedoniyaya 700 milyon avro və Aİ ölkələrinə 100 milyon avro məbləğində təcili yardım ayırması, 2016-cı ildə Avropa agentliklərinə 600 milyon avro, BMT Ərzaq Proqramına 200 milyon avro və qaçqınlara birbaşa humanitar yardım göstərmək üçün 300 milyon avro ayırması razılaşdırıldı [7].

Lakin Avropada qaçqın böhranının yaxın gələcəkdə həlli görünmürdü. Buna görə də köç dalğasının qarşısını alan Türkiyənin Aİ-nin sərhəd təhlükəsizliyi, daxili sabitliyi və sosial gərginliyin qarşısını alınması baxımından əhəmiyyəti xeyli artdı. Belə ki, döyüslərdən canlarını qurtarmaq üçün ölkəsini tərk etmək məcburiyyətində qalan 4 milyondan artıq suriyalının 2 milyonundan çoxu olduqca çətin şəraitdə Türkiyədə yerləşmişdi. Türkiyədəki bəzi sərhəd şəhərlərində Suriyadan gələn qaçqınların sayı şəhər əhalisinin sayını ötüb keçmişdi. Qaçqınlar Türkiyəyə təkcə sığınacaq kimi deyil, həm də Avropaya keçmək üçün tranzit ölkə kimi baxırlar.

Bu məqamda 16 dekabr 2013-cü il tarixində Türkiyə ilə Aİ arasında imzalanan “Geri qəbul Sazişi”ni xatırlamaq lazım gəlir. Bu anlaşmaya görə, Türkiyə dövləti, ölkə üzərindən Avropa İttifaqına vizasız və ya icazəsiz keçən, ya da Türkiyə üzərindən Avropa Birliyinə çatdıqdan sonra, icazəsiz şərtlərlə gəldiyi müəyyən olunan miqrantları, “geri qəbul etmək” öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür. Dolayısı ilə Aİ, Türkiyə üzərindən İttifaq ölkələrinə

Əfqanıstan, İraq, Suriya, Fələstin kimi Yaxın Şərqi ölkələrindən gələ biləcək miqrantlar və qaçqınlardan özünü qoruyur və bu miqrant yükünü də Türkiyəyə yükləmiş olur. Bunun qarşılığında isə, əgər Türkiyə “Geri qəbul antlaşmasını” “lazımınca” yerinə yetirərsə, onda Türkiyə vətəndaşları üçün 3,5 il içərisində “azad viza”nın təmin ediləcəyi vəd olunmuşdu [6].

Buna görə də razılaşmaya uyğun olaraq, miqrantlar Avropaya göndərilir və köçkünlər daha çox təhlükəli yollarla Avropaya keçməyə çalışırlar.

Digər tərəfdən, Türkiyənin AB-nin qaçqınlar üçün bufer zonası mövqeyinə gəldiyi bu situasiyada təbii olaraq qeyd edilən vəziyyətə bağlı bəzi tələblərinin olması məqbul görünürdü. Çünki ilk vaxtlarda Aİ qaçqınlar üçün 1 milyard avro toplamağa çalışarkən, Türkiyədəki qaçqınlar üçün təxminən 200 milyon dollar ayıra bilmişdir. Türkiyə isə öz büdcəsindən 6 milyard dollar sərf etmişdi. 2015- 2017-ci illərdə AB-nin üzərindəki immiqrant yükünü yüngülləşdirəcək yeni bir tənzimləmə ilə suriyalılara işləmək icazəsi və şəxsiyyət vəsiqəsinin verilməsi də gündəmə gəlmişdir [8].

2016-cı il martın 7-8-də Brüsseldə keçirilmiş üçüncü Aİ-Türkiyə sammitində Ankara və Brüssel Suriyada silahlı münaqişə başladıqdan sonra Avropaya qaçqın axınına dayandırmaq üçün saziş imzaladılar. Sazişə görə, Türkiyə Yunanıstana gəlmiş qaçqınları qəbul etməli, Aİ ölkələri ilə birlikdə Egey dənizində qeyri-qanuni miqrant köçünü nəzarət altına almalı idi. Bunun müqabilində Aİ Türkiyədə məskunlaşmış suriyalı qaçqınların gündəlik ehtiyaclarını qarşılamaq üçün 6 milyard avro məçləğində yardım göstərməli, 2016-cı il iyunun sonunadək Türkiyə vətəndaşlarının Şengen zonası ölkələrinə vizasız səyahətini təmin etməli, habelə Türkiyənin Aİ-yə üzvlüyü barədə danışıqlar bərpa olunmalı və Brüssellə Gömrük İttifaqına dair sazişin yeniləndirilməsi istiqamətində sözlər davam etdirilməlidir. Avropa İttifaqı Şurasının sədri Donald Tuskun sözlərinə görə, bununla da miqrantların Avropa İttifaqı ölkələrinə keçmək üçün istifadə etdikləri "Balkan marşrutu" bağlandı. Türkiyənin Baş naziri Əhməd Davudoğlu sammitin yekunlarını şərh edərkən bildirib ki, Avropa İttifaqı ilə Türkiyə arasındakı viza rejimi bu il iyunun sonunadək ləğv ediləcək: “İyunun sonunadək, Niderlandın sədrliyinin başa çatmasınadək viza rejimi üzrə proses bitəcək”. Davudoğlu əlavə edib ki, martın 18-də Brüsseldə qaçqın böhranı ilə bağlı birgə fəaliyyət planının qəbul edilməsi planlaşdırılır. Lakin Fransa Prezidenti Fransua Olland deyib ki, qərarın qəbul olunması Türkiyənin Avropa İttifaqı tərəfindən irəli sürülmüş 72 öhdəliyi yerinə yetirməsindən asılıdır. Bununla yanaşı, Brüssel danışıqlarından sonra Şengen zonasını xilas etmək mümkün olub. Miqrasiya böhranından ən çox əziyyət çəkən ölkə kimi Yunanıstana 700 milyon dollar təcili yardım ayrılması barədə də qərar qəbul olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, saziş bağlandığı zaman Türkiyə ərazisində 2,7 milyon suriyalı qaçqın məskunlaşmış və onların saxlanması üçün ölkə 10 milyard dollardan artıq vəsait xərclənmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə saziş çərçivəsində üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmiş, nəticədə Avropaya qaçqın axını dayanmışdır. Avropa Qaçqınlara Dəstək Agentliyinin (EASON) “2016 Aİ Qaçqın Vəziyyəti İllik Hesabatı”na görə, Türkiyə və Aİ arasında keçən il imzalanan müqaviləyə görə, Şərqi Aralıq dənizi yolu ilə gələn qaçqınlar arasında da ciddi azalma müşahidə olunub. Tərəflər arasındakı müqavilədən əvvəl - 2015-ci ildə Şərqi Aralıq dənizi üzərindən gələn qaçqınların sayı 885 min 386 idisə, 2016-cı ildə bu rəqəm 182 min 534-ə enib. Türkiyə üzərindən dəniz yolu ilə Yunanıstan adalarına qeyri-qanuni gedən və dənizlərdə həyatını itirən qaçqın sayı da xeyli azalıb [5].

Ancaq eyni sözləri Aİ haqqında demək olmaz. Belə ki, Aİ vəd etdiyi 6 milyard avrodan indiyədək yalnız 1 milyard 850 min avro vermişdir. Qalan məbləği isə ayırmağa tələsmir. Aİ ilə viza rejiminin sadələşdirilməsi, üzvlük danışıqlarının bərpası və Gömrük İttifaqının yeniləndirilməsi məsələlərinin həlli istiqamətində heç bir addım atılmamışdır.

Buna görə də 2017-ci il aprelin 15-də Türkiyə Avropa İttifaqı ilə bütün miqrant razılaşmalarını yenidən nəzərdən keçirə biləcəyini bəyan etdi. Türkiyə xarici işlər naziri Mevlut Çavuşoğlu A Haber telekanalına verdiyi müsahibədə miqrant sazişinin və viza liberalizasiyasının paket şəklində müzakirə masasında olduğunu bildirib. Odur ki, bu şərtlərdən biri yerinə yetirilmədiyi halda Türkiyənin sazişə son qoymaq hüququ olduğunu təkrarladı [1].

2018-ci il martın 27-də keçirilmiş növbəti Avropa İttifaqı – Türkiyə sammiti qaçqınlar məsələsinin müzakirəsinə həsr edildi. Görüş qarşılıqlı əlaqələrdə miqrant və digər problemlərlə bağlı gərginliyi aradan qaldırmağa ümid yaradı. Prezident R.T.Ərdoğan Aİ liderləri Donald Tusk, Jan-Klod Yunker və Boyko Borisovla görüşdən sonra bildirdi ki, “Ankara Aİ-dən növbəti yardım tranşını gözləyir, çünki Türkiyə miqrantları nəzarət etmək üçün vəd edilən 3 milyard avrodan hələ ki 1,8 milyard avro alıb. Türkiyədə artıq təxminən 4 milyon suriyalı qaçqın var. Biz növbəti pul köçürməsinə gözləyirik. Bu vəsait bizə bu qaçqınların həyatlarını yaxşılaşdırmağa kömək edəcək”. R.T.Ərdoğan həmçinin, Ankara üçün vizasız rejiminin tətbiq edilməsi işini gücləndirməyə çağırırdı [4].

Beləliklə, Avropa İttifaqı Türkiyəyə məcburi köçkünləri saxlamaq müqabilində viza rejiminin ləğv ediləcəyini vəd etdi, lakin buna əməl etmədi. İllərdir ki, məcburi köçkünlərə sığınacaq verərək 10 milyard dollardan çox maddi yardım insanlıq borcu kimi öhdəsinə götürməkdən çəkinməyən Türkiyəyə Aİ vəd etdiyi yardımı tamamilə ödəmədi.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı C. Rəsmi Ankara: Avropa ilə miqrant sazişinə yenidən baxacağıq / <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/dunya-ve-iran-6/resmi-ankara-avropa-ile-miqrant-sazisine-yeniden-baxacagiq-93597>
2. Avropa Birliyi ve Türkiye Açısından Göçmen Krizi/ <http://www.turksam.org/tr/analiz-detay/1250-avrupa-birliyi-ve-turkiye-acisindan-gocmen-krizi>
3. Deniz T. Uluslar arası göç sorunu perspektifinde Türkiye // TSA / YIL: 18 S: 1, Nisan 2014, ss.175-204
4. Ərdoğan: “Türkiyə Aİ ilə əlaqələrdə gərginliyi aradan qaldırmağa ümid edir”/ <http://www.avropa.info/az/post/240237.html>
5. Hansı ölkələrdən daha çox Avropaya mühacir müraciəti var?/ <http://www.trt.net.tr/azerbaycan/dunya/2017/07/05/hansi-olk-l-rd-n-daha-cox-avropaya-muhacir-muraci-ti-var-765031>
6. Karakaş D.Mülteci sorunu çərçevesində Avropa Birliyi – Türkiyə ilişkileri / http://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/perspektif_16son.pdf
7. Mehdiyev A. Aİ rəhbərliyi vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmir // “Azərbaycan” qəzeti, 01 oktyabr 2015
8. Suriyeli sığınmacılara kimlik və iş verilecek // <http://www.sgk.com.tr/2158-Haber1-suriyeli-siginmacilara-kimlik-ve-is-verilecek.html:28.09.2015>
9. United Nations Department of Economic and Social Affairs (2015). Trends in International Migration. Washington: United Nations // www.un.org/en/development/desa/population/migration/index.shtml

ПРОБЛЕМА МИГРАНТОВ В ОТНОШЕНИЯХ ТУРЦИИ И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Н.Н. Джафарова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме мигрантов между Турцией и Евросоюзом. На основе фактов и аргументов автор показывает, что проблема мигрантов играет важную роль в отношениях Турции и ЕС в последние годы. В статье подчеркивается, что Европейский Союз, а также некоторые государства-члены ЕС пытаются вмешаться во внутренние дела и законную государственную политику Турции.

THE MIGRANT PROBLEM IN TURKEY - EUROPEAN UNION RELATIONS

N.N. Jafarova

SUMMARY

The article is dedicated to the migrant problem between Turkey and the European Union. Based on facts and arguments, the author shows that the migrant problem has played an important role in Turkey-EU relations in recent years. The article emphasizes that the European Union, as well as some EU member states, are trying to interfere in Turkey's internal affairs and legitimate public policy.

*Məqalə redaksiyaya 13 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 17 dekabr 2020 tarixində işə
çara qəbul olunmuşdur.*

QUBA RAYONUNUN TARİXİ-COĞRAFİ MÖVQEYİ

N.Q.Həsənli

Azərbaycan Dövlət Turizm və Menecment Universiteti
Bakı, Cəfər Xəndan küçəsi 17
e-mail: nigar.hesen97@gmail.com

Açar sözlər: Xanlıqlar, Quba, Fətəli xan, erməni soyqırımı

Key words: Khanates, Guba, Fatali khan, Armenian genocide

Ключевые слова: ханства, Губа, Фатали хан, геноцид армян

Xanlıqlar dövrü XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəlləri vətən tarixinin ən mürəkkəb mərhələlərindən biridir. Həmin dövr tariximizin ən ağır və məşəqqətli dövrlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də milli dövlətçilik tariximizin ibrət dərsi alınacaq dönəmlərindən birini təşkil edir. Quba xanlığı da yarımüstəqil inzibati vahid kimi hələ XVII yüzilliyin son rübündə mövcud olmuşdur.

Quba adının mənşəyi çox müxtəlif şəkildə izah olunur. C.Xəlilov şəhərin eyni adlı tayfanın adı ilə adlandırıldığı fikrini irəli sürmüşdür. Tədqiqatçı Quba adını onun əsasını qoymuş Sasani şahı I Qubadın(488-531) adı ilə əlaqələndirir.

Yaqutun lokallaşdırılmasına görə (1227) “Bab əl-Əbvab, yaxud Dərbənd yaxınlığındakı bu qədim şəhər”,ehtimal ki, indiki Qubanın yerində olmuşdur. IX-X və daha əvvəlki ərəb mənbələrində Qubanın adına rast gəlinmir.

Lakin A.A.Bakıxanov Şirvanşah Kavus ibn Keyqubadın (h.774 (1373)-cü il) Quba yaxınlığında gözəl türbəsini gördüyünü xəbər verir ki, bu da həmin yerdə daha qədim zamanlarda və XIV əsrdə qəsəbə və ya şəhər olduğunu fərz etməyə imkan verir.

XVI əsrə aid daha sonrakı mənbədə yerli sakinlərin dilindən xəbər verilir ki, “dağın yamacında qala olan Quba çoxdan dağılmışdır. Həmin vaxt (1582-ci il) Quba çoxlu kəndi əhatə edən nahiyənin adı idi”.

Beləliklə, Quba adı XVI əsrdək gəlib çıxmışdır. Bu dövrdə Quba adı altında nahiyə mövcud olmuş, qala isə dağılmışdı.

S. Aşurbəyli belə hesab edir ki, Quba Xilafətin Azərbaycanı və Dağıstanı istila edərkən Mədinə yaxınlığındakı Quba şəhərindən gəlmə ərəb tayfalarının VII əsrdə özləri ilə gətirdikləri eyniadlı toponimlər sırasına daxildir. (6)

Başqa bir tədqiqatçı isə Quba toponimini Kuba etnonimi ilə əlaqələndirir və bu etnonimi bir zam anlar Cənubi Qafqazda məskunlaşmış türkdilli tayfaların adı ilə eyniləşdirir. XIII əsrə aid bir ərəb mənbəyində “Kuva” şəklində, Səfəvilər dövrünə (XVI) aid digər mənbələrdə Qübbə şəklində xatırlanır. Ə.Hüseynzadənin fikrincə Qübbə Qubanın ərəblədirilmiş formasıdır. Ə.Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilinin Quba dialekt nümunəsində Quba toponiminə qıpçaq mənsubiyyəti verir. (3)

Birinci Quba xanlığı 1689-cu ildə vəfat etmiş Hüseyn xan olmuşdur. Həmin il Hüseyn xan Qaytağa yürüş etmiş,lakin usmi Əli Sultan dağlı xalqlardan 30 minə qədər döyüşçü toplayıb tezliklə Hüseyn xanı Qubaya tərəf sıxışdırmış, Hüseyn xan Qubada vəfat etmişdir.

Bundan sonra hakimiyyətə onun oğlu Əhməd xan gəlmiş, qoşun toplayıb Qaytağa yiyələnib. Lakin düşmən fitvası ilə öz nökrəri tərəfindən öldürülür.

XVII əsrin birinci onilliyində ölmüş Əhməd xanı oğlu Sultan Əhməd xan əvəz edir.

Tarixi ədəbiyyatda hesab olunur ki, Quba xanlığının mərkəzi Xudat şəhəri olmuş, Hüseyin xan burada qala tikdirmişdir. Sonralar tarixi zərurət nəticəsində xanlığın mərkəzi Quba şəhərinə köçürülmüşdür. A.Bakıxanov yazır ki, üsyan qaldıraraq Şirvada İran ağalığını ləğv etmiş Hacı Davud Xudatı zəbt etmiş və bu zaman qaynatası Hacı Qəribin və qardaşı oğlu Nəzirin təhriki ilə Sultan Əhməd xan öz yaxın adamları ilə birlikdə öldürülmüşdür. Bu hadisə 1718-ci ildə baş vermişdir. Tərəfdarları xanın kiçik oğlu Hüseyinini xilas edərək Samurun yuxarı axarında yerləşən Tahirca kəndinə aparmışlar.

Bundan sonra Xudat ruslar tərəfindən tutulmuş, Quba və dağətəyi rayonlar isə bir müddət hələ Hacı Davudun hakimiyyəti altında qalmışdır. Yəqin ki, məhz buna görə tərəfdarları dağlarda gizlədilən azyaşlı Hüseyinli xanı rusların nəzarəti altında olan Xudata gətirmiş, Rusiyanın himayəsinə keçmək yolu ilə xanlığı bərpa etmək istəmişlər.

1726-cı ilin sonu 1727-ci ilin əvvəllərində Quba xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil olur və 1718-ci ildə öldürülmüş Sultan Əhməd xanın kiçik yaşlı oğlu Hüseyinli Quba xanı elan edilir.

1758-ci ildə Hüseyinli xan vəfat etdi və 22 yaşlı Fətəli Quba xanı oldu. O ilk olaraq strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd xanlığını tutmaq qərarına gəlir. (3) Tarix ədəbiyyatından məlum olduğu kimi, Dərbənd xanlığı Quba xanlığına birləşdirildikdən rus işğalına qədər (1806-cı il) Quba xanlığının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Azərbaycanın qədim şəhərlərindən sayılan Dərbənd şəhəri eyni adlı xanlığın mərkəzi idi. Dərbənd şəhəri Quba xanlarının əsas siyasi iqamətgahı sayılır, həm də Quba xanlığı ilə etnik-mədəni və iqtisadi-siyasi baxımdan sıx bağlılıq təşkil edirdi.

Bakı xanlığı Quba xanlığına birləşdirildikdən sonra 1806-cı ilə qədər, yəni rus işğalı altına düşənə qədər Quba xanlarından asılı olmuşdur. Xanlığın əhalisi isə Dərbənd, Quba, Şamaxı, Cavad, Salyan xanlaqlarının əhalisi ilə birgə Fətəli xan dövlətinin himayəsi altında olmuşdur.

Şamaxı xanlığının 1768-ci il iyun ayından Quba xanlığına birləşdirilməsi Fətəli xan tərəfindən Şimali-Şərqi Azərbaycan xanlıqlarının bir bayraq altında toplanması prosesində həlledici addım sayılmalıdır. Fətəli xan Şamaxını tutmaq məqsədilə bir neçə hərbi yürüş keçirmişdi. Lakin, hər dəfə itkiləri verib geri çəkilməmişdi. Şamaxının tabe edilməsi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi yolunda açar rolunu oynamaq idi.

Fətəli xan gələcəkdə güclü dayaq mərkəzi yaratmaq üçün Quba, Salyan, Dərbənd əhalisinin bir qrupunu Şamaxı şəhərinə köçürmüşdü. Qaynaqlardan məlum olur ki, 1769-cu ildə Fətəli xan gələcəkdə "tarixi Şirvan dövləti"ni bərpa etmək niyyətilə iqamətgahını köhnə Şamaxıya köçürmək üçün tədbirlər planı hazırlayıb: "Dərbənd, Quba və Salyan əhalisindən 1000 evi köhnə Şamaxıya köçürür". Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin paytaxtının qədim Şamaxı şəhərinə köçürülməsi baş tutmur.

1796-cı ildə rus qoşunlarının tərkibində Azərbaycana gəlmiş hərbi tarixçisi P.Q.Butkov tarixi qeydlərində xanlığın sərhədləri haqqında yazır: "Quba xanlığı şimalda Dərbənd və Qazikumuk hakimliyi, Samur çayı, cənubda Şirvanla Qurd-Bulaq deyilən yer və Çəkil çayına qədər, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Şəki xanlığı ilə həmsərhəddir".

S.Bronevski də Qafqaz xalqlarına həsr etdiyi əsərində 1807-ci ilə dair məlumatlarında təxminən P.Q.Butkovun qeydlərini təkrarlayır. O, əlavə olaraq göstərir ki, Quba əyaləti cənubdan şimala doğru, yəni Samur çayından Xızır- Zındaq-Qalaya qədər 126 verst (Xızır Zində ziyarətəhəsinə, Beşbarmaq dağına qədər). Qərbdən Şərqə doğru yəni, Xınalıq kəndindən Xəzər dənizinin sahillərinə qədər 84 verst olan ərazini əhatə edirdi.

Fətəli xanın ölümündən sonra Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti dağılır. Bu dövrdə Quba xanlığına birləşdirilmiş və ondan asılı olan torpaqlar ayrılır. Yalnız Dərbənd xanlığı Quba xanlığına tabe olmaqda davam edirdi. (2)

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci rübündə Quba şəhəri əhalisinin demografik

vəziyyətinə təsir göstərmiş amillərin qısa tarixi xronikası:

1. 1796-cı il Quba şəhərinin müvəqqəti rus qoşunları tərəfindən tutulması Şeyxəli xanın Zubovun düşərgəsindən qaçması ilə Quba şəhəri əhalisinin bir qisminin dağlara çəkilməsi.
2. 1806-cı ildə Quba şəhərinin rus qoşunları tərəfindən tutulmasından əvvəl, şəhər əhalisinin Şeyxəli xan tərəfindən dağlara (mahallara) köçürülməsi.
3. 1806-1810-cu il Quba üsyanının məğlubiyətinin şəhər əhalisinin demoqrafik vəziyyətinə mənfi təsiri. Quba bəylərinin və maafların böyük əksəriyyətinin mühacirət etməsi.
4. 1810-cu ildə Quba şəhərinin ikinci dəfə işğalı.
5. 1826-cı ildə Şeyxəli xanın oğlunun başçılığı altında Quba hadisələrinin baş verməsi. Quba şəhərinin 10 günlük mühasirəsi.
6. XIX əsrin 20-ci illərində Yermolov tərəfindən Quba şəhəri əhalisinin böyük bir qisminin Qusar şəhərinə (Yeni Qubaya) köçürülməsi. (3)

1917-1920-ci illərdə Azərbaycanın Quba qəzasında cərəyan edən ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial mədəni proseslərin təhlili bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir. 1917-ci ilin Fevral inqilabı ərəfəsində mürəkkəb sosial-iqtisadi vəziyyət, çarizmin müstəmləkə siyasəti, eləcə də I Dünya müharibəsinin yaratdığı çətinliklər Quba qəzasına da təsirsiz ötüşməmiş, qəzada sosial hərəkatın genişlənməsinə rəvac vermişdir.

1918-ci ilin martında türk-müsəlman əhalisini soyqırırma məruz qoyduqdan sonra Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş daşnaq-bolşevik alyansının bütün Azərbaycanı işğal etmək istiqamətində atdığı növbəti addım Quba qəzasını ələ keçirmək oldu.

Bu məqsədlə Gelovaninin başçılığı altında Qubaya əsasən ermənilərdən ibarət xüsusi hərbi dəstə göndərilmişdi. Əslində Gelovaninin Qubaya göndərilməsi faktı Bakı Soveti tərəfindən qəzanı nəzarətə almaq üçün edilmiş ilk cəhd kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin milli qüvvələrin inadlı müqaviməti sayəsində bu cəhd uğursuz olmuş, işğalçı qüvvələr geri çəkilməyə məcbur olmuşdular. Bolşevik-daşnaq dəstələri Qubada olduqları altı gün ərzində burada çoxlu cinayətlər, qətlər, qarətlər törədilmişdi.

Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti Quba qəzasını işğal etmək üçün atdığı ilk uğursuz cəhddən sonra buradakı milli hərəkata divan tutmaq üçün qəzaya ikinci dəfə hərbi qüvvə, bu dəfə türk qanına susamış, cəllad Hamazaspın başçılığı ilə yalnız ermənilərdən ibarət cəza qüvvəsi göndərmək qərarına gəldi. Bu dəstənin cəza və intiqam məqsədilə Qubaya göndərilməsini arxiv sənədləri və materialları, Hamazaspın və digər cinayətkarların etirafları, bir sıra bolşevik xadimlərinin xatirələri də tam sübut edir. Quba qəzasına cəza dəstəsinin göndərilməsinin əsas təşəbbüskarı isə Bakı XKS-nin sədri Stepan Şaumyan olmuşdur. 9 gün davam etmiş qətl və qarətlər zamanı minlərlə dinc sakinlər öldürülmüşdü.

Erməni canilərinin Qubada dinc sakinlərə qarşı törətdikləri vəhşiliklər insan təfəkkürünün belə təsəvvür edə bilmədiyi vandalizm hərəkatları idi. Arxiv sənədlərində ermənilərin aqlasığmaz cinayətləri ilə bağlı kifayət qədər faktlar mövcuddur. Bu faktlar erməni xislətinin insanlığa sığmayan Ermənilər Quba əhalisinin etnik, dini mənsubiyyətindən, antibaşori üzünü bir daha sübut edir. Sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq heç kimə macal verməmiş, xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərini, müqəddəs dəyərlərini yerlə-yeksan etməyə çalışmışdılar. İşğalçılar qəzanın 167 kəndini dağıtmışdılar ki, onların 35-i hazırda mövcud deyildir. (4)

Daşnaqlar Qubada olarkən fitnəkarlıq məqsədilə çox saylı təxribatlar törətmiş, müxtəlif etnik qruplara, dini təriqətlərə mənsub insanlar arasında nifaq toxumu səpməyə cəhd göstərmiş, soyqırımın guya bir-birinə düşmən qrupların törətdiyini sübut etməyə çalışmışdılar. Bu məqsədlə daşnaqlar hətta öz həmmillətləri olan erməniləri belə qətlə yetirməkdən çəkinməmişdilər.

Daşnaq-bolşevik birliklərinin Quba qəzasında törətdiyi cinayətlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı sənədlərlə,

şahid ifadələri ilə tam sübuta yetirilmişdir. Quba soyqırımını FTK-nin 3 cildlik, 451 səhifəlik toplusunda cəmləmiş materiallarda öz əksini tapmışdır. FTK sənədləri ermənilərin Cənubi Qafqazda o cümlədən Quba qəzasında törətdiyi vəhşilikləri ifşa edən əvəz olunmaz tarixi mənbədir.

1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi, Azərbaycan-türk qoşunlarının Bakı XKS-nin qoşunlarına qarşı uğurlu əməliyyatları Quba qəzasında hərbi-siyasi vəziyyətə öz təsirini göstərdi. 1918-ci il avqustun 2-də Quba şəhəri, bir müddət sonra isə Xaçmaz azad edildi, Bakı-Dərbənd yolu da milli qüvvələrin əlinə keçdi. Bu istiqamətdə əldə olunan uğurlar Qafqaz İslam ordusuna Dağıstanda hərbi əməliyyatları davam etdirməyə, hətta noyabrın 8-də Petrovski şəhərini azad etməyə imkan verdi. Sovet hakimiyyətinin qəzada həyata keçirdiyi antimilliy siyasət, əsassız müsadirələr, repressiyalar, mənəvi dəyərlərə qarşı hücumlar xalq kütlələrinin yeni hakimiyyətə qarşı etimadsızlığının artırılmasına, müqavimət hərəkatının genişlənməsinə rəvac vermişdir.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Quba qəzasında müqavimət hərəkatı özünün müxtəlif formalarda cümlədən, vergiləri ödəməkdən imtina edilməsində, ordu hissələrini təchiz etməkdən boyun qaçırmaqda və s. özünü göstərirdi. Müqavimət hərəkatının ən geniş yayılmış forması isə qaçaqçılıq hərəkatı idi. Antisovet hərəkatı qəzanın demək olar ki, bütün nahiyələrində baş verirdi. Quba üsyanlarının miqyası o qədər geniş idi ki, onlar hətta mərkəzi sovet orqanlarını təşvişə salmış, üsyanların yatırılması üçün qəzaya xüsusi qoşun hissələri yeridilmişdi. Amansızcasına yatırılmasına baxmayaraq Quba üsyanları Azərbaycan xalqının istiqlal və azadlıq mübarizəsi tarixində çox mühüm yeri vardır. Bu üsyanlar və müqavimət hərəkatı xalqımızın istiqlal arzusu ilə yaşayan sonrakı nəsilləri üçün örnək rolunu oynamışdır.

(1)

Azərbaycan həqiqətlərinin dünyada yayılması istiqamətində görülən işlər çərçivəsində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Quba Soyqırımını Memorial Kompleksi yaradılıb. Quba soyqırımını məzarlığı 2007-ci il aprelin 1-də ərazidə torpaq işləri görülərkən aşkar olunub. Bundan sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən kütləvi məzarlıqda geniş tədqiqat işləri aparılıb. Tədqiqatlar nəticəsində məzarlığın 1918-ci ildə ermənilərin yerli dinc əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımını ilə bağlı olduğu müəyyən edilib. Quba Soyqırımını Memorial Kompleksinin 2013-cü il sentyabrın 18-də keçirilmiş açılış mərasimində Prezident İlham Əliyev iştirak edib . (5)

Ədəbiyyat

1. Rəxşəndə Bayramova – Azərbaycanın Quba bölgəsi tarixin dönüş mərhələsində
2. Salman İbişov - Quba xanlığı : əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi
3. Tofiq Mustafazadə - Quba xanlığı
4. Vaqif Abışov – Quba qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım
5. <http://www.quba-ih.gov.az/page/10.html>
6. <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2012/01/27/quba-rayonu/>

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL POSITION OF GUBA DISTRICT

N. Q. Hasanli

SUMMARY

In this article we will talk about the history of Guba region, the stages of the khanate. As a result of the far-sighted and wise policy of Fatali khan, we will see the development of the Guba khanate on the stage of history. However, we will soon learn the bitter consequences of the genocide committed by the Armenian Dashnaks here.

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГУБИНСКОГО РАЙОНА

Н. Г. Гасанлы

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы расскажем об истории Губинского края, этапах ханства. В результате дальновидной и мудрой политики Фатали хана мы увидим развитие Губинского ханства на исторической арене. Однако вскоре мы узнаем горькие последствия геноцида, совершенного здесь армянскими дашнаками.

Məqalə redaksiyaya 23 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 15 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 327

AVROPA MAQNATLARININ BAKI NEFTİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

X.F.İsmaylzadə

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: ekonika22@yahoo.com

Açar sözlər: neft, maqnat, Nobel

Keywords: oil, tycoon, Nobel

Ключевые слова: нефть, магнат, Нобель

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Bakı nefti haqqında məlumatlar bəsit formada olsa da Abşeronun hüdudlarından kənara çıxaraq, Avropada yayılmağa başladı. Bu yeraltı möcüzəvi sərvətin mahiyyəti və iqtisadi əhəmiyyəti dərindən dərk olunmasa da onun bəşəriyyətin gələcək taleyində oynayacağı rol və təsir qüdrəti dumanlı şəkildə avropalı iş adamlarının təxəyyülündə özündə yer etməkdə idi. Buna görə də Avropanın bəzi iş adamları özünə Bakı neftində pay axtarır və bu məqsədlə də ixtiyarında olan mövcud imkanlardan, o cümlədən maliyyə vəsaitlərindən istifadə edirdilər.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Bakı dünyanın əsas neft paytaxtlarından biri kimi tanınırdı. XX əsrin əvvəllərində Bakı neft çıxartma sənayesi dünyada birinci yerdə idi. Nobel qardaşları, Rotşildlər burada sərvətə sahib olub, varlandılar. Nobel mükafatının ianəçisi Lüdviq Nobel isə “Rus Rokfelleri” kimi tanınırdı. Lüdviq Nobel dünyada ilk dəfə olaraq Xəzər dənizindən neftin daşınması üçün tanker hazırlatdırdı. Shell Oil da Bakı nefti əsasında formalaşan şirkətlərdən biri idi (75, s.51). Dünyada ilk dəfə olaraq Bakıda 1878-ci ildə hazırlanan tankerə “Zərdüş” adı verilmişdi (29, s.35; 136; 138; 39, s.69).

70-ci illərə qədər və hətta İltizam sisteminin ləğv olunmasından sonrakı ilk dövrdə də neft işində əsas yeri yerli kapitalistlər tuturdular. Neft quyularının 88%-i onların əlində idi. Lakin neft sənayesinin ciddi inkişafı böyük kapital qoyuluşu tələb edirdi. Halbuki ölkə kapitalının nümayəndələri öz pullarını neft yataqları olan torpaqların alınmasına sərf edərək, bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək iqtidarına malik deyildilər. Bütün bunlar xarici kapitalın Bakı neft rayonuna daxil olması üçün əlverişli şərait yaradırdı (7, s.218).

1872-ci ildə neft sənayesinin inkişaf yolunda əngəl olub, sənayeyə kapital axınına mane olan İltizam sistemi ləğv olunduqda neftverən torpaqlar qruplara bölünüb müzaidə yolu ilə ayrı-ayrı kapital sahiblərinə uzunmüddətli icarəyə verildi. Bundan sonra neftlə məşğul olan sahibkarların sayı da xeyli artdı. 1872-ci ildə Bakı mədənlərində 12 şirkət işləyirdi. Halbuki 1889-cu ildə onların sayı 79-a çatmışdı. Əsrin sonlarında isə Abşeronda artıq 140 şirkət fəaliyyət göstərirdi. Bununla yanaşı, neftverən torpaqların qiyməti xeyli bahalaşmışdı. Belə ki, bir desyatini min manata olan torpaq cəmi bir neçə il sonra artıq 45000 manata qədər bahalaşmışdı (19, s.216; 14, s.605; 7, s.216; 11, s.216). Neftin rentabelliği artdıqca ona marağ da getdikcə artırdı. Həm bu sahədə işləyənlərin, həm də kapital qoyanların sayı da durmadan artırdı.

XIX əsrin son rübündə artıq fransız, isveç, alman və ingilis kapitalı Bakı neft sənayesinə sürətlə nüfuz etməkdə idi (7, s.218).

1872-ci ildə (bəzi mənbələrdə 1873) Balaxanı, Sabunçu və Ramana kəndləri yaxınlığında güclü neft fontanlarının vurması ilə Bakı yeni sənaye inqilabının paytaxtı kimi şöhrət tapdı. Eyni zamanda Bakı neft fontanlarının “evi” hesab edilirdi. İlk mərhələdə burada 40-a yaxın kiçik şirkət fəaliyyət göstərirdi. O vaxt neft sənayeçiləri qarşısında duran ən böyük problem neftin Balaxanıdan Bakıya nəql edilməsi idi. 1877-ci ildə 1 pud neftin qiyməti 3 qəpik

idi, onun şəhərə çatdırılması 20 qəpiyə başa gəlirdi.

Ümumiyyətlə, 1880-1890-cı illərdə ən aktual məsələ Bakıda mədənlər və Qara şəhər arasında neft kəmərlərinin inşası idi ki, bunun da həlli ilə ən fəal firmalar olan Nobel qardaşları”, “H.Z.Tağıyev” və “Bakı neft cəmiyyəti” ciddi məşğul olmağa başladılar. 1890-cı ilə Bakıda artıq mədənlərdən zavodlara sutkada 1,5 milyon pud təqribən 24 min ton neft vuran, uzunluğu təqribən 300 km-ə qədər olan 25 neft kəməri xətti çəkilmişdi Həmin kəmərlərlə zavodlara və anbarlara neft ötürülür, mədənlərə su verilir. Neftin çatdırılmasının qiyməti isə 10 dəfə azalmışdı (28, s.53; 14, s.154).

Bütün görülən tədbirlər Bakıda neft sənayesinin sürətlə inkişafına səbəb oldu. 1870-1880-ci illər arasında neft çıxarılması 10 dəfə artdı. Yüzdilliyin sonunda Bakı neft sənayesində 500 milyon puda yaxın neft çıxarıldı və ABŞ neft hasilat səviyyəsini ötüb keçdi. XX yüzilliyin birinci ilində isə daha çox, 667 milyon pud neft hasil edilmişdi (9, s.217; 14, s.606).

Avropalıların Bakıda ən məşhur nümayəndələrindən olan Nobellərin firması 1876-cı ildə yaradılsa da iki il sonra, 1878-ci ildə onlar “Nobel qardaşları birliyi” adlı səhmdar cəmiyyətinin əsasını qoydular ki, bu da tezliklə dünyanın ən böyük neft sənaye şirkətlərindən birinə çevrildi. 80-ci illərdə isə Bakıya fransız kapitalı nüfuz etməyə başladı. Fransız kapitalını Paris bankiri Rotşild təmsil edirdi. O 1885-ci ildən Bakı neftinin satılmasını öz inhisarına almaq məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı. Britaniya kapital nümayəndələri isə Bakıda 90-cı illərin sonlarında görünməyə başladılar (7, s.218; 14, s.606; 138).

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “Nobel qardaşları firması” artıq Rusiya neftinin 98%-nə nəzarət edirdi (28, s.129). Nobellər ilkin olaraq bir neçə neftverən torpaqlar və balaca kerosin zavodu almışdılar. Abşeronun zəngin neft ehtiyatlarına malik ərazilərinin hesabına onlar varlanmağa başladılar. Əsrin sonlarına onlar artıq rus ixracında maksimal paya çatdılar, firmanın neft hasilatı isə dünya neft hasilatının 9%-ə bərabər idi (63, s.53). Nobelin işində inkişafa təkan verən səbəblərdən biri də 1877-1878-ci illər ərzində gedən rus-türk müharibəsi olmuşdu. Bu zaman Nobel rus ordusuna verdiyi məhsullar üçün böyük məbləğdə pullar qazandı. Məhz bu pullar firmanın gələcəyi üçün mühüm rol oynamışdı. Göründüyü kimi firmanın əsas kapitalının əsas hissəsi xarici kapital deyildə, elə Rusiyadan qazandığı pullar olmuşdur (70, s.25). Bununla da Bakı nefti avropalıların inhisarına keçmişdi.

Nobel Qardaşları firmasının ilkin əsas kapitalı 3 mln. rubl olmuşdu, 1883-cü ildə 15 mln. rubl, 1912-ci ildə isə xarici kapitalın axını nəticəsində onun səhm kapitalı 30 mln. rubla bərabər oldu. 1917-ci ilə onun səhm kapitalı 15 mln. rubl artaraq 45 mln. rubl oldu. Çarizm rəhbərlərinin “dilini tapdığına” görə o Rusiyada olan digər neft sənayeçiləri ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparırdı. Nobel Qardaşları firması Rusiyada fəaliyyət göstərən ən nüfuzlu firma idi. Öz hegemonluğuna yerli bazarda nail olandan sonra isə firma xarici bazarlara çıxmağa başladı (61, s.37-38). Digər müəllif A.A.Fursenko isə qeyd edilən ədəbiyyatında bu illəri fərqli göstərib, belə ki, həmin kitabda Nobel firmasının kapitalının artıq 1882-ci ildə 10 mln. rubla, 1884-cü ildə 15 mln. rubla, 1912-ci ildə 30 mln. rubla və nəhayət 1916-cı ildə 45 mln. rubla qədər artdığı qeyd edilir. 1879-cu ildə 321 min pud neft hasil edən Nobel qardaşları firması 1883-cü ildə 15,5 mln. pud, 1890-cı ildə 45,2 mln. pud, 1900-cü də 84,4 mln. pud və 1903-cü ildə isə 64,3 mln. pud neft istehsal etmişdi (70, s.25).

Nobel qardaşları 1899-cu ildə 53,5 milyon manatlıq 163 milyon pud neft məhsulu, 1900-cü ildə isə 6 milyon manat xalis mənfəət götürmüşdü (7, s.451).

Demək olar ki, Nobel də Rokfellerlə eyni metodlardan istifadə edirdi. O, qiymətləri endirmək və kredit metodlarından istifadə edib kiçik sahibkarların müflisləşməsinə nail olur, daha sonra isə onların torpaqlarını çox ucuz qiymətlərlə əldə edirdi. Bu vasitələrlə alınmayanda isə o hökumətdən istifadə edirdi (70, s.27).

Xarici şirkətlər Azərbaycanın zəngin neft yataqlarını vəhşicəsinə istismar edərək əfsanəvi gəlir əldə edirdilər. Qısa müddət ərzində onlar neft sənaye müəssisələrinin alınmasına sərf etdikləri məbləği geri qazanırdılar. Xaricilər neft hasilatı ilə onun gələcəyini düşünmədən məşğul olurdular (7, s.219-220). Onları maraqlandıran yalnız bacardıqları qədər çox neft çıxarıb onu satmaqla yüksək mənfəət əldə etmək idi. İngilis kapitalistləri Şərqi xalqını talan etməkdə zəngin təcrübəsi vardı. Əcnəbilərin belə həyasızlıqlarını gözlərilə görün bakılılar müti

şəkildə bu talanı sadəcə olaraq seyr etməklə kifayətlənirdilər.

Neft sənayesinin maliyyə böhranı zamanı Rotşildlər Bakıya nəzər yetirməyə başladılar. Bu sənayesinin inkişafının yerindəcə araşdırılması üçün Kiçik Rotşild Bakıya göndərilir. O, Palaşkovun bütün səhmlərini alaraq 1,5 mln. (600,000 funt sterlinq) dəyərində nizamnamə kapitalına malik olan “Xəzər-Qara dəniz neft sənayeçiləri və ticarət cəmiyyəti”ni yaradır. Daha sonra isə kapitalı 6 milyona çatdırıldı. İlk zamanlar Rotşild riskli addımlar atmamağa çalışsa da, o, müəyyən etdi ki, Bakının neft sənayesinin ən zəif yeri əlavə kapital, investisiyalardır. Belə ki, neft sənayeçilərinin sərbəst pul vəsaitinə ehtiyacı var idi. Dövlət Bankı tərəfindən ayrılan 500 min həddindən artıq az idi, böyük firmalar (Nobel Qardaşlarından başqa) isə pullarını öz müəssisələrinə qoymağa üstünlük verirdilər. Bu zaman kifayət qədər sərbəst kapitalla sahib olan Rotşildlər Bakı neft sənayeçilərinə o zamanadək görülməmiş qədər aşağı faizlə cəmi 6 faizlə iki milyon kredit təklif etdilər. Mənfəət isə qarşılıqlı idi. Belə ki, Rusiyada 10%-dən aşağı faiz dərəcəsi yox idi, Parisdə isə kreditlər cəmi 2,5-3%-ə verilirdi. Təklif edilən kreditlər üçün girov kimi ya firmanın səhmləri qoyulurdu, ya da beş il ərzində müəyyən edilmiş həcmdə neft məhsulları Transxəzər dəmir yolu vasitəsi ilə vaqonlarda Batuma daşınaraq Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətinə təhvil verilməli idi. Beləliklə, Rotşild çoxsaylı vaqonlara sahib oldu ki, bəzən bu vaqonları bir neçə həftə göndərməkdən imtina edərək kerosinlə dolu 500- 600 vaqonun dəmir yollarında yığılıb qalmasına səbəb olurdu. Düzdür bu zaman o böyük pul itkiləri ilə qarşılaşsa da onun əsas məqsədi yolu bağlayaraq digər rəqib firmaların məhsullarının göndərilməsinə mane olmaq idi, xüsusən də o firmaların ki, onların özləri müstəqil formada Batuma “çatmaq” niyyətində idilər. 1888-ci ildə Rotşild Batuma 18 milyon pud kerosin göndərmişdi ki, bunun da 4 milyonu öz zavodunun payına düşürdü. Növbəti cədvəldə 1889-cu ildə Bakıdan Batum vasitəsilə ixrac olunan kerosinin miqdarında Rotşildlərin payı göstərilmişdir (61, s.104-105). Təklif edilən kerosinin hamısının Batuma çatdırılacağına dair Rotşildlərin söz verməsi neft sənayeçilərini hasilatın artırılmasına ruhlandırdı. Rotşild də krediti elə məhz bu səbəbdən ayırmışdı. Lakin istehsalın artması qiymətlərin düşməsinə səbəb oldu ki, 1888-ci ildə bir pudu 30 qəpiyə, 1890-cı ildə 19 qəpiyə, 1892-ci ildə isə 1pud neft 7 qəpiyə qədər düşdü. Bunun nəticəsində isə 1891-ci ildə müqavilənin müddəti bitən zaman bir çox zavodlar onun müddətini uzatmaq istəmədilər. Bundan sonra isə 1893-cü ildə ‘Bakı kerosin zavodları birliyi’nin yaradılması qaçılmaz oldu.

Beləliklə, Avropada “Standart oil”un əsas rəqibi “Nobel qardaşları” şirkəti və “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”, Uzaq Şərqdə isə Rotşild və Mantaşovun şirkətləri idi. Rusiyanın ağ nefti ingilis bazarında da Amerika ağ nefti ilə ciddi rəqabət aparırdı. İngiltərəyə ağ neft ixracı Nobelin əlində toplanmışdı. O, 1883-cü ildə “Alman-rus neft ixracı cəmiyyəti”ni yaratmışdı. Bu cəmiyyətin ixtiyarında neft daşıyan gəmilər və neft anbarları var idi. 1897-ci ildə Rotşild İngiltərədə rus neftini satan “İngilis-Qafqaz kompaniyası” adlanan yeni ticarət şirkətinin əsasını qoydu (7, s.226).

Bakı ağ neftinin satıldığı mühüm bazarlardan digəri də Almaniya idi. Burada Bakı neftinin mövqeləri möhkəmlənirdi. 1889-1903-cü illər ərzində Almaniya gətirilən Bakı ağ nefti buraya daşınan bütün ağ neftin 8,9%-dən 18,2%-nə qədər artmışdı. Avstriyada Rotşild tərəfindən əsası qoyulan ağ neft zavodu hər il Rusiyadan gətirilən bir milyon puda qədər nefti emal etməyi nəzərdə tuturdu (yenə orada).

XIX əsrin sonlarında ingilis neft maqnatları bütövlükdə Qafqazın və xüsusilə də Bakı nefti ilə ciddi maraqlanırdılar. Belə ki, 1895-1898-ci illərdə Qafqazın neft sənayesində 8 ingilis şirkətinin əsası qoyuldu ki, bunlardan 6-sı Abşeron rayonunda idi. 1897-ci ildə ingilislər altı yerli şirkətin mədən və neft emal edən zavodlarını 12256 min manata satın aldılar (7, s.219). Qeyd edək ki, rus nefti ilə maraqlanan ilk ingilis Alfred Stuart olmuşdu. Onun 1896-cı ildə Bakı neftinə qoyduğu kapitalın həcmi bir milyon sterlinq həcmində idi. İngilis kapitalı neft sənayesini stimullaşdırdı və canlandırdı. Tezliklə Rusiya neftinə daha 6,500,000 funt sterlinq kapital qoyuldu. 1897-ci ildə ingilis kapitalistləri tərəfindən Tağıyevə mənsub olan 10 desyatın (27 hektar) ərazi alındı ki, bu torpaqlar dünyada neftlə ən zəngin olan torpaqlar hesab edilirdi.

1880-ci illərdə neft sənayesində ilk böhran əlamətləri artıq müşahidə olunurdu. 1886-cı

ildə Bakıda meydana çıxan “qara neft böhranı” zamanı əlverişli bazardan məhrum olan və buruq işləri üçün sahələri genişləndirmək məqsədilə qara neft saxlanılan yeraltı anbarları boşaltmağa çalışan Bakı neft sənayeçiləri 26 milyon puda qədər qara nefti yandırdılar (7, s.227). Ümumiyyətlə qara neft çıxarıldığı dövrdən uzun illər ərzində tam lazımsız hesab edilərək boş ərazilərə axıdılmışdı. Onun sənaye və tibbi əhəmiyyəti isə daha sonralar aşkar edilməyə başlanmışdı. Lakin təəssüf ki, bu zamana qədər neftin boş torpaqlara axıdılması nəticəsində Bakı ətrafı rayonlarda böyük ərazilər çirkləndirilərək, istifadəyə yararsız hala salınmışdı.

Sənayenin başqa sahələrinin inkişafını xeyli geridə buraxan neft istehsalının sürətlə artması 1890-cı illərin əvvəllərində bazarın həddən artıq neft məhsulları ilə doldurulmasına səbəb oldu. Neft sənayesini çoxluq böhranı бүürdü, bu isə qiymətlərin son dərəcə aşağı düşməsinə səbəb oldu (7, s.226). Məhsul artıqlığı yarandığından təklif artdı, tələb isə demək olar ki, dəyişməz qalmışdı, məhz bu səbəbdən də qiymətlər aşağı düşməyə başlamışdı.

Neft sənayesində olan böhranın səbəblərindən biri Rus neft kapitalistlərinin zəif olması və çox asan təzyiqlərə məruz qalaraq daha da zəifləməsi, bununla da birjalarda baş verən ajiotaj, spekulyasiyalara tab gətirə bilməməsi idi (49, s.12).

Xarici şirkətlər Azərbaycanın zəngin neft yataqlarını vəhşicəsinə istismar edərək əfsanəvi gəlir əldə edirdilər. Qısa müddət ərzində onlar neft sənaye müəssisələrinin alınmasına sərf etdikləri məbləği geri qazanırdılar. Xaricilər neft hasilatı ilə onun gələcəyini düşünmədən məşğul olurdular (7, s.219-220). Onları maraqlandıran yalnız bacardıqları qədər çox neft çıxarıb onu satmaqla yüksək mənfəət əldə etmək idi. İngilis kapitalistləri Şərqi xalqını talan etməkdə zəngin təcrübəsi vardı. Əcnəbilərin belə həyasızlıqlarını gözlərilə görənlər bakılılar müti şəkildə bu talanı sadəcə olaraq seyr etməklə kifayətlənirdilər.

Ədəbiyyat

1. Gibson W.M. British strategy and oil, 1924-1923. PhD thesis.
2. Neft dünyamızın şah damarı. Ayna uşaq ensiklopediyası. Bakı: Ayna Mətbuat Evi, 4, 80 s.
3. Azərbaycan tarixi, 3 cildə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964, 1002 s.
4. Əliyev İ., Muradverdiyev A. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I kitab. Bakı: Azərbaycan, 1997, 239 s.
5. Mirbabayev M.F. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı: 2008, kitab İTRİ ARDNŞ - Mərkəzləşdirilmiş mətbəəsində çap olunmuşdur. 336 s.
6. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 456 s.
7. Султанов Ч. Прерванный полет. Вторая попытка. Баку, Сабах, 1997, 451 с.
8. Сеидов В.Н. Архивы бакинских нефтяных фирм (XIX- начало XX века). Москва: Модест Колеров, 2009, 290 с.
9. Зив В.С. Иностранные капиталы в русской нефтяной промышленности. Пг., 1916 71 с.
10. Həsənov С. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920-ci illər. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, 362 s.

X.F.İsmayılzadə

**THE STRUGGLE OF EUROPEAN MAGNATES
FOR BAKU OIL**

Kh.F.Ismayilzadeh

SUMMARY

This article outlines the early history of oil production in Azerbaijan and its commercial use in the recent past, i.e. in the second half of the 19th century.

БОРЬБА ЕВРОПЕЙСКИХ МАГНАТОВ ЗА БАКИНСКУЮ НЕФТЬ

Х.Ф.Исмаилзаде

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о ранней истории нефтедобычи в Азербайджане и о ее использовании в промышленных масштабах в недавнем прошлом, то есть во второй половине XIX века.

Məqalə redaksiyaya 1 sentyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 2 sentyabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**DİLÇİLİK, FİLOLOGİYA
VƏ PEDAQOJİ ELMLƏR
BÖLMƏSİ**

UOT № 37.01

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ MƏSAFƏDƏN TƏHSİLİN TƏŞKİLİ

M.Ə.Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68
e-mail: mammadova@adpk.edu.az

Açar sözlər: təhsil, qloballaşma, pandemiya

Keywords: education, globalization, pandemic

Ключевые слова: образование, глобализация, пандемия

Pandemiya dövrü təhsil sisteminin nəzərə alınması vacib olan bir sıra optimal məzmun və tədris strategiyalarının, innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı təşəbbüslərin genişləndirilməsini ön plana çıxardı. Eyni zamanda bütün təhsil pillələrində, o cümlədən ali və orta ixtisas, peşə təhsili müəssisələrində distant təhsil təcrübəsinin daha geniş tətbiq edilməsi, texnoloji təchizat və keyfiyyətli internet bağlantısının təmin edilməsi məsələlərinin həlli, yeni təhsil forması ilə bağlı qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi zərurəti yarandı.

Müasir dövrdə dünyada cərəyan edən qloballaşma prosesinin gedişində təhsil sahəsində mühüm pedaqoji innovasiyalar həyata keçirilməkdədir. Xüsusilə təhsilin informatlaşması əsasında müasir telekommunikasiya infrastrukturuna istinad edən mütərəqqi təlim-tədris metodikalarının (e-learning, distant təhsil) tətbiqi təhsilin səmərəliliyinin, effektivliyinin artırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Təhsildə qloballaşma. Müasir dünya özünün atributlarından biri olan qloballaşma ilə daha çox xarakterizə olunur. Qloballaşma cəmiyyətin inkişafında elə bil sosial prosesdir ki, özündə iqtisadi, mədəni ictimai düşüncə tərzini bir indeksə gətirməklə birləşdirməyi tələb edir. Təhsil cəmiyyətin inkişafını təmin edən ən mütərəqqi bir sistem kimi əksər hallarda yalnız pedaqoji araşdırmaların, yaxud da sırf psixoloji tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Əgər qloballaşma şəraitində ümumi təhsilin başlıca vəzifələri, məzmunun hazırlanma prinsipləri, ümumi təhsil standartlarının psixopedaqoji keyfiyyət göstəricisi kimi xüsusiyyətləri, hazırlanma texnologiyaları müəyyənləşdirilərsə, o zaman qloballaşma şəraitində ümumi təhsilin məzmununun pedaqoji problemlərini həll etmək mümkün olar (3). Qloballaşma şəraitində ümumi təhsilin məzmununun pedaqoji problemləri ilə bağlı əldə olunmuş nəticələr pedaqogika elminə daxil olan və onun təlim nəzəriyyəsini əhatə edən didaktikanın zənginləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Ümumi təhsilin məzmunu ilə bağlı təlim nəzəriyyəsində olan fikir və mülahizələrin qloballaşmanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi bu sahənin inkişafına təsir edir. Son illərdə distant təhsil forması təhsil və informasiya mədəniyyəti sahəsində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş və hazırda inkişaf etmiş dövlətlərin əsas təhsil formasına çevrilməkdədir.

Məsafədən və ya distant təhsil və onun idarə olunması. Təhsilin inkişaf sahəsi İKT-nin tətbiqi ilə iki istiqamətdə davam edir:

Ənənəvi təhsil formalarının təkmilləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi və tədrisin keyfiyyəti-nin yüksəldilməsində İKT-dən istifadə;

Təhsil prosesində yeni metodların yaradılması və yeni metodlardan istifadə etməklə distant (məsafədən) təhsil texnologiyasının tətbiqi.

Müasir mənada ilk distant təhsil forması 1840-cı illərdə İsaak Pitman tərəfindən hazırlanmışdır. O, kartpostallara stenoqrafiyaya yazılmış mətnləri poçtla göndərməklə və düzəliş müqabilində tələbələrindən yazı alaraq steno sistemi öyrətmişdir. Tələbə rəyinin elementi Pitman sisteminin vacib bir yeniliyi idi. Bu sxem 1840-cı ildə İngiltərədə vahid poçt qiymətlərinin tətbiqi ilə mümkün oldu. Azərbaycanda distant təhsilin rəsmi yaranma tarixi isə 19 iyun 2009-cu il hesab olunur. "Təhsil haqqında" yeni qanunun 13-cü maddəsinə əsasən Azərbaycanda təhsiləlmənin 4 forması mövcuddur: əyani, qiyabi, distant (məsafədən) və sərbəst (eksternat) təhsil formaları. Distant təhsil müəyyən məsafədən keçirilən, təhsil-tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram- texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsiləlmə formasıdır. Bu təhsil öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirir. Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, müasir texnologiyalardan istifadə və s. aiddir. Distant təhsildə informasiyalar öyrənənlərə çap materialları, elektron materiallar, elektron dərslik, televerilişlər və s. formalarda təqdim edilir. Bu tədris informasiyalarının kitablar, disklər, audio-video kasetlər kimi daşıyıcıları vardır. Distant təhsildə tədris metodik kompleksdən, kompüter, televizor, audio-video maqnitofon, multimedia texnikası və s. kimi təlim vasitələrindən istifadə olunur. Bununla yanaşı, distant təhsilin forması müəyyən səbəblərdən təhsilini artırmaq imkanı olmayan və yeni ixtisas almaq arzusunu həyata keçirə bilməyən potensial şəxslərə real təhsil imkanları yaradır. Bu təhsil forması ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluğunu, yaradıcılığını optimal şəkildə inkişaf etdirir. Mütəxəssislərin fikrincə, distant təhsildə vahid forma müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Belə ki, hər bir təhsil müəssisəsi öz imkanları daxilində bu formanı müəyyənləşdirə bilər. Bununla yanaşı, distant təhsil yalnız hansısa ixtisasa yiyələnmək üçün deyil, eyni zamanda fasiləsiz təhsilə də xidmət edir. Ənənəvi təhsil formasında olduğu kimi distant təhsil forması da özünəməxsus müxtəlif təlim metodları ilə zəngindir. Bu metodların əsas məqsədi və qarşıya qoyduqları vəzifələrdən ən başlıcası (demək olar ki, həm də qarşıda duran ən böyük problem) öyrənənlərin bir-biri ilə və öyrədənlərin bu virtual qrup üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin sıx təşkilinə yönəldilməsidir.

Distant təhsilə qoyulan tələblər. Öyrənənin fəaliyyətinin detallar üzrə dəqiq müəyyənləşdirilməsi, yəni məsələlərin qoyuluşu, məqsəd və vəzifələrin izah olunması, tədris vasitələrinin istismara hazırlanması, öyrənən və öyrədən tədris vəsaitləri arasında interaktivliyin təmin olunması, müstəqil düşüncə tərzinin dəstəklənməsi və tədris yönümlü proqramlarda bu amilin yüksək səviyyədə təmin olunması vacib şərtlərdən biri olmalıdır.

Təhsilin distant forması daha çox müəyyən səbəblərdən təhsilini artırmaq imkanı olmayan insanlar üçün əlverişlidir. Bundan başqa, bu sistemdə az vaxtda daha çox elmi məlumatlar əldə etmək olur, tələbənin sistemli biliklər alması mümkün olur, məntiqi imkanları genişlənir. Avropanın bir çox ölkələrində bu təhsil formasından geniş istifadə olunur. Təhsilin distant formada keçirilməsi üçün kompüter və İKT texnologiyalarının imkanlarından kifayət qədər istifadə olunur. Bu sistemlər üçün proqram paketləri yaradılır, internetdə istifadə olunan proqramların imkanlarından istifadə olunur, e-təlimlərin keçirilməsi üçün saytlar yaradılır. Distant təhsilin keçirilməsi məqsədi ilə bir çox texnologiyalardan istifadə olunur: Telekonfranslar, audiokonferensiyalar, videokonfranslar, kompüter telekonfransları;

İnternetə əsaslanan texnologiyalar: MOO (Multi-user Object Oriented), MUD (Multi User Domain), IRC, WWW, FTP, Elektron poçt (e-poçt) və paylaşma (listserv)

texnologiyaları (2).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2002-ci ildə imzaladığı fərmanda Azərbaycan Respublikasında “Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi” və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 02 aprel tarixli 2014-2020-ci illər üçün “Milli Strategiya” ilə bağlı sərəncamında distant təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məsələsi qoyulmuş, böyük uzaqgörənliklə milli təhsil sistemimizin qlobal proseslərə müasir texnologiyalar əsasında inteqrasiyası zəruri hesab edilmişdir. Distant təhsilin nəticələri o zaman uğurlu ola bilər ki, o mövcud bazanın təməlləri üzərində davam gətirə bilsin. Azərbaycanda distant təhsil tətbiq etmək üçün təcrübəli təhsil sistemlərinin işini əsas götürərək müəyyən strateji tələbləri hazırlamaq zəruridir. Məsafədən təhsillə bağlı hədəfləri bəlli edən strategiyanın hazırlanması, kadr potensialının və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi cəmiyyətin distant təhsilə hazırlığına, maarifləndirmə tədbirlərinin kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən aparılmasına geniş şəraitin yaradılması və bu sahədə dünyanın qabaqcıl ali təhsil müəssisələrinin təcrübəsindən istifadə edilməsi təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biri olmalıdır.

Distant təhsilin strateji aspektləri. Distant təhsilin gələcək strateji aspektlərinin əsaslarından biri də artan tələbatın ödənilməsi üçün elektron kitabxana fəaliyyətinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal təhsil resurslarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsidir. Elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqi əhəmiyyətli şəkildə genişləndirilməli, müəllim və şagirdlər üçün virtual öyrənmə mühiti formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə bütün fənlər üzrə elektron tədris və metodiki resursların yaradılması davam etdirilməli, elektron resursların etibarlı saxlanması və onlara asan çıxış təmin olunmalı, ödənişsiz əsaslarla fəaliyyət göstərən açıq təlim resursları yaradılmalı, bu resurslar təhsil prosesinə və müvafiq açıq istifadəyə müəllif-hüquq lisenziyaları ilə təmin olunmaqla inteqrasiya edilməlidir. Fəal təlimdə olduğu kimi məsafədən təhsil formasında da İKT-nin geniş imkanlarından təşkilati, elmi-metodik və s. cəhətdən səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə təhsilin informatlaşması üzrə təhsil sistemi kadrlarının hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin İKT avadanlığı ilə təminatı və servis infrastrukturunun yaradılması, təhsilin informatlaşdırılmasında təhlükəsizliyin təmin olunması və hüquqi normativ bazanın formalaşdırılması, elmi və tədris-metodiki təminatı, strateji-konseptual sənədlər toplusu hazırlanmalıdır. Təhsil sisteminin səmərəliliyində, onun nailiyyətlərinin formalaşmasında həlledici əhəmiyyətini nəzərə almaqla müəllim hazırlığının gücləndirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Bütün ümumi təhsil müəllimlərinin fəal, interaktiv təlim texnologiyaları və inklüziv təhsil üzrə məqsədli ixtisasartırması təmin edilməli, hər bir müəllimin İKT bacarıqlarına yiyələnməsi üçün çevik sistem yaradılmalıdır. Azərbaycanda müəllimlərin təkmilləşdirilməsi beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılmalı, müəllimlərin karyera inkişafı və fəaliyyətinin stimullaşdırılması, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin yayılması sahəsində müasir tələblərə uyğun mexanizmlər yaradılmalıdır. Pedaqoji kadrların iş qəbulu sahəsində tətbiq edilmiş yeni mexanizm beynəlxalq təcrübəyə uyğun daha da təkmilləşdirilməli, ucqar kənd məktəblərinin pedaqoji kadrlarla təminatı üçün nəzərdə tutulmuş maddi stimullaşdırma tədbirləri gücləndirilməlidir. Azərbaycan təhsilinin dünya və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası sürətləndirilməli, təhsil standartlarının unifikasiyası Azərbaycanın təhsil ocaqlarının, xüsusilə də ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi, təhsil sahəsində həyata keçirilən beynəlxalq proqramlara onların fəal cəlb olunması üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır (1).

Əsrin çağırışlarına cavab olaraq, dünya ölkələrinin əksəriyyəti öz təhsil sistemlərinin modernizasiyasını o məqsədlə həyata keçirirlər ki, son nəticədə peşəkar təhsil sistemi insanların və cəmiyyətin inkişafına təkan versin və ölkə iqtisadiyyatının dinamik yüksəlişinin əsasında dursun. Məsafədən təhsil sisteminin təşkili prinsiplərinə təhsilin insaniliyi (şəxsiyyət yönümlü olması), təhsilin demokratikliyi (cəmiyyət və dövlət yönümlü olması), təhsilin qabaqcıllığı (müasir texnologiyalardan istifadə etməklə innovativ bilik və

səriştələrin ötürülməsi) və təhsilin fasiləsizliyi (ömür boyu öyrənmə) daxildir. Pandemiya dövründə Təhsil Nazirliyi tərəfindən məsafədən təhsilin fəaliyyət istiqamətləri, təhsilin davamlılığının təmin edilməsi, distant təhsilə olan tələblər, təhsildə qloballaşma, öyrədənə öyrənən arasında interaktivliyin təmin edilməsi həyata keçirildi. Tez bir zamanda təhsil proqramlarının mənimsənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində müxtəlif onlayn platformalar üzərindən dərslərin təşkilinə başlandı. Təhsil müəssisələrinə Təhsil Nazirliyinin təqdim etdiyi “MS Teams” platformasından ödənişsiz istifadə imkanı yaradılmış və onlara texniki dəstək göstərilmişdir. Pandemiya dövründə əsas problemlərdən biri də ondan ibarət oldu ki, həm təhsilverənlər, həm də təhsilalanların mükəmməl rəqəmsal bacarıqlara hansı səviyyədə hazır olduqları ortaya çıxdı. Belə bacarıqların olmaması yüksək texnologiyalardan və müasir tətbiqlərdən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır, təhsilə və fəaliyyətə ciddi maneələr yaradır. Bu baxımdan əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edən tədbirlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi olmalıdır.

Ədəbiyyat

“Təlim prosesində yeni pedaqoji və İKT texnologiyalardan istifadənin elmi əsasları və təlimin keyfiyyətinə onların təsiri” hesabat. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı, 2012

Təhsildə Qloballaşma və İKT Mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 17-19 May, 2008

M.Ə.Məmmədova. “Qloballaşma şəraitində ümumi təhsilin məzmununun pedaqoji problemləri”. Dissertasiya, Bakı, 2015

ORGANIZATION OF DISTANCE LEARNING DURING PANDEMIC

M.A.Mammadova

SUMMARY

This work describes the activities by the Ministry of Education of Azerbaijan during a pandemic. The importance of securing the continuity of education, fulfilment of the requirements for distance education, interactivity between students and teachers is stressed.

**ОРГАНИЗАЦИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ**

М.А.Мамедова

РЕЗЮМЕ

В статье освещены направления деятельности, осуществляемые Министерством Образования Азербайджана в период пандемии. Отмечается необходимость обеспечения непрерывности образования, выполнение требований к дистанционному образованию и обеспечению интерактивности между обучающимися и педагогами.

Мəqalə redaksiyaya 13 avqust 2020 tarixində daxil olmuş, 14 avqust 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 059

MİLLİ İNCƏSƏNƏT MUZEYİNDƏ KEÇİRİLƏNYUBİLEY SƏRGİLƏRİ

E.A.Abbasova

Azərbaycan Dövlət Turizm və Menecment Universiteti
Bakı, Cəfər Xəndan küçəsi 17
e-mail: esmirava96@gmail.com

Açar sözlər: muzey, incəsənət, sərgilər

Keywords: museum, art, exhibits

Ключевые слова: музей, искусство, выставки

Milli İncəsənət Muzeyi Azərbaycanın ən böyük sənət məbədlərindən biridir. Muzeyin ekspozisiyalarında Qədim Şərq və Azərbaycan, Rusiya və Qərbi Avropa incəsənətinin müxtəlif dövrlərini əhatə edən incəsənət əsərləri nümayiş etdirilir. Muzeydə ümumilikdə 17 mindən çox eksponat qorunub saxlanılır.

1920-ci ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyinin tərkibində təsviri sənətlər bölməsi yaradılmışdır. Burada toplanmış əsərlərin, rəngkarlıq nümunələrinin dəyəri nəzərə alınaraq, 1936-cı ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının 264 №-li qərarı ilə həmin bölmənin əsasında ayrıca bir muzeyin - Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinin yaradılması qərara alındı (3).

Əvvəlcə Muzey incəsənət bölməsi kimi keçmişdə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sarayı olmuş, indiki Azərbaycan Tarix Muzeyinin binasında yerləşirdi. Muzeyin rəsmi açılışı 1937-ci ildə baş vermişdir. Daha sonra muzey, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin beşinci mərtəbəsində yerləşdirildi. 1951-ci ildə "De Burun sarayı" kimi məşhur olan tarixi bina muzeyə verildi. SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan hökuməti və prezidentinin qərarı ilə 1988-ci ildə Marrinski qadın gimnaziyası kimi inşa edilmiş, daha sonra isə şəhər komitəsinin yerləşdiyi tarixi bina da muzeyə verildi(4).

Muzeyin milli mədəniyyətimizdəki tutduğu əvəzsiz mövqe ölkə rəhbərliyi tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilib, bu sənət ocağına dövlətimiz tərəfindən daima yüksək diqqət və qayğı göstərilib. Dövlət rəhbərləri dəfələrlə muzeydə təşkil olunmuş sərgi və tədbirlərdə iştirak edib, muzeyin fəaliyyəti ilə yaxından maraqlanıb, buranın əsaslı bərpaasına və təmir olunmasına, eləcə də muzeyin maddi texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına dair müvafiq köməkliklər göstəriliblər.

2006-cı ildə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə muzeydə əsaslı təmir işlərinə başlanılıb və 2013-cü ildə muzeyin təmirdən sonrakı yeni ekspozisiyasının və yeni keçid korpusunun rəsmi açılışı olub.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi 80 illik fəaliyyəti müddətində ölkəyə təşkil olunmuş ən mötəbər və yaddaqalan sərgi və mədəni tədbirləri qəbul edib və müvafiq nüfuzlu beynəlxalq layihələrdə davamlı şəkildə təmsil olunub. İndiyədək muzeyin kolleksiyasına daxil olan təsviri sənət nümunələri dünyanın müxtəlif ölkələrində (Kanada, 1966-cı il, Kuba, 1967, Suriya, 1968, Fransa, 1969, Çexoslovakiya, 1970, Əlcəzair, 1970, İraq, 1971 və s.) mötəbər sərgilərdə iştirak edib. Həmçinin Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində bir çox xarici ölkə muzeylərinin ekspozisiyalarından ibarət sərgilər (Fransa, 1955, Çin, 1956, Hindistan, 1958, İraq, 1959, Türkiyə, 1965, Kuba, 1968, Yunanıstan, 1968, Suriya, 1970) keçirilib (2).

İndi isə muzeydə keçirilən yubiley sərgilərinə nəzər salaq.

Bəhrüz Kəngərlinin 120 illik yubileyinə həsr olunmuş sərgi

“Bəhrüz Kəngərlinin 120 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13

aprel 2012-ci il tarixli Sərəncamına, əsasən, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi rəssamın əsərlərindən ibarət fərdi sərgini keçirib.

Azərbaycan realist rəssamlıq məktəbinin banisi, istedadlı fırça ustası Bəhruz Şirəlibəy oğlu Kəngərli 1892-ci ilin yanvar ayının 22-də Naxçıvan şəhərində yoxsullaşmış bəy ailəsində anadan olmuşdur. Atası Şirəlibəy tanınmış ziyalı zümrəsindən idi, şəhər məhkəməsində tərcüməçi vəzifəsində çalışırdı. Bəhruz Kəngərli ilk təhsilini Naxçıvan şəhərində olan “Xeyriyyə” adlı şəhər məktəbində almışdır. Lakin eşitmə problemi meydana çıxdığı üçün təhsilini dayandırmaq məcburiyyətində qalır (7).

Gələcək rəssamda ilk dəfə olaraq rəsm çəkmək arzusu hələ şəhər məktəbində oxuduğu illərdə baş qaldırmış, rast gəldiyi şəkilli kitab və məcmuələr onda rəsm çəkmək həvəsi oyatmışdır. Rəssamın yaradıcılığına Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, demokratik düşüncəli insanlarını öz ətrafında toplayan “Molla Nəsrəddin” jurnalının da böyük təsiri olmuşdur (1). O, rus realistik boyakarlıq ənənələri təsiri altında təhsil almış ilk Azərbaycan rəssamıdır. Kəngərli rəssamlıq təhsilini 1910-1915-ci illərdə Tiflisdə, o zamanlar Zaqafqaziyada yeganə olan “Zərif incəsənəti yayan cəmiyyətin rəssamlıq məktəb”ində almışdır.

Bəhruz Kəngərli klassik sənətin əsaslarını böyük səylə öyrənərək, artıq gənc yaşlarından realistik bir rəssam kimi fəaliyyətə başlayır.

Onun yaradıcılığı üçün xarakterik olan ölçücə böyük olmayan mənzərələrində Vətən torpağının gözəllikləri (“Naxçıvanda şəlalə”, “Payız”, “Tozağacı”, “Ayın doğması”, “Nuhun qəbri”, “Ağrıdağ” və s.) böyük məhəbbətlə vəsf edilmişdir.

Mənzərə janrı ilə yanaşı rəssam portret rəssamlığında da səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun silsilə portret yaradıcılığını şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: dövrünün qabaqcıl ziyalıları və sadə adamları, uşaqlar, qaçqınlar.

O, mövzu aktuallığına və ideya məzmununa görə bu günün ictimai-siyasi hadisələri ilə səsleşən “Qaçqınlar” silsiləsində 1918-1920-ci illərdə doğma yurdlarından didərgin düşmüş sahibsiz, yurdsuz insanların qəmgin, çarəsiz obrazlarını yaratmışdır. Bu silsilədən olan “Qaçqınlar”, “Qaçqın qız”, “Qaçqın oğlan”, “Qaçqın qadın”, “Yurdsuz ailə”, “Ayaqyalın qaçqın oğlan” və s. onlarla qaçqının portretləri təkcə sənətkarlıq səviyyəsinə görə deyil, tarixi sənəd kimi də dəyərlidir.

Bəhruz Kəngərli Azərbaycan təsviri sənətində natürmort janrının əsasını qoymuşdur. Kəngərli həm də milli teatr rəssamlığının banilərindəndir. 1910-cu illərdə Naxçıvan teatrında C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, M.F.Axundzadənin “Hacı Qara”, Ə.Haqverdiyevin “Pəri-cadu” tamaşalarına bədii səhnə tərtibatı və geyim eskizləri vermişdir.

Sərginin ekspozisiyasında 24 rəngkarlıq, akvarellə işlənmiş 52 qrafik əsəri, 2 albom (“Naxçıvan xatirələri”, “Azərbaycan tipləri”) və 13 şəxsi əşyası nümayiş olunur.

Bəhruz Kəngərlinin zəngin yaradıcılıq irsi Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyində, Moskva Dövlət Tarix muzeyində, əsərlərinin bir qismi isə 1993-cü ildə Naxçıvanda açılmış Bəhruz Kəngərlinin xatirə muzeyində qorunub saxlanılır.

Azərbaycan təsviri sənətində ilk professional rəssam olan Bəhruz Kəngərli 1922-ci ildə Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir. Onun zəngin yaradıcılıq irsi istər bədii, istərsə də tarixi əhəmiyyəti baxımından Azərbaycan xalqının qiymətli sərvətidir və bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır (7).

Xalq rəssamı Hüseyn Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş sərgi

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinin birgə təşəbbüsü ilə görkəmli fırça ustası, Azərbaycanın Xalq rəssamı Hüseyn Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş fərdi sərgisi təşkil olunub. Rəssamın yaradıcılığına həsr olunmuş “Titrəyən kölgələr, sayrışan işıq” kataloqunun təqdimat mərasimi keçirilir.

Hüseyn Əliyev hələ kiçik yaşlarından incəsənətlə ciddi maraqlanmış, bu sahədə ilk təhsilini Bakı Rəssamlıq Texnikumunda, daha sonra Sankt-Peterburq Rəssamlıq Akademiyasının qrafika fakültəsində almış, istedadlı rəssam kimi yaradıcılığı boyu bir çoxmükafatlara layiq görülmüşdür.

Sərgidə Mədəniyyət Nazirliyinin kolleksiyasından, R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyindən, Azərbaycan Dövlət Rəsm qalereyasından və rəssamın ailəsinə məxsus olan 100-dən artıq əsər nümayiş olunur.

Rəssamın yaradıcılıq bioqrafiyası çox maraqlıdır. O, Şərqdə şöhrət tapmış “Molla Nəsrəddin” jurnalında əməkdaşlıq etmiş (1922-1931), 50 ildən artıq “Kommunist” qəzetində (indiki “Xalq qəzeti”) işləmiş, onun nəqqəşliq və akvarel texnikasında yaratmış olduğu çoxlu əsərləri nəşr edilmişdir. Rəssamın bir sıra fərdi sərgisi keçirilmiş, yaradıcılığına bir neçə albom və kataloq həsr olunmuşdur.

Özünü təhlil etməyə çalışan Hüseyn Əliyev çoxlu sayda avtoportret yaratmışdır.

Azərbaycanı qarış-qarış gəzən rəssamın təbiəti tərənnüm edən sulu boya ilə işlədiyi mənzərələr öz qeyri-adi koloriti ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərlər Azərbaycana olan böyük sevgidən xəbər verir. Onun çəkdiyi hər bir peyzaj, firçasından çıxan rəsm əsəri bitkin bir kompozisiyadır.

H.Əliyevin mənzərələri monumentallığı ilə seçilir. Rəssamın “Kəpəz”, “Kürün sahilində”, “Zəngilan dağları”, “Naxçıvanda qış” və s. əsərlərinin hər biri iri planda, portret kimi canlanır.

Sərgidə nümayiş etdirilən əsərlərdə müəllifin təbiəti ənənəvi şəkildə realistlik peyzajlarla tərənnüm etdirə bilməsi kimi fərdi bacarığı aydın hiss olunur. Dağlar, ağaclar, düzlərdə axan çaylar kimi peyzaj təsviri rəssamın müraciət etdiyi sevimli mövzulardır.

Təmənnasızlıq və sadəlik müəllifin həyat qayəsi olub. Böyük rəssamın əsərləri doğma diyardan kənarlarda da tanınır və yüksək qiymətləndirilir. İndi onun əsərləri ölkəmizin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda, dünyanın müxtəlif ölkələrində sərgilənir (7).

Xalq rəssamı Oqtay Sadıqzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş sərgi

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinin birgə təşəbbüsü ilə görkəmli fırça ustası, qocaman rəssam, Qərbi Avropa rəngkarlığının klassik, akademik portret məktəbinin qoruyucusu, “Şərəf” ordeni ilə təltif olunmuş, Azərbaycanın Xalq rəssamı Oqtay Sadıqzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş fərdi yaradıcılıq sərgisi keçirilib.

Oqtay Sadıqzadə 21 fevral 1921-ci il Xızıda Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri - yazıçı Seyid Hüseynin və şairə Ümgülsümün ailəsində anadan olub. Uşaqılıq illərindən yaradıcı bir mühitdə böyüməsi onun gələcək sənətkar taleyini müəyyənləşdirib. O, 1935–1939-cu illərdə Bakı Rəssamlıq Texnikumunda təhsil alaraq ilk əsərləri ilə sənətşünasların diqqətini cəlb edib. 1941-ci ildə repressiyaya məruz qalmış ailənin nümayəndəsi kimi Oqtay Sadıqzadə sürgün olunub, lakin düşdüyü ağır şəraitə baxmayaraq, yaradıcılığını davam etdirib.

1946-cı ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra kitab qrafikası ilə məşğul olmağa başlayıb və bu sahədə nəzərəcarpacaq uğurlar qazanıb. Təhsilini davam etdirmək üçün o, Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutuna daxil olub və 1956-cı ildə oranı qrafika ixtisası üzrə bitirib.

Sənətkarın əsərləri Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, eləcə də Tretyakov Qalereyası kimi mötəbər mədəniyyət mərkəzində nümayiş etdirilir, Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya, Kanada, İsrail və digər ölkələrdəki şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır (5).

Sərgidə Azərbaycan təsviri incəsənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan fırça ustasının 100-ə yaxın qrafik və rəngkarlıq əsərləri nümayiş olunub. Sərgilənən əsərlər R. Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi, həmçinin Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Dövlət Şəkil Qalereyası, Hüseyn Cavidin ev muzeyi və rəssamın şəxsi kolleksiyadan toplanmışdır.

Sərgidə kübar portretlərin müəllifi kimi tanınan rəssamın əsrarəngiz rəng koloriti ilə canlandığı şairə “Xürşid Banu Natəvan”nın, “Akademik Zərifə xanım Əliyeva”nın, “Fidan xanım Qasımova”nın, “Böyük Britaniya kraliçası II Yelizaveta”nın təkrarolunmaz obrazları nümayiş olunub. Rəqkarlıqla yanaşı rəssamın yüksək ustalıqla işlədiyi qrafik əsərləri də sərgidə öz yerini tapmışdır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasına, İ.Qasimov və H.Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdə” pyesinə, V.Hüqonun “Səfillər” romanına, R.N.Güntəkinin “Çalıquşu” romanına yaratdığı illüstrasiyalar bu qəbildəndir. Sərgilənən

qrafik əsərlərin əksəriyyəti rəssamın yaradıcılığının erkən dövrlərinə aiddir (7).

Mikayıl Abdullayevin 90 illiyinə həsr olunmuş sərgi

9 dekabr 2011-ci il tarixində Mədəniyyət Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndəsi, dövlət mükafatları laureatı, “İstiqlal” ordenli, Xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin 90 illiyinə həsr olunmuş sərginin açılışı gerçəkləşəcək.

Bundan əlavə rəssamın doğum günündə qəbirüstü abidəsi ictimaiyyət nümayəndələri tərəfindən ziyarət olunacaq, Milli İncəsənət Muzeyində M.Abdullayevin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş dəyirmi masa təşkil olunacaq.

Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndəsi Mikayıl Hüseyn oğlu Abdulla-yev 1921-ci il dekabrın 19-də Bakıda anadan olub. 1939-cu ildə Əzim Əzimzadə adına Azərbaycan Rəssamlıq Məktəbini, 1949-cu ildə adına Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutu-nu bitirib. İlk fərdi sərgisi 36 yaşında Moskvada keçirilib və bundan sonra böyük şöhrət qazanıb. SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının müxbir üzvü, SSRİ Rəssamlar İttifaqının katibi seçilib. Rəssam müxtəlif fəxri adlara, təltiflərə layiq görülüb. SSRİ Xalq rəssamı, SSRİ Dövlət və C.Nehru adına Beynəlxalq mükafatlar laureatı, professor M.Abdullayev yaradıcılıq və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı o, ictimai xadim kimi də tanınıb, bir neçə dəfə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilib.

Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatına bağlı olan rəssam bir çox ədiblərin portretlərini yaradıb, əsərlərinə - poema, hekayə və romanlarına illüstrasiyalar çəkib. Bunların arasında Nizaminin, Nəsiminin, Fizulinin, Vaqifin, M.F.Axundzadənin Aşıq Ələsgərin, M.Ə.Sabirin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun, R.Rzanın və başqalarının əsərləri var.

Müasirlərinin mənəvi gözəlliyini, doğma təbiəti təsvir edən rəssamın «Axşam» (1947), «Mingəçevir işıqları» (1948), «Səadət quranlar» (1951) tabloları ölkəmizdə və xaricdə də müvəffəqiyyət qazanıb.

Rəssamın yaradıcılığında xarici ölkə mövzuları da geniş yer tutur. Hindistan, Əfqanıstan, Macarıstan, Polşa, İtaliya və s. ölkələrə səfərləri zamanı çəkdiyi rəsmlər silsiləsində («Benqal qızları», «Racəstan qadınları», «Qoca əfqan», «C.Mansu» və s) milli və fərdi xarakteristika, plastika, kolorit zənginliyi əsas yer tutur. Mikayıl Abdullayevin əsərləri bir çox şəhərlərdə nümayiş etdirilib, Berlin və Leypsiqdə rəssamın fərdi sərgisi keçirilib.

M.Abdullayevin yaradıcılığında Bakı metrosunun «Nizami» stansiyasının interyerinin tərtibatı xüsusi yer tutur. Oradakı rəsmlər mozaika sənətinin ən gözəl nümunələri kimi zövq oxşayır (7).

Sirus Mirzəzadənin 70 illiyinə həsr olunmuş sərgi

S.Mirzəzadə 1944-cü ildə Bakıda anadan olub. 1966-cı ildə Ə.Əzimzadə adına rəssamlıq məktəbini, 1972-ci ildə Moskva Ali rəssamlıq məktəbini bitirib. 1972-ci ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvlüyünə qəbul olunub. Yaradıcılığa 1970-ci illərdən başlayan rəssam istər monumental-dekorativ, istərsə də dəzgah rəngkarlığı sahələrində fəalişləyir və bu iki fəaliyyət sferaları onun yaradıcılığında vəhdət təşkil edir.

Əməkdar rəssam S.Mirzəzadə Azərbaycan rəngkarlıq məktəbinin tanınmış nümayəndəsi kimi müasir təsviri sənətin zənginləşməsində xüsusi payı və xidmətləri olan rəssamlardandır. S.Mirzəzadə öz yaradıcılığında ənənə ilə müasirliyin, milli bədii təfəkkürlə beynəlmiləl bədii düşüncə tərzinin maraqlı sintezini yaradıb.

Uzunmüddətli bədii fəaliyyəti dövründə təkrarsız üsluba malik rəssam çoxsaylı əsərlər yaradıb, 1972-ci ildən etibarən respublika, ümumittifaq və beynəlxalq sərgilərdə mütəmadi olaraq iştirak edərək bir çox mükafatlara layiq görülüb. 1987-ci ildə Bakıda və Moskvada, 1995-ci ildə Fransada və Türkiyədə fərdi sərgiləri keçirilib. 1996-cı ildə “Humay” mükafatına, 2002-ci ildə isə Azərbaycanın əməkdar rəssamı fəxri adına layiq görülüb (6).

Dekabrın 9-da Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının birgə təşəbbüsü ilə Əməkdar rəssam Sirius Mirzəzadənin 70 illik yubileyinə həsr olunan fərdi yaradıcılıq sərgisi açılıb.

Mərasimdə çıxış edən mədəniyyət və turizm nazirinin müavini Ədalət Vəliyev sənətkarın

Azərbaycan rəssamlıq məktəbinə töhfələrindən söz açıb. Bildirib ki, təxminən 30 ilə yaxın müddətdə tanıdığım Sirius Mirzəzadə ömrünü öz sənətinə həsr edən bir rəssamdır. Onun özünəməxsus sənət dünyası, sevdiyi rəng palitrası vardır. Sirius Mirzəzadə həm də son dərəcə zövqlü rəssamdır. Onun yaradıcılığı və yaşam tərzini, insani keyfiyyətləri hər kəsə nümunədir. Tədbirdə xalq rəssamları Fərhad Xəlilov, Fuad Salayev və Arif Hüseynov rəssamın yüksək istedadından, əsərlərinin xüsusiyyətlərindən söz açıblar. Sirius Mirzəzadənin müxtəlif janrlarda çəkdiyi əsərləri Polşa, Fransa, Türkiyə, Almaniya, Hollandiya, Norveç, Kuba, Rumıniya, Böyük Britaniya, Macarıstan, Suriya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, ABŞ və İtaliyanın bir çox muzey və qalereyalarında nümayiş etdirilib, şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Rəssam Azərbaycanın qədim qayaüstü və miniatür rəsm ənənələrini, eyni zamanda Uzaq Şərqi incəsənətinin bir çox üslublarını sintez edərək, özünəməxsus fərdi yaradıcılıq yolu keçib. Mərasimdə Sirius Mirzəzadəyə yeni yaradıcılıq uğurları arzulanıb. Sonra çıxış edən yubilyar qonaqlara təşəkkürünü bildirib. Sərgidə rəssamın müxtəlif janrlarda 80-dən artıq boyakarlıq və 60-dək qrafik əsəri nümayiş olunur. Boyakarlıq əsərlərindən “Sarı gəlin”, “Gələcəyə doğru”, “Şirin yuxular” triptixləri, “Qara şlyapalı qız”, “Eyvanda” və “Qırmızı mənzərə” əsərləri, “Yasəmən” natürmortu, qrafik üslubunda “Ulduz bürcü” seriyasından 12 lövhə, “Kölgədə”, “Ağ-qara mənzərə”, “Nərdivan” və digər əsərləri ekspozisiyada yer alıb (7).

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm nazirliyi – Bəhruz Kəngərli
Əsəd Quliyev - Sənətşünas, Milli İncəsənət Muzeyinin böyük elmi işçisi. 525-ci qəzet.2016, 27 fevral.- s.24

Lalə Azəri - Mədəniyyət. 2016, 8 yanvar.- s.8

https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Milli_%C4%B0nc%C9%99s%C9%99n%C9%99t_Muzeyi

https://az.wikipedia.org/wiki/Oqtay_Sad%C4%B1qzad%C9%99

<https://az.trend.az/azerbaijan/culture/2341620.html>

<http://nationalartmuseum.az/whatsnew/2/s%C9%99rgil%C9%99r>

**ANNIVERSARY EXHIBITIONS AT
THE NATIONAL ART MUSEUM**

E.A.Abbasova

SUMMARY

This article deals with the history of the national art museum of Azerbaijan and anniversary exhibitions in this museum dedicated to the prominent artists.

**ЮБИЛЕЙНЫЕ ВЫСТАВКИ
В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСКУССТВ**

Э .А.Аббасова

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об истории Азербайджанского национального музея искусств и юбилейных выставках, проводимых в этом музее в честь выдающихся деятелей искусств.

Məqalə redaksiyaya 9 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 13 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 81

**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN DİL KİMLİYİNİN ONUN DİALEKTİZMLƏRDƏN
YARARLANMA STRATEGİYASINA TƏSİRİ HAQQINDA**

B.G.Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı, R.Behbudov küçəsi 134

e-mail: benovshem@gmail.com

Açar sözlər: dil kimliyi, dialektizmlər, idiolekt, Əzizə Cəfərzadə, Şirvan və Bakı şivələri

Keywords: language identity, dialecticism, idiolect, Aziza Jafarzadeh, Shirvan and Baku dialects

Ключевые слова: языковая личность, диалектизмы, идиолект, Азиза Джафарзаде, бакинский и ширванский диалекты

Ə.Cəfərzadənin dialektizmlərdən yararlanması ilə bağlı strategiyasının təkrarolun-mazlığını şərtləndirən vacib amil onun özünün dil kimliyindən, yəni özünün dil şəxsiyyəti- nin formalaşma mühiti ilə üzvi bağlılığından qaynaqlanır. Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı boyu heç bir digər dialekti Şamaxı-Şirvan şivəsi qədər yüksək işlənmə tezliyi və dəqiq auten- tikliklə təqdim etməmişdir. Ə.Cəfərzadə yaradıcılığının “şah əsəri” sayılan “Aləmdə səsim var mənim” romanında müəllif bu şivənin bütün nyuanslarını (fonetik, leksik, morfoloji) böyük ustalıq və həssaslıqla ifadə edir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Aləmdə səsim var mənim” romanından fərqli olaraq, Ə.Cəfərzadə özünün “Bakı-1501” romanında dialekt ünsürləri çox aşağı səviyyədə işlədilmişdi.

Fərqləri konkret istiqamətlər üzrə nəzərdən keçirək. İlk olaraq qeyd edək ki, artıq vurğuladığımız kimi, “Aləmdə səsim var mənim” romanındakı demək olar ki, bütün təhsilsiz şəxslərin dil kimliyinin səciyyələndirilməsi üçün, yəni həmin şəxslərin ədəbi dildə nitqi formalaşdırma biləcək təhsil ala bilmədiyinin qabardılması üçün, demək olar ki, istisnasız şəkildə bütün qeyri-ziyalı mühit nümayəndələrinin nitqində dialektizmlərə daha çox yer verilmişdir. Sözsüz ki, həmin şəxslərin dil kimliyində XIX əsr şərtilliklərinin labüd etdiyi (yəni, müvafiq şəkildə ərəb-fars mənşəli müəyyən qrup arxaikləşmiş leksik vahidlərin yer aldığı) spesifikliklər də mövcuddur. Eyni zamanda Ə.Cəfərzadə dövrün və bölgənin dil mühitinin adekvat canlandırılması üçün ziyalıların nitqində də az sayda dialektizmlərə yer vermiş, lakin bu zaman ədəbi dil normalarının dilaketizmlərə nəzərən nisbət balansını qoruyub saxlamışdır.

Şair isə sözünə davam edirdi:

- Nə başını ağrıdım, gün keçir, qalx gedək. Elə bu axşam sənə ürəyindən xəbər verənbir qəzəl yazmağa çalışaram. Yaxşı, daxi sınısığını neyşə sallamısan, aada? [1; 29]

Ə.Cəfərzadə burada öz dil kimliyinin həssaslığını ortaya qoymuşdu: yazar dialektde danışan şəxslərin içindən çıxmış ziyalı-şairin steril ədəbi dil danışmasının inandırıcı olmadığını fərqi nə varmışdır. Bu səbəbdən də Ə.Cəfərzadə Şamaxı ziyalıların nitqinin bölgə əhalisinin danışığı ilə kontrast təşkil etməməsi naminə ara-sıra onların nitqinə dialektizm “xalları” vurmuşdur ki, onların say nisbəti qeyri-ziyalıların nitqindəki dialektizmlərin nisbətinə nəzərən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Ə.Cəfərzadə intuitiv olaraq, dil kimliyi nəzəriyyəsinin ən vacib postulatlarından birini əyani şəkildə nümayiş etdirməyə müvafiq olmuşdur.

MƏLUMDUR KI, FƏRDİ DİL KİMLİYİ HEÇ VAXT DİL KİMLİYİ İLƏ QƏTİ

OPPOZİSİYA TƏŞKİL ETMİR. Fərdin danışıqı bu və ya digər səviyyədə onun aid olduğu etnik qrupun, sosial qrupun (sosial zümərənin, sosial çevrənin, kollektivin) leksik- frazeoloji, fonetik, morfoloji, sintaktik təsir izlərini əks etdirir. Çünki fərdi dil kimliyi vakuum şəraitində meydana gəlməyib, məhz həmin simfonik dil kimliyinin özünün törəməsi və ya digər simfonik dil kimlikləri ilə hibridləşməsinin törəməsi kimi ortaya çıxır. İstənilən halda toplumun dil kimliyi özünü biruzə verməyə bilməz. Əgər Ə.Cəfəzadənin sırası Şamaxılıları autentik, əsasən qeyri-hibrid mahiyyətli fərdi dil kimliyinə malik idilərsə, bölgə ziyalıların dil kimliyində hibridləşmə izlənilir. Belə ki, bölgə ziyalıların (*söhbət XIX əsrdən gedir*) yerli (simfonik) dil kimliyi ilə ərəb-fars dilli təhsilinin möhürünü daşıyan sosial qrupun dil kimliyinin kontaminasiyası sezilir.

Konkretləşdirərək və müəyyən ilkin ümumiləşdirmə apararaq, deyə bilərik ki, Ə.Cəfəzadənin “Aləmdə səsim var mənəm” əsərindəki dialektizmlər özünü aşağıdakı şəkildə təzahür etdirir: 1) emosional neytrallığa malikdirlər və müəllifin neqativ və ya pozitiv yanaşmasını inikas etdirmirlər; 2) dialektizmlərin fərqli dil kimliyi nümunələrində təmsil olunma səviyyəsinə gəlincə, ziyalı və qeyri-ziyalı nitqində müəyyən labüd fərqlilik mövcud olsa da, ciddi antoqonizm nəzərə çarpımır.

Bundan fərqli olaraq, daha öncəki zaman mərhələsini əhatə edən, konkret olaraq, XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda, Bakıda cərəyan tarixi prosesləri əks etdirən romanda obrazlar əksər hallarda Ə.Cəfəzadənin öz müasirlərinin, yəni XX əsrin II yarısında yaşamış ziyalıların nitqinə maksimum dərəcədə yaxın şəkildə qələmə alınmışdır. Ə.Cəfəzadənin XV-XVI əsərdə yaşamış qəhrəmanlarının dil kimliyi- nin autentikliyi ilə seçilməməsi isə ilk növbədə subyektiv faktorla əlaqəlidir. Belə ki, Ə.Cəfəzadənin özü Şamaxı dil kimliyinin yetirməsi olduğundan, o, həmin dil mühiti zəminində “formalaşmış” qəhrəmanlarının dilini, dil kimliyini tam təfsilatı ilə, bir növ, ilk mənbədən canlandırmaq imkanına malik idi. Məhz, bu səbəbdəndir ki, onun “Aləmdə səsim var mənəm” romanının XIX əsrdə yaşayan qəhrəmanları “Bakı-1502” romanının XV-XVI əsr qəhrəmanlarından daha autentik səslənir. Onların nitqi (“Aləmdə səsim var mənəm” romanının obrazlarının nitqi) daha çox dialektizm və arxaizmlərlə zənginləşdirilərək əsərin dilinin ümumi “atmosferini”, aid olduğu dövrün dil mühitinin, bölgə əhalisinin dil kimliyini (yəni, müvafiq olaraq, zaman-məkan koordinatlarının kəsişmə nöqtəsinə uyğun şəkildə) səciyyələndirilməsi baxımından daha adekvat təəssürat yaradır. Bununla müqayisədə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində “danışdırılan” XV əsr qəhrəmanları heç də adekvat təəssürat yaratmır.

Məlumdur ki, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını Təbriz dialekti təşkil edirdi [2; 8]. Başqa sözlə desək, həmin dövrdəki ədəbi dilin formalaşmasında Təbriz dialekti köynə rolunda çıxış etmişdir. Hətta Azərbaycan ədəbi dilində Təbriz dialektinin ağır yüklü təsirinin Şah İsmayıl Xətəinin rolu ilə bağlılığını xatırlasaq; daha dəqiq desək, Təbriz dialektinin ədəbi dil əsası rolunda çıxış etməsində dilimizin 1502-ci ilə dövlət dili statusuna yüksəlməsilə əlaqəliliyi faktını xatırlasaq da, vəziyyət dəyişmişdir. Belə ki, belə bir məntiqi sual çıxıb bilər ki, əsər bilavasitə adında da bəlli olduğu kimi, 1502-ci il hadisələrilə bağlılıq əsasında meydana gəlmiş və həmin dövr ərəfəsindəki tarixi proseslərin ədəbi formatda təqdimatını təşkil edir. Və bu əsasda belə bir sual meydana çıxıb bilər ki, bəlkə həmin dövrdə Təbriz dialekti hələ öz təsirinin pik nöqtəsinə çatmamışdı və bu səbəbdən də, yazar həmin dialektin özəlliklərini əks etdirməkdən çəkinmişdir. Lakintarixi gerçəklik artıq həmin dövr ərəfəsində Təbriz dialektinin köynə mövqeyinə yüksələ bildiyini söyləməyə əsas verir. Bu mənada N.Xudiyevin mövqeyi ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Dilçi haqlı olaraq yazır: “Şübhəsiz, nəinki XVI əsrdə, bir neçə əsr daha əvvəldən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin əsas dəyişilməz mərkəzi olmuş Təbriz şəhəri, artıq qeyd olunduğu kimi, ədəbi dilin də öz inkişafında istinad elədiyi möhkəm sosial- mədəni baza idi və *yalnız XVI əsrdə deyil, daha əvvəllərdən “təbrizlilərin şivə xüsusiyyətləri” ədəbi dilə təsir edirdi.*” (kursiv bizimdir – B.M.) [3; 277]. Bu mənada Şah İsmayıl Xətəinin Bakıya yürüşünü əks etdirən hadisələrin

təsvir edildiyi romanda labüd olaraq, məhz Təbriz dialektinin eşidlməsi vacib idi. Müqayisə üçün deyək ki, yazıçı Bakı əhalisinin danışığını daha kaloriteli şəkildə əks etdirmiş və bu zaman təkcə leksik dilaketizmlərlə deyil, eləcə də morfoloji dialektizmlərdən də kifayət qədər istifadə etmişdir. Bundan fərqli olaraq, Təbriz əhalisinin danışığı, daha dəqiq desək, Təbrizli obrazların dil kimliyi yalnız bəzi fraqmentar leksik dialektizmlər sayəsində autentiklik iddiasını ifadəsinə xidmət edirdi. Lakin bu iddia o qədər yetərsiz arsenalalla canlandırılırdı ki, onun adekvat şəkildə gerçəkləşdirməsi, zənnimizcə, mümkün olmurdu. Həmin fraqmentar autentiklik yaratma cəhdləri **dədə**, **güyüm** və s. bu kimi qohumluq və məişət terminlərində ifadə tapırdı.

– **Dədə... güyüm...** çayda qaldı... ; – Gördü **dədə**, amma bir şey demədi [4; 99].

Məlumdur ki, **dədə** qohumluq termini digər türk dillərində də təsadüf edilir¹ və eləcə də Azərbaycan dialektlərində **ata** qohumluq terminin mövqeyində işləklilik nümayiş etdirir [5].

Güyüm məişət termini isə Şimali Azərbaycanın Balakən, Cəbrayıl, Gəncə, Kürdəmir, Qax, Oğuz, Şəki, Tovuz, Yevlax, Zəngilan, Zərdab bölgələri üçün xarakterik olan istiladır və “mis səhəng” anlamını ifadə edir [6; 209]. Bu istilahın ədəbi dilimizin izahlı lüğətində qeyd edilməsindən çıxış etsək, onun, əslində sırf dialektizm olduğunu da söyləmək çətindir (izahlı lüğətdə oxuyuruq: Su daşımaq və ya saxlamaq üçün boğazı uzun, iri qulplu, mis qab; mis səhəng [8]).

Onu da qeyd edək ki, tarixçi etnoqraflarımız da bu məişət əşyasının Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri üçün deyil, tarixən bütövlükdə milli məişət mədəniyyətimiz üçün xarakterik olduğunu qeyd etmişlər [9]. Yeri gəlmişkən, bu fakt və eləcə də Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarında yer alan dialektizm səciyyəli arxaikləşmiş məişət terminləri görkəmli dialektoloq E.Əzizovun səsləndirdiyi bir fikri tam əyaniliklə təqdiqləyir. Görkəmli dilçi alim yazır: “*Dialektlər xalqın* təbii danışiq dili, bir növ dilin *etnoqrafiyasıdır*. Biz dialektləri öyrəndikcə xalqı və onun tarixini öyrənmiş oluruq” (kursiv bizimdir. – B.M.) [10; 64-78, 65]. Bu sırada da müqayisə maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsım var mənım” romanı bu səpkili leksik dialektizmlərin yüksək işlənmə tezliyi, hətta hazırlıqlı olmayan oxucu üçün izafilik kimi görünə bilən intensivliyi ilə seçildiyi halda, “Bakı-1501” romanında daha çox arxaizm xarakterli sözlərdən istifadə olunur. Yəni, sonuncuda ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, lakin konkret bölgələr üçün işlək olan məişət terminlərindən çox az istifadə olunur. Yəni, bu romanda Ə.Cəfərzadə Cənubi Azərbaycan Təbriz-Ərdəbil dialektinə xas olan, Bakı danışığı üçün səciyyəvi olan leksik (məişət terminologiyası səciyyəli) leksik dialektizmlərə çox fraqmentar səviyyədə müraciət edir. Və onlar da əsas etibarilə güyüm dialektizmində olduğu kimi, ədəbi dil üçün arxaikləşməklə yanaşı, ümumAzərbaycan dialektoloji atlası üçün səciyyəvi olan leksik dialektizm statuslu leksik vahidləri əhatə edir. Müqayisəmizin əyaniləşdirilməsi üçün, Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsım var mənım” romanında yer alan leksik dialektizmlərdən bəzilərini xatırlamaq kifayətdir. Belə ki, bu əsər boyu müəllif üçün doğma olan Şamaxı dil mühitinə xarakterik olan **tabaq**, **yağasər**, **xuruş**, **ovşara**, **sini**, **sərpinc**, **qanovuz**, **lüleyn** və s. bu kimi leksik dialektizmlər dəfəflərlə istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, **güyüm** dialektizmi Ə.Cəfərzadənin dil kimliyi üçün xarakterik olan və bir neçə əsərində yer alan «autentiklik yaratma “arsenalı”» vahidlərindəndir.

Konkret olaraq, Ə.Cəfərzadə “Bakı-1501” romanında bu dialekt terminindən 5 dəfə, “Aləmdə səsım var mənım” romanında isə 13 dəfə istifadə eləmişdi. Əgər birincidə **güyüm** dialektizmi autentiklik abu-havasının yaradılmasına xidmət edən azsayda istilahlardan biri idisə, ikincidə artıq bu dialekt termin (digər çox saylı dialekt terminologiyası fonunda hətta bu qədər yüksək işlənmə tezliyinə baxmayaraq) bir o qədər qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Dəstəgül arvad çiyindənən güyümü aşırıb yerə qoydu və cəld Seyid Əzimin atının başını tutdu.; Bayaqdan bəri həyətdə güyümlərlə əlləşən Qarateli gözləri ilə axtardı..., Göz göz eləyib gələn kimi suyun başını bağlamaq, güyümlərin dördünü də alıb qablara boşaltmaq

lazımdı [1; 255, 338, 208].

Göründüyü kimi, Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarında həmin dövrün abu-havasının yaradılması, xüsusilə də Azərbaycan bölgələrinə xas olan spesifik etnoqrafik mühitin canlandırılması üçün dialektizm-terminlərdən geniş şəkildə istifadə edir. Lakin burada da yazarın öz dil kimliyinin təsir faktoru qabarıq şəkildə nəzərə çarpır: müəllif heç bir başqa bölgənin tarixi-etnoqrafik dialektizmlərini Şamaxı dialekti qədər təfəssilatlı və geniş çalarlı şəkildə təqdim etməyə müvəffəq olmur.

¹ Müasir türk dilində: “baba” analmında (Torunu olan erkek, böyükbaba, böyükpəder) [7]

Misgərbazar dünyaya Lahıç işi - mis qazanlar, bəzəkli sərniciələr, güyümlər, naxışlıaftafaləyənlər, lüleyinlər, aşsüzənlər, sərpinciələr göndərir Şamaxının özündə toxunan əlvən kələğayılar, qanovuzlar, darayı, cecim və xalçalar, güləbətin işləmələr satılır [1; 12]. Xatırladaq ki, dialekt leksikası müvafiq bölgə üçün səciyyəvi olan el sənətkarlığı sa-hələrinə xas olan (dulmuşluq, şəbəkə sənəti, baramaçılıq, ipəkçilik, daşoyma və taxtaoyma sənətləri və s.) terminlərilə zəngin olur. Və həmin leksik vahidlərin arxaikləşmiş terminoloji statusuna malik olması onların dialekt vahidləri sırasından kənarlaşdırmır. Bu mənada Ə.Qarayevin “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası” mövzulu dissertasiyasının əhatə etdiyi tədqiqat spektrini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, dilçi haqlı olaraq, bu dialekt leksikası plastında ayrı-ayrı sənət və təsərrüfat sahələrinə aid terminləri sistemli şəkildə qruplaşdıraraq təhlil etmişdi [11]. Analoji olaraq, geniş spektrli dialekt terminologiyasını əhatə edən, konkret olaraq, qastronomik sahə istilahlardan başlayaraq, məişət terminlərinə qədər çox rəqurslu dialektoloji terminologiyayı təcəssüm etdirən spesifik dil vahidlərini Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənim” romanında sərgilədiyi təhkiyə dilində müşahidə etmək olar.

Üstü sərpinciə örtülü plov sinisini, xuruş, ovşara və digər lazımi şeyləri dəstərxana düzdü, toyuğu parçaladı, "nuş can, ağalar" deyib çıxdı. [1; 51]; *Şəkiddə hazır- lanıb gətirilən paxlava, rışta-xətai, yayda isə yağasər (buz) satır. Tabaq bütün gün uzununu başından düşmür, dükandükən gəzib bəzzazlara halva paylayır, adına Yetim Hüseyin, bəziləri isə "Yaxası açıq yetim" deyir* [1; 13-14]; *Plovlar da yeyildi, ovşarlar da içildi...* [1; 120].

Mətn iqtibaslarında yer alan və iki variantda təqdim olunan **ovşar** // **ovşara** dialektizmi “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə təqdim olunan məlumata görə “güləblə şərbət” anlamını ifadə edir [6; 384].

“Dialekt leksikasında alınma sözlər (Şərqi qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə)” adlı araşdırmasında İ.Tahirov eyni dialektizmin daha fərqli variantlarını təsbit etmişdi: **ovşala**//**öhsələ** «şərbət» (Bakı, Quba.), **öşələ** (Abşeron) [12;81]. Dilçi bu dialektizmin İran dil qrupu dillərindən mənimsənilməsi mövqeyindən çıxış edir. İ.Tahirov habelə sələb dialektizminin də eyni genetik mənbəyə bağlı olduğunu önə sürür. Dilçi yazır: Göründüyü kimi, Lənkəran rayonu şivələrində işlənən **sərab** «*abqora, qora suyu*» sözü həm fars, həm Azərbaycan ədəbi dillərində, eləcə də başqa türk dillərində və hətta klassik ədəbiyyat nümunələrində işlənən sərab sözündən fərqli mənada işlənir. **Sərab** sözü **sələb** şəklində Bakı dialektində müşahidə edilir. Burada **r ~ l** əvəzlənməsi göz qabağındadır. **Sələb** «şərbət» anlamını bildirir”. [12; 55-56]. Ə.Cəfərzadənin əsərlərində bu dialektizmdən geniş şəkildə istifadə edilir: və o, bu dialektizm etnoqrafizmdən tək-cə obrazlarının dil kimliyinin səciyyəvləndirməsində istifadə etmir. Bu arxaikləşmiş və yalnız dialekt leksikasında yaşadılan etnoqrafizmlər Ə.Cəfərzadənin digər əsərlərindəki müəllif təhkiyəsinə də işləklilik nümayiş etdirir: *Süfrələr döşəndi, zərif şiraz şərabı və reyhan, bədmüşk, güləb, narınc, nar şərbətləri və ovşarları dolu çini, gümüş və qızıl dolçalar, ... çini, büllür qəlyanlar gətirildi.* [4; 11]. Burada maraqlı məqam ortaya çıxır. Belə ki, yazar dialektizmdən obrazın dil kimliyinin “açılması” üçün istifadə etmir. Dialektizm onun öz dil kimliyinin identifikasiya göstəricisinə çevrilir. Yəni, bu identifikasiya göstəricisi əsasında (və eləcə də oxşar

dialektizm nümunələri əsasında) birmənalı şəkildə onu demək olar ki, Ə.Cəfərzadə Şərqi qrupu dialektlərinə xas olan dil kimliyinə malikdir. Biz, Ə.Cəfəzadənin yaradıcılığı boyu **ovşar, sələb, hampa** və s. dialektizmlərinin öz müəllif təhkiyəsinə geniş şəkildə istifadə edir. Xatırladaq ki, dialektizmlərdən obrazların dilində istifadə edilməsi məqbul və müsbət hal kimi dəyərləndirildiyi halda, MÜƏLLİF TƏHKİYƏSİNDƏ DİALEKTİZMLƏRDƏN İSTİFADƏ ALQIŞLANMIR (daha ətraflı bax: [13; 253-257]). Müqayisə üçün deyək ki, ilk baxışdan nə paradoksal görünə də, Ə.Cəfəzadənin obrazlarının dilində çox sayda və geniş çeşiddə dialektizmlərdən istifadə olunduğu halda, onun müəllif təhkiyəsinə bu qəbildən leksika azlığı təşkil edir. Ondən fərqli olaraq, həmkarı Ə.Babayevanın yaradıcılığında tam əks mənərə ilə qarşılaşırıq. Yazarın əksər obrazlarının dil kimliyi ədəbi dil normalarına yaxın danışığı tərzinə malikdirlər. Ə.Babayeva çox nadir halda dialektizmlərdən (neytral emosionallıqla) dil kimiyinin dolğun portretini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Lakin Ə.Babayeva yaradıcılığı boyu öz müəllif təhkiyəsinə daim dialektizmlərdən istifadəyə yol vermişdir ki, bu da ədəbi dil normalarına riayət baxımından müsbət hal kimi səciyyələndirilə bilməz. Bilavasitə Ə.Babayevanın müəllif təhkiyəsinə yer alan dialektizmlərə aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirmək olar: **yetik** [14; 303] ; **sinirmək** [14; 153] ; **çarqat** [14;

149] ; **mərəy** [14; 70], **fəcri** [14; 61, 65,

101] , **bezikmək** [14; 126] , **cında** [14; 68] , **çalpaşığı** [14; 83], **bələdləmək** [14; 126] və s. K.Əliyeva “Bədii əsərlərin dilində dialektizmlər” adlı araşdırmasında dialektizmlərdən aktiv şəkildə yararlanan yazarlar sırasında Ə.Babayevanı xüsusilə qeyd edir və onun yaradıcılığında **ağsoğlağı, birətə, cuvar, çətən, ərinmək, qarabaddax, qaramat, ləmbələm, ot-əncər, palax, perikmək, sağırlaşmaq, sarov, seveləyə-seveləyə, soqqur-**

soqqur, şatır, şellənmək və bu kimi dialektizmlərinin yer aldığına diqqət çəkir [15; 14, 31, 44, 52, 86, 143]. Əslində, bu məqam bir o qədər də təqdirəlayiq vəziyyət kimi dəyərləndirilə bilməz. Belə ki, müəllifin bəzi cümlə və ifadələrini dialektoloji lüğətin yardımı olmadan anlamaq çətin olur. Nümunələrə diqqət edək: **Fəcridir**, dünyaya günəş doğur [14; 101]; Biz bağda, **külfirəngidə** yatardıq [14; 145]; Biz ... **beşdaş, qığpulası, qablapulası** oynayar, ...min bir xəyala dalardıq [14; 140].

Sonuncu nümunədə müəllif təhkiyəsi çərçivəsində (yəni, bilavasitə Ə.Babayevanın öz dil kimliyinin refleksiya kimi) nə az, nə çox üç dialektizmdən istifadə edilmişdir: **beşdaş, qığpulası, qablapulası**. Həmin dialektizmlərin adekvat dərk edilməsi üçün isə, daha öncə də bildirdiyimiz kimi, dialektoloji lüğətlərə və ya müvafiq tarixi-etnoqrafik araşdırmaları təftiş etmək zərurəti ilə qarşılaşırıq. Məsələn, **beşdaş** etnoqrafik dialektizmi ilə bağlı dilimizin dialektoloji lüğətində oxuyuruq: “**Beşdaş** (Ağdam, **Bakı**, Bərdə, Kürdəmir, Şamaxı, Şuşa, Zəngilan) – *beş xırda daşla oynanan uşaq oyunu adı*. – *Beşdaş oyneməgdən bormağımızun başı yara olub (Bakı)*; – *A qızlar, gəlin gedəx’ beşdaş oynuyax* (Bərdə); – *Uşax kimi beşdaş oynuyur yekə kişi* (Şuşa) (kursiv bizimdir. – B.M.) [18; 45]. Göründüyü kimi, bizim də xüsusi diqqət çəkdiyimiz kimi, bu uşaq oyunu Bakı bölgəsi üçün yetərinə xarakterikdir.

Qığpulası etnoqrafik dialektizmi ilə bağlı məlumatlar isə öz çox spesifikliyinə və məhdud işlənmə dairəsinə görə, hətta dialektoloji lüğətlərə də yol tapmamaşdır. Yalnız müvafiq elmi ədəbiyyatların təftişi bu istilahnın etimonunu müəyyənləşdirmək imkanı qazanırıq. Belə ki, xalq oyunlarımızla bağlı araşdırmada Mərəkəçdü // Mərətutdu (mərə “çala” deməkdir) oyunu haqqında verilən məlumatda qığpulası termininə izah tapmış oluruq: “*İki və ya dörd iştirakçıdan ibarət sözlü-nəğməli, bir uşaq oyunu* Şirvanda

qoz ilə oynanılanbu oyuna “qozqoz”, “mərəməre”, “kütüt”, “kütürüş”, qərb rayonlarımızda – “yalaxyalax”, “yalaxqoz”, cənub-şərqi rayonlarımızda **qoyunqığı** ilə oynanılan bu oyuna – “**qıgıqığı**”, “**qıgımət**”, “**qıgmərə**”, Naxçıvanda – “**qıgəbə**”, **Bakıda isə** – “**qığpulası**” və “**pulapula**” deyirdilər (kursiv bizimdir. – B.M.) [16; 270].

Burada vurğulamaq istədiyimiz aspekt ondan ibarətdir ki, Ə.Babayevanın dil kimliyi bilavasitə “yetirməsi” olduğu Bakı şivəsinin təsir izlərini əks etdirir və bu məqam təkcə

obrazlarının dil kimliyi ilə bərabər, onun öz müəllif təhkişəsində aydın şəkildə ortaya çıxır. Birinci halda bunu “dialekt və şivə sözlərinin ən çox bədii dildə geniş meydan tapan və burada da üslubi effekt qazandıran” təbiəti kimi, yəni “obrazların nitqinin fərdiləşdirilməsində, xarakterlərin yaradılmasında, yerli koloritin verilməsində üslubi vasitələrdən biri” [17; 82] kimi dəyərləndirə bilərik. Lakin ikinci halda isə bu artıq ədəbi dil normalarının pozulması kimi ortaya çıxır. Analoji vəziyyəti Ə.Babayevanın digər əsərlərində də izləmək olar. *İkinci mərtəbədəki salonun iri pəncərələrindən düşən işıq meydançanı gürşad göstərirdi* [14; 55]. Dialketoloji lüğətində gürşad / gürşəd fonetik variantlarında təsbit olunan bu söz “ıldırım, şimşək” mənasında verilir: “*Səni görülmüstünə gürşad oynasın!*” [18; 206]. Digər dialektoloji lüğətdə isə bu dialektizmin Naxçıvan bölgəsində “şiddətli yağın yaşış” anlamında istifadə edildiyi bildirilir: *Gürşad başdadısa sel gəlməmiş əl çəx'məz* [19; 115]. Göründüyü kimi, dialektizmlərin işlənmə tezliyi və spesifikası baxımından, Azərbaycan qadın yazarlarının münasibəti yekdil deyildir və bu fərqliliklər bilavasitə onların dil kimliklərinin formalaşma mühitinin təsiri ilə diktə olunmuşlar.

Ədəbiyyat

- Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 432 s.
- Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958
- Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 686 s.
- Cəfərzadə Ə. Bakı-1501. Bakı: Xan nəşriyyatı, 2016, 352 s.
- Dədə // Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. <https://azerdict.com/az/izahlı-luget/d%C9%99d%C9%99>
- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
- Dede // Güncel Türkce Sözlük <https://sozluk.gov.tr/>
- Güyüm // Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, <https://www.azleks.az/online-dictionary/g%C3%BCy%C3%BCm/?s=4>
- Güyüm // Tarix terminləri lüğəti, <https://www.azleks.az/online-dictionary/g%C3%BCy%C3%BCm/?s=24>
- Əzizov E.İ. Bədii dildə dialektizmlərin yeri / Filologiyanın aktual problemləri [elmi-nəzəri konfransın materialları]. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2006, s. 64-78
- Гулиев А.М. Лексика шахбузских говоров азербайджанского языка, диссер..канд.филол.наук., Баку, 1984, 174 с.
<https://www.dissercat.com/content/leksika-shakhbuzskikh-govorov-azerbaidzhanskogo-yazyka>
- Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, Nurlan, 2004, 136 s.
- Əzizov E. Bədii üslubda dialektizmlərdən istifadə üsulları / Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 2011, s.253-257
- Babayeva Ə. Haradasan dost, harada... Bakı: Gənclik, 1977, 408 s.
- Quliyeva K. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 288 s.
- Azərbaycan xalq ədəbiyyatından seçmələr (Qaravəllilər, oyunlar və xalq tamaşaları). Tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Orucov. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 312 s.
- Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, 360 s.
- Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti. Cilt I (A-L). Ankara: TDK Yayınları, 1999, 374 s.
- Quliyev Ə.A., Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan, “Əcəmi” nəşriyyatı, 2017, 296 s. <http://anl.az/el/Kitab/2017/07/cd/Azf-297004.pdf>

**ON THE INFLUENCE OF AZIZA JAFARZADEH'S LINGUISTIC IDENTITY
ON HER STRATEGY OF USING DIALECTICISMS**

B.G.Mammadova

SUMMARY

The linguistic identity of prominent Azeri writer Aziza Jafarzadeh is studied in this article. Based on the comparison of Jafarzadeh's masterpieces "I have a voice in the world" and "Baku-1501", the author explores the influence of author's language identity on her strategy of using dialecticisms.

**О ВЛИЯНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ АЗИЗЫ ДЖАФАРЗАДЕ НА ЕЕ
СТРАТЕГИЮ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИАЛЕКТИЗМОВ**

Б.Г.Мамедова

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется языковая личность известной азербайджанской писательницы Азизы Джафарзаде. Автор на основе сопоставления языка романов «Есть голос мой в мире» и «Баку-1501», исследует влияние языковой личности писательницы на ее стратегию использования диалектизмов.

Məqalə redaksiyaya 7 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 14 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 82

**PASTERNAK ŞEİRİNİN DAXİLİ RİTMİNİN TƏRCÜMƏDƏ
SAXLANMASI PROBLEMİ**

R.R.Məmmədsoy

Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, Süleyman Rüstəm küçəsi 33
email: memmedsoy1974@mail.ru

Açar sözlər: metafora, linqvopoetika, obraz, alliterasiya, assonans

Keywords: metaphor, linguopoetics, image, alliteration, assonance

Ключевые слова: метафора, лингвопoeтика, образ, аллитерация, ассонанс

Rusiya ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidi XX əsr dünya ədəbiyyatının parlaq simalarından olan Nobel mükafatı laureatı Boris Pasternakın yaradıcılığını, əsərlərini kifayət qədər dərinlən və müfəssəl şəkildə tədqiq etmişdir. A.A.Yakobson, L.Y.Qinzburq, N.B.İvanova, L..Fleyşman, A.D.Sinyakovski, V.S.Baevski, E.A.Nekrasova, N.A.Ozerova, İ.V.Fomenko kimi tanınmış rus alimləri şairin yaradıcılığını ötən əsrin filololoji tədqiqat istiqamətinə xas olan ümumi tendensiyalar çərçivəsində araşdırmış və bir sıra uğurlu nəticələr əldə etmişlər. Onun şeirlərinin mövzularına, obrazlarına, metaforik sisteminə müraciət edən ədəbiyyatşünaslar və ədəbiyyat tənqidçiləri müəllifin poetik dilinin özünəməxsusluğu və şeirlərinin sintaktik quruluşu ilə bağlı məsələlərdən yan keçməyə də, diqqəti əsasən poetik problemlərə yönəldiklərindən dil və onun strukturu ilə bağlı problemlərin üzərində geniş dayana bilməmişlər. Son illərdə B.Pasternak poeziyasının dil xəritəsinin xüsusiyyətlərini və linqvopoetikasını araşdıran tədqiqatçıların sayı xüsusilə çoxalmışdır. Belə tədqiqatçılara misal olaraq M.V.Fokinanı, S.V.Şarmeri, Y.V.Qubenkonu, İ.N.Tükovanı, O.S.Çumakı, N.S.Molçanovanı, A.P.Vasilenkonu, Y.V.Makarovskayanı, T.A.Bursevanı və başqalarını göstərmək olar. V.İ.Safonov, İ.N.Tolstoy, V.R.Molotnikov kimi alimlərin B.Pasternakın əsərlərinin bədii dəyərini şübhə altına alan tənqidi qeydlərinə baxmayaraq, tənqidçilərin əksəriyyəti şairin prinsipial yeniliyini, orijinallığını, ideya-üslub xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğunu qabartmış, onu XX əsrdə Puşkinin ən parlaq ardıcılı kimi dəyərləndirmişlər.

Doğrudur, indiyədək Azərbaycanda B.Pasternakla bağlı bu istiqamətdə ciddi bir tədqiqat işi aparılmasa da onun "Doktor Jivaqo" romanı və bir sıra şeirləri dilimizə çevrilmiş və müsbət qarşılanmışdır. Bu məqalənin girişində biz ona görə B.Pasternakın dilözünəməxsusluğunu və linqvopoetikasının tədqiqatı sahəsində görülən işləri xüsusi qeyd edirik ki, şairin əsərlərinin tərcüməsinin dil materialı və qrammatik strukturu baxımından nə qədər mürəkkəb olduğunu xatırladaq. Ümumiyyətlə, dilin tədqiqinə antroposentrik çərçivədə yanaşma insan şüuru, düşüncəsi, dünyagörüşünün individual xüsusiyyətləri prizmasından həqiqətin dərk edilməsi və dünyanın dil xəritəsində özünü təsdiq üçün başlıca vəzifədir. Çünki indi insan ideya və ideologiyalar vasitəsilə ədəbi obraza çevrilmir, özü birbaşa dil elementləri vasitəsilə ədəbi obraz kimi formalaşır. Biz Boris Pasternakın dilfaktorunu ona görə önə çəkirik ki, bu məsələ onun hissi qavrayışa əsaslanan şeirlərinin tərcüməsində xüsusilə ciddi problem yaradır. Həm mənəvi, həm də poetik semantikanın xüsusi bir elementi kimi çıxış edən hissi qavrayışın bir bədii mətndən yeni yaradılan digər bədii mətnə ötürülməsi ortaq dil və ortaq təfəkkür mühitinin olmadığı şəraitdə tərcüməçi üçün son dərəcə çətinidir. Çünki tərcümə ortaq dil mühiti olmadıqda bədii mətnin təkcə mexaniki çevrilməsi kimi deyil, həm də mədəniyyət,

mənəviyyat, emosional nüansların müqayisəsidir. O, düşüncə üçün bir çox variantın, şifahi və ya yazılı nitqin mümkün qədər çox şərhinin mövcudluğunu aktuallaşdırır, tərcüməçi bunlardan yalnız situasiya anlarını əks etdirənləri deyil, həm də milli mədəniyyətin “ruhunu”, insanların zehniyyətini, natiqin özünün xüsusiyyətlərini seçməli olur. B.Pasternakın 1947-ci ildə qələmə aldığı “Не плачь, не морщь опухших губ...” şeirini sadəcə olaraq tərcümə etməklə poetik Mən-də cəmlənmiş rus milli ruhunun daxilindəki mürəkkəb sarsıntılar, həyəcanları, kövrək duyğuları vermək və ya onu şərh etməklə poetik ruhu azərbaycanlı oxucuya çatdırmaq mümkün deyil. Çünki Pasternak bu şeirdə daxili gərginliyi, sarsıntılarını süjet və kompozisiya ilə deyil, fonetik-sintaktik qarşıdurmalarla, intonasiyanın və qafiyənin nizamsızlığı ilə, səslərin tufanlı alliterasiyası ilə təcəssüm etdirir. Məlum olduğu kimi şeir Pasternakın uzun illər öncə vurulduğu Olqa İvinskiyə həsr edilmişdir. Bu şeir həm də bizə öz ruhuna, üslubuna, mövzusa görə B.Pasternakın 1931-ci ildə qələmə aldığı «Не волнуйся, не плачь, не труди...» şeirini xatırladır. “İkinci doğuluş” kitabına daxil edilən həmin şeirdə ayrılıq ərəfəsində şairin yaşadığı təzadlı duyğular, ziddiyyətli fikirlər, pessimizmin və optimizmin bir məkanda yaratdığı poetik ziddiyyətlər və sarsıntılar yer almışdı. Bu şeir o zaman məhəbbət üçbucağında çırpınan və sevgi labirintində dolaşan Pasternakın həm də yaşadığı ölkəyə, 30-cu illərin sovet Rusiyasına münasibətini ifadə edirdi (həmin dövrdə rəssam Yevqeniya Vladimirovna Lure ilə ailəli olan B.Pasternak, Zinaida Nikolayevna Neyqauz adlı xanımına aşiq olmuş, onu lirikasının muzası kimi təqdim etmişdir. 1931-ci ildə həyat yoldaşını oğlu ilə birgə Berlinə yola salandan sonra ona göndərdiyi məktublarda bir tərəfdən münasibətlərinin ürəkdə qırılmadığını yazırdısa, digər tərəfdə Neyqauza məhəbbəti haqqında danışırdı). Doğrudur, həmin illərdə hələ şairin özünün sovet hökuməti ilə münasibətləri tam aydınlaşmamışdı, bununla bərabər o, həyat yoldaşının “o tərəfdə”, yəni xarici ölkədə xoşbəxt olacağına eyham vurmaqla, vətəninə heç də hər şeyin arzu olunan kimi olmadığını bildirirdi. Şair həyat yoldaşına deyirdi:

Как росток на свету распрямясь,
Ты посмотришь все по-другому. (1, 43)(İşıqda
bir bir pöhrə kimi dikələrsən,
Hər şeyə başqa gözlə baxarsan.)

Şair sövqi-təbii hiss edirdi ki, yaşadığı ölkə həyat, sevgi üçün darıxdırıcıdır, Yevqeniya Vladimirovna Lure “nümünəvi hava genişliyi”nə düşəcəkdir. Lakin 1947-ci ildə “Не плачь, не морщь опухших губ...” şeiri yazılarda bütün qorxunc ehtimallar gerçəkləşmişdi. Qadın zərifliyi, incəliyi qadın qəhrəmanlığı, əzabı, iztirabı, məşəqqəti ilə əvəzlənmişdi. Çox təəssüf ki, yuxarıdakı şeir indiyə qədər dilimizə tərcümə edilmədiyindən, onu şairin uzun illər sonra qələmə aldığı “Ağlama, şişmiş dodağını büzmə” şeiri ilə müqayisə edə bilmirik. Bununla bərabər, birinci şeir rus qadınının repressiya ərəfəsindəki taleyidirsə, ikinci şeir həmin repressiyanın nəticəsidir. Bu iki şeiri müqayisə etməyimizin səbəbi təkcə mövzu oxşarlığı deyil, həm də həyəcanın, daxili iztirabın, emosiya və hisslərin şeirin ritmi, strukturu ilə fonetik-melodik səslənməsidir. Təbii ki, bunun tərcümədə saxlanması son dərəcə çətindir və bəlkə də birinci şeirin indiyə qədər tərcümə edilməməsi onun tərcüməyə uyğun olmaması ilə bağlıdır. Ona görə tərcümə prosesində qeyd etdiyimiz problemlərin şərhilə bağlı fikirlərimizi ikinci şeir əsasında aparacağıq. “Не плачь, не морщь опухших губ...” şeirindən aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Быть женщиной – великий шаг,
Сводить с ума – геройство.
А я пред чудом женских рук, Спины, и
плеч, и шеи
И так с привязанностью слуг
Весь век благоговею .

Şeirin sətri tərcüməsinə baxanda həmin daxili həyəcanı, sakit səth arxasındakı təlatümü, fırtınanı hiss etmək olmur. Əksinə, ilk baxışda adam sanki söz uyiğı ilə qarşılaşır: “Qadın

olmaq böyük addımdır, ağılı başdan almaq qəhrəmanlıqdır. Mən isə qadın əllərinin, kürəyinin, çiyinlərinin, boynunun möcüzəsi qarşındayam. Beləcə bir nökrər bağlılığı ilə bir əsr boyu rıqqətə gələm”. Diqqətlə fikir verdikdə bu misralarda ümumi obrazdan konkret lirik “Mən”ə keçid prosesinin emosiyaların, hissələrin gərginləşməsi ilə paralel baş verdiyini görürük. Hər birinci misra hissələri obyekt üzərində cəmləyirsə, növbəti misralar subyektin ona münasibəti ilə konkretləşir. Şeirin rus variantında qafiyələrin düzülüş qaydasının dəyişməsi, birinci misranın zəmin funksiyasını yerinə yetirməsi, ikinci və dördüncü misraların keçid rolunu oynaması şeirin estetik ahəngdarlığını gücləndirir və misraları bir-birinə üzvi şəkildə bağlayır. Lakin bu şeirin Xeyrulla Xəyal tərəfindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsində misraların bir-birini tamamlamadığını, onların sanki süni şəkildə bir araya gətirildiyini görürük. Yuxarıdakı misraların tərcüməsinə diqqət yetirək:

Qadınlıq, əlbəttə, böyük əməldir, Ağılı
başdan almaq – böyük şücaət. Qadın
çiyinləri, əlləri boynu – Mənə möcüzədir,
önündə elə Rıqqətə gəlirəm mən ömrüm
boyu, Sadəcə bir nökrər məhəbbətiylə.

Burada “великий шаг” ifadəsinin “böyük əməl” kimi tərcümə edilməsi şairin nəzər- də tutduğu fikrin azərbaycanlı oxucuya çatmasına imkan vermir. Orijinaldakı “böyük addım” ifadəsi nigaha girəcək xanımın həyatın bir mərhələsindən digər mərhələsinə keçidə işarə edirsə, Xeyrulla Xəyalın daha çox qurub-yaratmaq mənasına yaxın olan “böyük əməl” ifadəsi həmin mənanı vermir. Növbəti bəndin tərcüməsində də bu uyğunsuzluğu, söz seçiminin dəqiq olmadığını, cümlə strukturunun qüsurlu, anlaşılmaz və mənasız olduğunu görürük. Məsələn, yuxarıda təqdim etdiyimiz “Qadın çiyinləri, əlləri, boynu- Mənə möcüzədir, önündə elə” misralarının mənası oxucuya aydın olmadığı kimi, cümlənin sintaktik strukturu da Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun gəlmir. Həmin misraların ingilis dilinə tərcüməsinin dəqiqliyi azərbaycanlı tərcüməçiyə nümunə ola bilər.

To be a woman, -- a great step.
drive insane, -- a talent.
Under the spell of female hands,
The spell of shoulders, backs and necks, As you
can see, I've lost my sense, Bewitched by their
divine effects.

Göründüyü kimi, bu misralarda həm orijinala yaxınlıq, həm poetik ifadə, həm də cümlə strukturunda dəqiqlik qorunmuşdur. Ümumiyyətlə, azərbaycanlı tərcüməçi şeirin birinci misrasından başlayaraq bədii ifadə xatirinə sözlərin leksik mənasını ikinci plana keçirdiyindən, onları paralel elementlərlə əvəzlədiyindən mətnin daxilindəki nidanı gözdən qaçırmışdır. “Ağlama!” əmr formasında işlənən feil “Ovun!” feil ilə eyni mənə çalarlarına malikdir. Birinci feil prosesi bildirirsə, ikinci feil prosesin yekunlaşdığına işarə edir. Bu mənada tərcümənin şeiri “ovun” sözü ilə başlaması onun mənasını xeyli zəiflətməmişdir. Çox doğru olaraq tərcüməçi ingilis dilinə tərcümədə “ağlama” (“Don't cry”) ifadəsini saxlamışdır. Ümumiyyətlə, bu şeirin demək olar ki, bütün bəndlərinin birinci misralarının feilin əmr formasında işlənən sözlərlə başlaması, növbəti misralarının isə gələcək zamanla yekunlaşması şeirin yazıldığı dövrdə şairin hələ gələcəyə ümidlə baxdığını göstərirdi. Şeir rus dilində olan variantında şair birinci bənddə gərginliyi ifadə etmək üçün “r” səsinin alliterasiyasından istifadə edir ki, bu da sintaktik inversiyanı gücləndirir. Ümumiyyətlə, rus poeziyasında sevgi şeirlərində alliterasiyadan, assonansdan istifadə ənənəvi xarakter daşıyır. Bu həm də şeirdə daxili qafiyə və ritm yaradır ki, şair bununla öz duyğularını bürüzə verir.

He плачь, не морщя опухших губ. Не
собирай их в складки.
Разберишь присохший струп
Весенней лихорадки.

Təəssüf ki, bunu tərcümədə saxlamaq çox çətindir. Çünki belə şeirlərdə “zavyazka”, “razvyazka” həmişə səs tonu ilə bağlı olur. Tonun zəifləməsi ilə daxili düyün açılır. Özünəməxsus musiqi ritmi olan yuxarıdakı misraların tərcüməsindəki primitivlik nəinki şeirin texniki mükəmməliyini, hətta məzmununu da anlamağa imkan vermir.

Ovun, büzülməsin daha dodağın, Şişib
ağlamaqdan, qırış da düşər. Yaz
isitməsinin qalan qasnağı, Yenice
quruur, dağıdıb eşmə.

Etiraf edək ki, misraların tərcüməsində poetiklik olmadığı kimi, fikir də anlaşılmazdır. Müəllifin qafiyə kimi istifadə etdiyi sözlər nə fonetik, nə də sruktur baxımdan bir-birinə qətiyyəən uyğun gəlmir.

Və ya növbəti bəndə nəzər salaq:

Но как ни сковывает ночь Меня
кольцом тоскливым, Сильней на
свете тяга прочь

И манит страсть к разрывам. (1, 43)

Şair ağrını, nostalgiyanı, tənhalığı, ümitsizliyi və iztirabı bütün varlığı ilə hiss edir, ilk baxışdan elə görünür ki, o, məhəbbətin əzabından, iztirabından xilas olmaq üçün çabalayır, hətta sevgilisindən ayrılmaq, bağlı olduğu hər şeyi tərk edib getmək istəyir. Doğrudanmı şairə əzab verən məhəbbətdir? Biz burada sanki gözlənilmədən B.Pasternakın “Не волнуйся, не плачь, не труди...” şeirindəki abu-hava ilə qarşılaşırıq, həm də burada şairin əsərindəki vurğuladığı “ümidlə baxdığı o tərəf” yoxdur. “Gecə onu daralmağa olan həlqə kimi sıxır”. Sadələvh B.Pasternak çox mükəmməl həyat məktəbi keçmişdi. Fikirləri sərrast, hədəfi dəqiq idi, ona görə rejim onu hər tərəfdən sıxırdı, “страсть к разрывам” intihara cəhd kimi də başa düşülə bilirdi. Ümumiyyətlə, B.Pasternak 40-cı illərin ikinci yarısında eyham və işarələrlə danışmağa üstünlük verməyə başlamışdı. O, fikri yuxarıda dediyimiz kimi şeirin ritmi, daxili strukturun kəskin dəyişməsi, fonetik gücü ilə verməyə çalışırdı. Təəssüf ki, bu bəndin tərcüməsində də biz linqvopoetikanı görmürük.

Amma ki hüznü dairəsinə Alıb

gecə məni necə sıxırsa,

Baş alıb getməkdir ümdə istəyim,

Ayrılıqlara da artır ehtiras. (3)

Göründüyü kimi, tərcümədə nəinki orijinaldakı ruh duyulmur, heç bir fikir düzgün ifadə edilməyib.

Bir sözlə, bu cür tərcümələrlə dünya şöhrətli B.Pasternakı Azərbaycan oxucusuna sevdirmək mümkün deyil. Həm də burada əsas məsələ təkcə tərcüməçinin rus dilinibilməsi deyil, həm də Azərbaycan dilinin ruhunu duyması, şəhdi-şirəsinə bələd olması şərtidir.

Ədəbiyyat

Пастернак Б.Л. Избранное. В 2-х т. Т.1. Стихотворения и поэмы / Вступ. статья Д.С.Лихачёва. Сост., подгот. текста и коммент. Е.В.Пастернак и Е.Б.Пастернака.

Худож. Л.Пастернак. – М.: Худож. лит., 1985. – 623 с.

<https://xeyrulla.com/tag/pasternakin-seirl%C9%99ri/>

<https://sites.google.com/site/poetryandtranslations/boris-pasternak/-don-t-cry>

THE PROBLEM OF PRESERVING THE INTERNAL RHYTHM OF PASTERNAK POEMS IN TRANSLATION

R.R.Mammadsoy

SUMMARY

This article discusses the problems of maintaining the internal rhythm, images and specific language structure in translation of the poems of Russian poet Boris Pasternak, winner of the

Nobel Prize. The author notes that for many years literary studies and literary criticism was focused mainly on the content and ideas of the poet's poems, so the phonetic-syntactic structure, symbolism and metaphorical system of these poems remained in the shadows.

**ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ВНУТРЕННЕГО РИТМА СТИХОВ
ПАСТЕРНАКА ПРИ ПЕРЕВОДЕ**

Р.Р.Мамедсой

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы сохранения внутреннего ритма, образов и специфической языковой структуры при переводе стихотворений известного русского поэта Бориса Пастернака, лауреата Нобелевской премии. Автор статьи отмечает, что на протяжении многих лет литературоведение и литературная критика сосредотачивались в основном на содержании и идеях стихотворений поэта, поэтому фонетико-синтаксическая структура, символизм и метафорическая система этих стихотворений оставались в тени.

Məqalə redaksiyaya 5 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 15 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ
THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NEWS OF ODLAR YURDU UNIVERSITY

2020 - № 57

UOT № 811.11

TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Y.H.Cavadova, N.İ.İbrahimova

Lənkəran Dövlət Universiteti
Lənkəran, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: orxan-veliyev-1989@mail.ru

Açar sözlər: monitoring, qiymətləndirmə, kurikulum

Keywords: monitoring, assessment, curriculum

Ключевые слова: мониторинг, оценивание, curriculum

Son illər aparılan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycanda yüksək inkişafa nail olunmuş, əhalinin maddi rifahı xeyli yaxşılaşmış, yoxsulluğun səviyyəsi minimuma enmişdir. Həyata keçirilən islahatlar və genişmiqyaslı infrastruktur layihələri sosial- iqtisadi həyatın yenidən qurulması və davamlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır. Bunun üçün prioritet istiqamət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın global sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik şəkildə mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömürboyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir.

Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir.

Son illərdə ölkədə təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Təhsil- lin normativ hüquqi bazası təkmilləşdirilmiş, maddi-texniki təminatı istiqamətində Azər- baycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları əsasında geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsilin idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir. Dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi inkişaf etməkdə olan ölkəmizdə

də təhsil cəmiyyətin və dövlətin inkişafının əsasında duran strateji əhəmiyyətə malik olan və daim inkişaf etdirilən fəaliyyət sahəsi hesab olunur. Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır və demokratik xarakter daşıyır. Qeyd edək ki, ölkəmizdə təhsil sistemində şagirdlərin demokratikliyi tam təmin olunur və şagirdlərə irqinə, irsinə, maddi keyfiyyətinə görə fərq qoyulmur.

Qiymətləndirmə təhsil prosesinin tərkib hissəsi olduğuna görə onun yaranma tarixi də eyni qədimliyə gedib çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, ilk qiymətləndirmə Çində tətbiq olunmuşdur. 587-ci ildən bu ölkədə keçirilməyə başlanmış qiymətləndirmə “Çin imperiya imtahanları” adı ilə tanınırdı. Burada dövlət məmuru kimi çalışmaq üçün imtahandan keçmək lazım idi. Şifahi, sonralar həm də yazılı aparılan bu imtahanlar Çində 1905-ci ilədək davam etmişdi.

Avropada məktəblərin yarandığı ilk dövrlərdən şagirdlərin biliklərini ölçmək yolları haqqında düşünülür və müxtəlif üsulları təcrübədən keçirirdilər. Əvvəllər imtahanlar şifahi götürülürdü. Şagirdlər qoyulan suallara latın dilində cavab verirdilər və müəllim bu cavabları qiymətləndirirdi. İlk yazılı imtahanların tarixi isə 1792-ci ildə Kembriç Universitetindən başlanır.

Pedaqoji sahədə tədqiqatçılar qiymətləndirmə tarixini bir neçə mərhələyə bölürlər. Birinci Dünya müharibəsinə qədər olan dövrdə şagirdlərin bilikləri test vasitəsilə qiymətləndirilir və əsasən fənlərin məzmununun mənimsənilməsinə diqqət yetirilirdi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təhsil sahəsində inkişaf meylləri gücləndikcə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı yeni ideyalar meydana çıxırdı. Həmin dövrdə ABŞda “mütərəqqi təhsil ideyası” yarandı və tədricən digər ölkələrə də yayıldı. “Mütərəqqi təhsil ideyası”nın əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, təhsil elmi biliklərin yox, sənaye və texnologiyanın inkişaf istiqamətlərinə uyğun gələn həyati bacarıqların formalaşmasına yönəldilirdi. Təhsilin məzmununa bu cür yeni baxışlar tədricən qiymətləndirməyə yanaşmanı da dəyişdi. Artıq qiymətləndirmə daha çox biliklərin tətbiqinə və həyatla əlaqələndirilməsinə əsaslanırdı. Lakin bu ideya XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən öz aktuallığını itirdi. Kosmos dövrü başlayandan sonra böyük dövlətlərin təhsil tələbləri dəyişdiyinə görə təhsilalanların qiymətləndirilməsinə yanaşmalar da yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Məsələn, ABŞ Sovet İttifaqının elm sahəsində uğurlarından (kosmosun fəthi və s.) narahat olub, bütün diqqəti dəqiq elmlərin tədrisinə və onun daha səmərəli qiymətləndirilməsinə yönəltdi. Növbəti onilliklərdə təhsilin xarakterinə uyğun olaraq, qiymətləndirmə qarşısında daha ciddi tələblər qoyulmağa başladı. Belə ki, şagirdlər problemin həlli üzrə bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün müxtəlif səviyyəli suallara müəyyən olunmuş dəqiq vaxt çərçivəsində cavab verməli idi. Bu tipli suallar şagirdin fərdi bilik və bacarıqlarını ölçməyə imkan verməklə yanaşı, onların mənimsəmə səviyyəsini müqayisə etmək üçün də istifadə olunurdu. Sonralar mütəxəssislər bu müqayisələri sinif səviyyəsindən çıxararaq məktəblər, regionlar, dövlətlər arasında aparılmasına imkan verən xüsusi proqramlar üzərində düşünməyə başladılar. Bu isə qiymətləndirmə sahəsində təcrübələrin sınaqdan keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesinin daimi və davamlı olduğunu sübut edir.

Böyük Vətən Müharibəsindən əvvəl tanınmış psixoloq B.A.Ananiev qeyd etmişdir ki, şagirdin özünə hörmət etmək bacarığını inkişaf etdirməsi üçün qiymətləndirmə aparmaq vacib amillərdəndir. Həqiqətən də qiymətləndirmə təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq onların əldə etdikləri bilik, bacarıq və dəyərlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi deməkdir.

Ənənəvi təlimdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas formalar yoxlama yazı işləri (və ya testlər) və şifahi cavablardır. İki qiymət növü mövcuddur: cari və yekun qiymət. Cari qiymət ayrı-ayrı mövzu və bölmələrin şagird tərəfindən mənimsənilməsini yoxlayır, yekun qiymət isə tədrisin nəticələrini ümumiləşdirir.

Nəticəyönümlü təlimdə isə vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, burada şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdlərin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir və aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

şagird irəliləyişlərinin (geriləmələrinin) izlənməsi (monitorinqi);
təlim prosesində qərarların qəbulu;
şagirdin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Hal-hazırda respublikamızın bir çox sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də uğurlu islahatlar həyata keçirilir. Bu islahatların əsas məqsədi cəmiyyətin ehtiyac və tələblərini nəzərə almaqla, yüksək səviyyəli təhsilə yiyələnmək və təhsil sisteminin daha da tərəqqi etməsinə nail olmaqdır.

Təhsil müəssisələrində keyfiyyətin təmin olunması üçün maddi-texniki baza, strategiyanın hazırlanması, peşəkar müəllim kadrları ilə təmin olunması, onların ixtisasının artırılması, yeni təlim metodlarına, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına yiyələnməsi, təlim-tərbiyə prosesinin dəqiq təşkili və ardıcıl həyata keçirilməsi olduqca vacib amillər hesab olunur.

Hər bir ölkənin təhsil sistemi onun daxilində olan təlim-tərbiyə müəssisələrinin məcmusu olmaqla yanaşı, cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərinin xarakterindən, elmi-texnikitərəqqidən, sosial tələbatdan asılı olaraq dəyişir. Buraya məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrindən başlamış təhsil akademiya qədər çox müxtəlif təhsil ocaqları daxildir. Təhsil sistemi cəmiyyətin strateji vəzifəsi kimi mühüm rol oynayır. Eyni zamanda təhsilin inkişafı ölkənin inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Ümumiyyətlə, istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir və hər bir işin səviyyəsi onun keyfiyyət dərəcəsi ilə müəyyən olunur. İstər obyektin, istər sistemin halını xarakterizə edən parametrlər standartla nə qədər yaxın olsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək olacaq. Təhsil sistemində də keyfiyyətin ölçülməsi bu cür həyata keçirilir.

Bir məsələni də qeyd edək ki, təhsilin keyfiyyəti əldə etdiyimiz nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş standartlara nisbəti ilə təyin olunur. Təhsilin keyfiyyətini müəyyənləyən zaman əsas göstərici kimi şagirdin təlim nəticələrini və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsini üzə çıxaran mənbə etibarlı hesab olunur.

Deməli, təhsilin keyfiyyətinin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Ancaq unutmayaq ki, şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin yekunu kimi ortaya çıxdığına görə şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək, müəllimin tədris fəaliyyətini, təhsil müəssisələrini, idarəetmə strukturlarını da qiymətləndirmək mümkün olar.

Mükəmməl bilik səviyyəsinə nail olmaq üçün təhsilin səviyyəsini ardıcıl sürətdə inkişaf etdirmək hər bir müəllimin və təhsil işçisinin öhdəsinə düşən vacib amil hesab olunur.

Müasir təhsil sisteminin əsas şərtlərindən biri dərs zamanı şagirdlərdə dərsə qarşı həvə-motivasiya yaratmaqdan ibarətdir. Ənənəvi təhsil sistemində olduğu kimi şagirdləri qorxu içində saxlamaq olmaz. Ənənəvi qiymətləndirmə haqqında Vorontsovun fikrinə diqqət edək. Vorontsovun fikrincə, “indi qiymətləndirmə sistemi uşaqlarda qorxu hissi yaradır, tələbələr və böyüklər arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Eyni zamanda dostluq şəraitində həsəd və mübahisə həm tələbələr, həm də müəllimlər tərəfindən məsələyə rəsmi münasibətin ortaya çıxmasına kömək edir”. Bildiyimiz kimi, təhsil motivasiyasının inkişafı qiymətləndirmədən asılıdır. Yəni müəllim dərs zamanı şagirdə güzəştə gedərsə, həvəsləndirici sözlərlə onu motivasiya edərsə, şagirdin irəliləyişinə nail ola bilər.

Unutmayaq ki, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə edilməsinin ən mürəkkəb məsələlərindən biri məhz fəaliyyətin nəticələrinin, xüsusən də təhsil prosesinin nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Qeyd edək ki, qiymətləndirmə zamanı aşağıdakı parametrlərin nəzərə alınması vacib amil hesab olunur:

Bilik, bacarıq, vərdişlər. Bu sahədə əsasən müəllimin ustalığı, təcrübəsi, onun şagirdə münasibəti, işinə münasibəti və bir sıra daxili və xarici səbəblər nəzərə alınır;

Tərbiyəliliyin səviyyəsi. Bu zaman ilk öncə şagirdin mənəviyyəti, estetik, əmək, fiziki, ekoloji tərbiyəlilik səviyyəsinin bütövlükdə qiymətləndirilməsindən bəhs olunur;

Şagird şəxsiyyətinin inkişaf səviyyəsi. Burada şagirdin intellektual, emosional səviyyəsi, onun digər maraq və tələbatları nəzərə alınmalıdır;

Şəxsiyyətin sosiallaşmasının səviyyəsi. Sosiallaşma iki əlaqəli prosesi nəzərdə tutur: insanın

cəmiyyətin, solumun dəyişən tələbatlarına uyğunlaşması və bu zaman öz fərdi xüsusiyyətlərini saxlamaq qabiliyyəti, mənfi xarakterli hadisələrə davamlı-dözümlü olması.

Qeyd edək ki, hər bir ölkənin təhsil sistemi müəyyən standartlar əsasında təyin edilir və təhsil sistemində qiymətləndirmənin standartlar əsasında qurulması onun daha obyektiv və real köklərə dayandığını göstərir.

Qiymətləndirmə üzrə amerikalı alim D.Sparks qeyd edib ki, “qiymətləndirmədə əsas məqsəd qiymətləndirməni şagirdin həvəsləndirilməsi üzrə qurmaq və qiymətləndirmə zamanı ədalət prinsipinə diqqətlə əməl olunmasıdır”.

Bir vaxtlar qiymətləndirmə sistemi şagirdlərin mükafatlandırılması və ya cəzalandırılması üçün bir vasitə olaraq yaradılmışdı. Bu səbəbdən ilk nəticələri uğursuz olan bir çox şagirdlər öz vəziyyətləri ilə barışır və çalışmağa son qoyurdular. Lakin yeni qiymətləndirmə sistemində onlar özləri prosesin səlahiyyətli iştirakçısı kimi əsas mövqedə dururlar.

Bildiyimiz kimi qiymətləndirilmədə kəmiyyət və keyfiyyət üsulları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kəmiyyət nədir? Təbii ki, başlanğıc nöqtəsindən (səviyyəsindən) son nəticənin əldə edilməsinədək ölçü vahidlərinin müəyyən olunmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bal sistemi ilə ayrı-ayrı fənlərin qiymətləndirilməsi heç də kəmiyyət göstəricisi deyil, əksinə keyfiyyət göstəricisidir.

Bildiyimiz kimi Kvalimetrik metodikanın tarixi çox qədimdir. Kvalimetrik metod-dan istifadə qaydasına nəzər salsaq görürük ki: Kvalimetrik metod - müəllimlər tərəfindən müəyyənləşdirilmiş proqnozun əldə edilməsi, şagirdin həyatında həmişə baş verən eksterimal situasiyalarda şagirdlərin əxlaqının qiymətləndirilməsi, müəllimlər tərəfindən düşünülmüş və təşkil edilmiş diaqnostik situasiyalarda şagirdlərin əxlaqının qiymətləndirilməsi, psixoloji göstəricilərin, şagirdin həyatında istifadə edilən hər cür hərəkətin, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi deməkdir.

Milli qiymətləndirmə ölkə səviyyəsində təhsilənlərin nailiyyətlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə əsas verirsə, beynəlxalq qiymətləndirmə konkret bir ölkədə təhsil səviyyəsinin digər ölkələrlə müqayisəli təhlilini aparmağa imkan yaradır. Əslində hər iki qiymətləndirmə bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, biz yalnız milli qiymətləndirmə aparmaqla kifayətlənsək, bu zaman beynəlxalq aləmdə mövcud olan inkişaf səviyyəsindən geri qalmış olarıq. Məhz beynəlxalq qiymətləndirmənin nəticələri fəaliyyətimizə tənqidi nəzər yetirməyimizə, boşluqları müəyyənləşdirməyə, perspektivləri dəqiqləşdirməyə etibarlı zəmin yaradır. Bu mənada Azərbaycanın beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarına qoşulması ciddi əhəmiyyət kəsb edir və təhsilimizin inkişafına təkanverici amil hesab olunur.

Sonda qeyd edək ki, ölkəmizdə təhsil sahəsində həyata keçirilən qiymətləndirmə siyasətinin əsas məqsədi təhsildə nailiyyətlərin əldə olunması və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan məktəbi, 2013, № 5

Təhsil Qanunu. Bakı, 2009

Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası // Kurikulum, 2009, № 2

Cabbarov M. Təhsil sistemi milli dəyərlərə və peşəkar kompetensiyalara malik Azərbaycan vətəndaşı yetişdirməlidir // Azərbaycan məktəbi, 2013, № 5

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013

Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006

THE ROLE OF EVALUATION IN EDUCATIONAL DEVELOPMENT

Y.H.Javadova, N.I.Ibrahimova

SUMMARY

This work deals with the experience in the use of modern assessment methods, the level of training of specialists in this field, the interaction between curriculum developers and experts engaged in assessment activities.

РОЛЬ ОЦЕНИВАНИЯ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Е.Х.Джавадова, Н.И.Ибрагимова

РЕЗЮМЕ

В работе исследован опыт использования современных методов оценивания, уровень подготовки специалистов в данной области, взаимодействие разработчиков учебных программ и экспертов, занимающихся оценочной деятельностью.

Məqalə redaksiyaya 19 oktyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 15 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 612.112+612.017.1+612.014.4-06:796

**MƏŞQ PROSESİNİN GEDİŞİNDƏ APARILAN REABİLİTASIYA TƏDBİRLƏRİNDƏ
GÜLƏŞÇİLƏRİN
İMMUN STATUSUNA TƏSİRİNİ İLİN MÜXTƏLİF FƏSİLLƏRİNDƏ TƏDQIQI**

M.Ə.Babayev, S.S.Əlibəyova, S.Ç.Babayeva, R.B.Rüstəmli

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
Bakı, Fətəli xan Xoyski prospekti, 98
AMEA-nın A.İ.Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu
Bakı, Şərifzadə küç., 78
e-mail:babayevmehman98@gmail.com

Açar sözlər: güləşçilər, immun status, korreksiya, ilin fəsilləri, bərpa, adaptasiya

Keywords: wrestler, immune status, correction, year season

Ключевые слова: борцы, иммунный статус, коррекция, сезоны года

Müasir idmanda bərpa problemi (reabilitasiya) məşqin özü kimi vacibdir. Müasir idmanda yüksək nəticələri yalnız məşq yüklərinin həcminin və intensivliyinin artırması ilə əldə etmək çox çətindir. Bununla əlaqədar olaraq idmançılarda yorulmanın inkişafının aradan qaldırılması üçün tətbiq olunan bərpa vasitələrinin və metodlarının idman təcrübəsində birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməkdədir (1c.120-130).

İdmançılarda baş verən patoloji hallardan danışarkən əsas rol zaman əsas rolunu infeksiya xəstəliklərinə, əsasən də “soyuqdəymələrə”, burun-boğaz orqanlarının xəstəliklərinə və s. ayırırlar. Bu xəstəliklərin yaranmasında və gedişində təkcə T- və B- sistemlərinin deyil, həm də boiloji müdafiənin qeyri-spesifik hüceyrə və humoral amilləri (neytrofillərin və monositlərin faqositar aktivliyi) də böyük əhəmiyyət kəsb edirlər (5,c.199;6,c.77-81). Xəstələnmələrin idmançıların idman dərəcəsi ilə əlaqəli olaraq öyrənilməsi göstəmişdir ki, idman ustalarında və ustalıq namizədlərdə respirator virus xəstəlikləri tez-tez rast gəlinirdi halda, aşağı dərəcəli idmançılarda bu cür xəstəliklər daha az baş verir. Xəstələnmələrin sayının artması iyul-sentyabr aylarından başqa bütün il boyu davam edir (4. 18c;7,c.36-38;9.c.18-21).

İdmançıların sağlamlıq və bərpası üçün müxtəlif vasitələrdən – məşqin səmərəli qurulması, masaj, sauna, farmakoloji preparatlardan, autogen məşqlərdən, oksigen kokteyllərindən, səmərəli qidalanmalardan və s. istifadə olunur. Bu zaman əsas rolunu səmərəli balanslaşdırılmış qidalanma və qidanın vitaminləşdirilməsi (A, B, B₂, C və PP vitaminləri ilə) oynayır (10.c.60-66;11.c.62-68).

Məşq prosesinin gedişində bərpa vasitələrinin tətbiqi, yalnız yorulmanın inkişafını, mahiyyətini, xarakterini və seçilmiş idman növünün spesifik xüsusiyyətini məşqçilər, həkimlər və idmançıların özləri dəqiq, düzgün başa düşdükdə daha səmərəli olur. Təlim-məşq dövrünün müxtəlif mərhələlərində bərpa vasitələrinin bütün formalarını uyğunlaşdıraraq tətbiq olunması məşq yüklərinin xoşagəlməz təsirlərindən, fəsadlaşmada qaçmağa kömək edir (3.c.12-14;4.c.19). İdmanda bərpa vasitələrinin və metodlarının öyrənilməsi bir də onun üçün

vacibdir ki, onlar əsasən sağlamlığın möhkəmlənməsinə, idmançıların ömrünün uzadılmasına, uğurlu fəaliyyətin daha uzun müddət davam etdirilməsinə yönəldilmiş olurlar (12.c.62-68; 13).

Aparılan tədqiqatın əsas məqsədi güləşçilərin immun sisteminə illik məşq prosesi müddətində aparılan reabilitasiya tədbirlərinin təsirinə öyrənilməsi olmuşdur.

Tədqiqatın materialları və metodları. Tədqiqat zamanı 18 nəfər gənc güləşçi müayinə olunmuşdur (18-22 yaş), onlar il ərzində 5-6 dəfə məşq dövrü keçmişlər. Məşq makrotsikli hazırlıq (1,5 – 2 ay), yarış

(2-3 gün) və keçid dövrünü (7-14 gün) əhatə etmişdir. Bütün güləşçilər morfoloji əlamətlərinə müvafiq olaraq iki qrupa bölünmüşdür: əsas (9 nəfər) və təcrübi (9 nəfər). Əsas qrupa daxil olan güləşçilər məşq dövrü müddətində gündəlik balanslaşdırılmış qida, həftənin sonu masaj və sauna qəbul etmişlər. Bu vasitələr reabilitasiya tədbirlərinin əsas bazasını təşkil etmişdir. Təcrübi qrupa daxil olan güləşçilər əlavə olaraq aşağıdakı prosedurları almışlar: fizioterapiya, daxilə - virus əleyhinə preparat (həkimin nəzarəti altında, polivitamin kompleksləri, dərman bitkilərinin yığılı), oksigen kokteyli və s. Nəzarət qrupuna 9 nəfər (19-20 yaşlı), güləşlə məşğul olmayan şəxs daxil edilmişdir. Onlarda T- və B- limfasitlərinin miqdarı, T-limfasitlərinin subpopulyasiyası immunofluoresensiya metodu ilə; qan zərdabında cərəyan edən immun kompleksləri; İg A, M, G miqdarı, interleykin- 1B, İL -6, şişlərin nevroz amili (ŞNF); neytrofillərin və monositlərin periferik qanda faqositar aktivliyi, NK-ların funksional aktivliyi təyin olunmuşdur. Alınmış nəticələrin statistik emalı standart paketlərindən istifadə olunmaqla kompüterlərdə həyata keçirilmişdir.

Alınmış nəticələr və onların müzakirəsi. Müəyyən olunmuşdur ki, hazırlıq dövründə aparılan reabilitasiya tədbirlərinin ən böyük effekti payızda, daha aşağı effekt isə yayda müşahidə olunur. Təcrübi qruplar əsas qruplarla müqayisədə (reabilitasiya kursu keçməyənlər) hüceyrə və humoral immuniteti yüksək göstəricilərə malik olmuşdur. Müşahidə olunan bu dəyişikliklər bütün mövsümlərdə izlənilmişdir. Aparılan kompleks reabilitasiya tədbirləri nəticəsində bəzi mövsümi dəyişməliklərin immun sistemində göstərdiyi təsiri aradan qaldırmağa kömək etmişdir. Buna nümunə kimi CD₃-, CD₄, - CD₁₆ limfositlərinin təcrübi qruplarda mütləq sayının mövsüm ərzində dəyişdirilməmiş qalmasını göstərmək olar (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Güləşçilərin immun göstəricilərinə hazırlıq dövründə reabilitasiya tədbirlərinin ilin fəsilindən asılı olaraq təsiri (M±m, n=18)

Göstəricilər	Qış	Yaz	Yay	Payız
Leykositlər, •10 ⁹ /l	$\frac{6.5 \pm 0.31^*}{6.0 \pm 0.3}$	$\frac{6.3 \pm 0.3^*}{5.0 \pm 0.25}$	$\frac{6.8 \pm 0.34^*}{5.8 \pm 0.3}$	$\frac{7.1 \pm 0.36^*}{6.6 \pm 0.3}$
Limfositlər, •10 ⁹ /l	$\frac{1.77 \pm 0.09^*}{1.5 \pm 0.08}$	$\frac{1.8 \pm 0.09^*}{1.0 \pm 0.05}$	$\frac{1.85 \pm 0.09^*}{1.4 \pm 0.07}$	$\frac{1.94 \pm 0.1^*}{1.6 \pm 0.08}$
CD ₃ , •10 ⁹ /l	$\frac{1.28 \pm 0.06^*}{1.05 \pm 0.04}$	$\frac{1.24 \pm 0.06^*}{0.6 \pm 0.03}$	$\frac{1.34 \pm 0.07^*}{0.95 \pm 0.04}$	$\frac{1.39 \pm 0.07^*}{1.2 \pm 0.05}$
CD ₄ , •10 ⁹ /l	$\frac{0.84 \pm 0.04^*}{0.62 \pm 0.03}$	$\frac{0.81 \pm 0.04^*}{0.35 \pm 0.018}$	$\frac{0.88 \pm 0.044^*}{0.56 \pm 0.028}$	$\frac{0.91 \pm 0.046^*}{0.73 \pm 0.037}$
CD ₄ /CD ₈	$\frac{2.0 \pm 0.1^*}{1.6 \pm 0.09}$	$\frac{2.0 \pm 0.1^*}{1.6 \pm 0.08}$	$\frac{2.16 \pm 0.1^*}{1.6 \pm 0.08}$	$\frac{2.25 \pm 0.11^*}{1.6 \pm 0.07}$
CD ₂₂ , •10 ⁹ /l	$\frac{0.36 \pm 0.017^*}{0.31 \pm 0.015}$	$\frac{0.35 \pm 0.018^*}{0.17 \pm 0.008}$	$\frac{0.38 \pm 0.019^*}{0.28 \pm 0.01}$	$\frac{0.39 \pm 0.02^*}{0.36 \pm 0.02}$
CD ₁₆ , •10 ⁹ /l	$\frac{0.098 \pm 0.005^*}{0.19 \pm 0.01}$	$\frac{0.095 \pm 0.005^*}{0.1 \pm 0.005}$	$\frac{0.10 \pm 0.005^*}{0.17 \pm 0.008}$	$\frac{0.10 \pm 0.005^*}{0.22 \pm 0.01}$
Monositlər, %	$\frac{79.8 \pm 4.0^*}{65.2 \pm 3.3}$	$\frac{77.3 \pm 3.9^*}{54.3 \pm 2.7}$	$\frac{83.4 \pm 4.1^*}{61.5 \pm 3.1}$	$\frac{87.1 \pm 4.4^*}{73.2 \pm 3.7}$
Monositlər, i.e.	$\frac{5.8 \pm 0.3^*}{4.9 \pm 0.25}$	$\frac{5.6 \pm 0.3^*}{4 \pm 0.2}$	$\frac{6.0 \pm 0.3^*}{4.8 \pm 0.24}$	$\frac{6.3 \pm 0.3^*}{6.3 \pm 0.3}$
Neytrofillər, %	$\frac{82.7 \pm 4.1^*}{74.5 \pm 3.7}$	$\frac{80.2 \pm 4.0^*}{62 \pm 3}$	$\frac{86.5 \pm 4.3^*}{71.6 \pm 3.6}$	$\frac{90.4 \pm 4.5^*}{81.9 \pm 4.1}$
Neytrofillər, i.e.	$\frac{7.7 \pm 0.4^*}{6.5 \pm 0.3}$	$\frac{7.4 \pm 0.37^*}{5.4 \pm 0.3}$	$\frac{8.0 \pm 0.4^*}{6.3 \pm 0.3}$	$\frac{8.4 \pm 0.4^*}{7.2 \pm 0.4}$
İ.Ç.N.K., %	$\frac{35.3 \pm 1.8^*}{26 \pm 1.3}$	$\frac{34.3 \pm 1.7^*}{21.6 \pm 1.1}$	$\frac{37.0 \pm 1.9^*}{24 \pm 1.2}$	$\frac{38.7 \pm 1.9^*}{29.4 \pm 1.5}$
İg A, q/l	$\frac{1.65 \pm 0.08^*}{1.35 \pm 0.07}$	$\frac{1.6 \pm 0.08^*}{1.1 \pm 0.06}$	$\frac{1.75 \pm 0.09^*}{1.25 \pm 0.06}$	$\frac{1.9 \pm 0.1^*}{1.5 \pm 0.08}$
Cərəyan edən immun komplekslər, q/l	$\frac{2.1 \pm 0.08^*}{2.5 \pm 0.13}$	$\frac{2.4 \pm 0.1^*}{3.0 \pm 0.15}$	$\frac{2.2 \pm 0.08^*}{2.7 \pm 0.14}$	$\frac{2.1 \pm 0.08^*}{2.2 \pm 0.1}$

IL-1B mon.,mq/l	$\frac{35.2 \pm 1.8^*}{22 \pm 1}$	$\frac{34.0 \pm 1.7^*}{18.4 \pm 0.9}$	$\frac{37.8 \pm 1.8^*}{21.3 \pm 1.0}$	$\frac{39.4 \pm 1.9^*}{24.2 \pm 1.2}$
IL-6,mon.,nq/l	$\frac{58.6 \pm 2.9^*}{48.6 \pm 2.3}$	$\frac{56.8 \pm 2.8^*}{40.5 \pm 2}$	$\frac{61.7 \pm 3.1^*}{47 \pm 2.4}$	$\frac{66.3 \pm 3.3^*}{53.5 \pm 2.7}$

Surətdə təcrübü qrup,məxrəcdə isə nəzarət qrupu qeyd edilmişdir

CD4/CD8 nisbəti müxtəlif mövsümlərdə təcrübü qrup1,6 ş.v və ya 1,25-1,4 dəfə çox təcrübü qrupundan olan güləşçilərin periferik qanıdakı monositlərin, neytrofillərin, faqositar və sekretor aktivliyində, NKF hüceyrələrinin sitotoksikin və β-limfasitlərinin antitel yaratma qabiliyyətində yüksək göstəricilərlə özünü biruzə vermişdir. Belə ki, il ərzində təcrübü qrupdan olan idmançılarda cərəyan edən NK müqayisə olunan qruplarda möhsümü göstəricilərdən 1,3-1,6 dəfə yüksək olmuşdur. Qanın monositlərinin faqositar aktivliyinə yüksəlməsi, həmçinin antitel yaratmaq qabiliyyətinin intensivləşməsi (məsələn, İg A) təcrübü qruplarda ümumi cərəyan ümmun komplekslərində çox aşağı mövsümü göstəricilərlə müşaiyət olunmuşdur (patogen orta və kiçik komplekslərinin hesabına). Beləliklə ilin müxtəlif vaxtlarında reabilitasiyaedici tədbirlərinin keçirilməsi güləşçilərdə immunitet statusunun hazırlıq dövründə daha optimal səviyyədə qorunmasına kömək edir. Bu da ənənəvi ümumi qəbul olunmuş metodlarla müqayisədə idmançıların hazırlığında özünün effektivliyinə görə fərqlənir. Bundan başqa, aparılan kompleks tədbirlər güləşçilərin immunitet sistemində mövsümü dəyişikliyin azaldılmasına və ya tam aradan qaldırılmasına imkan verir(8.c.43-46;9.c.18-21)

Müəyyən edilmişdir ki, yarış dövründə kompleks reabilitasiya tədbirlərinin aparılması ilin müxtəlif vaxtlarında mövsümü amilin immunitet göstəricilərinə təsirini minimallaşdırır, bunu əsas qrupdan alınan nəticələrlə müqayisə də təsdiq etmişdir. Lakin, yarış dövründə idmançıların üzərinə düşən fiziki və psixoloji yüklərin artdığını nəzərə alsaq, onda tətbiq olunan reabilitasiya tədbirləri tam olaraq mövsümü təsirlərin ümumilikdə aradan qaldırmağa imkan vermir. Bunu hazırlıq dövründə aparılan araşdırmalar da təsdiq etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, yarış dövründə yayda aparılan reabilitasiya tədbirləri immunitet statusunda dəyişikliklər daha yüksək olduğu halda, payızda daha aşağı olur. Təcrübü və əsas qrupa daxil olan güləşçilərin immunitet sistemində yaranan dəyişikliklərin ilin müxtəlif vaxtlarında müqayisəli öyrənilməsi zamanı məlum olmuşdur ki, reabilitasiyanın kompleks tədbirlərini keçmiş idmançılarda leykositlərin, limfositlərin və onların subpopulyasiyaları əsas qrupa daxil olanların göstəricilərindən daha yüksək olduğu məlum olur (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Güləşçilərin immunitet göstəricilərinə məşq dövründə reabilitasiya tədbirlərinin ilin fəsilindən asılı olaraq dəyişməsi(M±m,n=14)

Göstəricilər	Qış	Yaz	Yay	Payız
Leykositlər, •10 ⁹ /l	$\frac{6.1 \pm 0.3^*}{5.2 \pm 0.25}$	$\frac{5.2 \pm 0.25^*}{4.1 \pm 0.2}$	$\frac{5.9 \pm 0.3^*}{4.7 \pm 0.2}$	$\frac{6.7 \pm 0.3^*}{5.6 \pm 0.3}$
Limfositlər, •10 ⁹ /l	$\frac{1.32 \pm 0.07^*}{0.62 \pm 0.03}$	$\frac{1.13 \pm 0.06^*}{0.38 \pm 0.02}$	$\frac{1.27 \pm 0.08^*}{0.5 \pm 0.025}$	$\frac{1.45 \pm 0.1^*}{0.71 \pm 0.035}$
CD3, •10 ⁹ /l	$\frac{0.81 \pm 0.04^*}{0.43 \pm 0.02}$	$\frac{0.69 \pm 0.03^*}{0.21 \pm 0.01}$	$\frac{0.78 \pm 0.04^*}{0.32 \pm 0.02}$	$\frac{0.9 \pm 0.05^*}{0.53 \pm 0.03}$
CD4, •10 ⁹ /l	$\frac{0.58 \pm 0.03^*}{0.2 \pm 0.009}$	$\frac{0.49 \pm 0.025^*}{0.1 \pm 0.005}$	$\frac{0.56 \pm 0.03^*}{0.14 \pm 0.007}$	$\frac{0.64 \pm 0.03^*}{0.24 \pm 0.01}$
CD4/CD8	$\frac{1.7 \pm 0.09^*}{0.91 \pm 0.05}$	$\frac{1.47 \pm 0.07^*}{1.0 \pm 0.05}$	$\frac{1.67 \pm 0.08^*}{0.87 \pm 0.04}$	$\frac{1.9 \pm 0.1^*}{0.86 \pm 0.04}$
CD22, •10 ⁹ /l	$\frac{0.29 \pm 0.015^*}{0.17 \pm 0.009}$	$\frac{0.24 \pm 0.012^*}{0.08 \pm 0.004}$	$\frac{0.27 \pm 0.014^*}{0.12 \pm 0.006}$	$\frac{0.31 \pm 0.016^*}{0.21 \pm 0.01}$
CD16, •10 ⁹ /l	$\frac{0.12 \pm 0.006^*}{0.045 \pm 0.002}$	$\frac{0.10 \pm 0.005^*}{0.022 \pm 0.001}$	$\frac{0.12 \pm 0.007^*}{0.033 \pm 0.0016}$	$\frac{0.13 \pm 0.008^*}{0.057 \pm 0.0028}$
F.İ. Monositlər, %	$\frac{60 \pm 3^*}{48.8 \pm 2.5}$	$\frac{51.0 \pm 2.6^*}{38.5 \pm 1.9}$	$\frac{58.0 \pm 2.9^*}{44.1 \pm 2.1}$	$\frac{65.8 \pm 3.3^*}{52.6 \pm 2.6}$
F.Ç. Monositlər, i.e.	$\frac{4.3 \pm 0.2^*}{3.5 \pm 0.18}$	$\frac{3.6 \pm 0.18^*}{2.8 \pm 0.14}$	$\frac{4.1 \pm 0.2^*}{3.2 \pm 0.15}$	$\frac{4.7 \pm 0.2^*}{3.8 \pm 0.19}$
F.İ. Neytrofillər, %	$\frac{68.1 \pm 3.4^*}{56.2 \pm 2.8}$	$\frac{58.0 \pm 2.9^*}{44.3 \pm 2.2}$	$\frac{65.9 \pm 3.3^*}{50.8 \pm 2.5}$	$\frac{74.8 \pm 3.7^*}{60.6 \pm 3}$

F.Ç. Neytrofillər, i.e.	$\frac{5.9 \pm 0.3^*}{4.8 \pm 0.2}$	$\frac{5.0 \pm 0.25^*}{3.8 \pm 0.2}$	$\frac{5.7 \pm 0.28^*}{4.3 \pm 0.2}$	$\frac{6.5 \pm 0.33^*}{5.1 \pm 0.25}$
İ.Ç.N.K., %	$\frac{3.0 \pm 0.15^*}{11.7 \pm 0.6}$	$\frac{2.6 \pm 0.13^*}{9.2 \pm 0.5}$	$\frac{4.9 \pm 0.25^*}{10.6 \pm 0.5}$	$\frac{5.6 \pm 0.28^*}{12.6 \pm 0.6}$
İg A, q/l	$\frac{0.91 \pm 0.04^*}{0.53 \pm 0.02}$	$\frac{0.77 \pm 0.04^*}{0.38 \pm 0.02}$	$\frac{0.9 \pm 0.05^*}{0.48 \pm 0.03}$	$\frac{1.0 \pm 0.05^*}{0.61 \pm 0.04}$
Cərəyan edən immun komplekslər,q/l	$\frac{3.05 \pm 0.15^*}{3.5 \pm 0.2}$	$\frac{3.35 \pm 0.17^*}{4.2 \pm 0.2}$	$\frac{2.95 \pm 0.15^*}{3.9 \pm 0.17}$	$\frac{2.6 \pm 0.12^*}{3.1 \pm 0.15}$
IL-1B mon.,mq/l	$\frac{29.5 \pm 1.5^*}{18.0 \pm 0.9}$	$\frac{25.1 \pm 1.3^*}{14.2 \pm 0.7}$	$\frac{28.5 \pm 1.4^*}{16.3 \pm 0.8}$	$\frac{32.4 \pm 1.6^*}{19.4 \pm 1.0}$
IL-6,mon.,nq/l	$\frac{43.7 \pm 2.2^*}{29.7 \pm 1.5}$	$\frac{37.3 \pm 1.9^*}{23.4 \pm 1.2}$	$\frac{42.3 \pm 2.1^*}{26.9 \pm 1.3}$	$\frac{48.0 \pm 2.4^*}{32.0 \pm 1.6}$

Surətdə təcrübi qrup,məxrəcdə isə nəzarət qrupu qeyd edilmişdir
Təcrübi qrupa daxil olan güləşçilərdə ilin müxtəlif vaxtlarında immun tənzimləyən indeksi yüksək göstəricilərlə xarakterizə olunmuşdur (əsas qrupla müqayisədə 1,5-2,2 dəfə yüksək olmuşdur), p<0.05. Yarış dövründə reabilitasiya tədbirlərinin yerinə yetirilməsi immuniteti yaratmağa qadir olan hüceyrələrin ilin müxtəlif vaxtlarında funksional aktivliyinin yaxşılaşmasına kömək etmişdir. Bu monositlərin və neytrofillərin faqositar aktivliyində, NK- və β- hüceyrələrin sitotoksiki və antitel yaratmaq qabiliyyətində də özünü göstərmişdir. Eyni zamanda, öyrənilən göstəricilərə mövsümi dəyişkənliklərin təsiri əsas qrupa daxil olan güləşçilərdə də müəyyən qədər qorunub saxlanılmışdır. Göstərilən tendensiya, həmçinin də, monositlərin və neytrofillərin sekretor fəaliyyəti üçün də xarakterik olmuşdur. Beləliklə, yarış dövründə aparılan kompleks reabilitasiya tədbirləri immun statusunun yaxşılaşmasına kömək etmiş, mövsümi təsiri müəyyən qədər aradan götürmüş, ümumqəbul olunmuş metodlarla verilmiş hazırlıq mərhələsində baş verən dəyişkənliklərlə müqayisədə nəticələrin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərmişdir.Keçid dövründə aparılan reabilitasiya tədbirləri güləşçilərin immun sisteminin statusuna mövsümi dəyişkənliklərin göstərdiyi təsirini müəyyən qədər zəiflətməmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də müşahidə etmək mümkündür (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Güləşçilərin immun göstəricilərinə keçid dövründə reabilitasiya tədbirlərinin ilin fəsilindən asılı olaraq təsiri

Göstəricilər	Qış	Yaz	Yay	Payız
Leykositlər, •10 ⁹ /l	$\frac{6.3 \pm 0.3}{5.6 \pm 0.28}$	$\frac{5.8 \pm 0.3}{5.1 \pm 0.25}$	$\frac{6.6 \pm 0.3}{5.4 \pm 0.27}$	$\frac{6.9 \pm 0.35^*}{5.9 \pm 0.3}$
Limfositlər, •10 ⁹ /l	$\frac{1.77 \pm 0.09^*}{1.2 \pm 0.06}$	$\frac{1.74 \pm 0.09^*}{1.0 \pm 0.05}$	$\frac{1.86 \pm 0.09^*}{1.1 \pm 0.05}$	$\frac{2.07 \pm 0.1^*}{1.3 \pm 0.07}$
CD ₃ , •10 ⁹ /l	$\frac{1.27 \pm 0.06^*}{0.84 \pm 0.04}$	$\frac{1.18 \pm 0.06^*}{0.64 \pm 0.03}$	$\frac{1.34 \pm 0.07^*}{0.74 \pm 0.035}$	$\frac{1.4 \pm 0.08^*}{0.96 \pm 0.05}$
CD ₄ , •10 ⁹ /l	$\frac{0.8 \pm 0.04^*}{0.45 \pm 0.02}$	$\frac{0.72 \pm 0.036^*}{0.34 \pm 0.01}$	$\frac{0.84 \pm 0.04^*}{0.4 \pm 0.02}$	$\frac{0.87 \pm 0.05^*}{0.52 \pm 0.03}$
CD ₄ /CD ₈	$\frac{1.67 \pm 0.08^*}{1.31 \pm 0.05}$	$\frac{1.544 \pm 0.07^*}{1.29 \pm 0.05}$	$\frac{1.7 \pm 0.09^*}{1.33 \pm 0.07}$	$\frac{1.83 \pm 0.09^*}{1.28 \pm 0.05}$
CD ₂₂ , •10 ⁹ /l	$\frac{0.3 \pm 0.015^*}{0.26 \pm 0.01}$	$\frac{0.28 \pm 0.014}{0.2 \pm 0.01}$	$\frac{0.31 \pm 0.016^*}{0.23 \pm 0.01}$	$\frac{0.33 \pm 0.017}{0.3 \pm 0.01}$
CD ₁₆ , •10 ⁹ /l	$\frac{0.16 \pm 0.008^*}{0.11 \pm 0.005}$	$\frac{0.15 \pm 0.007^*}{0.08 \pm 0.004}$	$\frac{0.17 \pm 0.009^*}{0.09 \pm 0.004}$	$\frac{0.17 \pm 0.009^*}{0.12 \pm 0.006}$
F.İ. Monositlər %	$\frac{72.8 \pm 3.6^*}{58 \pm 2.9}$	$\frac{67.0 \pm 3.4^*}{52.9 \pm 2.6}$	$\frac{76.3 \pm 3.8^*}{56 \pm 2.8}$	$\frac{79.8 \pm 4.0^*}{61.1 \pm 3}$
F.Ç. Monositlər i.e.	$\frac{6.3 \pm 0.3^*}{5.1 \pm 0.25}$	$\frac{5.8 \pm 0.3^*}{4.6 \pm 0.23}$	$\frac{6.7 \pm 0.3^*}{4.9 \pm 0.24}$	$\frac{6.9 \pm 0.3^*}{5.4 \pm 0.27}$

F.İ. Neytrofillər %	$\frac{81.7 \pm 4.0^*}{70.2 \pm 3.5}$	$\frac{75.2 \pm 3.8^*}{63.9 \pm 3.2}$	$\frac{85.6 \pm 4.3^*}{67.7 \pm 3.4}$	$\frac{89.5 \pm 4.5^*}{74 \pm 3.7}$
F.Ç. Neytrofillər i.e.	$\frac{8.4 \pm 0.4^*}{6.1 \pm 0.3}$	$\frac{7.7 \pm 0.4^*}{5.6 \pm 0.3}$	$\frac{8.8 \pm 0.4^*}{5.9 \pm 0.3}$	$\frac{9.2 \pm 0.4^*}{5.5 \pm 0.3}$
İ.Ç.N.K. %	$\frac{31.5 \pm 1.6^*}{20.4 \pm 1}$	$\frac{29.0 \pm 1.5^*}{18.5 \pm 0.9}$	$\frac{33.0 \pm 1.6^*}{19.6 \pm 1.0}$	$\frac{34.5 \pm 1.7^*}{21.5 \pm 1.1}$
İg A, q/l	$\frac{1.5 \pm 0.08^*}{0.92 \pm 0.04}$	$\frac{1.4 \pm 0.08^*}{0.83 \pm 0.04}$	$\frac{1.7 \pm 0.09^*}{0.88 \pm 0.04}$	$\frac{1.7 \pm 0.09^*}{0.97 \pm 0.05}$
Cərəyan edən immun komplekslər,q/l	$\frac{2.0 \pm 0.1^*}{2.3 \pm 0.1}$	$\frac{2.15 \pm 0.1^*}{2.5 \pm 0.1}$	$\frac{1.9 \pm 0.09^*}{2.4 \pm 0.1}$	$\frac{1.8 \pm 0.09^*}{2.2 \pm 0.1}$
IL-1B mon.,mq/l	$\frac{32.5 \pm 1.6^*}{25.5 \pm 1.3}$	$\frac{29.9 \pm 1.5^*}{23.2 \pm 1.1}$	$\frac{34.0 \pm 1.7^*}{24.5 \pm 1.2}$	$\frac{35.6 \pm 1.8^*}{26.8 \pm 1.3}$
IL-6,mon.,nq/l	$\frac{51.2 \pm 2.6^*}{39.7 \pm 2}$	$\frac{47.1 \pm 2.4^*}{36.2 \pm 1.8}$	$\frac{53.6 \pm 2.7^*}{38.3 \pm 1.9}$	$\frac{56.0 \pm 2.8^*}{41.8 \pm 2.1}$

Surətdə təcrübi qrup, məxrəcə isə nəzarət qrupu qeyd edilmişdir

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi güləşçilərdə immun sisteminin bəzi parametrlərin göstəricilərinin təcrübi və əsas qruplarda öyrənilməsi zaman alınan optimal nəticələrin müqayisəsi də reabilitasiya tədbirlərinin səmərəli təsirini bir daha təsdiq edir. Güləşçilərdə immun statusunun optimallaşdırılması üçün aparılan reabilitasiya tədbirlərinin bütün mövsümlərdə aparılması öz səmərəsini vermişdir, bu daha çox payız dövründə özünü kəskin biruzə vermişdir. Payız dövrü ilə müqayisədə reabilitasiya kursundan alınan effekt daha az yayda qeyd olunmuşdur. Onda yayda və qışda reabilitasiyadan alınan effekti orta dərəcəli kimi qiymətləndirmək olar. Aparılmış reabilitasiya tədbirləri nəticəsində alınan mövsümi dəyişikliklərin effektivliyinin eyni cür olmaması, bu və yay digər dərəcədə hazırlıq və yarış dövrlərində alınan səmərə ilə uyğunluq təşkil etmişdir.

Tədqiqatlar nəticəsində alınan nəticələrin təhlili zamanı müəyyən olunmuşdur ki, təcrübi qruplardan olan güləşçilərdə leykositlərin ümumi miqdarı qışda 12,5% ($p > 0,05$), yazda 13,7% ($p > 0,05$), yayda 22,0% ($p < 0,05$), payızda isə 16,9% ($p < 0,05$) əsas qrupla müqayisədə yüksək olmuşdur.

Güləşçilərdən limfositlərin mütləq miqdarının artmasının analoji müqayisəsi göstərilmişdir ki, onların miqdarı qışda - 47,5%, yazda - 74,0%, yayda - 69,0% payızda isə 59,2% olmuşdur ($p < 0,005$). Belə bir dinamika CD₃ -, CD₄ -, CD₂₂ -, CD₁₆ hüceyrələrinin mütləq miqdarının dəyişilməsi dinamikasında da qeyd edilmişdir. Beləki, CD₃-limfositlərinin təcrübi qruplarda miqdarı qışda aparılan yoxlamalarda əsas qrupla müqayisədə 51.2% ($p < 0,05$) yüksək olmuşdur. Bu artma yazda - 84.3% ($p < 0,05$), yayda - 81.0% ($p < 0,05$) və payızda isə 55.6% ($p < 0,05$) təşkil etmişdir. CD₄-limfositlərinin artma intensivliyi təcrübi qruplarda ilin analoji mövsümlərində aşağıdakı kimi olmuşdur: qışda - 77.8% ($p < 0,05$), yazda - 211.8% ($p < 0,05$), yayda - 210,0% ($p < 0,05$) və payızda 67.3% ($p < 0,005$) təşkil etmişdir. Təcrübi qruplara daxil olan güləşçilərdə CD₄/CD₈ immuntənziqləmə indeksinin yüksək qiymətə malik olması ilə xarakterizə olunmuşdur. İmmuntənziqləyici sistemin ən yüksək qiyməti payızda, ən aşağı isə yazda müşahidə olunmuşdur. Reabilitasiya kursu keçdikdən sonra güləşçilərə mövsümi amillərin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə minimallaşdırır, monositlərin və neytrofillərin faqositar aktivliyini aşağı salır. Bu tədbirlər, həmçinin də, NK-hüceyrələrinin killer qabiliyyətlərinə də təsir etmişdir. Belə ki, təcrübi qrupa daxil olan güləşçilərin qanında faqositəedici monositlərin miqdarına təsir etmişdir və bu əsas qrupla müqayisədə, qışda - 1.25 dəfə ($p < 0,05$), yazda - 1.27 dəfə ($p < 0,05$), yayda - 1.36 dəfə ($p < 0,05$) və payızda 1.30 dəfə ($p < 0,05$) artmışdır. Buna bənzər analoji dəyişmə dinamikası neytrofillərin faqositəedici indeksi üçün də qeyd edilmişdir. NK-hüceyrələrinin sitotoksiki qabiliyyəti qışda, təcrübi qrupda 1.54 dəfə ($p < 0,05$), yazda - 1.57 dəfə ($p < 0,05$), yayda - 1.68 dəfə ($p < 0,05$) və payızda isə 1.6 dəfə ($p < 0,05$) olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, aparılan reabilitasiya tədbirləri nəticəsində ilin mövsümi amillərinin β-hüceyrələrinin antitelyaratmaq qabiliyyətinə təsirini azaltmışdır, bunu təcrübi qruplardan olan güləşçilərin qan zərdabında immunoqlobulinlərin qatılığını ilin fəsillərindən asılı olmayaraq yüksək səviyyədə olması da təsdiq edir. Xüsusilə də, qan zərdabında İg A - yerli (lokal) immunitetə cavab verən amillərin qatılığı reabilitasiya tədbirlərini keçən təcrübi qrupun idmançılarında nəzarət qrupla müqayisədə qışda - 1.63 dəfə ($p < 0,05$), yazda - 1.68 dəfə ($p < 0,05$), yayda - 1.93 dəfə ($p < 0,05$) və payızda isə 1.75 dəfə ($p < 0,05$) yüksək olmuşdur. Antitel yaratmaq və cərəyan edən immun komponentlərinin klirensinin monositlərin faqositar fəaliyyətinin aktivləşməsi hesabına güləşçilərin

qanında immun komplekslərinin miqdarı azalmış olur. Bu daha çox payızda, daha müləim – yayda və qışda, daha az isə yazda müşahidə olunmuşdur. Belə ki, qış dövründə təcrübi qrupda ümumi cərəyan edən immun komponentlərinin səviyyəsi, əsas qrupla müqaisədə aşağıdakı kimi olmuşdur: qışda - 1.15 dəfə ($p<0,05$), yazda – 1.16 dəfə ($p<0,05$), yayda – 1.26 dəfə ($p<0,05$) və payızda isə 1.22 dəfə ($p<0,05$) aşağı olmuşdur. Aparılmış reabilitasiya tədbirləri nəticəsində güləşçilərin orqanizminə müvsumi amillərin immun statusuna təsirini minimallaşdırılması payızda daha effektiv olduğu məlum olmuşdur. Beləliklə orqanizmin immun sistemində baş verən funksional dəyişikliklərin dinamikası ilin fəsilələrin təsiri eyni ilə monositlərin və neytrofillərin sekretor qabiliyyətinə aid edilə bilər.

Nəticə. Beləliklə, məşq prosesinin keçid dövründə reabilitasiya tədbirlərindən kompleks şəkildə istifadə olunması güləşçilər bir sıra immun göstəricilərinin təkcə optimallaşdırmır, həm də, onlara fəsil dəyişmələrinin (amillərinin) təsirini minimallaşdırır. Aparılmış reabilitasiya tədbirlərindən effekt daha çox payızda qeyd olunduğu halda, daha az effekt isə yazda müşahidə olunmuşdur. İmmun statusunun optimallaşması yay və qışda orta dərəcədə qorunub saxlanılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, güləş məşqinin keçid dövründə fiziki yüklərinin intensivliyi və psixoloji yüklər azaldığından reabilitasiya tədbirlərinin köməyi ilə immun statusunun korreksiyası ilin fəsilindən asılı olmayaraq effektiv olur və bu effektivlik payızda özünün maksimal səviyyəsinə payızda çatır. Tədqiqatlar zamanı alınan dəlillərdən məşq prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə olunaraq, idmançıların immun sisteminin yüksəldilməsində məşqlərin səmərəliliyinin artırılması üçün münasib dövrün seçilməsində və nəticədə idmançılar arasında xəstəliklərin minimallaşdırıcı olmasına kömək etmiş olar

Ədəbiyyat

1. Алибекова С.С. “Изучение иммунного статуса спортсменов в условиях тренировочного процесса” Ливерпуль, Великобритания (4-6 марта) 2020 –с.120-130.
2. Алибекова С.С. “Влияние физических нагрузок на липидный профиль и иммунную систему крови у занимающихся борьбой”, VI Международная научно-практическая конференция София, Болгария 12-14 февраль 2020 ,с.260-265.
3. Волков В.Н., Исаев А.П., Батанов С.В., Гавриш Т.В. Иммунология // Теория и практика спорта физической культуры. – 1995. – Т.10 с. 12-14
4. Донников А.Е. Взаимосвязь переносимости физической нагрузки с показателями срочной адаптации иммунной системы. – Москва: Автореф.на дисс.канд.мед.наук, 2009. – 18 с.
5. Исаев А.П. Физиология иммунной системы спортсменов. Спорт. Иммунология. Адаптация. Здоровье. / А.П.Исаев, С.А.Лигачина, А.С.Аминов. Челябинск: Ю.УрГУ, 2004. – 199 с.
6. Ляпин В.П. Состояние клеточного иммунитета у борцов разных квалификационных категорий в течении тренировочного цикла // Педагогика, психология и медикобиологические проблемы физического воспитания и спорта. – 2003: - №4. – с.77-81
7. Миссин З.Х. Иммунная система человека и физическая нагрузка. Мед. иммунология, 2007, №1, с.36-38
8. Суздальский Р.С., Левандо В.А. Иммунологические аспекты спортивной деятельности человека // Теория и практика физической культуры. – 1998. – Т10. – с.43-46
9. Суздальский Р.С., Левандо В.А. Новые подходы к пониманию спортивных стрессорных иммунодефицитов // Теория и практика физической культуры. – 2003. – Т1. – с.18-21
10. Стернин Ю.И., Кнорринг Г.Ю., Сизякина Л.П. Особенности регуляции иммунной системы при высокой физической активности // Цитокины и воспаление. – 2007а. – Т.2. – с.60-66
11. Стернин Ю.И., Сизякина Л.П. Некоторые иммунологические показатели при спортивной деятельности // Терра- - Медицина. – 2007в. – Т.6. – с.48-51
12. Machkinnon L.T // Immunity in athletes // Int. sports Med. -1997. –vol. 18.- №1 – p.62-68
13. Nielsen H.B // Lymocyte responses to maximal exercises. A physiological perspective // sport Med. -2003. –Vol 33. - № 11. –p.853-867

IMMUNE STATUS DISTURBANCES CORRECTION IN WRESTLER DURING TRAINING MACROSYSTEM DEPENDENT ON YEAR SEASON

M.A.Babayev, S.S.Alibekova, S.Ch.Babayeva

SUMMARY

The comprehensive use of rehabilitation measures during the transition period of the training process not only optimizes a number of immune indicators of wrestlers, but also minimizes the impact of seasonal changes (factors) on them. In the article the outcomes of analysis of immune status disturbances correction in wrestlers during training macrocycle depending on year season are adduced.

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ РЕАБИЛИТАЦИОННЫХ МЕРОПРИЯТИЙ НА ИММУННЫЙ СТАТУС БОРЦОВ В ТЕЧЕНИИ ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СЕЗОНА ГОДА

М.А.Бабаев, С.С.Алибекова, С.Ч.Бабаева

РЕЗЮМЕ

Комплексное использование реабилитационных мероприятий в переходный период тренировочного процесса не только оптимизирует ряд иммунных показателей борцов, но и минимизирует влияние на них сезонных изменений (факторов). В статье приведены результаты изучения эффективности коррекции иммунного статуса у борцов в течении тренировочного макроцикла в зависимости от сезона года.

Məqalə redaksiyaya 01 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 10 dekabr 2020 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 159.9

**ИДЕИ КОСМИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ
ИМАДДЕДИНА НАСИМИ И МАНСУРА АЛЬ-ХАЛЛАДЖА:
БОГОЦЕНТРИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ**

Р.А.Халилов

Филиала МГУ им. М.В.Ломоносова
Баку, пр. Г.Джавида, 133
e-mail: puroshottama999 @ yandex.ru

Açar sözlər: ilahilik, həqiqət, kosmizm, birlik, Tanrı

Keywords: divinity, truth, cosmism, unity, God

Ключевые слова: божественность, истина, космизм, единство, Бог

С начала времён Бог посылал на землю Божественных Учителей. Их задача заключалась в том, чтобы помочь людям найти путь к спасению и восстановить Божественную гармонию на земле. Имена некоторых учителей хорошо известны, другие же имена были преданы забвению. Все они выполняли Божественный План.

Великие духовные учителя - поистине великие герои и благодетели человечества и истории. Развитие истории показывает медленное разложение морали и общечеловеческих ценностей. Великие духовные личности сохраняют баланс «Божественной Гармонии». Деграция моральных ценностей нейтрализуется. Они вновь возрождаются посредством священных писаний и личного примера выдающихся религиозных личностей. Нравственность - это истинная основа человеческого общества. Без нравственности не может быть истинного процветания и мира. Моральный уровень общества или цивилизации пропорционален нравственному выбору его членов, способных взять под контроль мирские желания и пристрастия. В основе такого фундаментального выбора часто стоит харизматическая личность. Только самые великие становятся основателями новой религии.

Каждый человек отправляется в паломничество к Богу. Бог и мир тесно взаимосвязаны между собой. Они постоянно взаимодействуют. Человек есть часть великой божественной истории. Каждый человек является частью истории.

Человек живет не только для сохранения потомства, накопления денег, удовольствия, а также имени и славы или простого времяпрепровождения. Человеческая жизнь предназначена для более высокой цели!

Основатель и глава флорентийской Платоновской академии, итальянский философ и гуманист XV века Марсилио Фичино говорил о божественности человека, которая составляет достоинство человека и выражается в его бессмертии, о сопричастности человека ко всему созданному Богом. Эразм Роттердамский связывал достоинства и ценность человека с его культурой, которая формировалась благодаря образованию, воспитанию и просвещению. Рассматривая человека как образ и подобие Бога, он особо подчеркивал важность самопознания личности.

Насими и Мансур приравнившие человека к Богу были близки по мировоззрению к выдающимся гуманистам Европы, строившим свои антропоцентристские и пантеистические философские учения на признании универсальности и божественности человеческой природы.

Насими был ярким последователем и пропагандистом идей Фазлуллаха Наими – основателя хуруфизма, обогатившего историю нашей литературы та- кими духовными сокровищами, как «Джавидан-наме», «Мохаббет-наме» и «Нов-наме». Он с юных лет глубоко усвоил сущность, цель и предназначение хуруфизма и выбрал себе псевдоним Насими, который был созвучен имени его учителя Наими. За пропаганду идей хуруфизма его объявили «безбожником», «иноверцем» и неоднократно заточали в тюрьму. Насими прожил очень сложную, трудную и противоречивую жизнь. В его эпоху хуруфизм получил широкое распространение как прогрессивная идея, убеждение и мировоззрение. Основу этого учения составляло новое отношение к человеку, новое его понимание. Оно своими корнями было неразрывно связано с духом нашего народа, его общественно-политическими взглядами и жизнью.

В начале своего творчества Насими, подобно его учителю Наими, стоял на позициях суфизма и был последователем знаменитого суфийского шейха Шибли. Кроме того он был поклонником иранского суфия и поэта X века Гусейна Халладжа Мансура, который говорил: «Я — Бог!». Так Мансур выражал мысль, что Бог, или частица Бога в каждом из нас. Хотелось бы сделать небольшой экскурс в жизнеописание этого великого человека. С самого детства он постоянно медитировал на Бога. Несмотря на то, что его семья была бедной его родители хотели, чтобы он получил хорошее образование. Но у Мансура было чистое сердце, полное любви, а его единственным желанием было познать свою истинную природу. Когда родители решили отдать его в школу, то он спросил их о цели её посещения. Родители пояснили ему, что цель заключается в том, чтобы он получил образование и смог бы зарабатывать себе на жизнь. Мансур сказал, «Мама! Должен ли я учиться только для того, чтобы заработать себе на жизнь? Разве собаки, птицы, муравьи и многие другие существа не добывают себе пищу не имея при этом образования? Должен ли я растрачивать свою божественную жизнь ради наполнения своего желудка? Он покинул свой дом.. Несмотря на свои юные лета, его лицо излучало свет. Он ни у кого ничего не просил. Люди, видя излучающий свет на его лице, предлагали ему разные вещи. Одна пожилая женщина предложила ему хлеб. Чистота его сердца обеспечивала ему еду. Его чистая любовь служила ему пищей.

Благодаря своим хорошим самскарам (унаследованным склонностям) и урокам учителя он обрел твердую веру в ведическое изречение «Ахам Брахмаасми» (Я есть Бог). Куда бы он не направлялся, он все время провозглашал: «Аналь Хаг! Аналь Хаг! Я – есть Бог!»

Когда люди слышали, как он постоянно повторяет это изречение, они спрашивали его, действительно ли он — Бог. И всегда он трижды настойчиво отвечал: «Да, я — Бог». Люди удивлялись его заявлению, а некоторые считали сумасшедшим. Некоторые люди относились к нему с насмешкой. течением времени он стал мишенью для зависти и ненависти среди известных людей Бенареса, включая ведических учителей и глав религиозных учреждений. Взрослые оскорбляли его. Обращаясь к нему, они спрашивали его: «Ты маленький человек! Как ты смеешь утверждать, что ты Бог? Как ты можешь быть Богом?» Глупые люди задают подобные вопросы из-за своего невежества и отсутствия веры. Почему они должны при этом подрывать веру других? Ответ Мансура был таков: «Я произношу эти слова, потому я Бог. В каждом заключена божественная энергия. Но некоторые используют её на благородные цели, а другие просто злоупотребляют ей. Я использую её в благородных целях.» Он продолжал произносить, «Я Бог. Я Бог».

Тем временем все ученые собрались вместе и заключили: «Мы изучили все Веды и священные писания. Несмотря на это мы не осмеливаемся заявлять об этом. Как этот молодой человек не имеющий никакого образования осмеливается утверждать такое?»

Они пошли ко двору правителя и подали жалобу на Мансура.

«О, царь! Этот мальчишка оскорбляет наши знания. Несмотря на наши познания мы не можем утверждать что он Бог. Этот невежественный глупец постоянно возглашает, что он Бог. Как это объяснить? Либо он лунатик, либо самодовольный тип.

Пандиты решили положить этому конец. В природе злых людей причинять вред невинным и добрым людям. Они не проводят различий между дорогим сари и рваным клочком ткани.

Царь вызвал Мансура ко двору и спросил его: «Кто ты?». Тут же последовал ответ: «я — Бог». Царь подошел к нему ближе и попытался обратиться к нему мягкими словами: “Дитя! Ты обычный человек. Ты безграмотный и невежественный человек. Тебе не следует кичиться тем, что ты Бог.” Мансур ответил: «Я буду продолжать делать это; Я провозглашаю истину: я — Бог, ты — Бог, каждый — Бог. Внутренним обитателем всех живых существ является Бог. Мусульмане говорят «Аллаху Акбар»; Христиане – «Бог велик»; индусы – «Со-Хам». Бог един. Он Брахма-сутра; Он подобен единой нити, пронизывающей все живые существа, как бусинкам на чётках». Мансур продолжал отстаивать свою позицию с царем в подобной манере. Слова царя не возымели действия на него. Он сказал: “О, царь! Ты пытаешься увести меня с царского пути. Так поступать нехорошо». Мансур продолжал утверждать: «Я-Бог»

Царь подверг его медицинскому обследованию и нашел, что он не душевнобольной. Тогда правитель посоветовал ему прекратить говорить «я — Бог», чтобы не навлекать на себя обвинений в богохульстве. Мансур решительно отказался подчиняться приказу правителя, и заявил, что он скорее откажется от своей жизни, чем отречётся от непоколебимой веры и твердого убеждения в своём единстве с Богом. Он смело спросил царя: «Почему ты хочешь, чтобы я отказался от истины? Истинно, я — Бог, ты — Бог, каждый — Бог».

Царь разгневался. «Ты с презрением относишься к моим словам», -сказал он. Так как он не изменил своего поведения, несмотря на все убеждения и угрозы, правитель обратился к пандитам, чтобы они дали совет как с ним поступать. Царь пригласил доктора и приказал ему выколоть глаза Мансуру. «Это заставит его оставаться на одном месте и он не сможет больше беспокоить других». Доктор выколол ему глаза. С улыбкой на лице, мансур продолжал повторять: «Аналь Хаг! Аналь Хаг!». У юноши полностью отсутствовало телесное сознание.

Люди, находившиеся в зале не могли вынести этого жуткого зрелища. Но на лице юноши не было и следа грусти. Он продолжал смеяться. Его вера была непоколебима. Его абсолютно не беспокоило что говорили другие.

Видя решительность Мансура, царь приказал отрубить ему ноги.

Когда стража схватили Мансура и занесли над ним свои сверкающие мечи, Мансур стал смело и громко восклицать: “Аналь Хаг! Аналь Хаг!” Даже когда ему отрубили ноги, он не чувствовал никакой боли. Отрубив ему руки, палачи доложили царю, что Мансур бесстрашно вынес пытку и, даже истекая кровью, с улыбкой на лице повторял изречение.. Царь поспешил на место казни и увидел, что сама земля и пространство вокруг содрогаются от священных звуков «Аналь Хаг», исходящих с языка улыбающегося Мансура и от крови, обильно текущей из его искалеченных рук. Вскоре Мансур замертво упал на землю со спокойной улыбкой на лице и “Аналь Хаг” на устах.

Потрясенный царь распростерся у ног Мансура. Он испытывал чувство раскаяния за то, что послушался глупых пандитов. Он послал за учителями, священниками, пандитами и главами религиозных учреждений, которые обвиняли святого Мансура. Когда они пришли, он сказал: «Какая польза в ваших книжных знаниях? Вы не смогли понять величие Мансура. Это был человек, который достиг гармонии мысли, слова и дела. Вы не придерживаетесь того, что читаете и чему учите. Вы — скопище самонадеянных книжных червей, завистливых к действительно великим людям. Сбитый с праведного пути вашими жалобами, я впал в грех — совершил убийство святого человека. Тем не менее, он стал мучеником за высшую истину «Аналь Хаг». Чтобы преподать вам урок и даровать источник вдохновения вам и вашим последователям, я построю мемориал Мансуру в самом вашем аграхарам.

В чем польза раскаяния когда был совершен такой тяжкий грех?

Мертвое тело было кремировано. Его прах продолжал произносить: «Я Бог. Я Бог!» Люди были потрясены этим явлением».

«Насими также пострадал из-за тех людей, которые не захотели следовать по пути истины». Он не проронил ни слезинки перед лицом смерти. Он до конца был верен Высшей Истине.

Сходство между Насими и Мансуром просто поразительно. Оба осознали свою божественность ещё при жизни; оба заплатили за это своей жизнью и оба явили миру великий пример стойкости и все терпения.

В своих стихах Насими часто повторяет эту фразу. Таким образом он стал последователем хуруфизма. В его произведениях упоминаются: Джалаладдин Руми, Саади, Ибн Сина, Фаридаддин Аттар. В творчестве поэта заметно влияние Руми, Низами Гянджеви. В Шемахе Насими создал общество ученых и музыкантов, в которых объединились талантливые люди. После казни Наими Насими покидает пределы Ширвана и отправляется в Багдад, посещает другие города Ирака, а также Турции, где он продолжает распространять идеи хуруфизма. За это поэт неоднократно подвергался гонениям и бросался в темницу. Это хорошо выражено в его стихах:

Я – истину постиг, пройдя через страданья.
Я истину постиг и жажду с ней слиянья
Вы обо огне Мусы спросите у меня
Поскольку я и есть того огня мерцанье
Я истину познал и понял: Я есть Бог И. в этом убедясь, я не храню молчанья

В истории человечества существует немало бессмертных имен. Среди них есть те, кто обесмертили величие человеческого разума в пантеоне общечеловеческой культуры. Насими и Мансур возвышаются рядом с теми, кто не только создавал неувядаемые образцы большой поэзии, но и героически боролся за раскрепощение человеческого разума.

Его поэзия воспевала человека, звучала гимном человеку.

В противовес религиозным учениям, утверждавшим: «человек - ничто, а бог - все»! Насими и Мансур провозглашали человека «сутью», «сердцевиной всего сущего»

В завершении хотелось бы заключить словами Насими

Тот, кто познал себя, - тот Господа познал.
Познание Бога – вот на свете путь конечный
Я, Насими. Соединился с Богом.
И нет скончанья мне, я – сам Аллах!

Литература

1. Сафарли А., Юсифли Х. История азербайджанской литературы в древний период и в средних веках. Баку: Озан, 1988 (на азербайджанском языке)
2. Насими И. Избранные произведения. Баку: Азернешр, 1973 (на азербайджанском языке)
3. Карамов Н.К. Туристы и географы страны огней. Баку: Азернешр, 1984 (на азербайджанском языке)
4. Хатаи. Дехнаме. Баку: Азернешр, 1959. – 184 с. (на азербайджанском языке)
5. Гулузаде М. Поэт великих идеалов. Баку: Гянджлик, 1973.
5. Luc J. Cortoise – Sathya Sai Baba speaks of Jesus. Sai Towers Publishing, 2008.

Актуальность исследования: Актуальность темы исследования обусловлена тем, что самопознание в философских воззрениях Насими и Мансура возвеличивает человека, что в конечном итоге приводит к познанию бога в человеке. В их творчестве красной нитью проходит мысль об Истине, она пронизывает фактически все их творения.

Научная новизна проблемы: определяется тем, что богоцентрические идеи Насими и Мансура являются провозвестником новой парадигмы и типа мировосприятия, выражающегося идеей всеединства всего сущего со Вселенной, гармонией Человека и Космоса, где формируются

новые подходы к выработке целостной концепции, направленной на развитие и воспитание духовно-нравственной личности.

Практическая значимость проблемы: Практическая значимость проблемы определяется тем, что ее материалы и выводы могут быть использованы в научной, преподавательской, лекционной работе, в базовых курсах по философии, культурологии, естествознанию.

R.A.Xəlilov

XÜLƏSƏ

Məqalədə cəmiyyətin inkişafının əsası olaraq insanın əxlaqi inkişafını təşviq edən mükəmməl bir insan konsepsiyasının yaradıcıları olaraq Nəsimi və Mənsurun Tanrı mərkəzli konsepsiyaları araşdırılır. Nəsimi və Mənsur irsinin əxlaqi inkişaf istiqamətində yeni nəsillərin yetişdirilməsindəki rolu xüsusilə vurğulanır. Nəsimi və Mənsur ömrünün faciəvi faciəli sonu, ideal insan uğrunda apardıqları mübarizənin ifadəsidir.

SUMMARY

The article examines the God-centered concepts of Nasimi and Mansur as the creators of the concept of a perfect man, who promoted moral improvement of man as the basis for the development of society. The role of the legacy of Nasimi and Mansur in the education of new generations in the direction of moral improvement is especially emphasized. The tragic tragic end of Nasimi and Mansour's life is an expression of their struggle for the ideal person.

Məqalə redaksiyaya 23 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 01 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

MİLLİ İNCƏSƏNƏT MUZEYİNİN FƏALİYYƏT TARİXİ

E.A.Abbasova

Azərbaycan Dövlət Turizm və Menecment Universiteti
Bakı, Cəfər Xəndan küçəsi 17
e-mail: esmira.ava96@gmail.com

Açar sözlər: muzey, incəsənət, tarix, korpus, ekspozisiya

Key words: museum, art, history, corpus, exposition

Ключевые слова: Музей, искусство, история, корпус, экспозиция

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi qədim dövrlərdən bu günümüzədək yaranmış milli və ümumbəşəri maddi-mənəvi mədəni irsini qoruyub saxlayan və bu misilsiz bədii inciləri nəsillərdən-nəsillərə ötürən qiymətli mədəniyyət xəzinəsidir. (3)

Muzey daha öncə, 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyinin nəzdində İncəsənət şöbəsi kimi mövcud olmuş, Azərbaycan SSSR Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə 1936-cı ildə həmin şöbənin əsasında ayrıca bir muzeyin - Azərbaycan Dövlət incəsənət Muzeyinin yaradılması qərara alınmışdır.

Muzey 1936-cı ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyi kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1937-ci il 6 may tarixində Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinin ekspozisiyasının təntənəli surətdə açılışı Azərbaycan bədii həyatında əlamətdar günə çevrildi.

Hal-hazırda muzey iki qədim tarixi binadan və bu binaları vahid kompleks şəklində birləşdirən müasir memarlığa uyğun keçid korpusundan ibarətdir. (4)

26 fevral 1888-ci ildə neft maqnatı və "Kaspi Tərəfdaşlığı" Səhmdar Cəmiyyətinin əsasını qoymuş milyonçu Lev de Bur (1840—1889) inşa etdirmək istədiyi iki mərtəbəli daş sarayın planının təsdiq edilməsi üçün Bakı Şəhər Şurasına müraciət edir və 18 aprel 1888-ci ildə Sadovaya küçəsində (indiki Niyazi küçəsi) "700 kv. sajen torpaq ayrılması haqqında razılaşma" əldə edilir. 26 avqustda şəhər mühəndisi Nikolay fon der Nonne və şəhər memarı, inşaat mühəndisi Anton Kandinov sarayın planını təsdiq edir. Lakin sarayın memarlıq layihəsində, memar A. Kandinovun imzası yoxdur və sarayın yeganə memarı Nikolay fon der Nonne hesab edilir. 31 avqust 1888-ci ildə sarayın inşa layihəsi Bakı Şəhər başçısı Stanislav Despot-Zenoviç və idarə heyətinin üzvü L. Nikulin tərəfindən təsdiqlənir. Tezliklə inşaat işlərinə başlanılır.

Binanın inşası tamamlanmamış, 1889-cu ildə De Bur dünyasını dəyişir. Onun varisləri 1891-ci ilin yanvarında hələ yalnız özülü qoyulmuş binanı 16.000 rubla "Kaspi Tərəfdaşlığı" Səhmdar Cəmiyyətinə satırlar. Beləcə bina cəmiyyətin mülkiyyətinə keçir. Buna görə də memarlar binanın ilkin planında bəzi dəyişikliklər etməli olurlar. Binaanın əsas fasadında eyvala birlikdə iki çıxış qapısı inşa edilir. Eyvanlar Sadovaya küçəsinə baxır və onlardan Mixaylovskiy bağına (indiki Vahid bağı) mənzərə açılır.

Binanın inşa tarixinin 1891-1893-cü illər olduğu qeyd edilir. Həmçinin qeyd edilir ki, "Kaspi Tərəfdaşlığı" Cəmiyyətinin sarayı tam şəkildə 1895-ci ildə yekunlaşdırılmışdır.

Binanın medalyonu içərisində "KT" abreviaturası yer alsada, sonrakı dövrdə bu abreviatura təmir zamanı məhv edilmişdir. 1895-ci ildə "Kaspi Tərəfdaşlığı" Cəmiyyətinin həmtəsisçisi olan S. İ. Bağırov da ölür və onu, köməkçisi Pavel Osipoviç Qukasov əvəz edir. 1896-cı ildə Cəmiyyətin sədrinin ailə üzvlərindən biri - qardaşı Arşak Osipoviç Qukasov saraya köçərək, onun bir neçə otağında məskunlaşır.

1898-ci ildə isə P. O. Qukasov da ailəsi ilə birgə bu saraya köçür. Həmin illərdə sarayda yanğının baş verdiyi də bildirilir.

1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra, 31 iyul 1918-ci ildə ingilis konsulu E. Mak-Donaldın aktiv iştirakı ilə, Bakıda hakimiyyət Qafqaz İslam Ordusundan şəhərin müdafiəsi üçün ingilisləri şəhərə dəvət etmiş Sentrokaspi Diktaturası hökumətinə keçdi. 1919-cu ilin avqustunda Böyük Britaniya ordusu Bakı şəhərinə daxil olur. Bundan sonra, General Vilyam Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis komandanlığının qərarı "Kaspi Tərəfdaşlığı"na məxsus olan sarayda yerləşdirilir. Lakin Qukasovlar ailəsi də sarayda yaşamağa davam edir.

28 aprel 1920-ci ildə Qırmızı Ordu hissələrinin Bakıya girməsindən sonra, Nəriman Nərimanov Azərbaycan SSR İnkilab Komitəsinin sədri oldu. 1921-ci ildə o, Xalq Komissarları Şurasına sədr seçildi və şura De Burun sarayında yerləşdirildi. Sarayın ikinci mərtəbəsində isə Nəriman Nərimanovun ailəsi yaşamağa başlayır. 1925-ci ildə N. Nərimanovun ölümündən sonra Sadovaya küçəsinin adı dəyişdirilərək N. Nərimanov küçəsi adlandırılır. 1933-cü ildən sarayda DTK-nın birinci katibi Mircəfər Bağirovun ailəsi məskunlaşır. 1930-cu illərdə sarayda kiçik yenidənqurma işləri aparılır və sol tərəfində N. Nərimanov adına bağ yaradılır. 1939-cu ildə küçənin adı yenidən dəyişdirilir və Çkalov küçəsi adlandırılır. 1951-ci ildə M. Bağirov sarayı Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinə bağışlayır. (2)

1992-ci ildə muzey məkanının genişləndirilməsi məqsədilə, 1883-1887-ci illər memar Mixail Denisoviç Botovun layihəsi əsasında inşa olunmuş imperatriça Mariya Fyodorovnanın adını daşıyan Mariniski Qadın Məktəbinin binası da muzeyin istifadəsinə verilmişdir. Milli və dünya xalqları mədəniyyəti arasında körpü rolunu oynayan və 2012-ci ildə tamamlanan binanın memarı isə Abdulla Hüseynidir.

1874-cü ildə Bakı Şəhər Şurasının qərarı ilə Bakı Qadın Gimnaziyası yaradılmış və xüsusi qərar ilə himayədarlar şurasının tabeliyinə verilmişdir. Yekaterina Faddeyevna Staroselskinin başlıq elədiyi həmin şuraya həmçinin vitse-gubernator baron for der Bruggen, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Hacı Hüseynqulu Səfəraliyev, K. F. Spasskiy-Avtomonov və başqaları daxil idi.

Gimnaziyanın yaradılması qərarı olsa da, onun yerləşdirilməsi üçün şəhərdə müvafiq bina yox idi. Təzə binanın tikintisinin ideyası Bakı şəhərinin meri Despot-Zenoviçə və Himayədarlar Şurasına aid edilir. 1884-cü ilin sentyabrında Mariinski Qadın Gimnaziyasının Himayədarlar Şurası tikinti işlərinin tenderini elan edir. Binanın layihəsi mülki mühəndis, həmin vaxt quberniya idarəçiliyində işlərin icraçısı olan Mixail Denisoviç Botov tərəfindən hazırlanmışdır. Lakin şəhər idarəçiliyi kifayət qədər maliyyə vəsaitinə malik olmadığına görə bütün yük Himayədar Şurasının üstünə düşdü və onlar bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün vəsait axtarmalı oldular.

Bu zaman Moskvadan Bakıya tanınmış moskvalı tikinti podratçısı V. N. Qırş gəlmişdi. Qırşın firması Bakıda yolların kirəmitlənməsi ilə məşğul idi və ona görə də Qırş şəhəri və şəhər nümayəndələrini yaxından tanıyırdı. O, bu problem haqqında eşidən kimi onlara Qadın Gimnaziyası üçün təzə bina tikintisində kömək edəcəyini söz verdi və öz Bakı müvəkkəlinin müqavimətinə baxmayaraq tikinti işlərini öz üzərinə almaq qərarına gəldi.

Duma, Qırş və Himayədarlar Şurasının qərarını təsdiq etdi və bir sıra şərtlər daxil olmaqla müqavilə bağlamaq səlahiyyəti verdi. Tikinti prosesi bir sıra problemlərlə üzləşsə də (maliyyə ilə bağlı) iş tam sürət ilə gedirdi və 1886-cı il iyulun sonlarında aşağı mərtəbənin tamamlanma işləri aparılır, yuxarı mərtəbədə isə artıq iş başlanmışdı. Nəhayət 1887-ci il, sentyabrın 26-sı, saat 11:30 radələrində çoxsaylı qonaq və akademik heyətin iştirakı ilə Mariya Qızlar Məktəbinin (Mariinski Qadın Gimnaziyası) açılış mərasimi keçirildi. Gimnaziya fəaliyyətini dayandırana kimi onun üçün tikilmiş bu binada fəaliyyət göstərmişdi.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra isə tarixi bina Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin istifadəsinə verilmiş və binada muzeyin ikinci korpusu yaradılmışdır. (5)

2011-ci ildə Dövlət qərarı ilə muzeyə - Milli status verilmişdir. Həmin ildə muzeyə Brüsseldə yerləşən Avropa İqtisadiyyat, Sənaye və Ticarət Palatasının (European Economic Chamber of Trade, Commerce and Industry - EEIG) qərarı ilə beynəlxalq standart və kriterilərə cavab verən, keyfiyyətli

muzey xidməti göstərən və peşəkar təcrübəyə malik Avropa Muzey Standartı (EUMS) statusu verilib.

(6)

Muzeyə ötən illər ərzində Azərbaycanın tanınmış Xalq rəssamı S.Salamzadə (1936-1942), sonra Xalq rəssamı, Əməkdar incəsənət xadimi K.Kazımzadə (1942-1992) başçılıq etmiş, hazırda isə Azərbaycanın Əməkdar incəsənət xadimi, prof. Çingiz Fərzəliyev rəhbərlik edir.

Muzeyin zəngin elmi və maddi bazası əsasında respublikamızda və MDB ölkələrində fəaliyyət göstərən bir çox tanınmış muzeylərin fondları yaranmış və zənginləşmişdir. 1967-ci ildə Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinə, 1968-ci ildə Ə.Əzimzadənin ev muzeyinə, 1985-ci ildə Azərbaycan xalçası və xalq tətbiqi sənəti Dövlət muzeyinə, 2001-2005-ci illər ərzində isə Naxçıvan MR-sında fəaliyyət göstərən Bəhruz Kəngərli adına Rəsm Qalereyasına, eyni zamanda Sankt-Peterburqda fəaliyyət göstərən Rusiya Etnoqrafiya Muzeyinə sənət nümunələri daimi istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi kolleksiyasının dəyəri və zənginliyi baxımından dünya miqyasında olan nüfuzlu muzeylərdən biridir. Burada daim Türkiyə, İran, Fransa, Yapon, Çin, Orta Asiya və s. xalqların incəsənətinə həsr edilmiş beynəlxalq sərgilər keçirilir. Muzey beynəlxalq layihələrin iştirakçısı, elmi tədqiqatların bazasıdır. Burada təşkil edilən elmi mühazirələr, ekskursiyalar, ailə, uşaq və gənclər proqramları, dərnlər, ustad-dərsləri, dəyirmi masa və diskussiyalar yaşından və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hamı üçün maraqlıdır.

Azərbaycanın ən aparıcı mədəniyyət ocaqlarından biri olan və zəngin kolleksiyasında saxlanıldığı Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi milli təsviri və tətbiqi sənət nümunələri ilə bərabər, ölkəmizin çoxəsrlik geniş mədəni əlaqələrindən xəbər verən Qərb və Şərq incəsənətinin müxtəlif dövr, çeşid və üslublarını özündə ehtiva edir. Muzeyin ümumilikdə 60 otaqda təşkil olunmuş daimi ekspozisiyası mövcuddur. Birinci korpusda 7 otaq Avropa incəsənətinə, 10 otaq rus incəsənətinə, qalanları isə İran, Türkiyə, Yaponiya və sair dövlətlərin incəsənətinə həsr olunub. İkinci korpusda 8 otaq antik və orta əsrlər Azərbaycan incəsənətinə, 30 otaq isə Azərbaycan rəssam və heykəltəraşlarının yaradıcılığına həsr olunub. Bu otaqlarda XVIII, XIX, XX əsr Azərbaycan sənətkarlarının işləri ilə yanaşı, orta əsrlərin müxtəlif dövrlərinə aid xalq tətbiqi sənət nümunələri, xüsusilə Azərbaycan xalçalarının müxtəlif qruplarına aid olan nadir növləri, həmçinin arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş unikal sənət əsərləri, orta əsr geyimləri, məişət əşyaları sərgilənir. Kişi və qadın kəmərlərinin, həmçinin silahların sərgiləndiyi ayrıca zallar vardır. Bu zallarda sərgilənən sənət nümunələri qiymətli metallardan hazırlanmaqla, qiymətli və yarı-qiymətli daşlarla bəzədilmişdir. Antik və orta əsrlər Azərbaycan incəsənəti kolleksiyasında Azərbaycan ərazisindən aşkarlanmış antik və orta əsrlərə aid müxtəlif sənət nümunələrini görmək mümkündür. Bu kolleksiyanın bir hissəsi muzeyin səkkizinci zalında nümayiş etdirilir. Nümayiş etdirilən əsərlər arasında Naxçıvandan aşkarlanmış Manna dövrünə aid tunc quş fiqurları, Bakı və Şəkiəldən aşkarlanmış e.ə. III-I əsrlərə aid qadın fiqurları, Şamaxı rayonunu Xınıslı yaşayış yerindən aşkarlanmış Qafqaz Albaniyası dövrünə aid insan fiqurları, Gəncə, Beyləqan, Qəbələ və Mingəçevirdən aşkarlanmış müxtəlif dövrlərə aid dəyərli sənət əsərləri olan qab nümunələri, Xəzər arxeoloji ekspedisiyasının Bayıl qalasında aşkarladığı daş pilitələr üzərində lent yazısı kitabələri, Urud abidələr kompleksindən və Laçın rayonundan gətirilmiş daş at və qoyun fiqurları (məzar daşları) da vardır. Ümumilikdə muzeydə 18000-dən çox eksponat saxlanılır. Buna görə də bütün eksponatları eyni vaxta göstərmək mümkün olmur. Lakin tez-tez dəyişən ekspozisiyalar muzeyi ziyarət edənlərin vaxtaşırı əksər eksponatları görməsini təmin edir.

Muzeyə 1936-1937-ci ilin 13 fevral tarixinədək Əməkdar Mədəniyyət işçisi Mövsüm Salamov (1905-1985), 1937-ci il 13 fevraldan 15 avqustadək Ağakərim Şərifov (1899-1942), 1937-1942-ci illərdə Xalq rəssamı Salam Salamzadə (1908-1997), 1942-1992-ci illərdə Xalq rəssamı Kazım Kazımzadə (1913-1992), 1994-2003-cü illərdə Xalq rəssamı İbrahim Zeynalov (1934-2008), 2003-2010-cu illərdə sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor İsrail İsrailov (1949) rəhbərlik ediblər. 2010-cu ildən isə muzeyə Əməkdar incəsənət xadimi, professor Çingiz Fərzəliyev (1943) rəhbərlik edir. (1)

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi 85 illik fəaliyyəti müddətində Respublikada təşkil olunmuş ən mötəbər və yaddaqalan sərgi və mədəni tədbirləri qəbul edib və müvafiq nüfuzlu beynəlxalq layihələrdə davamlı şəkildə təmsil olunub.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin rəhbərliyi ilə muzeydə Satın alma və Ekspert komissiyaları fəaliyyət göstərir. Həmçinin muzeyin şöbə və bölmələrində muzeyşünaslıq elminin müasir tələblərinə cavab verən muzey işinin təşkili həyata keçirilir, muzey işi və təsviri sənətin ayrı-ayrı sahələrinə dair müxtəlif layihə və projelər hazırlanır, beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli sərğilər təşkil olunur, kataloq, buklet və kitablar hazırlanaraq nəşr etdirilir.

Muzeydə uşaqlarla işləmək üçün şöbənin olması xüsusi diqqət çəkir. Burada həm də xüsusi uşaqlarla da işlər aparılır. Uşaqlar üçün “Kölgə” teatri, rəsm və əyləncələri üçün digər fəaliyyətlər təşkil olunur. Uşaqlar burada yalnız əylənmir bununla yanaşı öyrənirlərdə.

Əminliklə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi hazırda özünün parlaq dövrünü yaşayır. Muzey ölkəmizin mədəniyyət siyasətinin təşkil, tətbiq və təbliğ edilməsi sahəsində yaxından iştirak edir və bu sahədə uğurla fəaliyyət göstərir. Artıq bu gün muzey cəmiyyətin bütün yaş təbəqələrindən olan insanların, eləcə də ölkəmizə gələn turistlərin ziyarət etdikləri, yüksək bədii estetik zövq ala bildikləri və özlərinin asudə vaxtlarını səmərəli keçirdikləri aparıcı mədəniyyət ocaqlarından biridir.

Beləliklə, muzeyin kolleksiyası ilə tanışlıq Sizde milli, eləcə də dünya incəsənəti haqqında dolğun və ətraflı təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əsəd Quliyev - Sənətşünas, Milli İncəsənət Muzeyinin böyük elmi işçisi 525-ci qəzet.- 2016.- 27 fevral.- S.24
2. Dünya muzeyləri və tarixi mədəniyyət abidələri – S. A. Əmirxanov, İ. H. Hüseynov
3. Азербайджанский Государственный музей Искусств им. Р. Мустафаева - путеводитель
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Milli_%C4%B0nc%C9%99s%C9%99n%C9%99t_Muzeyi
5. <http://nationalartmuseum.az/whatsnew/2/s%C9%99rgil%C9%99r>
6. <https://icomaz.az/az/Az%C9%99rbaycan%20Milli%20%C4%B0nc%C9%99s%C9%99n%C9%99t%20Muzeyi>

HISTORY OF THE NATIONAL MUSEUM OF ART

E. A. Abbasova

SUMMARY

In the article we will talk about the historical stage of the museum and the museum building. During the 85 years of its existence, the museum has signed many works, including cooperation with foreign countries, the import of new equipment, the collection of exhibits. Examples include the Shadow Theater, special children's work, and museum-hosted exhibitions.

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСКУССТВА

Е. А. Аббасова

РЕЗЮМЕ

В статье мы поговорим об исторической сцене музея и его здании. За 85-летнюю деятельность музея подписано множество работ, в том числе сотрудничество с зарубежными странами, импорт нового оборудования, сбор экспонатов. Примеры включают Театр теней, специальные детские работы и выставки в музеях.

Мəqalə redaksiyaya 16 noyabr 2020 tarixində daxil olmuş, 03 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 82.091

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ” EPOSLARINDA
EVLƏNMƏ MOTİVLƏRİ - EQZOQAMIYA; SİNAQ ŞƏRTLƏRİ; DÖYÜŞÇÜ QADIN**

F.Ə.Kazımlı

Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, Süleyman Rüstəm küçəsi 33
e-mail: fkyazimova@mail.ru

Açar sözlər: oğuz, nibelunq, evlilik, sınaq şərtləri, döyüşçü qadınlar

Key words: oghuz, nibelung, marriage, tests, female warriors

Ключевые слова: огузы, нибелунги, брак, испытания, женщины-воительницы

XXI əsrdə Şərq və Qərb mədəniyyətinin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi zəngin materiala malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu bir çox eposlarla müqayisə edib araşdırmağa imkan verir. Belə bir müqayisə orta əsrlər dünyası və alman ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Nibelunqlar nəğməsi” eposudur. Bu iki epos arasında kifayət qədər oxşarlıqlar nəzərə çarpır. Bu oxşarlıqlardan biri də eqzoqamiya hadisəsi ilə bağlıdır. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud” istərsə də “Nibelunqlar nəğməsi”ndə qəhrəmanın evləndiyi qız başqa elə məxsus olur. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda əksini tapmış Beyrəyin və Qanturalının evlənmə motivlərinə nəzər salaq: “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey” boyunda evlənmək istəyən oğul atasına öz istəyini bələ izah edir: “Ağsaqqallı babası qarşı gəldi. Aydır:

Oğul, dan-dansux! Bu gün Oğuzda nə gördün?

Beyrək aydır:

Nə görəyim, oğlı olan evərmiş, qızı olan köçürmüş.

Babası aydır:

Oğul, ya səni evrəməkmi gərək? – dedi.

Bəli, bəs ağ saqqallı əziz baba. Evrəmək gərək – dedi” (2; 48).

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda isə ata evləndirmək istədiyi oğluna deyir: “–Yarənlər, atam öldü, mən qaldım, yerin-yurdun tutdum. Yarınkı gün mən öləm, oğlum qala. Bundan yegrəyi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, gəl səni evəreyim – dedi” (2; 92). Buradan göründüyü kimi Oğuz elində atanın bir borcu da oğlunu evləndirib ona toy etməkdir.

İstər Beyrəyin, istərsə də Qanturalının adaxlandığı zaman onların öz elindən deyil, başqa eldən, başqa tayfadan qız aldığı görünür. Məsələn, Beyrəyin evlənmək istədiyi Baybican bəyin qızı Banıçıçəyin məkanı oğuzun yaşadığı məkandan bir qədər fərqlidir. Eposda onun qardaşı dəli Qarçarın yaşadığı məkan Qarçarın dilindən belə təsvir olunur: “Ayaqlılar buraya gəldiyi yoq. Ayaqlılar bu suyumdan içdiyi yoq” (2; 56). Bu məkana ancaq Dədə Qorqudun getməsi məsləhət bilinir. Dədə Qorqud isə əvəzində deyir: “Yaranlar, çünki mənə göndərirsiniz, bilürsüz kim, Dəli Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər. Bari Bayandır xanın tövləsindən iki Şahbaz yügrək at gətürün. Bir Keçi başlu Keçər aygırı, bir Toğlı başlu Turı aygırı. Nağah qaçma-qovma alarsa, birisini binəm, birisini yedəm, – dedi” (2; 49).

Yad səfərə qız dalınca getməyə hazırlaşan Qanturalının da keçəcəyi yollar asan deyildir. Bunu bilən atası oğlu Qanturalını bu səfərdən çəkəndirmək istəyir. Çünki bu səfər olduqca təhlükəlidir.

Bu gün də izləri silinən adət-ənənələrimizlə yanaşı folklor nümunələri, mərasimlər baxımından KDQ eposu olduqca zəngin və mükəmməl bir mənbə sayılır. Onu da qeyd edək ki, eposda öz əksini tapan bu nümunələr son dərəcədə maraqlıdır.

A.Nəbiyev Azərbaycan toy mərasiminin silsilə adətlərini tədqiq edərkən qeyd edir: “Qız bəyənmə, qız arxasınca getmə, nişanlı qıza münasibət, nişanlı qızın öz nişanlısını gözləməsi və s. kimi adətlər əski çağlardan ulu babalarımızın məişətində yaranıb formalaşmışdır” (3; 38).

KDQ-dan aydın olduğu kimi toy, yaxud dügün mərasimi kiçik və böyük olaraq iki yerə bölünür. Kiçik dügün nişan, böyük dügün isə toy anlamı daşıyır.

Toy-düyün mərasimində oxatma yarışı keçirilirdi. Burada evlənən oğlanın nişan üzüyünə toya gələn bəylər ox atırlar. İgidlərin öz məharətini göstədikləri bu adətlərə bütün Oğuz eli tamaşa edirdi. Qeyd etməliyik ki, eposda bu adətin təsviri ta qədim zamanlardan cəngavərlik həyatı ilə bağlı olduğunu göstərir.

Toy mərasimindən qabaq sınaq yarışlarının olması əski folklor nümunələrindən bəllidir. KDQ da bu bir neçə mərhələdə variasiya olunur. Bir çox nağıl və dastanlarımızda ayrıca motiv kimi işlənmiş sınağa çəkmə KDQ boylarında sadəcə olaraq toya hazırlıq mərasiminin bir hissəsidir.

Toy adət-ənənəsi təxminən bizim minilliyin III-IV əsrlərinə aiddir. Çünki eposlarda təsvir edilən nişanlı qızlar orta əsr qadınları yox, cəngavər qızlardır. Evlənmək istəyən qəhrəmanlar da özlərinə ev qadını yox – ox atan, at çapan cəngavər qızlar seçirlər. Bu cəhətdən də KDQ boylarında qadınlara məxsus əsas keyfiyyətlərdən ən maraqlısı onların hərbi vətənpərvərlik ruhunda böyümələri və öz dövrünün hərbi alətlərindən peşəkarlıqla istifadə etməyi bacarmalarıdır. Bu xüsusiyyət alman qadınlarının simasında da öz əksini tapır. Belə ki, hər iki xalqın epos yaradıcılığında döyüşçü qadın obrazlarına rast gəlirik. Alman xalqının “Nibelunqlar nəğməsi” eposunda Brunhild adlı döyüşçü qadın obrazı bir çox baxımdan KDQ eposunda Selcan xatun və Banıçığək obrazları ilə müqayisə oluna bilər. Beyrək evlənmək istədiyi qızı atasına belə tərif edir: “Baba, mana bir qız alı ver ki, mən yerimdən turmadan ol durgəc gərək! Mən qaraqoç atıma minmədən ol minməx gərək! Mən qırıma varmadan ol mənə baş gətirmək gərək! Bunun kimi qız alı ver, baba, mana”, – dedi” (2; 48). Evlənmək üçün bu cür qız istəməni eyni ilə Qanturalının da atasına müraciətində də görürük. Alman eposunda isə belə qadın personaj yuxarıda da söylədiyimiz kimi Brunhild obrazında təəcəssüm edir. “Nibelunqlar nəğməsi”ndə Brunhildin təqdimatı belədir:

“Dəniz o üzündə bir kraliça yaşayırdı,

Onu heç kimlə müqayisə etmək olmazdı.

Özü olduqca gözəl, gücü də ki, böyük.

Onu sevmək istəyən ərənlər onu mizraq yarışında udmalı idi” (4; s.83).

Buradan görüldüyü kimi hər iki xalqın dastan yaradıcılığında döyüşçü qadınlardan söz açılır. Bu qadınları bir-birinə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlərdən biri də qəhrəmanların onlara deyiklənməsi motividir. Qəhrəmanlar döyüşçü qadınlarla evlənmək üçün onlarda yarışmalıdırlar. Daha dəqiq desək, qəhrəman döyüşçü qadınla evlənmək üçün həmin qadının təyin etdiyi sınaqlardan keçməlidir. “Nibelunqlar nəğməsi”ndə Brunhild Ziqfridə sınaq şərtlərini belə bildirir:

“Qız dedi: Deməli, o sənin ağandır, sən də onun əsgəri!

Bütün şərtlərilə deyəcəyən oyun qaydaların udarsa

Və üstünlük qazanarsa, onda mən ona arvad olaram.

Yox əgər mən qalib gəlsəm, onda hamınız həyatınızı

qurban verəcəksiniz” (4; s. 96)

KDQ eposunda isə belə bir yarışmanı Banıçığək onunla evlənmək istəyən Bəybörə oğlu Bamsı Beyrəyə təklif edir. Mətnə deyilir: “Çağırdılar, Beyrək gəldi. Banıçığək yaşmağlandı, xəbər sordu. Aydır: “Yigit, gəlişin qandan?” Beyrək aydır: “İç Oğuzdan!” “İç Oğuzda kimün nəsisən?” – dedi. “Bəybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm”, – dedi. Qız aydır: “Ya nə məsləhətə gəldin yigit?” – dedi. Beyrək aydır: “Baybican bəgün bir qızı varmış, anı görməgə gəldim!” – dedi. Qız aydır: “Ol öylə adam degildir ki, sana görünə!” – dedi. Əmma mən Banıçığəgin dadısıyam. Gəl imdi sənünlə avə çıxalım. Əgər sənün atun mənim atımı keçərsə, onun atını dəxi keçərsən. Həm sənünlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm sənünlə gürəşəlim. Məni basarsan mənə dəxi basırsan” – dedi” (2; 47).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunənin bu sətrlərini – “Beyrək aydır: Baybican bəgün bir qızı varmış onı görməgə gəldim!”. Qız aydır: “Ol öylə adam degildir kim sana görünə! – dedi” təhlil edən K.Abdulla yazır: “Qədim oğuz aləmində belə yasağın olması bu aləmin daxili bütövlüyünə dəlalət edən cəhətdir və bu cəhət Beyrəklə Banıçığəyin görüşü zamanı Banıçığəyin Beyrəyə dediyi “ol qız elə adam deyil ki, sənə görünə”

sözlərində özünü göstərir. Banıçiçək özü də Beyrəyə görünməz çünki bu yasaqdır, etik normanın pozulmasıdır“ (1; 58).

Dədə Qorqud boylarında qeyd etdiyimiz kimi qızlara uşaqlıqdan at çapmaq, qılınc oynatmaq öyrədildiyi göstərilir. Burada kişilərlə birlikdə vuruşmağa hazır olan qadınlara üstünlük verilir. Məsələn, Qanturalı gözünü açıb Oğuzda qızlara verilən hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin, qızların ciddi döyüslərə girməsinin şahidi olmasaydı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bir qızla evlənmək iddiasına düşməzdi.

Qanturalının atası ilə söhbətindən maraqlı bir təfərrüatın da üzərində dayanmalıyıq. Qanturalının təklifi qarşısında aciz qalan atası Qanlı Qoca oğluna məsləhət görür ki, qoy, o qız bəyənsin, atası isə onun seçdiyi qız evinə elçi getsin. Lakin oğul İç Oğuzu gəzib geri dönür və atasına “Yıxılsın Oğuz elləri, mənə yarayan qız bulaymadım, baba! – dedi” (2; 93).

Bu o demək deyil ki, o zaman Oğuz elində döyüş təlimi görmüş qəhrəman qızlar yox idi. Əlbəttə, yox. Çünki digər boylardan məlum olur ki, Bamsı Beyrəyin

arvadı Banıçiçək, Salur Qazanın arvadı Burla Xatun, Buğacın anası döyüş bacarığına malik idilər.

Qanturalı Oğuz ellərindən istədiyi qızı seçə bilməməsi onun xüsusi zövqə malik olmasından irəli gəlir və bunun nəticəsi idi ki, özünə uyğun bir qız tapa bilmir. Nəticədə Trabzon təkurunun qızı ilə evlənilir. Qanturalının sevgilisi Selcan xatun çox qüdrətli döyüşçü idi. Atasının hücumu zamanı Selcan Xatun Qanturalını yuxudan oyatmır, qoşuna qarşı tək döyüşə atılır.

“Nibelunqlar nəğməsi”ndə Günter Brunhildin cəngavər olduğunu və ona elçi düşənlərlə döyüşə girib, baş kəsdiyini bilərək qızın arxasınca gedir.

Dədə Qorqud dastanlarında müşahidə olunan və diqqət çəkən məqamlardan biri də qadının öz əri ilə savaşmasıdır. Məsələn, Banıçiçək Bamsı Beyrək ilə döyüşdükdən sonra ona könül vermişdir.

Banıçiçək dedi: “Gəl, indi sənənlə ova çıxalım. Əyər sən atın mənəni atımı keçərsə, onun atını da keçərsən. Hə sənənlə ox atalım, mənəni keçərsə, onu dəxi keçərsən və həm sənənlə gürəşəlim, mənəni basarsan onu dəxi basarsan – dedi (2; 48).

“Nibelunqlar nəğməsi”ndə Brunhild də Ziqfridə döyüş şərtlərini bu şəkildə bildirir ki, sənənin ağan üç yarışda mənə qalib gəlməlidir.

İstər skandinav, istərsə də türk dastanlarında qəhrəman döyüşçü qadınları yendiyi halda onlarla evlənə bilər. “Nibelunqlar nəğməsi”ndə elçilik epizodunda Qunter döyüş zamanı yalnız Ziqfridin hesabına qələbə qazanır. Amma unutmamaq olmaz ki, Ziqfrid güclüdür, lakin Brunhilddən güclü deyil:

“Он был силен, но все же Брюнхильды не сильнее

И вскоре убедился, что шутки плохи с ней” (5; 80).

Daha doğrusu Ziqfridin Əjdaha dağında cırdanların ona bağışladığı sehirləyici pləş həll edir. Brunhild hücum etdikdə Ziqfrid gözəgörünməz pləş geyinərək Günterə qarşısında dayanıb onu dəf edir, Brunhildin qalxanını vurub parçalayır. Eləcə də ikinci sınaqda Ziqfrid ağır daşı Brunhilddən uzağa atmaqla yanaşı Günterə arxasınca qaçıb daşı tutur.

Brunhild Qunterin ona qalib gəldiyini görüb (əlbəttə ki, hiylələrlə), öz taxt-tacını qohumlarından birinə verib öz məmləkətini tərk edir və Qunterə tabe olmalı olur:

“Увы! – храбрец подумал. – Пропали все мужья,

Коль здесь от рук девицы погибну нынче я:

Как только разнесется везде об этом весть,

Забудут жены, что на них управа в доме есть (5; 81).

Eposda Krimhild döyüşkənlikdə, hünərdə heç də Brunhilddən geri qalmır. Eposa nəzər saldıqda görürük ki, o, Ziqfridin qisasını almaq üçün qardaşı Günterə və Hagenin başını kəsir. Bu KDQ eposunda Selcan xatunun öz atasının qoşununa qarşı amansız vuruşunu xatırladır.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Selcan xatunun Qanturalıdan xəbərsiz savaşa girməsində diqqət çəkən bir məqam vardır. Selcan xatun düşməni basıb dağıdır, kafirin başını kəsir, məğlub edir.

Beləliklə, hər iki eposda olan bu oxşarlıqlarla da tanış olduq. Eposlarda olan sınaq şərtləri, bu sınaqlardan keçmə, qadınların döyüşkənliyi, ər-arvadın bir-birilə döyüşməsi və s. iki eposda olan orta oxşarlıqlardan biridir. Burada gözə çarpan süjet oxşarlığı, obrazların paralelliyi və psixoloji yaxınlığı diqqətimizi cəlb edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Sırr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud-2. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, Elm, 1999, 304 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı I hissə. - Bakı, "Turan" Nəşrlər Evi, Elm, 2002. 678 s.
4. Nibelunqlar nəğməsi. Bakı, Mütərcim, 2017. 368 s.
5. Песнь о Нибелунгах. Серия литературных памятников. Санкт Петербург, Наука, 2004, 339, с.

MOTIVES FOR MARRIAGE – EXOGAMY; TESTING TERMS; FEMALE WARRIORS (IN THE EPOS "BOOK OF DEDE KORKUT" AND "THE SONG OF NIBELUNGS")

SUMMARY

One of the most remarkable and interesting moments in both epos is the exogamy. It is talking about female warriors in the epos. One of the features that unites these women is the motive that heroes engage to them. To marry them heroes should compete with these female warriors. To be more precisely, if hero wants to marry a warrior woman he should pass the test set by that woman. In both Scandinavian and Turkish epics in case of hero defeats warrior woman he can marry her. Terms of testing, passing these tests, warlike of women, woman-man fighting and so on are common similarities in the both epos "Book of Dede Korkut" and "The song of Nibelungs"

МОТИВЫ БРАКА – ЭКЗОГАМИЯ; СРОКИ ИСПЫТАНИЯ; ЖЕНЩИНЫ-ВОИТЕЛЬНИЦЫ(НА МАТЕРИАЛЕ ЭПОСОВ «КНИГА ДЕДЕ КОРКУТ» И «ПЕСНЯ НИБЕЛУНГОВ»)

РЕЗЮМЕ

Один из самых ярких и интересных моментов в обоих эпосах – экзогамия. В эпосе говорится о женщинах-воительницах. Одной из черт, объединяющих этих женщин, является мотив, который им навязывают герои. Чтобы выйти за них замуж, героям придется соревноваться с этими женщинами-воительницами. Точнее, если герой хочет жениться на женщине-воине, он должен пройти испытание, поставленное этой женщиной. Как в скандинавских, так и в турецких эпосах, в случае поражения женщины-воительницы он может жениться на ней. Условия испытаний, прохождение этих испытаний, воинственность женщин, борьба женщины с мужчиной и т. д. – общие черты обоих эпосов «Книга Деде-Коркут» и «Песня Нибелунгов».

Məqalə redaksiyaya 09 dekabr 2020 tarixində daxil olmuş, 16 dekabr 2020 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**“ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır (UOT indeksinin dəqiqliyinə görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşımır). Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır. Alternativ olaraq, məqaləni journal@oyu.edu.az ünvanına da göndərmək olar.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır.

Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır. Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı və elmin hansı sahəsinə aid olduğu qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (051) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

<http://www.journal.oyu.edu.az>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of 50-100 words.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page) or mail it to journal@oyu.edu.az.

6. Microsoft Word is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before. Also, the author must indicate the field of science to which his (her) manuscript belongs.

Tel.: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

Postal Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.journal.oyu.edu.az>

HÜQUQ, TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

A.A.Алиев. Роль и потенциал возобновляемых источников энергии в обеспечении энергетической безопасности Азербайджана.....	5
Z.C.Murtuzayeva. Quba-Xaçmaz bölgəsinin əhalisinin etnik tərkibindəki dəyişikliklərin dinamikası.....	12
R.N.Eyyubzadə. Fars körfəzinin geosiyasi və geoiqtisadi xüsusiyyətləri.....	18
K.Ç.Əliyev. Cərimə cəzasının icrasının qanunvericiliklə tənzimlənmə mexanizmi.....	24
N.M.Quliyeva. Azərbaycanın Serbiya və Monteneqro ilə münasibətlərinə təsir edən amillər.....	32
Ş.F.Əhmədova. Dağlıq Qarabağda udlar.....	41
H.A.Новрузов. Факторы и последствия неформальной занятости.....	47
A.Ə.Zeynalova. Azərbaycanın müasir xarici siyasəti.....	59
A.X.Şahbazov. Cümhuriyyət ordusunun kadr ehtiyatı.....	63
E.T.Dadaşov. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixində daşınmaz əmlak institutu (Orta əsrlər).....	69
Ə.R.Fərhadov. İranda yəhudilik və Seraya Şapşalın yaradıcılığına baxış (XIX–XX əsrin əvvəlləri).....	74
Дж.Ф.Манизаде. Понятие договора международной воздушной перевозки багажа.....	82
Ф.И.Мадатли. ГАТТ: правовые аспекты возникновения и становления.....	87
Г.Т.Джамалова. Прокурорский надзор в Азербайджанской Республике и Российской Федерации.....	98
Ş.Ə.Hüseynova. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ekoloji cinayətlər.....	103
Ə.H.Rüstəmbəyli. İslamda qətl və qisas anlayışı (qətlin növləri və cəzası).....	108
G.N.Əliyeva. XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində astronomiya və astrologiya elmləri (fransızdilli mənbələr əsasında).....	114
H.H.Tağıyeva. Balkanlarda “NATO təcrübəsi”: fərqli baxışlar.....	120
F.M.Aydınli. Rusiyanın müasir Cənubi Qafqaz siyasəti, Rusiya-Gürcüstan münasibətlərinə baxış (2008-ci il müharibəsinə qədər).....	130
R.A.Qasımzadə. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi ilə bağlı Azərbaycan qanunvericiliyinin inkişaf tarixi.....	137
M.T.Nəbili Cəmiyyətin sosial strukturu və onun əsas tərkib hissələri.....	142
V.Z.Əliyeva Azərbaycanlıların milli geyimlərinin biçimi və onların müxtəlif amillərlə bağlılığına dair.....	148
N.N.Cəfərova Türkiyə - avropa ittifaqı əlaqələrində miqrant problemi.....	154
N.Q.Həsənli Quba rayonunun tarixi-coğrafi mövqeyi.....	159
X.F.İsmayilzadə Avropa maqnatlarının baki nefti uğrunda mübarizəsi.....	164

DİLÇİLİK, FİLOLOGİYA VƏ PEDAQOJİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

M.Ə.Məmmədova. Pandemiya dövründə məsafədən təhsilin təşkili.....	170
E.A.Abbasova. Milli İncəsənət Muzeyində keçirilən yubiley sərgiləri.....	175
B.G.Məmmədova. Əzizə Cəfərzadənin dil kimliyinin onun dialektizmlərdən yararlanma strategiyasına təsiri haqqında.....	181
R.R.Məmmədsoy. Pasternak şeirinin daxili ritminin tərcümədə saxlanması problemi.....	188
Y.H.Cavadova, N.İ.İbrahimova. Təhsilin inkişafında qiymətləndirmənin rolu.....	193
M.Ə.Babayev, S.S.Əlibəyova, S.Ç.Babayeva, R.B.Rüstəmli Məşq Prosesinin gedişində aparılan reabilitasiya tədbirlərində güləşçilərin immun statusuna təsirini ilin müxtəlif fəsilərində tədqiqi.....	198
P.A.Халилов идеи космизма в творчестве имаддедина насими и мансура аль-халладжа: богоцентрическая концепция.....	205
E.A.Abbasova Milli incəsənət muzeyinin fəaliyyət tarixi.....	210
F.Ə.Kazımlı “Kitabi-dədə qorqud” və “nibelunqlar nəğməsi” eposlarında evlənmə motivləri - eqzoqamiya; sinaq şərtləri; döyüşçü qadın.....	215

SECTION OF LAW, HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

A.A.Aliev. The role and the potential of renewable energy sources in ensuring energy security of Azerbaijan (<i>in Russian</i>).....	5
Z.J.Murtuzayeva. Dynamics of changes in ethnic composition of the population of Guba-Khachmaz region (<i>in Azeri</i>).....	12
R.N.Eyyubzadeh. Geopolitical and geoeconomic features of Persian Gulf (<i>in Azeri</i>).....	18
K.Ch.Aliyev. Legislative mechanism of regulation of a penalty in the form a fine (<i>in Azeri</i>).....	24
N.M.Guliyeva. Factors affecting the relations between Azerbaijan and Serbia, Montenegro (<i>in Azeri</i>).....	32
Sh.F.Ahmadova. Udins in Nagorno-Karabakh (<i>in Azeri</i>).....	41
N.A.Novruzov. Factors and consequences of informal employment (<i>in Russian</i>).....	47
A.A.Zeynalova. Modern foreign policy of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	59
A.H.Shahbazov. Personnel reserve of the Army of the Democratic Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	63
E.T.Dadashov. Institute of real estate in the history of state and law of foreign countries (Middle Ages) (<i>in Azeri</i>).....	69
A.R.Farhadov. Jewishness in Iran and a look at the creative activity by Seraya Shapshal (19th-early 20th Centuries) (<i>in Azeri</i>).....	74
J.F.Manizadeh. The concept of a contract for the international carriage of baggage by air (<i>in Russian</i>).....	82
F.I.Madatli. Legal aspects of the origins and formation of GATT (<i>in Russian</i>).....	87
G.T.Jamalova. Prosecutor's supervision in the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation (<i>in Russian</i>).....	98
Sh.A.Huseynova. Environmental crimes in the legislation of the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	103
A.H.Rustambayli. The concepts of murder and revenge in Islam (types of murder and their punishment) (<i>in Azeri</i>).....	108
G.N.Aliyeva. Astronomy and astrology in the Safavid state in the 17 th Century (based on French-language sources) (<i>in Azeri</i>).....	114
H.H.Taghiyeva. NATO experience in the Balkans: different approaches (<i>in Azeri</i>).....	120
F.M.Aydinli. Current Russian policy in South Caucasus, overview of Russian-Georgian relations (before the 2008 war) (<i>in Azeri</i>).....	130
R.A.Gasimzadeh. The history of the development of the legislation of Azerbaijan on corporate income tax (<i>in Azeri</i>).....	137
M.T.Nabili The social structure of society and its main components.....	142
V.Z.Aliyeva On the style of national costumes of azerbaijanis.....	148
N.N. Jafarova The migrant problem in turkey - european union relations.....	154
N. Q. Hasanli Historical and geographical position of guba district.....	159
Kh.F.Ismayilzadeh The struggle of european magnates for baku oil.....	164

SECTION OF LINGUISTICS, PHILOLOGY AND PEDAGOGY

M.A.Mammadova. Organization of distance learning during pandemic (<i>in Azeri</i>).....	170
E.A.Abbasova. Anniversary exhibitions at the National Art Museum (<i>in Azeri</i>).....	175
B.G.Mammadova. On the influence of Aziza Jafarzadeh's linguistic identity on her strategy of using dialecticisms (<i>in Azeri</i>).....	181
R.R.Mammadsoy. The problem of preserving the internal rhythm of Pasternak poems in translation (<i>in Azeri</i>).....	188

Y.H.Javadova, N.I.Ibrahimova. The role of evaluation in educational development (<i>in Azeri</i>).....	193
M.A.Babayev, S.S.Alibekova, S.Ch.Babayeva immune status disturbances correction in wrestler during training macrosystle depending on year season.....	198
R.A.Xalilov Cosmism ideas in creativity imaddedin nasimi and mansour al-khallaja: godocentric concept.....	205
E. A. Abbasova History of the national museum of art.....	210
F.A.Kazimli Motives for marriage – exogamy; testing terms; female warriors (in the epos "book of dede korkut" and "the song of nibelungs").....	215

“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBAT QAYDALARI

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır (UOT indeksinin dəqiqliyinə görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşımır). Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır. Alternativ olaraq, məqaləni journal@oyu.edu.az ünvanına da göndərmək olar.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır. Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı və elmin hansı sahəsinə aid olduğu qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (051) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

<http://www.journal.oyu.edu.az>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after theReferences. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of 50-100 words.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page) or mail it to journal@oyu.edu.az.

6. Microsoft Word is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before. Also, the author must indicate the field of science to which his (her) manuscript belongs.

Tel.: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

Postal Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.journal.oyu.edu.az>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском) и индекс УДК. Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором. Электронный вариант можно прислать и по адресу journal@oyu.edu.az.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полусторонним междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5-15 страниц. Статьи большего объёма принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась. Также необходимо указать принадлежность статьи к той или иной научной сфере.

контактный телефон редакции: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел

<http://www.journal.oyu.edu.az>

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

*****

Odlar Yurdu Universitetinin poliqrafiya mərkəzində çap olunmuşdur

Printed in Odlar Yurdu University Publishing Center

*****

Lisenzia №138
10 fevral 1999-cu il

License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 21.12.2020. Çapa imzalanmışdır: 26.12.2020
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 67 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 100

Sent for print: 21.12.2020. Authorized for printing: 26.12.2020
Format: 60x84 1/8. Volume: 67 p.l. Offset printing. 100 copies

---